

821(477)'06

Д-69.

**ПЕТРО
ДОРОШКО
2**

ПЕТРО
ДОРОШКО

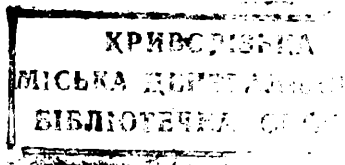
ВИБРАНІ ТВОРИ
У ДВОХ ТОМАХ

ПЕТРО ДОРОШКО

ТОМ
ДРУГИЙ

ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ
СПОГАДИ

а-72544

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1991

ББК 84Ук7
Д69

До другого тому включені повісті «Лісова Гута» — про складнощі родинних стосунків у сільській сім'ї Семибратів, «Миколина Антарктида» несподівана зустріч з першим коханням; розповіді про незабутніх Майка Йогансена, Олександра Твардовського, Миколу Бажана, а також два цикли оповідань — спогади про дитинство й рибальсько-мисливські пригоди, в яких немає місця вигадкам, а є, як зазначає автор, «хай гірка, але правда».

Второй том составляют повести «Лесная Гута» и «Антарктида Николая», воспоминания о Майке Йогансене, Александре Твардовском, Миколе Бажане, а также два цикла рассказов.

Редактор М. М. Габричук

Д $\frac{4702640201-079}{M205(04)-91}$ 79.91

ISBN 5-308-01099-4 (т.2)
ISBN 5-308-01100-1

© Склад. П. О. Дорошко,
1991

© Художнє оформлення.
В. П. Литвиненко, 1991

ЛІСОВА ГУТА

ПОВІСТЬ

Лісова Гута — село над Десною. Річка, велика чи мала, завжди вабить людину. На безводді нема життя. Річка — багатство і краса. Буйні трави на лугах. Їх дивовижне цвітіння, хвилі високої червоноуватої метлиці. Шепіт очеретів і шум осоко-рив. А стрекіт коників, шелест прозорих крилець бабок над квітами і сині, жовті, червоні метелики, як живі квіти! А сплески риби на світанні, коли над водою стелеться туман! Свистіння качиних крил над осоками, різноголосі пташині заспіви!..

Річка — життя. І коли навіть стомлена людина визнає, що шлях чи стежина веде її до річки, до озерця, вона оживає, десь беруться невідомі сили, людину окрилює надія, людина відчуває радість життя. Недарма наші предки засновували свої оселі над водою.

Та коли їдеш до Лісової Гути від Осетрового, то й на думку не спадає, що дорога всі вісімнадцять кілометрів тягнеться вздовж Десни та придеснянських лугов. А коли згодом разів кілька на попутних чи й пішки вимірявши її, довідуєшся про це і навіть дивуєшся, то гутянці, не без деякої зверхності, філософськи пояснюють тобі, що це, мовляв, тому, що дорогу прокладали люди і вона іде просто, як по команді, а Десна крутиться, звивається, як собі хоче. Десна, брате, сама по собі! Десна — це ж Десна!

Гутянці пишаються з Десни і тим, що живуть над

Десною так, наче вона справа їх рук. У ці вісімнадцять кілометрів дороги від райцентру до Гути наче вмістилось все чернігівське Полісся. Тут, за понтонною переправою через Десну, і давній вербовий шлях, і місток над озером з брукованими до нього підступами з обох боків, і непевні півкілометра лугами в об'їзд, і, нарешті, піскуваті поля наліво, і сякий-такий соснячок праворуч на придеснянських пагорбах. Це вже перед самою Лісовою Гутою. Певно, тому село й назвалося так, що місце собі над Десною відвоювало у лісів. Та ліси ці недалеко відступили від Гути. Вони міцним, хоч і нерівним півколом облягають село з тилу, повернувши його обличчям до самої Десни. Так Лісова Гута й дивиться весела з крутого берега на ще веселіші луки задеснянські. Сама ж місцина, де розташувалася Лісова Гута, напрочуд гарна. Власне, може, й не сама навіть місцина, а те, що в такому вона оточенні — з одного боку Десна, з другого — ліси. Отак, ніби з цих лісів, через піщані поля вийшла Лісова Гута, дійшла до високого берега, стала та й задивилась на безмежжя лугів за Десною: яка ж бо краса!

І справді краса. І якщо я не закохався у цю красу, так тільки тому, що багато прикрого сталося з мною тут. І сталося зовсім несподівано. Та, втім, все це тепер уже позаду.

А опинився я в Лісовій Гуті зовсім незвичайно.

Якби я писав про це книгу (а це моя заповітна мрія — написати книгу, це мрія мого життя, заради цього я й на Алтай поїхав), то тепер, коли я знаю Кирила Семибрата, його сім'ю, знаю чималенько про Кирила, я починав би цю книгу так. Та воно, власне, так і було, й інакше не могло бути.

— Варка їде.

Кирило прийшов додому обідати. Кінчався липень. Середина літа. Був один з тих днів, коли Кирило сам пішов на роботу, а Устя лишилася вдома. Удвох на роботу вони не ходили ніколи. Так установив Кирило, і жоден бригадир, жоден голова колгоспу не в силі був це змінити чи відмінити. В часи, коли вимагався встановлений мінімум трудоднів на рік, Кирило ніколи його не виробляв. Його викликали на правління, розглядали на зборах, соромили. Однак на роботу він все одно не йшов. Не йшов навіть тоді, коли не займав посади, як сам він любив казати. І посади любив. Будь-які, аби посади. І побував уже на всяких. Так що з власного досвіду мав філософське переконання, що краще поганенька посада, аніж добра робота. Був і бригадиром, був бакенщиком, сторожем... На посадах йому не щастило. Інші з меншої йшли на більшу, він навпаки — з вищої потрапляв на нижчу. Того літа, коли примхлива доля звела мене з ним, навіть поселила в його домі, він був без посади. При мені одержав свою останню посаду, при мені і втратив її. Саме ж коли я приїхав, він ще її не мав. І на роботу мусив ходити. Іноді ходив. Частіше ж не ходив, і його вже не кликали на правління. Бо колись було спробували раз. Прийшов. Пригрозили, що виключать з колгоспу, відберуть садибу.

— Невже? — сказав Кирило. І більше нічого не сказав. Не сказав, бо він не любив говорити того, що знав. А знав він багато. Чого не знав і не розумів, так здогадувався. Отже, знав він і те, що з колгоспу його не виключать і садиби не відберуть. І якби він схотів на правлінні сказати більше, так він би сказав, не все, звичайно, але дещо з того, що думав. Думав же він ось що. Мене виключите, а Устю? Нас з Устею всюди приймуть. А без мене ж

вона тут не лишиться. Позбувшись мене, втрати-
те Устю, а вона, ну просто ж незамінима. Хто ще
так робить, як вона! Не вигідно. А от діда лишу на
садибі. І нічого не зробите, йому скоро дев'янос-
то. І садиба буде в мене. Захочу — повернусь...

Сказати цього Кирило все ж не сказав. А сказав
він ось що:

— Не виробив мінімум? Правда. А хіба що —
рік скінчився? А й скінчиться, так другий почне-
ся. Все тече, — додав мудро. — Роботи ж — завжди
вдосталь. Трудодні... так трудоднів моїх п'ятдесят
дев'ять та Устиних чотириста три — от вам уже за
трьох. У нас сімейна норма.

Кирило знав, що сказати. Кирило умів посміха-
тися без усмішки. І відтоді, аби позбутися зайвої
мороки, на нього просто махнули рукою. На робо-
ту ходила переважно Устя, але іноді, по вибору, як
йому хотілося, ходив і Кирило. Це траплялося тоді,
коли випадало підходяще на його розсуд діло,
неважке і на видноті, або коли вкрай треба було
зостатися вдома Усті — набиралося багато хатньої
роботи, треба було прати чи прасувати білизну або
пекти хліб.

Сьогодні Кирило докошував огріхи за лобогрій-
кою. Докошувати огріхи на лузі, за Десною, це
була його робота. І вже не перше літо. Хм! Всі
думають, що це легка робота, ще й підсміюють-
ся. Кирило, мовляв, по собі вибрав, Кирило не
взиває! На біса б я ото язиком молот. Спробував би
отой дурносміх, не схотів би вдруге. Лобогрійка —
вона де залишає огріхи? Де кущі, лоза, куп'є.
А спробуй обкоси, оббий отой кущ, оту купину, та
не сяк-так, а по-хазяйськи. Не вмючи, і руки
відіб'єш, і косу порвеш. Уб'єшся! Тому й брався
Кирило за це, що не кожен зуміє до ладу зроби-
ти. Спробував би! Але спробувати за Кирилом

ніхто не встигав. Та бригадир і не намагався передати цю роботу іншому. Хай хоч це робить.

Ідучи додому, Кирило зайшов у правління. Не по дорозі, правда, з гаком, ну, та скільки там того гаку. Зайшов з косою і мантачкою. Косар! Він завше, коли йшов у правління чи в сільраду, то був у трудовому всеозброєнні. З сокирою, пилкою абощо. Зараз оце — з косою. Нема, мовляв, чого плескати, що він усе літо тільки те й робить, що рибу ловить. Коли треба — теслярує. Зайшла косо-виця — косить.

У правлінні йому дали телеграму.

На людях, у правлінні, телеграму він не розгор-тав. Так, як була двома смужками паперу пере-клеєна, і лишив. Тільки оглянув пильно і насторо-жено. У селян, та й не тільки в селян, телеграми завжди викликають настороженість, тривогу. Прочитав дорогою. А вже дома сів до столу, розгорнув ще раз, розгладив на столі, прикрив важкою доло-нею.

— Варка їде.— Багатозначно помовчав і до-дав: — І не сама.

Завжди терпляча і мовчазна, Устя теж насторо-жилась. Не сама? З ким же, як не сама?

— З чоловіком їде.— Кирило говорив твердо і переконливо.— Може, це законно ще й не чоло-вік... Але ми повинні розуміти так, що чоловік. І го-ворити так...

Та насправді починалось усе це не так і не тут, а за тисячі звідціль кілометрів.

Кінчався липень. Середина літа.

З алтайської Кулунди, з радгоспу «Степовий» я повертався додому. Наближався останній, випус-кний, курс університету, і нас, дипломників, добро-вольців збиральної, відпускали на місяць рані-ше. Я ще не вирішив напевно, чи поїду в Київ,

у свій студентський гуртожиток, чи на два-три тижні заїду до матері на Чернігівщину. Більше схилявся до того, що відвідаю рідне село. Мені й наснитись не могло, що десь поза моїми думками і моєю волею дійсність готувала мені іншу дорогу, в інший куточок землі, про існування якого я доти й гадки не мав. Їхати я мав сам, але сталося так, що в мене об'явився ще й супутник, а точніше, неждана супутниця.

В останній перед від'їздом вечір до мене прийшов директор радгоспної їдальні Смолін. Власне, що значить — прийшов до мене? Я жив з хлопцями у тимчасовому гуртожитку, і він навіть не в гуртожиток прийшов, а так ніби підстеріг мене біля гуртожитку. Із рідкої степової темряви виринув переді мною, як з-під землі.

— Добрий вечір. Ви Антін Васильович?

Що мене звуть Антоном, він міг знати так само, як я знав, що він — Смолін. Антоном мене називали хлопці і дівчата. А щоб Антін Васильович — це було для мене і дивно, і незвично. Спочатку я навіть подумав, що звертаються не до мене. Звідкіля він знає, що я Васильович?

Поки я роздумував, він уже м'яко, самими пальцями, з настійливою ласкавістю тримав мене під лікоть, тримав довірливо і дружньо, наче ми були приятелями щонайменше з часу, коли почали пасти гуси. Так само м'яко і довірливо, ніби звіряючи мені, давньому своєму приятелеві, думки, він і говорив:

— Ви збираєтесь їхати завтра рано. На роз'їзд. Не годиться. У мене йде машина до станції. Там ви зразу сідаєте на прямий...

Словом, він виклав мені мій маршрут куди краще, ніж я сам не тільки знав, а й уявляв його. Я мовчав. Можна сказати, що деякий час я роз-

гублено мовчав. Потроху все збагнувши, я відчув настирливе, навіть тривожне у собі запитання: чому він так турбується про мене? Навіщо це йому?

— Для чого це вам? Ви так турбуєтесь за мене...

Він навіть не дав мені закінчити. З самовпевненістю, дуже подібною до нахабства, а головне одверто, хоч і маскуючись жартівливістю тону, він сказав:

— О ні! Зовсім не за вас. Навпаки! Я хочу використати вас як тяглову силу.

Він засміявся. Сміх, правда, був неприродний, нещирий, але видно було, що ним він користується досить часто і не без успіху.

— Ну, без жартів, Антоне,— сказав Смолін уже без сміху, довірливо. Мені здалось, що зараз він перейде на «ти». Але ні.

— Ви повинні зробити благородну справу. Я вас прошу довести додому вашу землячку, Варю Семибрат. Погодьтеся, в такій далекій дорозі жінці, та ще вагітній, буде нелегко. Я вас прошу бути їй провозатим і добрим охоронцем. Я не кажу янголом. Машина під'їде до вашого гуртожитку рановранці. Якщо ви згодні — будьте готові.

Я був дещо приголомшений. Приголомшений суттю прохання, одвертістю і діловитістю пропозиції, від якої, я вже відчував, відмовитись несила. Варчиною вагітністю.

Я знав Варку, офіціантку з їдальні, але не знав, що вона моя землячка. Скільки разів годувала вона нас стандартними обідами, схожими на наші студентські, неговірка, вовкувата, але швидка і точна в своїх рухах. То дарма, що вона не була надто вже приваблива ні станом своїм, з широкими чоловічими плечима, ні обличчям, вилицюватим, з невисоким під чорною шапкою волосся лобом. Варка була дівчина, жінка, яку ми щодня бачили, а ми так само,

як і вона, були молоді і, як з усіма дівчатами, заговорювали, жартували, загравали з нею. Вона рідко відповідала нам, відповідала іноді досить гостро і навіть грубо, ще рідше посміхалась, але, бувало, блискала темними карими очима з-під широчезних крилатих брів, і ми, як по команді, замовкали за столом — такі прекрасні були ті, приховані за довгими віями, очі. В такі хвилини забувалися її широкі чоловічі плечі, і вилицюватість, і дещо кирпатий ніс з великими рухливими ніздрями — Варка була вродлива.

І от виявляється, що Варка моя землячка, що їде вона додому по вагітності, що директор ідальні заклопотаний її долею. Отже, він... Але яке мені, врешті, до всього цього діло. Мене просять бути їй супутником у далекій дорозі, і я не бачу нічого такого, що завадило б цьому. Я допоможу Варці доїхати додому. Вагітна жінка. А я їй не помічав. Та й чому б саме я мав помічати? Ну, та було б справді свинством відмовитись, поїхати самому. Це б скидалося на втечу. Та й їхати, врешті, удвох краще, ніж самому.

— Добре, — сказав я. — Оце все? Більше нічого?

Ми поволі йшли в темряві.

— Нічого. Ви розумна і добра людина. Складіть ваш чемодан чи рюкзак і можете нічим не турбуватись. Все інше беру на себе. Машина підійде о шостій. Будьте готові.

Він легенько потиснув мені лікоть, і його невисока постать у білому парусиновому піджаці як тінь зникла в темряві.

Мабуть, не слід було так легко і швидко згоджуватись. Якось таємниче він поводився. Чи нема якоїсь тут авантюри? Але якої? І чого хочуть від мене? Їхати разом з жінкою — от і все. Вона могла й так, випадково, стати моєю супутницею. Так то

так, але випадково — одне діло, а коли мені її ніби доручають — зовсім інше. Якийсь неприємний і підозрілий мені був цей ласкавий Смолін.

Подібні думки ще довго, і в ліжку навіть, непокоїли мою голову.

Машина підійшла точно о шостій. Крім шофера і Варки, в ній був ще один робітник. Варка сиділа в кабіні, робітник у кузові на Варчиних чемоданах. Я сів у кузов.

На виїзді з виселка шофер зупинився. Мене різко кинуло вперед, і я прокинувся. Мені аж самому було дивно, що я вже встиг задрімати. Можливо, спросоння, але я не розібрав, звідкіля і як з'явився Смолін. У несподіваній його появі була якась таємничість, і неприємні думки знову почали бентежити мене. Чому він не сів там, у радгоспі? Боїться. Боїться, щоб не побачили з Варкою? Чи чогось іншого? Але він просто привітався і сів третім у кабіну. Ми помчали кулундинським степом.

На станції Смолін відправив машину з шофером і робітником кудись на склад, а сам разом зі мною та Варкою зайшов у станційну залу. Варка була мовчазна, пригнічена. Вони майже не розмовляли. Очевидно, все потрібне сказано було раніше. Я теж мовчав.

Біля каси стояла черга. Квитки ще не давали. Смолін критично поглянув на чергу, на годинник і, ні слова не мовивши, пішов. Повернувся він хвилин за десять і так само мовчки подав мені квитки. Касу ще не відкривали. Черга стояла.

— Квитки повинні бути у мужчини, — посміхнувся він.

«Ну... діяч...» — подумав я. Ще хотів щось сказати, але не встиг. Квитки були вже в моїй руці. Він

якимсь спритним рухом мало не втиснув їх мені в долоню. Певно, так дають хабара. Якби я усвідомив це до того, як узяти квитки, то, може, і не взяв би їх, і все пішло б інакше. Та було вже пізно. Мимоволі я ставав жертвою своєї нерішучості і в душі зневажав себе.

— Скільки? — сказав я.

Я прекрасно розумів, що Смолін купив мені квиток за свої гроші як подарунок. Він, очевидно, вважав, що таким чином зарані віддячував мені і прихилив мене до себе. Коли я це відчув, мене аж ніби кольнуло. Тон, яким я сказав це єдине слово, хрипота люті, яку я помітив і сам, насторожила Смоліна. Але він і виду не показав. Він спокійно назвав суму. Тризначна цифра вартості квитка кинула мене в жар і холод. Не моргнувши оком, я віддав йому майже всі мої гроші. На біса мені ще отой плацкарт!.. Але я заспокоював себе тим, що хоч тут виявив силу волі і витримку.

Вже продавали квитки. За півгодини мав бути поїзд.

— Не приїдеш ти, — сумно, з якоюсь байдужою безнадією казала Варка Смоліну. На мене вони вже не звертали ніякої уваги. А я, хотів того чи не хотів, змушений був слухати їхню неприємну, не цікаву мені і тяжку для них самих розмову.

Та й дружина в тебе. Я ж знаю.

— Я ж тебе забезпечив. Ти слухай мене і вір.

— Не приїдеш ти. — Варка була жалюгідна, як буває жалюгідна жінка в розпачі, коли стає до всього, крім свого розпачу, байдужою, зовсім не контролює своїх вчинків, втрачає сторожку свою жіночність.

— Е, затвердила.

Смолін втрачав свою вироблену і добре натрено-

вану витримку. Видно було, що йому хочеться швидше з усім цим кінчити.

— Ну, до побачення. І більше витримки. Не хвилюйся. Тобі це шкідливо. Гроші, приїхавши, поклади на книжку. І не в себе там, у Лісовій тій Гуті, а в Києві або Чернігові. Слухай мене. І вір.

Він шепотів, і в шепоті чути було стриману злість.

— Одружений ти, — повторювала Варка.

— Не твоє діло. Ну, й одружений. Чому ти гадаєш, що я покину тебе, а не її?..

— І діти в тебе...

Такою пригніченою Варку я ще не бачив. А Смолін зумів засміятись.

— Хе! А в тебе хіба не діти!

Він поплескав її долонею по животу. Ще мить — і я кинувся б на нього з кулаками.

— Будь певна! — підкреслив Смолін.

Що означало це — будь певна — я так і не зрозумів. Варка скривилась від плачу. І так негарна, зараз вона була просто неприємна з своїм скривленим від плачу плямистим обличчям. Він обняв її, ніби якимось там і поцілував і пішов. Більше навіть не озирнувся.

Якийсь час Варка стояла приголомшена. Може, вона ждала, що він ще повернеться. Може, розпач позбавив її думок. Я не знав, що мені робити і чи треба робити щось взагалі. Мені було і соромно, і прикро, ніби у всьому цьому ганебному становищі жінки був винуватий я.

Але такою Варка лишалась недовго. Я не дивився на неї. Не дуже приваблива картина розглядати заплакану жінку. Та і їй теж, певно, не дуже приємно відчувати на собі чужий погляд у такі хвилини. Жінки не люблять, щоб їх бачили негарними. Але я не дивився на Варку не тому — просто

мені було соромно підвести очі. Я втупив їх у стіл, за яким сидів. Глянув же на Варку крадькома, тільки почувши її глибоке зітхання. Глянув і застиг. Варка була вже зовсім інша. Я не впізнавав її. Вона витерла очі, витерла обличчя. Поправила волосся. Оглянула себе, ніби гуска, що вийшла з води, обтрусилась і пригладжує пір'я.

Та цього їй було замало. Вона пішла і незабаром повернулась, умита, строга, рішуча. Все її, так би мовити, оновлення можна було б схарактеризувати одним словом: мобілізувалась. Весь вигляд її ніби промовляв: ну що ж, одну битву програно, будемо готувати іншу.

Колись у подорожі по Середній Азії у мене вкрали чемодан. Чогось вартісного для злодія в ньому не було. Ну що може бути цінне у студента, недавнього колгоспника? Плащик, майка, брезентові черевики та парусинові штани. Але там було дещо дороге для мене. Дві бібліотечні книжки етнографічного змісту давнього видання і мої власні, дорогоцінні мої записки. Я ж студент філологічного, а точнісінько так, як кожен солдат носить у своєму ранці маршальський жезл або щонайменше генеральські зірки, кожен філолог в глибині душі носить мрію про письменство. Ношу і я. І не тільки ношу мрію, а ще й зошит чи блокнот, куди записую все, що мені здається вартим уваги, що колись може знадобитися як творчий матеріал. А вартим мені чомусь здається все бачене, все почуте і підслухане. В кожному місті чи містечку я відвідую музей, історичні місця, розпитую місцевих людей про все видатне, про все, чим вони пишаються. Яюсь так добре і щиро зав'язуються знайомства з рибалками, бакенщиками, а хто краще за них може про все розповісти!

От такі записки, зібрані в Оренбурзі, Орську, Ташкенті, зникли разом з моїм чемоданом десь на станції Урсатєвській. Я був у чорному розпачі. З Самарканда я розіслав щось із двадцять листів на всі станції між Ташкентом і Самаркандом з проханням повернути мені чи бодай повідомити мене, якщо десь будуть виявлені мої папери. Я благав людей бути чуйними. Поклик мій потонув у пісках Каракумів.

Я люблю далеку дорогу. Таку далеку, що їдеш і знаєш, що цієї дороги у тебе попереду ще не один день і не одна ніч. Що вона тобі ще багато розкаже і покаже степові, пустельні, лісові простори. А то раптом відкриє гори, чарівні і загадкові у снігових своїх шапках, простугонить мостами над могутніми ріками, вихопить з п'ятьми невідомі, світлом залляті нічні міста.

Я люблю подорожувати. Пішки, з рюкзаком за плечима. На пароплаві. На поїзді. На конях. Менше на літаку. Літак дає швидкість, але обмежує обсяг того, на що хочеш поглянути в дорозі. Він поспішає, а я люблю подорожувати не поспішаючи. Чимало доріг пощастило мені виміряти. Сподіваюсь, вірю — ще більше їх переді мною.

Дорога. І мене вже кличуть нові земні обшири. Я вже бачу їх, досі не бачені тайгові хащі, північні хребти, стежки, проторовані людьми. Щоліта я подорожую. Не пропускаю найменшої нагоди і можливості, щоб більше побачити країв, людей, людського життя.

На великій вузловій станції у нас з Варкою була пересадка. Починалась тільки друга доба нашої далекої дороги. Попереду слалась далина азіатських пустель, Волга, простори України. Нас ждало ~~багато нового, і в моєму~~ серці бриніла радість

З Варкою, як виявилось, було зовсім не важко, а, навпаки, приємно і зручно їхати. Взаємини наші непомітно, самі собою, стали природно дружніми.

Кожен з нас (я був певен щодо цього й за Варку) подумки згадував Кулунду, радгосп, друзів і залишену роботу. Але було в думках і те, що не дозволяло нам уголос говорити про це. Ми навіть не натякали на щось таке, що могло б нагадувати вчорашнє прощання, взагалі не проходились і словом про вчорашнє, про те, що лишилось позаду. Нам і без цього було про що говорити. Варка насправді не така вже й вовкувата. Її темно-карі (вони були, як я пригледівся, ще трохи й косуваті, але від того не ставали гірші, а може, ще й кращі) очі все частіше блискали на мене з-під довгих вій. Ми вміли жартувати і весело сміятись. Варка була приємним супутником.

За якимись дорожніми асоціаціями я згадав мій колись украдений чемодан. Вірніше, саму цю неприємну в моєму житті пригоду. Подумав про чималенький жмуток нових, з Алтаю, нотаток у теперішньому моєму чемодані. Гірко навчений у минулому, я почав турбуватись у думках: а що, як і тепер? Мені прийшла така собі весела, хоч дещо, може, й наївна, ідея. А може, це тому, що настрої у мене взагалі в ту мить був грайливий.

Я пішов у кіоск, купив плакат, жовтий, з жовтою розмальованою телятницею, що обнімала теля в білих та червоних плямах, зробив з нього величезний пакет, убгав туди мої записки, написав на ньому свою адресу. Затим сходив у станційне відділення зв'язку, наліпив на пакет потрібну кількість марок...

Мені самому було дуже весело від такої веселої моєї вигадки. Я сів до столика і на шматку цупкого, що лишився від плаката, паперу, з телячим вухом

і дебелою рукою телятниці на звороті, почав писати:

«Дорогий злодію!..»

Я зупинився, подумав, що злодій в цих краях, напевно, краще розуміє по-російськи, і написав так:

«Дорогой вор!..»

Я знову зупинився, подумав, потім перекреслив образливе і неделікатне в о р і написав остаточно: «Дорогой похититель! Если тебе удастся перехитрить меня и заполучить (я не написал — украсти!) этот чемодан — пусть все будет твое. На здоровье. Но бумажки, которые я кладу в открытом пакете и которые тебе совсем не нужны, будь добр, пришли мне. Как видишь, я все уложил на этот случай, приклеил марки и написал адрес. Будь другом, поступи честно».

На цьому місці свого звернення до злодія я розсміявся: чого доброго, ще й злодія перевиховаю!

— Ти чого смієшся? — раптом спитала Варка.

Захоплений своєю витівкою, я зовсім забув про неї. Вона стояла вже позад мене. Через плече я глянув на неї.

— Весело!

Вона прочитала і засміялась теж.

— Ні, ти чудовий!..

Це було сказано щиро, безпосередньо, і за цими словами Варка враз спохмурніла. Ми ще дивились одне на одного, а з її обличчя вже зійшла усмішка і в очах був смуток. Якоюсь невимовною добротою, відданістю смутились вони. Просили пробачення і ніби знали, що його не буде. А мені, на превеликий власний подив, здалося, що от-от я встану, обніму її голову, притулю собі до грудей, занурюсь підборіддям у її чорне волосся...

Повз нас проходили, грюкали чемоданами і

стілцями. За вікнами просичав-простугонів паровоз. А я бачив тільки Варчині очі, що ніби говорили: «Чом, куди я поспішала? Що наробила, безумна?.. Де ти був, хлопче? Де ти був досі?..»

Але все зникло. Варка затримала видих, тихо, придушено зітхнула і була знову спокійна, діловита.

— Слухай, друг чесного злодія. Бумажки твої хай повертає тобі він, а документи і гроші... та які там у тебе гроші, хіба на сигарети...

— Так я ж не палю.

— Тим краще. Так документи і гроші давай мені. У мене не вкрадуть.

— З таким же успіхом, як і в мене.

— Ну! Я ж старша. У жінки є такі схованки, що ніякому злодієві і не снились.

Вона говорила тихо. Говорила мені, як близькому, наче між нами не було вже ніяких таємниць, а якщо були, так тільки наші, нам двом відомі. Говорила довірливо, а я якось по-парубоцьки подумав, що схованку ту вона має на увазі у себе на грудях...

І так подумавши, зразу ж відчув, що вона вже вгадала, знає мої думки, і по-хлоп'ячому почервонів.

Я віддав їй паспорт, комсомольський квиток, різні довідки. Грошей, щоб віддавати на збереження, у мене справді не було.

Дорого це потім мені коштувало. Довелось відчутти, які у Варки схованки. І разом з тим я можу тільки завдячити їй за це...

Про те, що їде Варка, і не сама, а з чоловіком, у Лісовій Гуті першими після Кирила та Усті довідалися бакенщик Дорошок та його онука Сте-

фочка, Кирило, за ніч все обдумавши, не робив з цього таємниці, навпаки.

Бакенщик Іван Дорофійович, Дорошок, як звали його всі в Гуті, та його онука Стефа довідалися про це рано-вранці другого дня, а в обід, і зовсім не з їх вини, цю новину вже знала майже вся Лісова Гута. Це входило в Кирилові плани. Так було задумано. Власне, Кирило довгенько вагався, він провів, можна сказати, безсонну ніч, все думав та обдумував, зважував та переважував. Спати йому не давало одне не зовсім зрозуміле у Варчиній телеграмі місце: «Виїжджаю такого-то, їду не сама». Що ж би було й додати — «з чоловіком». Все було б ясно і просто. А як не з чоловіком? Так з ким же вона може їхати, як не з чоловіком? З сином? За півроку сини не народжуються. Та й поїхала ж вона туди не за тим. З чоловіком їде, так треба розуміти. І казати так. Певно, що чоловік цей у Варки не законний ще, от тому й не пише. І всі повинні знати, що з чоловіком їде. От морока! А розібратися, так він же сам і винуватий. Не хотів віддати заміж у свій час, от і маєш тепер. Все зятя підбирав, у Гуті не знайшлося такого, щоб до двору. Службовця хотів. З посадою. Тепер він бачить, яка то мудра приказка: хоч за вола, аби дома не була...

— Самі же винуваті. Самі!.. От морока! — сказав він уголос. — Мовчиш? Ну, так, ти завжди мовчиш. А не мовчала б, може, й добре було б...

Він перевертався в ліжку, навмисне штовхав Устю колінами, а Устя мовчала. Натомлена за день, вона спала без снів.

Влітку Стефочка звикла вставати разом із сонцем. Коли ж ночувала у дідуся в бакенській хатинці на березі, то й до сонця, затемно. А ночувала вона там майже щоразу, як чергував дідусь. Вона вельми

любила свого діда, дружила з ним, любила його бакенську хатину, і взагалі їй надзвичайно подобалось те, що саме її дід бакенщик на Десні. Засвічувати з ним увечері бакени — червоні й жовті на воді і зелені ліхтарі в березі — ой, яка ж це була радість! Тоді вони брали великий човен, Стефа сідала на весла, дідусь на кормі з правілкою, і вони пливли. Що пливли! Мчали! Мчали проти хвилі і течії!.. У хатині вона все робила сама — і мила, і прибирала, і поливала квіти. Ще ставила на столі у склянній баночці з-під консервів і лугові. Найкращі! І порядок у бакенській хатині зберігався такий, як вона завела. Він подобався і дідусеві, і його напарникові. Всі капітани з пароплавів та барж, хто бував у цій хатині, казали, що кращої нема не тільки на деснянському, а й на всьому дніпровському березі до самого Херсона. Та й стояла вона на прегарній місцині, на горбку, під високими осоками. Стефочка любила свою хатинку, любила в ній ночувати, любила рано, до сонця, затемно вставати.

Отак було і цього дня. Дідусь покректав, покашляв, почав одягатись. Стефочка розплющила очі, а вони були сухі, не хотіли розплющуватись і зразу самі заплющились. Ще було темно, але вже синьо. Потім дідусь у порозі стукнув разів зо два веслами, вибирав з поміж них правілку, скрипнув дверима, вийшов.

Стефочка все це чула крізь сон, бачила з заплющеними очима, бо так уже добре знала всі-всі дідусеві рухи, що й в уяві не припускала, що це може бути якось інакше. Ще подумала, що треба б гасом, ні, гас буде смердіти, краще салом помазати двері, щоб не рипіли. Отже, думала про це ще вдень, та й забула. Скажи!.. Дідусь покашляв іще й надворі, і вона уявила, як він, не поспішаючи,

спускається в берег, сідає в човен, вологий і прохолодний від ранкової роси, відштовхується і пливе попід самими прибережними лозами, обминає піщані коси, все проти хвилі, проти течії. Пливе вгору, щоб звідти легко, поволі спускатися, зупинитись біля кожного ліхтаря і гасити зовсім уже не потрібне світло. Пливе, помахує весельцем, відштовхується, упершись у дно на мілкому, і знову хлюп та хлюп, хлюп та хлюп.

Стефочка відчула, що засинає. Так солодко, так приємно засинає. Але вона ще розуміла, що засинає, ще не зовсім пірнула в сон. Їй так хотілося ще трошки подрімати, тільки подрімати. Вербові дошки тапчанчика, на якому вона спала, так приємно гіркувато пахли, і дідусів ватник був такий теплий, м'який.

А затим враз Стефа вирішила, що ніжитись годі, треба вставати. Відчула, що на дошках та на дідусевому ватнику досить-таки мулько, ще заплющені потерла очі, розплющила їх і схопилась.

Прочинила двері, виглянула — чи нікого нема? Нікого.

У лижних штанях, у чоловічій білесенькій майці, з таким же білим, облямованим широкими зеленими смугами подовж рушником, намотаним на тугі коси, вискочила і побігла боса по траві, збиваючи маленькі зірки холодної роси. Зупинилась, озирнулась. Їй не хотілось, щоб її хтось побачив. У важкій, аж білій від перлистої роси траві зеленою мокрою смужкою залишився її слід. Тільки її слід. Ще пробігла, зробила кілька рухів, гнучка, тоненька, пострибала, вигнулась, торкнулась правою рукою пальців лівої ноги в мокрій траві, лівою — пальців правої... стала, застигла над самим берегом.

Десна, задеснянські луги, лози і явори — все було перед нею. Білий туман рідкою прозорою

пеленою поволі-волі сходив у низи. Як намальовані, нерухомі стояли біля кошари корови. Навскоси, знесені течією, гуси перепливали Десну, поговорюючи між собою. Сонця ще не було видно, воно ховалося за дальніми лісами, але проміння його вже золотилось-грало на всьому.

Ой, яка краса!

Стефочка не сказала, не вигукнула цих слів. Вони тільки були в ній, у її очах, в диханні, в калатанні гарячого серця. Жити, жити, все, все любити, вдихнути, всотати все оце тепле, прохолодне, запахуще. Ніякими словами не змогла б і не зуміла вона сказати, висловити, отого, що бачила, сприймала. Вона й сама не знала, розуміє вона все це чи не розуміє, вона тільки відчувала радість навколишнього життя всім еством, кожною клітиною і в думці повторювала: «Ой, яка ж краса!»

І сміялась.

Як дика лісова сарна, озирнулась. Миттю скинула майку. І ось уже білокоса, засмагла русалка нахилилась над водою, простяглась — руки вперед — у повітрі, відштовхнулась і зникла в воді, в піні, в бризках, тільки голова в білій з двома зеленими смугами чалмі рушника погойдувалась над водою. Навскоси попливла на той берег.

Саме як дідусь Дорошок у березі прив'язував човна, до бакенської хатини підходив Кирило Семибрат.

Привітались.

На товстелезній вербовій колоді сиділа, щось там робила Стефочка. Як і належить ранній пташці, наспівувала.

— Раненько ти, Кириле, — сказав дідусь.

— Діло не терпить, — зітхнув Кирило. — Кому сон та спокій, а Кирилові завжди турбота.

«Яка турбота?»

Кирило ждав цього запитання від дідуса Дорошка. А дідусь не питає.

Ця розмова була розвідкою. У Лісовій Гуті досить-таки добре знали Кирила Семибрата. Знав його вдачу і бакенщик Іван Дорофійович. Знав, що раз уже прийшов Кирило та ще отак досвітком, то вже в нього, в Кирила, якісь певні наміри і треба бути обережним. І дідусь був обережним.

— Так, так, — сказав він. І вже він ждав, що скаже Кирило, як далі поведе розвідку. А Кирило побачив, що йому не довіряють, чогось від нього ждуть, у нього ж був свій план, і він вирішив просто і не відкладаючи його здійснювати.

— Човна мені потрібно, — сказав він. — Дасте?

А, човна! Дорошок знав, що позаминулої ночі рибалки з Муравської рибоартілі впіймали Кирила на браконьєрстві, відібрали човна і сітку. Дати Кирилові казенного, як називав Дорошок бакенського човна, — не вскочити б у халепу. Впіймають на цьому човні, скажуть, що й він з Кирилом.

— А, човна! — сказав він. — А свій?

— Свій малий, — і не моргнув Кирило. — Мені потрібен на трьох. Та щоб і речі ще покласти. Не з порожніми ж руками вони приїдуть...

Тут Кирило знову ждав запитань — хто вони, звідкіля приїдуть?..

Але дідусь перебив.

— Віддали, значить, муравці?

«Хм... Дід, виявляється, в курсі».

— Та ні, — сказав Кирило. — Поки що ні.

— І сітки? — ніби піддражнював дідусь.

— І сітки.

— І не віддадуть.

— Може, й віддадуть. Ще самі й привезуть.

В Кирилових словах звучала певність. Але пев-

ність та була нібито й роблена. Дорошкові було відомо, що Кирило має захисників у районі, але все ж закон був не з Кирилом.

— Навряд,— усумнився він.

— Віддадуть. Ось привезу Варку та, може, ще й сьогодні з'їжджу в район, а там крутнуть (Кирило показав, як крутнуть телефон), і все в порядку.

— Не захочуть там за це братись. Що ти! Люди поставлені гнати всяке беззаконня, а ти...

— Нічого,— сказав Кирило.

— А тобі час би покинути займатись цим.

Дорошок говорив сердито. Він умів казати правду в очі. Не боявся нікого. Не боявся, бо був старий — це одне, а друге — ні в чому не можна було докорити людині. Бездоганної чесності був дідок. Кирило не любив устрявати з ним не тільки в суперечку, а навіть і в розмову.

— На мій вік вистачить,— примирливо сказав він.— Та й на ваш.

— А на мій? — підвела очі Стефочка.— Чи ви гадаєте, що на вас уже й світу кінець?

— На твій? На твій — комунізм. Що тобі, комунізму мало?

Кирило ледь-ледь посміхався. Але переможно. Бач, який він, Кирило, відповіді йому не позичати, ото краще сиди, дівчино, та помовкуй.

— Таким, як ви, я б і слово це говорити заборонила,— відрубала Стефа.

— Підожди, Стефо, замовкни,— сказав дідусь.

— Так дасте?

Кирило уривав усі зайві розмови.

— Я б і не просив, так великого ж треба. Я та їх двоє...

— Це ж кого?

Кирило аж просвітлів, діждавши нарешті цього запитання.

— Варка. З чоловіком... — з ласкавістю в голосі підкреслив він.

— Он воно... — протягнув дідусь. — Ну що ж, візьмеш. А коли?

— Та, може, і в обід. Дякую вам. Будете тут?

— Та хтось буде.

Від бакенщика Кирило пішов на бригаду, щоб попередити, що на роботу він сьогодні не вийде, а головне, щоб сказати, чому не вийде: йому треба зустрічати Варку. Варка їде. І не сама. З чоловіком.

Далека дорога з Кулунди до чернігівського Полісся була позаду. Ми ждали у Варчиному районному городку Осетровому попутної машини. Від Осетрового до Лісової Гути півгодини їхати. Але попутної машини чекали добрих дві години.

От моя химерна місія і закінчується. Влаштую Варку на машину і розпрощаюсь з нею. Якийсь добрий смуток був у моїй душі. І трошки тривоги. І нетерпіння. Нетерпіння, мабуть, найбільше. Звідси сьогодні ж увечері я вирушу в свої рідні Ставки аж по той бік Чернігова. Допоможу мамі. Привезу їй дров. Сходжу в ліс по гриби. А може, в Київ податися? Дехто з хлопців уже, напевно, там, у гуртожитку. Та й дівчата. Ні, таки додому треба заїхати. Сором було б не заїхати. І мама, і сестри ждуть. А не заїду — запанів, скажуть.

Отак я роздумував, походжаючи під осоками Осетрового. Позаду були тисячі кілометрів дороги. Варка сиділа на кладці під пофарбованим у зелене парканом у тіні осокора. Чемодани стояли біля її ніг. Тривога і турбота проступали і в її задумі, і в мовчанні. Я розумів — нелегко їй з'явитися додому в отакому стані, ловити на собі запитливі погляди. А може, й гірше. Про дім свій,

про сім'ю вона мені дещо розповіла за таку довгу дорогу. Мені відомо було, що в неї, крім батька та матері, є ще молодший брат Сергій, який недавно закінчив інститут харчової промисловості, та старий-престарий дід. Сім'я невелика, Сергій уже десь на роботі, дім новий, великий. Нас добре зустрінуть і приймуть. І нічого їй, Варці, не буде. На першій тільки порі, може... Власне, як це нас, я ж не збираюсь їхати до неї додому. Цього я і натяком не обіцяв. Хай вона не надіється.

Я підійшов до неї, сів поруч. Якось важко було починати розмову. Важко було від спеки і до-рожньої втоми.

— Знаєш, Варю, ці вісімнадцять кілометрів ти вже якось доїдеш. Я підсаджу тебе на машину...

Я намагався жартувати, відчував, що це не вдається і Варка жарту не сприймає.

— Словом, доїдеш, ти ж уже дома. Так щоб не забути — у тебе ж мої документи. Діставай їх із своєї схованки.

Жарт знову не вийшов. Варка сиділа непорушно кам'яна. Заговорила вона, може, за добру хвилину. Заговорила з хвилюванням, тихо, але твердо.

— От що, Антосю. Ти чудовий хлопець, і я тебе просто люблю. Ні, ні, ти не подумай, я розумію... Що я для тебе... така... Сам бог послав мені тебе.

— Не бог, припустимо, Смолін.

Але Варка на мій роблено веселий тон і на цей раз не реагувала.

— Не згадуй його, — зауважила вона, — як не згадую я. — І продовжувала: — Ти виявив стільки до мене уваги в дорозі, був таким добрим справжнім другом. Побудь же ним до кінця. Порятуй мене.

Вона просто благала. А мені стало не по собі.

— Ти розумієш, ти уявляєш, як я в такому стані

з'явлюсь додому. Сама. Ти уявляєш?.. Прикрий мою ганьбу. Поїдь зі мною. Як чоловік. Хоч на кілька днів. Хоч покажись...

— Але ж це неможливо,— прошепотів я.

Я чомусь почав боятися, що нас підслухають.

— При чому ж тут я, Варю? При чому я?

— Ти ні при чому. Ти не бійся. Невже ти не розумієш! Покажись тільки перед моїми батьками, перед селом. Кілька днів. Я все зроблю, щоб тебе ні про що не питали. Житимеш, як схочеш. Я навіть батькам скажу, що ти ні при чому. Хочеш? Але не першого дня. Ти покажись, заткни пельку плетухам.

— Ні, ні, Варю, ні,— твердив я.— Після цього, що ти сказала,— нізащо. Не можу. Мені зараз і то вже страшно і соромно. Я радий би. Але в мене нічого не вийде. Ти сама розумієш, що це для мене. Краще віддай документи.

Я, мабуть, і довго б ще белькотів щось подібне, але Варка рішуче перебила.

— Злякався,— презирливо кинула вона. І знову заговорила тим же тоном, що в ньому були і благання, і наказ.— Побудеш і поїдеш. Ніщо до тебе не прилипне, не бійся. А мені мусиш допомогти. Мусиш. По-людськи. Перед батьком-матір'ю виправдаєш, перед усім селом. І так неподобними словами називали з-за рогу...

Сміливість, жорстокість, з якою вона все це казала, сколихнули, вразили мене. Але я не здався.

— Знаєш,— сказав я уже спокійніше,— і не думай. Нізащо! А документи...

— Що, в міліцію заявиш?

Вона глузливо дивилась мені в очі.

— Ех, ти. Мімоза.

Я спалахнув. Я ж і справді тільки що подумав був

про те, що заявлю в міліцію, і хотів їй пригрозити цим.

— Заявляй, заявляй. А документів я тобі не віддам. Покажу їх дома, скажу, що втік. І міліції так скажу.

— Як утік? — зовсім оторопів я.

— А так.

Вона бавилась мною, як дитиною. Підкреслено стулила губи, дивилась мені в очі, досить-таки зухвало дивилась ще й посміхалась.

— Одурих мене та й утік. І документів одцурався. Ну, що?

Якусь хвилину ми мовчали. Мабуть, у мене був жалюгідний вигляд. Сам собі я здавався боягузом і нікчемою. Останньою нікчемою.

І раптом Варка стала знову тією доброю, що і всю дорогу, Варкою. Вона скинула, як маску, всю оту лють, жорстоку глузливість. 'Хай йому чорт, які ж вони артистки, ці жінки! Варка посміхнулася щиро, блиснула на мене темно-карими з-під чорних вій очима.

— Не турбуйся, Антосю, нічого цього не буде, — сказала вона. — І документи я тобі віддам, і на всі чотири відпущу. Просто хотіла подивитись, що ти маєш у собі. Небагато. Справляюсь сама. Вміла нагуляти, вмій і відповідати...

Мені було соромно. Чортзна-як соромно.

— А я гадала, тобі це буде цікаво. Ти ж усе записуєш, вивчаєш життя. Оце ж тобі і є життя. А ти думав, життя це так собі. Мальована картинка. Оце б тобі був матеріал! Побув би в ролі чоловіка чужої жінки. Що ти втрачаєш? В собі, в душі, ти ж відчуваєш, що ти ні при чому. Так злякався: а що ж скажуть, подумаютть інші. І ніщо ж, ніщо тобі не загрожує. Тільки добрий відпочинок. Зате мені... Спробував би...

— Спробую, — сказав я.

Будь що буде, я вирішив спробувати. Поки вона говорила, в голові моїй перебігло безліч думок. Я і зневажав себе за нерішучість, і глузував уже сам із себе за свою вічну соромливість. Я, що виховував у собі силу волі, сміливість, виробляв характер, отак спасував! А чому не спробувати пережити т а к е. Романтизм це чи авантюризм? І справді ж, мені ніщо не може загрожувати, ніщо. Совість моя чиста. Два-три дні, найбільше тиждень. А з Варки я знімаю важкий тягар. Хоч частину його.

Документів Варка все-таки мені не віддала.

Грейдер під вартою телеграфних стовпів повертав ліворуч. В цьому місці до грейдера, як ручайчик до річки, підходила звичайна дорога — путівець. Невисокий соснячок обабіч цієї дороги, піскуваті кучугури з червоним верболозом виглядали якось не дуже радісно. А може, так здавалось тільки мені, бо не радісно в мене було на серці. Взявся бути лицарем, а в думках і гризота, і каяття, і вагання. Чого там було мало, так це упевненості. Та я намагався не показати цього, бути на висоті.

От на цьому перехресті ми з Варкою злізли з попутної машини. Крім нас, тут було кілька інших пасажирів, що чекали, очевидно, на таку ж попутну, тільки вже до Осетрового. Вони чекали. Спокійно подимлювали цигарками, лузали насіння. А наш маршрут закінчувався на цьому перехресті. Ми з Варкою були вже вдома. Легко сказати — вдома. У мені наростала боязка тривога, і я відчував, що не в силі її побороти. Поглянув на Варку — а як вона? Вона сторожко приглянулась до людей, ніби шукаючи знайомих. Привіталась. Привітався і я.

— Варко! Ти скажи! Ну, ти скажи! А я й не туди. І не дивлюсь, хто це висаджується з машини.

Варчину руку довго тиснув невисокий літній чоловік з жовтим, таки виразно жовтим обличчям. У цей перший день серпня, у спеку, він був у вухатій шапці.

— Здрастуйте, Іване Йосиповичу, здрастуйте! Знайомтесь. Це Антін. Чоловік мій...

Поки вони вітались, я стояв, як кажуть, ні в сих ні в тих, не знав, куди себе подіти. Коли ж вона відрекомендувала мене своїм чоловіком, так просто і так упевнено, я почервонів, аж спітнів. Я відчував на собі погляди всіх Варчиних земляків, що були тут, мені здавалося, що всі вони, всі розуміють, що це брехня, що одверто поглядають на досить-таки кругленький уже Варчин живіт і веселенько посміхаються з моєї розгубленої сором'язливості. І нема чого їх дурити, бо бачать вони все наскрізь, вдають тільки для годиться, що ніби й не помічають...

«Неправда! Ні при чому я тут!» — хотілося закричати мені. Але жовтий, кривоногий (я дивився вниз і бачив, що він кривоногий), Іван Йосипович тиснув уже мою руку. Довго тиснув, струшував і посмикував її.

— Ну, поздоровляю, Варко, поздоровляю. І вас... поздоровляю.

Мене він поздоровляв інакше — іронічним, на-смішкуватим тоном. Я це чув і відчував, і мені було ясно, що йому, цьому чортовому жовтяку, теж усе ясно. Та мені вже не було відступу.

— Значиться, одружились там, а весілля гуляти додому! Ну, молодець, Варко!

Він глумився з мене, монгольський розбійник. Не вистачало тільки, щоб він іще вголос сказав: молодець, Варко, підхопила дурня, загнуз-

дала! Але саме це промовляли його веселі, глибоко заховані під бровами очі.

Варка ж була таки справді молодець. Свою роль вона грала — дай боже мені так. Але куди мені! Вона, може, разок чи два блиснула на мене очима, немов підбадьорювала, казала: не підведи. І я трохи отямився, хоч настільки, що розумів уже, що підводити справді не можна. До мене підходили і ще люди, тиснули руку, вітали, і я вже якось казав їм «дякую» і навіть кивав головою.

Урятував мене Кирило. Кирило Семибрат, Варчин батько. Він вийшов просто з соснячка, ніби там підстерігав нас або звідти, мов із засідки, стежив за всім, що тут відбувалося. Підійшов упевнений, ніби аж урочистий.

Був він високий, сухорлявий, можна сказати, навіть худий. Не старий іще, чорнобровий і нічим не схожий на Варку. Чоботи, одежа — все на ньому було добре, чисте. Ще я звернув увагу на його картуз захисного кольору, правда, вилинялий. Такі носять відповідальні працівники в районах.

Я здогадався, що це і є він, Кирило Семибрат, Варчин батько. Що він мав нас зустрінути тут, на роз'їзді, на перехресті точніше, — мені ще в Осетровому казала Варка. Кирило теж привітався. Лагідно й шанобливо, з поважністю, гідної цієї хвилини, хвилини першої зустрічі з зятем. Я помітив, як він запитально глянув на Варку, як, очевидно, впевнившись, що все йде правильно, і одержавши від Варки ствердження, рішуче взяв чемодани і ще впевненіше попрямував у сосняк.

— Поїхали, — сказала Варка весело. — Молодець, — шепнула вона, коли ми нахилились разом, щоб узяти — вона вузол, а я чемодан. І знову голосно додала: — Тут п'ятдесят метрів — і Десна. У Кирила в березі човен.

Вона навмисне сказала не в батька, а в Кирила, це вже був жарт, подібний до тих, якими перекидались ми в дорозі. Варка була весела. Ніби аж щаслива. А я набирався певності, починав увіходити в роль.

Соснячка справді була вузенька смужка. Дві-три піщані кучугури, кілька колючих ударів соснової лапи по обличчю — і перед нами Десна. Я зупинився на крутому березі над самою кручею, глибоко зітхнув, задивився. Яка краса! Я все життя любив ліс, виріс у поліському селі між лісами. Ліс для мене був звичайною рідною стихією. А от ріка, рухлива, мінлива, з білими хмарами на дні, завжди була мені чарівною новиною. Я часто шкодую, що моє дитинство минуло не на березі ріки. А за Десною ще й луги. Безмежні квітучі луги, плавні. Їх так далеко видно з високої кручі. Я все забув, я бачив тільки Десну, задеснянські луги, всю красу, що оточувала мене. Зліва від мене, далеко, Десна вибігала з-за високого берега, розливалась на широкому просторі і, залишивши піщані коси — одна повз одну, як пір'я на крилі у птиці, — бігла сюди, де я стояв. А проминувши мене, ділилась довгим островом на дві Десни, і ці дві Десни десь за тим островом губились у зелених заростях. Я ступив крок, земля посунулась піді мною, я схопився руками за горб, вибрався знову на кручу, обтрусився, засміявся, глянув, чи ніхто не бачить.

У кущах близьенько стояла дівчина і дивилась на мене, на нас. Видно було тільки її груди, рожеву в квіточках блузочку, засмагле обличчя з віночком білих кіс над чолом. Коси зразу впали мені в вічі — важкі, заплетені, обкручені круг голови. І здалось, що справді на них вінок або хоч кілька квіток. Вона

дивилась на мене, на Варку і Кирила, що вмощував чемодани в човен.

Я не встиг її роздивитись. Помітивши, що нею милуються, дівчина нараз метнулась і зникла за старезною, покрученою, дуплистою вербою. Я не певен був, що взагалі її бачив. Але таки бачив. Бачив, що на мене вона дивилась з жалем, потім жаль цей перетворився на зневажливу посмішку, яка, невідомо як, знову ж таки перетворилась на презирство. На обличчі дівчини ніби було написано: попався, дурнище! Так тобі й треба!

А може, так мені тільки привиділось, бо я все продовжував думати, що саме так на мене повинні дивитись сторонні.

Її давно вже не було видно, а я все бачив оті зміни на її обличчі і казав за неї оте, чого вона, може, зовсім і не думала. Але мені чомусь здавалось, що вона саме отаке слово повинна була винайти для мене: дурнище...

— Ну, поїхали! Сідайте! — сказав Кирило.

А я стояв і дивився на вербу. Я знав, що за вербою — вона. І мені знову ставало соромно.

— Антосю! Сідай! — крикнула Варка.

Ох, Варко, хоч би вже ти не кричала так голосно та ще й ніжно. При ній.

Я повернувся до човна, стрибнув з кручі і тепер таки справді почув, як верба сказала:

— Попався, голубчику!..

Стефочці не було ніякого діла до Варки і до її нового, справжнього чи несправжнього чоловіка. Але коли почула вона про нього від Кирила, якось ніби образилась. Ні, не образилась, вона ж не знала ще, що то за чоловік, може, якраз саме для Варки — не образилась, скоріш зацікавилась.

І коли вже по обіді десь прийшов Кирило брати

човна, саме вона була біля бакенської хатинки й дала йому весла і правилку. Але ні півслова йому не сказала. Промовчав і він.

Стефочка з самого ранку була весела. І коли від'їхав Кирило, вона теж пішла берегом у той самий бік — униз. Ішла, наспівувала, зірвала кілька квіток — різних: то білих романців, то рожевих лугових волошок, то червоної смолки, вставила їх хвостиками у косу, під косу, підстрибувала, а Кирила з очей не спускала. Отак і йшла — підстрибуючи та підспівуючи без слів. Непомітно почала наспівувати і з словами. Слова ті були такі: побачимо, побачимо, що в Варки за чоловік! Побачимо, побачимо, що в Варки за чоловік... Слова були довільні, у значення їх Стефа не вдумувалась, а мелодію до будь-яких слів вона вміла підбирати сама і теж довільно. Вірніше, мелодія сама у Стефочки наспівувалась до будь-яких слів. Отак дострибала вона до того місця, де Кирило зупинив човна, підтяг його до берега, у кущах сховав весла і пішов через соснячок до дороги.

Стефа знала Варку, Варчину поведінку, все про Варку. А хто в селі про це не знав! Ще минулої зими про Варку вся Лісова Гута і шепотіла, і вголос говорила, і на її адресу підсміювалась. Стефочка не була ні ровесницею, ні подругою Варці. Стефочці взимку було тільки шістнадцять, зараз їй сімнадцять — вісімнадцятий, а Варці, мабуть, усі двадцять п'ять. Недурно ж її в Гуті п е р е с т а р к о м називали.

Років понад два тому, саме тоді, як Варці час був одружуватись, у Кирила справи йшли вгору. Він був на п о с а д і. Посада була не якась там надзвичайна, він був просто бакенщиком, але задуми у Кирила були надзвичайні. Важливо, казав він, зачепитись. Якщо ладом піде, то можна дечого

й досягти, і пенсію вислужити. Конешно, з колгоспом я розлучатись не збираюсь. Законно. Устя в колгоспі, а я службовець.

Кирило й зята хотів службовця. Варці, як кажуть у нас, траплялись люди. Варка не проти того була, щоб одружитись, а Кирило затявся і згоди не дав: «Устигнеш. То колись у сімнадцять виходили заміж, а тепер і по двадцяти не пізно буде». — «Так мені ж двадцять третій», — несміливо зауважувала Варка. А Устя мовчала. «Хоч би й двадцять п'ятий, а за кого попало не віддам», — казав Кирило. Так Варці пішов і двадцять п'ятий. І Варку вже ніхто не сватав. І не тому, що було їй не сімнадцять і не двадцять, не тому, що остерігались, що Кирило не віддасть, ні, Кирило вже був без посади, він не величав себе службовцем і вже не заперечував би. Просто всі якось одвернулись від Кирила, від його сім'ї. А відвернулись не тільки через те, що Кирило запишався заможністю та вмінням улаштувати свій добробут. Кирила впіймали на браконьєрстві. Раз і вдруге впіймали — ловив рибу в заборонений час у заборонених місцях. Попередили тихо. Не допомогло. Оштрафували. Не допомогло. Другої ж ночі знову наловив, і в неділю Устю затримали в Осетровому на базарі — продавала свіжу рибу.

Це було останнє попередження Кирилові. Пароплавство знало, що він користується для цього з бакенських човнів. А влітку Кирила впіймали вже на іншому. Перевозив із-за Десни колгоспне сіно. Простіше кажучи — крав. Під суд його не віддали. Знайшлись заступники. Але на посаді вдержатись не зміг.

— Скромнішим треба бути, Кириле, — обережно сказав йому якось дідусь Дорошок. — І чого ти жадний такий?

— Ну, що вже там, — махнув рукою Кирило. — Риба шукає, де глибше, а людина, де ліпше.

Це була улюблена його приказка.

А Варчин час минав. Варка це розуміла і відчувала. Розумів і Кирило. Варка вийшла з-під його влади, гуляла, як хотіла. Кирило нічого не міг зробити. Варка вовком накидалась на нього. За-в'язали світ, заїли, а тепер ще й кроку не ступи! Як знаю, так і робитиму. Годі! Устя мовчала. Не втручалась.

На цей час у Лісовій Гуті з'явився удовин Ярчик. З'явився він як судовий виконавець. Удовин Ярчик — так називали його у Лісовій Гуті — насправді був Ярослав Дудак. Був він якимсь коренем прив'язаний до Лісової Гути. Його мати, Мотря Кожушана, родом гутянська. Доля її була чимось схожа на Варчину долю. Але звинувачувати в цьому вона могла тільки себе. Замолоду гарна, вродлива і з чудовим голосом, вона хотіла стати артисткою. Одружитись ні з ким з гутянських парубків не схотіла, мріяла потрапити в місто, в консерваторію. Співала в самодіяльному хорі, на олімпіадах одержувала відзнаки. Але в консерваторію її не порекомендували. Та й належної освіти вона не мала. Тим часом літа минали. Мати (у неї, крім матері, не було нікого) дивилась скося, дорікала: перебирала, от і доперебиралась. Мотря покинула Гуту і влітку пішла працювати у військові табори, тут же недалеко за Десною. Працювала офіціанткою. Виступала в самодіяльності. А з таборів повернулась не додому, а «на зимові квартирі» в місто, де стояв піхотний полк. І була вже не Мотря Кожушана, а Марія Дудак. Одружилась з полковим капельмейстером, капітаном Дудакком. Він був старенький уже і лисий, але добрий і слухняний. А ім'я Марія вона взяла собі, зразу

в табори прийшовши. Мотря їй не подобалось. Перед війною чоловік її, уже майор, помер. Марія лишилась з малим сином Ярчиком і з невеличкою пенсією за майора. Так вона знову змушена була повернутись у Лісову Гуту. Мати її на той час уже теж померла. Залишені хату й садок успадкувала Марія, і це було її єдине пристановище. У Лісовій Гуті виріс і Ярчик. «Чого не досягла сама, те дам Ярчикові», — казала мати. Вона хотіла, щоб він став відомим тенором або скрипалем, словом, солістом. Але голосу в Ярчика не виявилось, музичних здібностей теж. На початку, коли їй чемно та обережно натякали, що, мовляв, навряд чи буде з її сина співак або музикант, вона й слухати не хотіла. Та згодом змушена була погодитись. «І в кого ти такий удався, — казала вона, — батько музикант і мати теж, а ти...» — «То вже тобі знати, — відповідав Ярчик, — кому ж і знати, як не тобі». Він змалку вже був грубіяном. У школі вчився погано. Музики вчитися не хотів та й ні з ким було. Навчився трохи грати на баяні, ото і все. Школу залишив після восьмого класу. Поїхав на заробітки. Кілька місяців десь попрацював на будівництві. Пішов на курси шоферів. «Не хочу, щоб мною командували, сам буду командувати. Хоч машиною». Скоро і це набридло. Покинув. З рік був при міліції в Осетровому. А потім став судовим виконавцем. Отаким і з'явився в Лісову Гуту. Отаким і зійшовся з Варкою. Після того щосуботи наїздив у Гуту до матері, а вірніше, до Варки. В селі щось приховати важко. Скоро вже всі знали, що коли приїздить Ярчик, Варка ночує у вдови Марії. Варка і не збиралася ховатись.

Кирило до цього ставився схвально. Він уже себе цілком виправдав у душі. Таки діждався зятя службовця. Таки на його вийшло! Так минуло лі-

то. А восени, коли вже не тільки думали про весілля, а й готувались до нього, Ярчика з роботи звільнили — разом з представником фінвідділу перевищили повноваження. Мало не побили (були чутки, що таки побили) стару колгоспницю за якісь борги. Та ще й у нетверезому стані. Ярчик лишився без роботи. Це було приводом, щоб відкласти весілля. А потім він зник з Лісової Гути. Зник з Осетрового.

Варка довго і вірно ждала. Ні листа, ні телеграми. Варка кинулась би сама його шукати, вже не випустила б із своїх рук, але де шукати. Вона-таки й збиралась виїхати з Гути, їй набридло слухати образливі про себе плітки та пересмішечки вслід.

Аж ось у Гуту прибув капітан, командирований з дальнього пароплавства. У Кирила гарний новий будинок, з окремими кімнатами. Капітан попросився на квартиру. Кирило чужої людини в домі не хотів і запросив таку суму за місяць, щоб той відмовився. А той не відмовився. Назад Кирилові відступати було нікуди. Капітан оселився у Кирила. І дуже скоро, за якийсь тиждень, вся Лісова Гута вже говорила про те, що капітан живе в окремій кімнаті у Кирила не сам, а з Варкою, як чоловік з жінкою. І Кирило знову не заперечував. Навпаки, в селі, в правлінні, на вулиці між людьми він завжди з певною приємністю казав: наш капітан, пораджусь з нашим капітаном, спитаю свого капітана. Капітан виїздив, повертався. Їздив до Осетрового і знову повертався. Якби все це закріпити законно, думав Кирило. Та, бач, щось і не заїкається. А капітан жив, як у тещі на іменинах, і врешті зібрався виїздити зовсім.

Кирилів дім переполошився.

— Так як же так? — сказав Кирило. — Чоловік же ви не простий, самі знаєте, розмови всякі...

— І хай розмовляють, — зауспіхався капітан, — а ви не слухайте. Вам що?

— Як то що! — уже гнівився, але ще стримувався Кирило. — Це ж не город вам. Село!

— Вам село. Нам з Варкою город.

— Як це? Ви поясніть.

— Поїдемо жити в город. Не розумієте? Чи, може, Варю не відпустите?

— Так ви з Варкою!.. — Кирило і голосу свого не впізнав. — Ну, слава богу, слава богу, — шепетів, — погавкаєте тепер із-за рогу, плетухи та плетухи. Капітан таки н а ш! Ну, що ж ти, Варко, мовчиш? Ти як?

Кирило питав для годиться. Він певен був, що Варка так само, як і він, рада й щаслива. Та це було не так.

Варка і вірила, й не вірила. Не складалась її доля, не було щастя жіночого. Але що вона може? Тепер?

— Що я? Куди клубок, туди й нитка.

Вона ніби й жартувала, але сміток не покидав її. Чогось справжнього вона не відчувала у всьому цьому.

— Оформились би вже по закону, — насмілився Кирило, — а тоді б і їхали.

— От прибудемо на місце, там і оформимось.

— Це ж куди?

— В Чувашію, — весело сказав капітан. — Я — звідти.

— Господи!.. — скрикнула безсловесна Устя. Вона сплеснула руками, і так складені, великі, трудові, ті руки й застигли у неї на грудях під підборіддям. Бліда, аж жовта, з широко розкритими очима, шепотіла: — В таку далеч...

— В таку далеч... — сказала вона несподівано вночі, коли вони лежали з Кирилом у ліжку. Варка

в цей час уже десь їхала в чужий край, між чужі люди. І не зовсім усе це так було, як хотілось би Кирилові, і тривога не залишала його, але що вдієш. Він багато думав, не спав. Батько ж! Якби ж уже все було гаразд. Його здивувало, що й Устя не спить.

— Е,— сказав він,— хіба тепер про це треба думати. Зате ж чоловік! Не колгоспник якийсь!

Варка повернулась другої ночі. Цей чоловік не далі, як на станції Ніжин, де у них була пересадка, утік од Варки. Він пішов до дорожнього коменданта, Варку лишив біля речей, і більше не повернувся. Варка ждала. Переждала всі поїзди, переждала ніч. Бліда, одурена і ображена, виплакавшись досхочу, вона вже розуміла, чому він відправив свої речі багажем до Москви, а її речей не відправив. Він навіть гроші дав їй на схованку, ось ці гроші, тепер вона розуміла, що він їй з а п л а т и в...

Вона могла б доїхати додому ще вдень, але було соромно, було ганебно. Вона доїхала до Осетрового, найняла машину і сама вночі прибула додому.

— Я в пароплавстві взнаю, куди він одкомандирований,— сухо, жорстко сказала вона вдома.

— Ні,— відповів Кирило.— Досить і тут страху. Ще на цілий район хочеш. Годі.

У березні Варка виїхала у цілинний радгосп на Алтай...

І ота Варка, ота Варка, що була Ярчиковою подлюбовницею, к а п і т а н ш а, отой перестарок приїздить з чоловіком. Стефа стояла проти сонця, притулившись до верби. Сонце пекло її нещадно, але їй було байдужісінько. Вона думала про Варку та її невідомого чоловіка. Їй хотілося побачити його, взнати, що то за чоловік. От схотілося!

Із соснячка вийшов Кирило з чемоданами. Поставив їх, обтер піт. Знову взяв чемодани, почав

спускатись до берега. Стефа сховалась у кущі. Ой, як хтось побачить — сорому буде! А чому? Просто вона збирає ожину.

На стежці з'явилась Варка, за нею молодий чоловік. О, Варко! Ну, Варка! Ота Варка привезла собі отакого хлопця! Високий, білявий, молодий. Ось став на березі над кручею, задивився на Десну, на луги. О, хіба ж можна не задивитись на Десну, на луги! А може, він там щось побачив? Певно. Хіба т а к і розуміють красу. Розумів би, так не був би з Варкою. От ще підійшов до кручі. Бач, аж шию витягнув, либонь, полетіти хоче. Летить! Ну, так, полетів! Під кручу. Так тобі й треба!.. Стефа аж вище стала, розвела руками лози, сміялась. Виліз, обтрушується. Озирнувся. Ой... Стефа метнулась за стару, товстелезну вербу. Стала у виїмку величезного випаленого дупла, підтяглась вище і дивилась крізь листя так, що її вже він не міг побачити.

— Ну, поїхали! Сідайте! — гукнув Кирило.

А він дивиться на вербу. Значить, побачив-таки.

— Антосю! Сідай! — покликала Варка.

Та ніжно. У, ехیدا!

Він повернувся, стрибнув у берег під кручу... Хм, Антосю. Вона тебе приголубить. Попався, голубчику! Ух, роздерла б його! Нікчеми ви, нікчеми, чоловіки, парубки! До Варки прилип, коли стільки дівчат, стільки дівчат гарних!

От як я попав у Лісову Гуту.

Вперше я глянув на неї з деснянського берега, знизу, так би мовити, вгору. Побачив кілька шиферних та солом'яних дахів у зелені садків, замилювався. Сто чортів! Уміли ж вибрати місцину для села! Коли з берега ми піднялись вище, я знову не міг не зупинитись. Перед нами була широка, рівна,

зелена вулиця. Зелена вся: внизу — вкрита чистим моріжком; зелена справа і зліва — в садках та городах. Будиночки визирали з буйної зелені білі, гарні. Вони стояли не скупчено, а в одну лінію, і їх світлу веселу красу ще більше підкреслювала до-вколишня зелень. Це було справді нове село.

У війну майже вся Лісова Гута вигоріла. Вигоріла вона не тоді, коли наступали німці і по Десні від Чернігова до Києва клекотіли бої, а вже тоді, коли бої були далеко, десь за Дінцем та Осколом...

Прихована лісами, далека від великих доріг, Гута жила тихо. Німці наїздили не дуже часто, а наїздили — так швиденько і виїздили, нахапавши, що встигали. Тримати в Гуті хоч би маленьку заложу їм було небезпечно — навколо ліси, а по Чернігівщині вже діяли партизанські загони. Партизани з'явилися і в Гуті. Першим у повітря полетів місток над озером, що еднав дорогу від Осетрового до Гуті. Тепер німці не могли наїхати в Гуту зненацька. Партизани самі готувались до операції у напрямку Осетрового. А тим часом наближався зимовий Миколай, а на зимового Миколая у Лісовій Гуті споконвіку був храм. Тепер же, коли прийшли свої, коли навіть деякі діди гутянські називали себе партизанами та ще й партизанського командира звали Миколаєм, гутянці вирішили храм відсвяткувати переможно, з подвійною радістю. І захрамували. На третій день храму в надвечірньому присмерку над Гутою пролетів літак. По ньому почали стріляти. Трасуючі кулі потяглись у небо. Літак пролетів. А згодом повернувся і сипнув хоч невеликих, але чимало бомб. І Лісова Гута запалала.

Після війни Гута швидко відбудувалась. Відбудувалась не тільки заново, а й планово. Від Десни у напрямку основної, що перетинає Гуту, дороги пролягло чотири широкі рівні вулиці. Обабіч цих

вулиць і встала з попелу Гута. Нові, здебільшого шифером криті будинки, молоді садки. Зелено і затишно. А в цій зелені, як розори між рівних грядок, вулиці. Ці чотири нові вулиці Гути, можна сказати, і були її обличчям. Ті ж окремі двори, що вціліли під час пожежі, сором'язливо тулились під лісом. Отака зустріла мене Лісова Гута.

Про все це я довідався згодом, уже трошки поживши в Гуті. Зараз же тільки дивився, захоплювався і навіть забув про своє химерне становище.

Кирилів дім стояв близенько від Десни у самому кінці крайньої з чотирьох нових вулиць. Але поставив його Кирило не над вулицею, а в глибині своєї садиби. З вулиці він був відгороджений добрим уже садком з густим вишняком вздовж доброго ж таки паркана. Так що з вулиці Кирилові в вікна ніхто не зазірав. Там, де город підходив до деснянського узбережжя, в березі густо встали молоді верби. Був Кирилів дім ніби на острівку. Про цей дім з повним правом хазяїн міг сказати — моя хата скраю. От тільки не хата це була, а таки дім. Критий шифером, з фарбованими віконницями, з високим ганком, він був схожий на ті будинки, що будують їх собі відставники, полковники та генерали.

До дому з вулиці вела вузьенька своя вуличка. Найбільше, що могло пройти по тій вуличці, це віз та корова. Двір був теж не просторий. Це був, власне, маленький точок, обмежений з усіх боків — домом, парканом, добрим хлівом і цементовим погребом. Між погребом і хлівом — дріт, на дроті — собака на цепу.

— Дружок, — сказала Варка. — Дружок!

Він упізнав її, заскавучав.

— Не бійся, він своїх не чіпає.

Дружок погарчав на мене, потім замахав хвостом. Я постояв на ганку. Все-таки ідіотське якесь

становище. Я не міг заспокоїтись. Артист з мене був нікчемний. Я відтягував час. Озирався. Справа і зліва вздовж ганку тяглись добрі лавки з жовтої соснової плахи. На них стояли відра з водою, на одній ще й лозова корзина з зеленими огірками. Я взяв кухоль, зачерпнув і напився холодної води. Стало краще. Під одною лавою лежали гарно вистругані весла і шполик — ківш для вичерпування води з човна. Все було під руками.

Я розумів, що скільки не розглядайся, а заходити треба. Раз уже взявся... З ганку увійшов у коридорчик. Троє дверей. Двері проти, ліворуч і праворуч. «Як у п'єсі на сцені», — подумав я. Тут мене ждала Варка. Свою роль вона вела бездоганно, почувала себе абсолютно впевнено.

— Вибирай, куди? — тихенько засміялась вона.

— Просто, — ткнув я, не думаючи.

— Молодець. Угадав. Ні, ти таки чудовий!

Я відчув непідробну щирість. Як би там не було, мені було приємно. Я підбадьорився.

— Тут, — показала Варка праворуч, — комірчина. Там, ліворуч, кухня і кімната, там батько та мама. А це — нам з тобою. Ходім. Зустрічати нас ніхто не буде, я попередила...

Кімнату нам з Варкою визначили найкращу. Велика, світла, троє вікон у сад. Все робилось тут так, щоб було по-городському. Фарбована підлога. На стінах шпалери. Груба канапа з височезною спинкою, з тих, що сядеш — не вгинається. А праворуч під стіною, тюлем заслане, з горою подушок, величезне блискуче ліжко. На двох. Я глянув, серце калатнулось, кров кинулась в обличчя. Я швидко підійшов до вікна, розсунув на шворці завісочки, відчинив вікно в сад.

Переді мною був просторий сад-город. Яблуні, груші та сливи стояли по коліна в густій зеленій

картоплі. Вона починалась од вікон, уже одцвіла і з китицями зелених помідорчиків тяглась через увесь сад аж до огорожі з жердин. Це була Кирилова садиба. За огорожею похитувались високі коноплі. Коли я відчинив вікно, саме й запахло коноплями. Та ще медом. Праворуч картопля кінчалась, ішла смужка моріжка, на ньому під високим парканом у два ряди пасіка. Один, два, три, чотири... вісім вуликів, перелічив я. За вуликами, трохи далі, стояв маленький хлівець-омшаничок. Так, багатенького маю «тестя».

— От ти і дома, — сказала Варка.

Я обернувся, став спиною до вікна, руками обіперся на підвіконня. Вона посміхнулась, блиснула на мене своїми темно-карими з-під довгих вій очима. І знову я помітив, що вони розкосі. Не знайшовши що сказати, я спробував посміхнутись. Посмішка, звичайно, вийшла дурнувата, я зірвався з місця, зробив кілька кроків по кімнаті, став спиною до Варки. Варка пройшла повз мене до дверей. Я чув, як вона ззаду в мене обернулась. Її рука лягла мені на плече.

— Держись! — сказала вона.

Я хвилювався. Відчував своє хвилювання і від цього хвилювався ще більше. Я обернувся до Варки, хотів скинути цим рухом її руку з мого плеча. Вона дивилась мені в очі, усміхалась.

Я чув, що коли якийсь час побудеш у товаристві жінки, звикаєш до неї, забуваєш, що вона жінка. Як жінка, вона стає тобі байдужа. За довгу дорогу я звик до Варки. А от відчував, що вона мені не байдужа... І чим далі, тим більше. І чим далі — більше боявся цього. А от Варка? Чи відчувала вона це, чи знала?

— Держусь, — сказав я. — Але чи вдержусь?

— Не вдержуйся,— раптом сказала Варка і вийшла.

Так, вона прекрасно відчувала. І знала.

Варка стукала ногою в двері — відчини! Я відчинив. В обох руках у неї були тарілки: в одній — хліб, у другій — смажена риба.

— Всі вже пообідали. Будемо їсти тут. Ти як?

Як я? Наче я міг вирішувати, перебирати, вередувати. Не це, не це тривожило, турбувало, гнітило мене. Я почував, що мені просто треба тікати, знав, що не втечу, що я вже заплутався, а як виплутаюсь і чи виплутаюсь — не знав.

— Юшку будеш їсти? Теж із свіжої риби. Гаряча! Що ж ти мовчиш?

— Юшку? Юшку буду...

Варка принесла велику миску юшки. Юшка парувала, пахла перцем, лавровим листом.

— Будемо їсти з однієї миски,— сказала вона.— Не посваримось?— І поклала мені ложку.

Я об'їдав окуньчика. А думав зовсім про інше. Я їв без усякого смаку, хоч мені давно вже хотілося їсти.

— Ти не чинись,— сказала Варка,— їж. У нас їжа завжди добра. Хочеш — принесу сала. Батько робити не любить, а попоїсти любить смачно.

Подмухала в ложку, сьорбнула.

— Хочеш не хочеш, а вже ти мені стільки допоміг. І не тим, що довів. Я й сама б доїхала. Тим, що заткнув пельку плетухам, бережеш мене від поговору. Та що поговір! Узаконив моє становище перед батьками. Перед усім селом... Так що ти заробив обід.— І засміялась.— Однаково приймаком моїм зватимуть. І звуть уже. Користайся.

Ні, це вже говорилося не тільки про обід. Я відчував, що ганебно червонію.

— Що ж ти не їси?

— Перехотілось. І наївся вже.

— Бреши, бреши.

Вона їла. І мені аж приємно було дивитись, як вона гарно, рішуче їсть.

— Гаразд,— сказав я.— Піду трошки погуляю. Походжу над Десною.

— Сам?

— Сам.

— Май на увазі, нам треба частіше показуватись вдвох. Ти розумієш? Для мене. Інакше чого тобі було й приїздити.

— Розумію. Але мені трудно. Хай трошки звикну. Не сьогодні.

— Хіба тобі так неприємно зі мною?

— Ну, що ти!

— От саме тепер і треба вдвох. З першого дня.

— Ну, хай тоді підвечір. Як потемнішає. Мені зараз і самому не дуже хочеться.

— Ой, не сміши мене! — Варка щиро зареготала, аж закашлялась.— Перехотілось? Значить, показуватись, коли темно, щоб ніхто не бачив!

І знову реготала.

Пішов я, однак, сам. Ходив по березі, більше поза кущами, вербами. Я не хотів, щоб мене бачили навіть самого. Хоч і не зізнавався собі в цьому. Надходив вечір. Вгору по Десні важко пройшла баржа-самохідка. Спінінгіст у смугастій піжамі, певно дачник, босий ходив по березі, шмагав по воді спінінгом. Блешня зблискувала в рожевому вечірньому сонці, пльохкалась далеко в Десні. Він вимотував, підсіпував, ніби підсікав, і щоразу витягував або жмуток зеленої трави, або чорного коріння та гнилого торішнього листа. Біля порома стояла підвода з жовтоцвітним люпином,

запряжена парою воликів. Потім пором потягли на той бік Десни. На поромі попливла і жовта підвода.

Я пішов берегом угору, де менше людей. Оглядав Гуту, берег, Десну і Задесення. Оглядав, але, здається, нічого як слід не бачив. Заходив вечір. За ним буде ніч. Велике, блискуче, під тюлем і з горою подушок, ліжко у Варчиній кімнаті вставало в моїй уяві, як ешафот.

До Варчиного дому я повернувся городами, як уже добре почало сутеніти. Можна сказати, прокрався. Кілька хвилин я ще стояв на стежці в коноплях, не зважувався йти. Коли ж побачив, що з двору хтось пішов з двома відрами на коромислі, певно Варчина мати, по воду, швидко перейшов садок і попрямував у дім. Тепер то вже навряд чи кого зустріну. А як зустріну, так Варку.

Все обдумавши, я вирішив улаштуватись на твердій канапі з височезною спинкою. Місця там лише на одного, ляжу раніше, укриюсь, засну. І все. Улаштуватись на ніч деінде я не мав права, це означало підвести Варку, а я ж приїхав допомогти їй, отже, мусив спати в одній з нею кімнаті.

Мені пощастило, я не зустрів нікого. В кімнаті теж Варки не було. Я швидко влаштував собі постіль, взяв добру пузату подушку з високої гори на проклятому ліжку, роздягся, одержу склав на стільці і цей стілець поставив до канапи — відгородився. Цим я підкреслював свою непохитну позицію. Варка повинна зрозуміти це і не порушувати нашого взаємного нейтралітету. Інакше порушу його і я.

Я ліг, укрався... а от заснути не міг. Я був стомлений, схвильований, мені хотілося спати, сон уже ніби й обступав мене, заколисував. Але якась тривога, якесь напружене і водночас — це я з острахом відчував — приємне чекання не давали мені

заснути. Я не хотів собі признатись, чого я чекав. Але чекав. Я чекав Варки. Як вона прийде? Як сприйме те, що я вже на канапі? Як ляже сама, зітхне?..

На ганку брязнула дужка об повне відро. Лилась вода в діжку. Хтось важко тупав. Знов було тихо. Мені стало душно, задзижчав комар. Зачинити б вікно, подумав я. Але не схотів уставати. Я ви-простав руку з-під ковдри, махнув сюди-туди, обличчя торкнула приємна прохолода, і комар десь відлетів. Потім задзижчав знову, затих. І раптом я відчув, як він шпигонує мене біля самого ока. Я вдарив себе по обличчю долонею. Про сон не могло бути й мови.

Я не спав, я не міг заснути. І не тому, не тільки тому, що напосілися думки про мої химерні пригоди. Я гостро відчув, що мені не дає заснути свідомість того, що я сам зараз будь-якої хвилини можу опинитись удвох з жінкою в одній кімнаті. Мене кидало в жар. Картини незнаної близькості вставляли яскраво, настирливо, придавлювали свідомість. Мені просто-таки ввижалось... увійшла Варка, замкнула двері, наблизилась, нахилилась... її груди торкаються моїх, я відчуваю її дихання... і мені не вистачає повітря.

Раптом Варка увійшла справді. Ковдра у мене була натягнута по самі очі, вона не могла бачити моє обличчя, а я бачив кожен її рух. Бачив і слідкував затаївшись.

Варка щільно, але безшумно причинила двері і заціпнула їх на великий залізний гак. Все. В мишовловці. Варка нечутно пройшла через усю кімнату (а може, я не чув її кроків за калатанням власного серця — воно гупало аж ніби з присвистом, аж віддавалось у скронях), розпростала по шворці завісочку у розчиненому вікні. Довго, зосереджено

готувала постіль. Згорнула тюль. Розвела його, взявши руками за кінці, звела. Ще раз, ще. З кожним рухом він, як у руках чарівниці, вдвічі меншав, меншав. Повісила на спинку стільця біля фікуса. Підняла ковдру, простирадла, розмостила подушки. Все спокійно. За цим підкресленим її спокоем я відчув, що і в неї в думках, у серці дуже неспокійно. Вона теж думала, вирішувала. А може, у неї все давно вже було вирішено. Варка почала роздягатись.

Я міцно заплющив очі. Але, ганьба мені, не втримався, розкрив їх. Варка туго, через голову, знімала блузку. Спустила спідницю. Закинувши повні руки за плечі, тринькнула гудзиками напнутого ліфчика...

У самій шовковій сорочечці, в панчохах, на яких поблискувало світло від вікон, підійшла до мене. Я враз заплющив очі.

— Ти спиш?

Вона чудово розуміла, що я не сплю, не можу спати. Вона не могла не чути, як калатає моє серце, як я задихаюсь. Я мовчав. Якби я сказав — сплю, вона б, напевно, сказала: брешти, брешти. Напруження б зникло, все набрало б відтінку жартівливості, і рятунку б мені не було, я був би в її владі. Я мовчав. Вона нахилилась, провела рукою поверх ковдри, погладила мене. Рука її зупинилась.

— Ходім до мене.

Щиро і несподівано, просто прозвучали ці слова. А в них були і відданість, і прохання, і нетерпіння. Варка долі стала на коліна перед канапою, обличчя в обличчя. Тепер обидві її руки були на мені.

Треба опанувати себе. Де ж мій характер, витримка? Де сила волі? Я зібрав її, оту нещасну мою силу волі.

— Я тебе не підводжу, — сказав я з передихом, хрипло. (Чорт з ним, з тим хрипом, зате я говорив, говорив!..) — Держусь. Держись і ти.

Варка підвелась.

— Не будь дурнем, — сказала вона. І знову сказала так просто, так по-людськи.

Біля мене ще ніколи так близько не була жінка. Вночі. В такому вигляді. На самоті. Світло з вікон лягало синюватими тіннями на її груди, стегна, на повні, голі руки. Я відчував, що здаюся, гину, втрачаю владу над собою.

— Ходім. Ну?

Я схопився. Стілець полетів. Я перестрибнув через нього, схопив свою одягу, кинувся до вікна. Чув тільки, як тріснула напнута шворка завісочки. Я впав у холодну росяну картоплю.

Холодна роса протверезила мене. Варка не подавала ніякого знаку ні рухом, ні голосом. Коли я впав у картоплю, я почув, а може, мені тільки здалося, що вона засміялась. Невже засміялась? Я починав боятись її. Вікно залишалось відчинене. Чорним отвором воно дивилось на мене. Високо піднімаючи ноги, ніби крадучись, я вийшов з картоплі, обминув вулики, став на холодний моріг під парканом. Куди ж тепер?

У вуликах тихо дудніли бджоли. Лісова Гута спала сном короткої літньої ночі. Ні дівочого співу, ні сміху. Навіть собаки мовчали. Ніч була зоряна, ядерна. Я дрижав.

Проти мене чорнів хлівець-омшаничок. Я перебіг під омшаничок, струснув росу з ноги, з другої, почав одягатись. Мокра нога не лізла в холошу. Штани прилипали. Я підстрибував на одній нозі, щоб не впасти. Якби мене хтось побачив отак серед ночі!

Одягнений, я відчув себе певніше. Перед тим, як

зайти в омшаничок, ще раз глянув на Варчину кімнату. Вікно було зачинене. Стало спокійніше на душі. Я відчинив двері в омшаничок.

Відчинив і застиг, остовпів. В омшанику хтось важко з хрипотою дихав. Волосся моє стало дибом.

— Хто тут? Хто? — злякано пошепки спитав я.

Ніхто мені не відповів. Страхом загострений мій слух ще виразніше ловив чийсь хрипке дихання.

— Та відгукніться ж! Хто? — голосніше, благо- гально крикнув я, але знову-таки пошепки, і кроку з дверей не ступив.

— Га? — відповів мені з глибини людський го- лос. — Хто там? — В омшанику глухо залунав хрип- кий кашель. — Причиняй двері! — і знову кашель.

А мені стало легко — жива людина!

З дверей я потрапив у вузькі теплі сінці. Як виявилось, омшаничок усередині був розділений стіною на дві нерівні частини: вузькі сінці і більшу частину, власне омшаник. З сінців у нього вели так само вузькі двері, щоб тільки міг пройти ву- лик. Все це я побачив тоді, коли в омшанику замигтіло світло.

Я увійшов. На вербовій колодці, яка, очевидно, правила за стілець, горів курун — звичайна лампа без скла. В кутку лежало кілька лозових тільки-но виплетених корзин. Поруч в'язка лозового пруття і недоплетена верейка. Пахло свіжим сіном і гірко- тою прив'ялої лози. Високий білий дідусь стояв біля вкритого сіном тапчана. Крізь його розстебну- тий крамний у світлу поздовжню смужку піджак було видно білу плоскінну сорочку, зав'язану в ко- мірі червоною стрічкою. Дід був стрункий, не зігнутий, здавалось, міцний, як дуб.

— Ви хто такі... діду? — спитав я перший, хоч і нерішуче.

— Як хто? — здивувався дідусь. — От ви?.. Це мені годилося б спитати. Що за нічний гість?

Я зрадів цьому слову.

— Так і вважайте — я ваш гість. Незваний...

— А все ж?

— Ну, словом... Приїхав з Варкою.

— Так Варка приїхала? Ну-ну. А я ж і є Варчин дід. Мина.

І раптом він сказав:

— Тікай, хлопче!

— Так я ж і втік, — сказав я. І тільки потім до мене почав доходити справжній зміст його поради.

— Або женись, — так само несподівано сказав дідусь. — Чи вже оженився?

Я заперечливо похитав головою.

— Ні, що ви! Я — студент...

— То що? — сказав дідусь. — У них не пропадеш. І довчишся.

Він говорив спокійно, розсудливо.

— Свій довчився вже. Сергій. На інженера. Другий рік уже, як поїхав. На роботу. В Сибір аж. В Карабанду ніби... Не пропадеш. У них всього є. І мені б, може, краще було... А то й пропадеш, — знову якимось раптово додав він.

— А чому ви все кажете — у них? А ви ж?

— Я сам по собі. Що зароблю, те й моє.

Дідусь показав на корзини. Потім він перекинув верейку догори дном, поставив на неї курун.

— Сідай. — Рухом голови він показав на вербову колоду і сам сів на тапчан.

— Отак як є, — зітхнув він. — Вигнав мене пес Кирило. Не пускає і в хату. Отут і зимує. Що Дружку, що мені. Однаково. І вареного не дають. Хіба при людях, коли увійду, так насиплють. От якби ти пристав, то, може б, заступився...

— Варка непогана, — казав він далі. — Кирило —

то пес, хоч він і син мені. І пенсію одібрав. Пенсію мені давали за синів, дев'яносто карбованців щомісяця. Троє синів не вернулось з війни. Тільки й лишилися Кирило та Василь. Кирило викрутився, а Василь повернувся живим, та й то не ладом. У тюрму попав. Може, й досі в тюрмі. Мені не пише, а ці не кажуть... Так одібрав пенсію, сам і одержує... А Варка непогана. Обидив її тут один. Ярчиком звать. І ім'я таке... нібито як щеняче. Пожив з нею та й поволочився. А тепер знов тут. Може, й ждав її. І прийняли б. Ну, та вже, як ти...

Мені хотілось зупинити його недоладну мову і розповісти йому, як я сюди потрапив, у Лісову Гуту і в його омшаничок. Розповісти все, щоб він бачив, що це неможливо і ніколи не буде, щоб я пристає, як він каже, до Варки у прийми. Мені хотілось, щоб хоч одна у Лісовій Гуті людина знала всю правду, і цією людиною міг би бути оцей добрий, ображений і скривджений дід, але в дідових словах розкривались нові й нові для мене діла й події, нові риси Кирила і тутешнього життя, і я не перебивав дідуся. Я слухав його з якоюсь сторожкою захопленістю, іноді перепитував, ніби спрямовував його розповідь. Сон довго не підступав до мене в цю, таку незвичайну ніч. Я слухав дідусеві розповіді, бережливо запам'ятовував їх, низав у пам'яті в певній послідовності і ждав, ждав ранку, щоб узяти папір і записувати, записувати, записувати...

Я й не пам'ятаю, коли і як заснув і на чому саме зупинився дідусь у своїй розповіді, а прокинувся я від якогось удару, струсу. Потім за стіною почувся рівний, міцний хлюскіт. Я схопився очманіло. Дідусь стояв у розчинених дверях.

— Дош,— сказав він.— Благодать!

Надворі бенкетувала гроза, і не знати було, день уже чи ще ніч.

Кирило був найменший син у Мина Семибрата. Старші підросли, сам Мина був дужий і при здоров'ї, робити було кому, і Кирило мало не до парубоцького свого віку, як кажуть, байдикував, обтрушував сусідські садки та ще рибалив. Рибалив завзято й успішно. Деякі і старші, і мудріші рибалки днями висиджували над Десною, бувало, й ночей не досипали, застановлюючи ятери та сітки, а того улову, що Кирило, не мали. Кирило ловив притемком. Удень спав, а надвечір ловив, або, навпаки, ніч гуляв, парубкував, а під ранок прямував до озер, до Десни. Десь там у лозі були у нього сховані свої ятери і сіті, свій човник і легеньке весло, і він вирушав у потаємні свої, багаті на рибу місця і до схід сонця вже повертався з добрим уловом. Подейкували, щоправда, нібито він трусив чужі ятери, була чутка, що муравські риболови застукали його за цим, погрожували не те що провчити, а навіть утопити, та не наздогнали на своїх важких човнах, і Кирило втік з їхньою рибою на своєму легенькому, як пір'їна, та верткому довбаному вербовому човнику, і ту ж рибу Кирилова мати їм же, муравцям, і продала на базарі в Осетровому, а грошики віддала Кирилові. А може, то був і не Кирило, не впіймали ж, тільки вслід погрозилися.

На той час, коли суцільна колективізація дійшла і до Лісової Гути, двоє старших Кирилових братів жили вже на відділі з своїми сім'ями, третій, ще не одружений, робив у Дніпровському пароплаванні і вдома бував тільки взимку, та й то наїздами, і Кирилові хоч-не-хоч прийшла черга братись до діла. Однак це виявилось не таким легким, і Мина,

батько не тільки справедливий, а й суворий, Кирила до діла не навернув, працювати не зміг примусити.

— Якщо вам треба робітника,— сказав Кирило,— оженіть мене.

Мина був просто-таки приголомшений цим.

— Це як же? Старший не одружений, а ти — женитись?

— А от так.

Зухвалець Кирило ніби глузував.

— То хай одружується старший. Вам же аби робітник у домі. Однаково скоро всі в колгоспі будемо, так що не дуже дбайте. Скоро все це не ваше буде. Розумніші он уже спродуються, а у вас дві корови та ще й телиця.

— А не діждете, щоб я спродувався,— сказав Мина.

І так-таки чесно, коли вступив до колгоспу, все, що належало, передав у колгосп. Але на той час не дуже вже й було що передавати, бо ще до того в господарстві і в сім'ї Мина сталося чимало змін, і в першу чергу з тим же таки Кирилом.

Кирило не тільки раптово одружився, а й відділився. Але відділився п о н о в о м у.

-- Однаково колгоспу не минути,— казав перед цим Кирило батькові,— так краще першими, в а к т и в і. І ставлення інше буде. А то діждете, що й не куркуль, а розкуркулять. Від колгоспу нікуди не дінешся, на те йде.

Батько не здавався, і тоді Кирило несподівано, але рішуче подав заяву до колгоспу і одночасно посватав Устю. Всю належну йому з батькового господарства частину майна він переписав на колгосп. Так що і телицю, і деякий господарчий реманент передав на бригаду не сам Кирило, а його батько.

Устя була затуркана наймичка-поденниця. Жила

з матір'ю-вдовою край села під лісом, на пісках, що звалися Вовчою Горою. Вона вже й не сподівалась, що хтось її посватає, уже з матір'ю вони й порішили так вікувати свій вік на Вовчій Горі в труді та злиднях. І раптом — Кирило! Здивована і збентежена, заговорила вся Гута. А ще більше, коли Устя, підстаркувата дівка, згодиться то згодилась, а проте разом з матір'ю категорично заявила Кирилові, що не піде; якщо Кирило не повинчається в церкві, бо не вірить... Кирило й на це пішов, повинчався в церкві. В глибині душі він і сам цього хотів не менше від Усті, але виду не показував. Повинчавшись, поселився у Вустиній халупі на Вовчій Горі.

Тільки коли за кілька днів по цьому прийняли його в колгосп, уже з своєю сім'єю, голова колгоспу і його зачинатель Никодим Гуз сказав Кирилові:

— Був би ти активом, якби не оті дурні твої релігійні забобони, а так...

— Та не вірю я ні в якого бога! — розсміявся Кирило.

— А вінчатись аж до Євминської церкви добрався.

— Так то ж вони, Вустя з матір'ю, схотіли.

— Однаково. Ідеш на поводі у відсталого елемента.

Кирило посмутнів.

— Був би ж сказав раніше, до того. Я вламав би їх.

— Не біда, — підбадьорив його Никодим, — попрацюєш, заслужиш авторитет... А це вінчання, так воно згодом забудеться. Ну, ікон там, конешно, в хаті багато не навішуй. Ти ж передовик, актив.

Навесні — це була перша колгоспна весна — Кирило вже був бригадиром. Так що працювати по-справжньому, та ще щоб і важко, Кирилові так і не довелось. Гуляв-гуляв — та зразу в командири..

Командував Кирило обережно, лагідно. Ні з ким не заїдався, людям годив, де не слухали — вмовляв, де хтось і не так щось зробіть — ніби й не помічав. Зате і про його грішки люди помовкували. А грішки були.

Спочатку — малі. Малесенькі навіть. Якось так уже клалось, що Кирила просто тягло на даровизну. З першої ж весни колгосп чимало-таки насіяв городини по придеснянських низах. Урожай був добрий, так що і огірки, і помідори, і ранню капусту що базарний день везли возами до Осетрового. І щоразу колгоспна каса поповнювалась на пристойну суму. Никодим Гуз тільки всміхався та підморгував: наступного року ми хіба ж так розгорнемось!

І в Кирила-бригадира, і в Усті, що працювала саме в городній ланці, було досить трудоднів, щоб на них виписати, скільки треба, городини. Своєї теж було, як і щоліта. Та ні ж. Везуть з поля огірки чи помідори, а Кирило ніби жартома: повз двір будеш їхати, підкинув би вереечку. А я ввечері оформлю. Йому підкидали. А ввечері оформити він якось забував. Возять восени капусту чи картоплю, а Кирило замінить попутно когось на підводі та й заверне до Вовчої Гори, ніби води напиться, і поки він (довгенько-таки!) п'є ту воду, теща походить з корзиною біля воза, і коням уже куди легше тягнути того воза далі. А Кирило ніби й не бачив нічого, і не зна ні про що. Своїми руками він і не торкався до колгоспного. Якимсь чудом-дивом у Кирила на городі своя півкіпка жита ставала копою, невідомо коли і звідки з'являвся чималенький стіжок сіна, у новий погрібець потрапляли кормові буряки з ферми. Так що на пільгових умовах одержана теличка за один рік стала добрячою відгодованою коровою, а в хлівці

ще рохкало і двоє кабанчиків з вибракуваних колгоспних, виписаних як преміальні. Словом, хлівець уже був замалий для худібки, і Кирило все поглядав та примірявся, як би його розширити чи поставити новий. Та й двір пора обгородити як слід. Без хазяїна все було в Усті з матір'ю, перебудовувати та й перебудовувати ще Кирилові. Ну, та й поспішати не дуже треба, щоб ув очі не впадало.

На кінець другого року бригадирства — в колгоспі тоді була вже вся Лісова Гута разом з Кириловим батьком — Кирило став помічати, що реманент в бригаді щодалі частіше виходить з ладу. Вози ламаються, хомути ледь тримаються, нових гужів узяти ніде. Ще літо, може, й витримає, а далі хоч кричи. Треба було вже тепер думати про заміну та поповнення новим. Але як?

Порадитись з головою? Сказати на правлінні? Кирило вирішив, що їм там на правлінні і знати поки що про це не слід. У нього в бригаді повинно бути все в порядку. А тим часом він уже обмірковував дальші свої кроки. З цим бригадирством час кінчати. Хай побригадирствують інші. Є ж такі, що заздять.

Завзятий та невтомний Никодим Гуз, відчувши деяку фінансову міць колгоспу, планував у цей час будівництво дитячих ясел, а зати́м нового приміщення для тваринницької ферми. На щось інше у нього просто не вистачало фантазії, а це робилось і в сусідніх колгоспах, отже, щоб не пасти задніх. У лісництві вже було виписано чимало лісу. Сам тесляр, Никодим уже прикидав на папері, формував, сказати б, теслярську бригаду для майбутніх робіт, так, щоб і не велику, а дійову, щоб і в інших бригадах чоловіків не позабирати, не перекласти всю роботу на жінок. А поки він так мудрував, до нього й підкотився Кирило.

— Чув — бригаду теслярську зорганізовуєте.

Никодим стояв за столом у себе в правлінні, куди й завітав Кирило.

— Гм. Звідкіля ж ти чув? Чи не по радіо?

— Та ні, так, припущення. Лісу ж виписали, будуватись будемо, а воно ж і треба, то як же без теслярів.

Никодим пильно дивився на Кирила. Щось цей Кирило до кінця не доказує, щось хитрує. Ну вже ж і Кирило!

— Чув! А ти не чув, буває, що про тебе в бригадах кажуть? Не чув? Так хочеш — я скажу.

Кирило чув. Ого, він, певно, чув більше від голови. Знав не тільки, що кажуть, а й хто каже. Знав, що про нього кажуть і заjera, і липучка. Все, мовляв, до нього липне. Знав, що словечка ці «сочиняє» і пускає Іван Йосипович. Але до часу мовчав та остерігався. Паскуда все-таки той Іван Йосипович. А ще ж і родич, хоч і далекий.

— Е, мало що кажуть. Язик без кісток. Про одного верзуть те, про іншого інше. Той, мовляв, усе собі, а той не собі, так чужим жінкам... Словом, удовицю я любив...

Був такий гріх за Никодимом. Зазирає до чужої хати. Та, бувало, і не без подаруночка. Але звідки цей проноза знає? От уже стерво...

При останніх Кирилових словах Никодим, що пильно та запитливо дивився на Кирила, раптом зморщив лоба, став розглядати якісь папери на столі.

— Ти, Кириле, брешти, та не забріхуйся. Що про одного кажуть, то такі кажуть, а щодо іншого, так такі ні.

— Сьогодні ні, а завтра можуть і заговорити.

Никодим стиснув губи, ніби увібрив їх, і раптом засміявся.

— Ти за цим і прийшов? Щоб попередити?

— Та ні. Я про теслярську бригаду.

— Ну, бригада в тебе є своя.

— Ви ж, Никодиме, знаєте (Кирило вже давно голову колгоспу поштиво називав на «ви»), що я тесляр і що до цього в мене лежить душа. От мені б на теслярську бригаду...

— Ти — тесляр? Уперше чую. А твою ж кому?

— Моя що, моя в повному порядку. Там тепер кожен передовиком буде, а тут діло нове, треба організувати, налагодити. Я взявся б. А мою — Івану Йосиповичу.

— Івану Йосиповичу?

Іван Йосипович Панько був роботяга, жартун і все життя вів першу ручку на косовиці. Він, як чорт ладану, боявся будь-яких навантажень чи доручень. Любив, як сам казав, свободу. Любив гурт, працю в гурті, юшку в гурті і чарку в гурті. Чарку, правда, любив і не тільки в гурті, а часом і дома, але саме чарку, бо п'яним його ніхто і ніколи не бачив, а через те, що зайвого він не пив, майже завжди була у нього вдома запасна четвертинка на березовій бруньці настояна. Захована вона була у кутку на полиці за синьою в білі горошини завісочкою, де стояли тарілки й миски. І то вже була не якась там самогонка, а справжня, з лавки, чиста горілка і вважалася вона лікувальною і від простуди, і від шлунка, і від ревматизму. Від ревматизму особливо, бо простуди чи там якогось неладу з шлунком можна й, ждавши, не діждати, а ревматизм, як вважав Іван Йосипович, у нього давно і постійно і лікувати його треба теж постійно і регулярно. Правда, Марія, Іванова дружина, — а жили вони тільки вдвох, — від свого ревматизму (ревматизмом хворіли теж удвох) настоявала горілку ж таки на дурмані і, ясна річ, вжива-

ла її на відміну від Івана Йосиповича не як внутрішнє, а як зовнішнє — просто розтирала нею суглоби на руках та ногах. Іван Йосипович тільки підсміювався часом: хто ж горілкою та к лікується! Ти випий, а коліна скипидарчиком натри. Того вже не вип'єш! Що ти знаєш, відбивалась Марія, на скипидарі дурман не настоюється. Отже, переконати дружину він не міг, і куплена півлітрова пляшка завжди чесно розливалась навпіл, через що настоянка на березовій бруньці і звалась у Івана Йосиповича четвертинкою. Стояли ці лікувальні препарати поруч в однакових великих зелених, аж чорних, ніби з-під шампанського, пляшках, і просто дивно було, що і Іван Йосипович, і його Марія, навіть не нюхнувши, користувалися кожен тільки своєю, ще й разу не сплутавши, де чия.

Висуваючи Івана Йосиповича на бригадира, Кирило нишком здійснював свою тонку помсту, знаючи стан справ у своїй бригаді. Але про ці підступні заміри Кирила простодушний Никодим навіть і не здогадувався.

— Іван Йосипович теж тесляр, — сказав він, — ось він у мене тут записаний.

— Косар з нього путящий, а тесляр...

Кирило зазирнув у Никодимів папірець.

— Отут би мені замість нього й стояти. А його на мою бригаду.

— Тесляр, припустимо, з нього теж кращий, ніж з тебе. Ну, та діло не спішне. Подумаємо. Весна ще далеко. За зиму вивеземо ліс, а там буде видно. От так.

А проте Никодим унизу на своєму папірці записав: Кирило Семибрат. А проти прізвища Івана Йосиповича поставив птчку.

Навесні перед самою посівною Кирило став бригадиром теслярів. Свою бригаду він, як це

і було задумано, з глибоко прихованою зловтіхою передав Івану Йосиповичу Панькові. І це була єдина посада, з якої він, Кирило Семибрат, пішов на іншу добровільно, за власним бажанням і з власної ініціативи. Далі вже з усіх посад, більших і менших, Кирило не йшов сам — його витували. Та й передача бригадирства Івану Йосиповичу відбулась не так просто й гладко, як замишляв Кирило, і його зловтіха була передчасною.

Спочатку це було тільки формальне призначення. На правлінні, яке скликав голова напередодні 8 Березня, кандидатуру Івана Йосиповича підтримали одностайно. Одне, що усувався Кирило, якого неполюбили і про якого казали — на тонку пряде, себто ось-ось зірветься або на чомусь упіймається так, що вже й замовчувати ніяк буде. Друге, всі були за Івана Йосиповича, людину хоч і дивакувату, зате виняткової щирості та чесності. А що вже трудяга — так усім вірець. Кращого бригадира годі й шукати. От тільки, що не прийшов сам на правління, чи не упреться. Та й з Кирилом не все було ясно. Чому проситься з бригадирства?

— Панька запрошено на правління, а що не прийшов, так це не причина, щоб не підтримати його кандидатуру. Раз усі «за» — я сам говоритиму з ним від імені правління. Беру це на себе.

Таку нібито резолюцію висунув на кінець Никодим Гуз, і одноголосну ухвалу про призначення Івана Йосиповича бригадиром записали до протоколу.

Коли Никодим оголосив, що є думка призначити Кирила Семибрата бригадиром новоутвореної бригади теслярів, настала хвилинна тиша.

— Йй же богу, будуватись задумав! — прорізав цю тишу веселий жіночий шепіт, голосний настільки, щоб усі його почули. Прозвучав стриманий

сміх. Никодим постукав незаструганим кінцем олівця об стіл і встав. Устав і Кирило.

— Ти, Явдоху, кажи, та перед тим думай. А хоч би й будуватись. Колгоспне життя кращає і кращати буде. І колгосп будуватиметься, і кожен з нас теж. Ми ж ідемо до соціалізму, а соціалізм — це заможне життя. Не вік же в халупах нам жити таких, як у моєї Усті. Побудуємо колгоспні будівлі, побудуємо і свої нові. Прийде час, будуватимуть і я. І тобі нову хату поставимо, і всім, кому треба. На те й бригаду теслярську утворюємо.

Так говорив Кирило. Але Явдоху Лупеко, ланкову городньої бригади, жінку настільки ж сміливу і рішучу, як і в'їдливу, нелегко було улестити гарними словами. Підвелась і вона.

— Гарні слова мовиш, Кириле. І якби не ти говорив — от і повірила б. А так слухаю та й пригадую, що по-вченому це називається — демагогія. А по-нашому — просто брехня та викручування. Щоб ти спочатку будував колгоспне, а потім уже собі! Ні! — Тут Явдоху зробила значущу паузу і поволі всіх оглянула.— Колгоспне ще тільки розпочнеться, а він уже побудується. От побачите. Як на дріжджах виросте не хата, так хлів. Я — протестую.— І рвучко сіла. Аж лавка під нею скрипнула.

Кандидатуру Кирила обговорювали довго. Никодим був уперто на його боці, поступово до цього схилились і інші, всі вже притомились, заходило свято Жіночого дня, і було сильно накурено, а принципових заперечень, крім Явдоху Лупеко, проти Кирила ніхто не висував, фактів, які б викривали його, теж ніхто не наводив, Кирило ставав усе ніби кращим; що ж, мовляв, спробуємо, може, якраз і добре поведе діло, побачимо — щось не так — знімемо, панькатись не будемо...

· І Кирило, хоч і не одноставно підтриманий, став бригадиром теслярів.

Про своє високе призначення на бригадирство Іван Йосипович Панько довідався назавтра, саме в день Жіночого свята, і не від голови колгоспу, який би зумів політично та обґрунтовано викласти йому це повідомлення, заспокоїти і запевнити в цілковитій підтримці і допомозі, а від навіть не цілком тверезого з нагоди Жіночого дня Кирила, який, не приховуючи радісної насмішкватості, поздоровив його спочатку з 8 Березня, а вже потім з високою посадою бригадира.

Жовте обличчя Івана Йосиповича стало ще жовтішим. Потім поблідло. Це був удар. І Кирилові було тим приємніше, що завдавав цього удару саме він перший.

— Твоя робота, к о р з и н щ и к !

Тепер обличчя Івана Йосиповича бралось червоними плямами, і Кирила аж розпирало, він аж світився радістю помсти.

— Чого ж моя? Одноголосно.

Він довгенько не зводив очей з Івана Йосиповича, витримував паузу.

— Так що як тільки н а к а ж е ш, здам усе господарство: вози там, граблі, вірьовки. Порядкуй.

Кирило торжествував. Кирило глумився.

— Ні, ти ще трошки почекаєш! — уже оговтавшись, упевнено і теж насмішкувато сказав Іван Йосипович.— Так, до нового свята. А може, ще й сам запросишся назад. Бувай.

А непідготований до цього демаршу Кирило ще стояв та стояв на місці, вже не щасливо радісний, а ніби й стривожений. З цим клятим Паньком так і пильнуй. Ота впевненість, і оте «трошки почекаєш», і «до свята». Ще й к о р з и н щ и к а п у с т и т ь по селу. М-да...

А самотній Іван Йосипович ішов розстроєний і зовсім не впевнений. Тієї впевненості вистачило тільки на короткий контрудар Кирилові, він з трудом мобілізувався на ту впевненість, знав, що її ненадовго вистачить, і тому пішов недолаявшись, а зараз вона зникла, розпливлась в імлі березневого дня. Під ногами плюхкав просякнутий весняною водою сніг — не сніг, а вже чортзна-що, на вербах збуджено кричало веселе вороння, а Іван Йосипович нічого не чув, ні на що не звертав уваги, він розумів, що його свободі — край.

Ноги самі привели його до рідної хати. Марії дома не було. Невже десь святкує? А чому б їй і не святкувати? Сів до столу, довго сидів — та що тут придумаєш? Якось, чи стомлений від дум, чи вже й зовсім бездумно встав, підійшов до полички. Руки самі собою розсунули синю в білу горошинку завісочку, сама собою забулькала в чашку, притримана в горлечку напіввідіткнутою гумовою пробочкою, щоб не падали бруньки, настоянка, і коли четвертинка зовсім спорожняла і вже не булькала, Іван Йосипович випив усе з чашки, не глянувши навіть, скільки там було, і з ним сталось те, що сталось з Тарасом Бульбою (а «Тараса Бульбу» Іван Йосипович читав!), коли його під час бою мов важким каменем торохнуло і туман покритив його очі.

Бачили потім вухату шапку Івана Йосиповича — одне вухо вгору, одне вниз — десь біля лавки. Майнула вона по деснянській кручі в напрямку літніх випасів, а вже зовсім надвечір хтось зустрів його нібито в лісі аж за Вовчою Горою — ішов, погукував, комусь грозився кулаком. Може, то й неправда — Іван Йосипович був людиною смирною. А може, й правда — бунтував.

Явдоха Лупеко, про це почувши, кинула на голову пухову хустку і побігла до Марії, з якою ось тільки годину тому як розпрощалась, разом святкувавши. Марію ніби блискавка освітила. Злякана, кинулась вона до мисника, сплеснула руками, скрикнула:

— Мою випив! Помре. Або здуріє!..

— Та що ти верзеш?

— Мою, на дурмані настояну. Від ревматизму! А його — ось. Цілісінька!

— Ну, то завтра похмелиться, — засміялась Явдоха, та, зрозумівши, злякалась і собі.

— Чого ж ти стоїш? Біжи шукай! А я до хвершала!

І вони вискочили з хати.

Вони вискочили, а в цей приблизно час, зовсім уже притемком, Іван Йосипович поволі, важко і втомлено заходив у хату. Тільки не в свою.

Мабуть, таки правда була, що завело його врешті в ліс, бо зайшов він саме в Кирилову хату під Вовчою Горою. Сам Іван Йосипович був певен, що прийшов додому. Не роздягаючись, опустився на лаву, рукавом витер губи і важко вдарив кулаком по столу.

— Давай обідати! — хрипко крикнув він Усті. Негнучкими пальцями згріб з голови шапку і кинув просто на неї.

Від удару на столі підстрибнуло скло від лампи, яку ладналась запалити Устя, злетіло і, дзвінко брязнувши, розсипалось долі на шматки. Злякана Устя, опустивши руки, стояла посеред хати.

Від удару ж, оклику та дзенькоту скла прокинувся Кирило, що теж нероздягнутий дрімав на широкому ліжку, поклавши ноги в чоботях на приставлений ослінчик. Він рвучко прийняв ноги з ослінчика, схопився з ліжка. Кирило не розумів, що

коїться. Чи, може, він ще не прокинувся? Не розумів і Іван Йосипович. Але він не розумів іншого — чого це ненависний Кирило опинився раптом у його хаті. Мутними очима він уперся в Кирила, важко встав.

— А ти чого тут? Геть! — рука знову грохнула по столу. На цей раз злетіла лампа, і в хаті засмерділо гасом.

І до Усті:

— Давай обід! Кому сказав!

Мовчазна Устя дивилася на Кирила — що ж ти, мовляв, стоїш, витури його з хати. Але поміркований та розсудливий Кирило не витурював, він уже все зрозумів.

— Чоловік пустився берега, — сказав він тихо і лагідно, — нагодуй. — Він ніби аж підморгнув Усті. І, надівши ватника, вийшов.

Устя слухняно, звичним рухом дістала з печі горщик, насипала в миску борщу, принесла до столу. Борщ смачно парував запахущим салом, а за столом, на зібганій під лікті скатертині, незручно поклавши голову на руки, Іван Йосипович уже міцно спав.

Кирило прийшов до голови колгоспу. Никодим Васильович за столом при лампі читав якийсь перегнутий удвоє товстий журнал. Без картинок і палітурок, зауважив Кирило. Між пальців правої руки Никодим тримав олівець загостреним кінцем угору. Підвів очі на Кирила. Кирилові здалось, ніби невдоволено.

— Я до вас, — сказав Кирило. — Добрий вечір.

— До мене, — ніби поглузував Никодим, — а я думав, до Софії Гаврилівни. Добрий вечір.

Никодим був удівець, жив разом із старою тещею, Софією Гаврилівною.

— Ні, таки до вас.

Кирило й виду не подав, що розуміє той насмішуватий тон. І свого не змінив — ні вище, ні нижче.

— Бригадир новий у мене вдома. П'яний.

— Який бригадир? — звузив очі Никодим. Тепер Кирило бачив, що він уже справді сердиться.

— Панько, Іван Йосипович.

— Івана Йосиповича, скільки живемо, п'яним не бачили. Зрозумів?

— Зрозумів, — сказав Кирило, і тут уже в його голосі явно забриніла переможна нотка. Він ще лагідніше додав: — Як ніч. Забрів до мене, давай обід, каже. Бунтує, словом. Лампу розбив. Навіть мене вигнав. Із моєї хати.

Кирило посміхався. Уже одверто.

Никодим, сам того не помічаючи, постукав олівцем по столу.

— Ти от що, Кириле... Пробачте... Отут якраз у журналі пишуть про те, що деякі хамуваті начальники із своїми підлеглими на «ти», в той час як ті з ними тільки на «ви»... Більше у нас цього не буде. Кришка. Так от що, Кириле Миновичу, замість того, щоб дзвонити по селу, ви б узяли та й поклали Івана Йосиповича спати. У себе. Якщо він справді випив, конешно. Бригадир все-таки. Авторитет треба оберігати.

— Так я ж тільки вам. Так, до відома.

— І я тільки вам. Отож про це щоб і знали тільки ми. Зрозумів? Пробачте...

— Зрозумів. Може, він уже й спить там у мене.

— А проспиться — зразу сюди, — ще раз стукнув олівцем Никодим.

На вулиці Кирило здивався з Марією, яка де вже тільки не побувала.

— Шукаєш? — посміхнувся задоволено.

Марія знала приховану неприязнь між Кирилом та її Іваном і не хотіла, щоб Кирило довідався про

цю ще не ясну до кінця і для неї і, як їй здавалось, незбагненно страшну подію. І тому, зібравшись на силі, насмішкувато навіть одказала:

— Вчорашнього дня? З гуляння іду!

І сама не ждала, так гарно та природно сказала. Аж Кирило гмикнув, помовчав і — повірив.

— А твій у мене. Ходім забереш.

Марія мало не бігла. Та Кирило йшов поволі, ніби тішився тим, що тримав її в невідомості. Але забрати чоловіка Марія не змогла. Іван Йосипович спав залізно. Його тільки роззули та вклали на ліжку, де він і проспав до наступного ранку.

— Ох і довго ж я спав, — сказав він, майже як і Тарас Бульба після того удару. — Голова як чавун, — додав уже не як Тарас Бульба, спробував підвестись і знову впав на ліжку. Марія, що так і продрімала ніч тут біля нього на ослінчику, притулившись до теплої лежанки, допомогла йому встати, взутися. Іван Йосипович тільки крєктав, зітхав, набирав повні груди повітря, голосно виштовхував його з себе, плювався.

— А ти чого тут! — раптом підвівши очі і побачивши серед хати Кирила, зовсім іншим, дзвінким і лютим голосом гукнув він.

— Замовч! — шикнула на нього Марія.

— Я то тут дома, — сказав Кирило лагідно, — а от ти?

Тільки тепер Іван Йосипович, оглянувшись довкола, зрозумів, що він справді таки в чужій хаті, дещо, як у тумані, пригадав...

— Тю! — якимсь винуватим, не своїм ніби голосом промовив він. — Нічого не пам'ятаю. Хоч убий.

Примусив себе якомога міцніше стати на ноги, і в парі з Марією вони рушили додому.

— Наказував голова, щоб, як проспипишся та по-

хмелишся, до нього зразу! — гукнув услід Кирило.
Іван Йосипович навіть не озирнувся.

Похмелятись Іван Йосипович не похмелявся, від самої згадки про горілчаний дух його проймав огидний дрож, годин зо дві чи й три пролежавши дома, голодний, їсти він теж не міг — сумно та покірно позітхавши, пішов до правління. Йому так хотілось, щоб Никодима в правлінні не було, щоб хоч не надовго та відтягти цю зустріч і розмову, яка ще не відомо, в який бік повернеться, і бог зглянувся над ним — Никодима в правлінні не було. Переказавши бухгалтерові, щоб обов'язково сказав голові, коли той прийде, що він був і ждав його, Іван Йосипович уже куди бадьоріше, легше і швидше, не селом, а поза городами попрямував знову-таки додому. І тут бог покарав його. Саме на стежці за городами він і зустрів Никодима.

Той мовчки подав руку, запитально подивився в очі. Мовчав, тупцював на місці й Іван Йосипович.

— Так правда?

— Правда, — сказав Іван Йосипович.

— Отак ви починаєте своє бригадирство, Іване Йосиповичу.

— Що починаю! — раптом прорвало Івана Йосиповича. — Починаю. Я й не думаю починати! Без мене мене женили... Розвикався, ви та ви. Я то-бі не баришня!

— Ну-ну-ну! — заспокоїв його голова не дуже вже й лагідно. — Може, ще не провітрився? А що на «ви» — так хай буде по-твоєму, як і раніш.

Добрий Іван Йосипович пом'якшав.

— І напився то я... Помилившись, жінчину од ревматизму на дурмані настоянку випив. Мало не вмер, їй-бо!

— На дурмані? Ну, так-так! — сміявся Нико-

дим. — Не вмер, значить, бути тобі як єсть бригадиром. І надовго!

— А не можу я відпроситись? — благально запитував Іван Йосипович.

— Ні в жисть! Що ти!?! Тримай авторитет! Тепер ти член колгоспного правління. Актив!

Вони вже йшли. Але не туди, куди націлився був Іван Йосипович, а туди, куди треба було голові колгоспу, — до правління.

— Та ти не гнись! Піде! У Кирила там усе налагоджено, приймай і...

— Налагоджено! — знову вибухнув Іван Йосипович, аж став. — Налагоджено? Та в Кирила все на соплях тримається, він через те й бригаду зіпхнув, і саме мені. Думаєш, не розумію? Не прийму бригаду без комісії! По акту прийму. Все запишу. Все буду вимагати.

— Ну, от, оце по-бригадирськи! Буде комісія!

— Буде?

— Буде.

— І щоб Явдоха Лупеко була в комісії.

— Буде і Явдоха.

І комісія була. І була Явдоха. І не тільки в комісії, а саме головою цієї комісії. І оця в'їдлива Явдоха, та з Іваном Йосиповичем, та ще з двома членами комісії так уже докладно, пильно та точно все переписали в акт по прийому майна та реманенту, так визначили стан та амортизацію кожної борони, кожного кісся, кожних вил та грабель, не кажучи вже про вози, що Кирило не раз згадував оте Іванове «трошечки підождеш» та «до нових свят» і навіть подумував, як те і пророкував йому Іван Йосипович, чи не попроситись знову на бригаду, щоб кінчити вже цю мороку, і не знав уже сам, чи то він насолив Івану Йосиповичу, чи більше

сам собі насолив. Голова колгоспу ніби й безсторонньо, а в усьому підтримував Івана Йосиповича, вважав усі його вимоги обгрунтованими та законними. «А що ж ти, Кириле, хотів, таки ж так, вози майже без коліс та голобель, ну, ти ж сам, Кириле бачиш, які хомути, ні, ти поглянь на ці гужі! А я ж тобі вірив, як активісту, в партію думав рекомендувати. Куди там!»

І коли акт комісії був написаний, начисто переписаний, головою і всіма членами комісії, і самим Кирилом Семибратом підписаний: «Здав. К. Семибрат», клятий Іван Йосипович Панько, новий бригадир, отам, де стояло «прийняв», не підписав акт. Він сказав, що підписати — це, мовляв, уже прийняти бригаду, а таку до ручки добиту бригаду він приймати не буде, аж поки старий бригадир не відремонтує все та не поповнить новими вози, граблі, вірówki (пам'ять же в пса!), а це він зможе встигнути саме до нових свят, до Першого травня себто.

Отак він сказав.

І знову було правління. І Кирило, хоч як відбивався, хоч як доводив, що йому треба починати, налагоджувати роботу своєї теслярської бригади, весна ж на носі, його не підтримали, все в акті підтвердили і його ж таки зобов'язали все відремонтувати, а чого не вистачає — зробити, і з цього саме й розпочинати роботу теслярської бригади. От як повернув справу отой простакуватий ніби, та, проте, мудрий Іван Йосипович Панько. Він тільки поглядатиме та вказуватиме, що та як, а ти, Кириле, ніби бригадир двох бригад, з своєю новою обслуговуєю своєю ж стару, та не до нових свят усе зроби, а до початку посівної. Так вирішили на правлінні.

І Кирило підкорився. Мусив!

Ви вже звернули увагу, що Кирило був людиною розсудливою. З часом розсудливість його, сказати б, поглибилась, стала тоншою, поповнилась обережністю. І якби не ота клята звичка, — що б не робив, біля чого б не ходив, від усього лишити хоч трошки, хоч дещо й собі, — він не припускався б промахів і, як у нас кажуть, ріс би на роботі, висувався. А втім, в глибині своєї наглухо від усіх закритої душі Кирило і не вважав, що він припускається промахів. Навіть тоді, коли на чомусь попадався і втрачав посаду. Зняли, а не дурно.

Розсудливо підійшов він до справи і на цей раз, коли його нібито й перемиг Іван Йосипович. Раз мушу своєю бригадою зробити все для того Панька, розсудив він, так треба, щоб не тільки ж для нього. Та то ж і не для нього, правда, для всіх, для колгоспу, підказував йому голос сумління, ну, та все одно, треба і про своє не забувати. Як не сам, так за тебе ніхто не подбає.

І Кирило з енергією, якій можна було позаздрити, заходився коло діла. Він виявив стільки ініціативи та винахідливості, що перевершив сам себе. Забезпечившись різними довідками від колгоспу, він з'їздив (тут би можна навіть сказати — злітав!) у район, у лісництво, на тартак, добрався до якогось навіть деревообробного комбінату, десь гарно поговорив, когось розжалобив, з кимсь почастивався і, частуючись, за чаркою ж таки, провів ділову розмову... Словом, не минуло й двох тижнів, як у Лісову Гуту вже везли бруси, плахи, дошки різних гатунків і різної товщини. З комбінату одного дня пригнали шість готовеньких, нових, що пахли свіжим деревом, возів і просто на Івана Йосиповича бригаду. У двох возах ще й чотири

пари запасних коліс. З'явилися і вірьовки, й граблі...

— Ну, молодчина! — захоплювався Никодим. — Бач, як розгорнув діяльність! Спробуй тепер Панько не підписати.

І в акті отам, де стояло «прийняв», з'явився довогжданий для Кирила підпис.

Та коли за кілька днів Явдоха Лупеко, що все бачила і все знала, забігши в правління, сказала голові, що дошки, між іншим, почали вже їхати і на Кирилове подвір'я і зараз, от їй же богу зараз, повезли, він негайно сам кинувся туди.

— Звідкіля дошки?

— Та вже ж не від Явдошки.

Кирило був дома і поводився, як дома. Знаємо, мовляв, звідки вітер. Бачив, що голова міниться на виду, і поволі мовчки дістав з кишені, сам розгорнув і подав голові за всією формою заповнену на ім'я його, Кирила Семибрата, накладну. Дощок стільки-то кубометрів, бруса соснового будівельного стільки-то — за готівку. Все, як єсть, по закону.

— Падлюка ти все-таки! — сказав незлобиво Никодим. — До тебе тільки й лишається міліціонера приставити.

— Двір же голий, — покірливо виправдувався Кирило, — чужі корови город витолочують. Паркан треба. Та й хата яка! Удовина! А сім'ї прибуде. Усті скоро в декрет.

З цього почалось. Не зразу, не за одне літо, але за час свого теслярського бригадирства Кирило оббудувався, обріс. І коли йому натякали, що швидко, мовляв, обростаєш, де воно й береться, Кирило не заїдався, а поблажливо посміхався, згоджувався.

— Що там говорити, — казав, — до заможного

життя йдемо, усіх оббудуємо. Ну, не зразу всіх. Воно ж і в соціалізмі не всім однаково, а по труду. От я трохи більше зробив, спромігся. У кого гроші, той і командир...

Почалось таки з паркана. Виріс він високий і щільний — дошка до дошки — навкруг усієї садиби. Якимсь чином навіть лісовий квартальний стовп опинився за Кириловим парканом у городі. Коли про це довідались і спробували поглузувати, Кирило не розгубився.

— Ціліший буде. У нас же які люди, на дрова витягнуть. А так — я відповідатиму.

А проте закликав до себе лісника і на всяк випадок усе показав. Недодивився, мовляв, а зараз не ламати ж та не переносити паркан. Ну, та, гадаю, це нічого, лісу ж тут нема... Потім пообідали, і все так і лишилось.

За рік за парканом вирости добрий, під новою стріхою, хлів і повітка. Ще за рік Кирило збудував хату. Був у Кирила і куплений ліс, та не стільки, щоб на хату, а хата росла, а на фермі, де будувався новий корівник, лісу не вистачило. От тоді Никодим Гуз ще раз узявся за Кирила.

— Я тебе так обміряю, Кириле, що ти зі стін ліс повезеш на ферму.

— Але ж я із старої хати використовую теж. Що міцніше.

— Ого! Ти то передбачливий!.. Гнати тебе доведеться. Розумієш, гнати.

І за кілька днів потому аж до півночі правління розглядало справу Кирила Семибрата, і його з бригадирів було знято.

Це було перше привселюдне Кирилове падіння.

Ціле літо, як і замолоду, Кирило ловив рибу. Не щодня, звичайно. Допомігав тещі глядіти малих

Варку та Сергія. На роботу не ходив, ходила Устя. Устя ж щонеділі ходила і в Осетрове з свіжою рибою. Прокинулась у Кирила в те вільне літо і ще одна пристрасть — захопився бджільництвом. Може, не бджільництвом, а тільки заприятелював з пасічником, глухуватим дідом Матвієм. Колгоспна пасіка стояла близенько від Кирилової хати під лісом, у гречках та люпині, і Кирила часто бачили там. Потім на груші-дичці у Кириловім дворі з'явився височенько, щоб усі бачили, вулик. А потім днів два Кирило сам з'являвся на люди підпухлий, покусаний бджолами. Рій ловив. І впіймав! Всі знали, що впіймав. І дід Матвій свідчив. Так то ж ваш, діду! — казали. Може, й наш, та тільки ми взивали, а він упіймав — його тепер. Так завжди велось.

Рій виявився плодовитий, того ж літа за допомогою діда Матвія розділився на дві сім'ї, і зимувало в Кирила разом з колгоспними у колгоспному омшанику вже дві колоди бджіл. Кирило через вірних людей розвідував, уточнював можливості влаштуватись на роботу в Дніпровському пароплавстві. Так, щоб тут, дома. Бакенщиком...

З початком навігації 1941 року довгождану посаду бакенщика він одержав. Десна в його розпорядженні! Тепер він людина робоча. Це така посада, що й до пенсії дослужитись можна! Кирило почував себе переможцем. Тріумфував у душі.

Отже, перед війною Кирило був господар на широку ногу. Мав усе або майже все, що хотів. Дім, двір, господарство чи не найкраще у Лісовій Гуті, мав дочку і сина, мав посаду і почував себе у колгоспі особою недоторканою.

Та вихор війни, нагло налетівши і на захищену борами Лісову Гуту, разом з усіма дворами та хатами перетворив на попіл і нову, як дзвін, хату

і садибу Кирила Семибрата. Згоріло все. Навіть паркан. Навіть лісницький квартальний стовп за парканом.

Та Кирило знав, що це не кінець. Кирило не занепав духом, у нього вистачило оптимізму пожартувати прилюдно, що полум'я саме з його хати у всій Лісовій Гуті було найвище.

Я вже згадував, що Кирило, як я приїхав, був без посади. І от саме другого дня після отої чудної, майже безсонної ночі, проведеної в омшаничку у діда Мيني, я й довідався, що Кирило одержав нову посаду. Довідався від того ж таки дідуся Мيني.

День я провів, як мені здалося, зовсім непогано. В душі я мав для себе вже певне вирішення. З Лісової Гуті швидко тікати не збирався, і сумління моє було спокійне. Та й сам день був не те що непоганий, а просто чудовий. Після нічної грози все парувало. Зелень аж виблискувала, свіжа та вмига. Повітря вдихалось легко, зі смаком. Босий (як у себе вдома!), по зарошеному споришу, між Кириловими вулицями, я, не поспішаючи, пройшов од омшаничка до хати. Мені страшенно хотілось їсти. На ганку набрав великим зеленим кухлем води і спершу напився, а потім, примостивши його на колоді, де рубали дрова, почав умиватись. Я тер собі шию і руки, бризкався, нахилившись, мені текло аж по спині, але було приємно, весело, я сам собі посміхався і мало не розмовляв сам з собою. Простяг руку до кухля, щоб узяти його, а кухля не було. Що за чорт? Я підвів голову. Варка стояла з кухлем, очима показувала, підставляй, мовляв, руки, невже не розумієш, зілю. Через плече у неї висів предовгий вишитий рушник — червоне з чорним. Я підставляв долоні,

Варка зливала. Потім перекинула рушник на моє плече. Я витирався, а Варка дивилась на мене, посміхалась. І раптом тихо, майже пошепки сказала:

— Дурень, дурень здоровий!.. Можеш забирати свої бумажки і котитись собі під чотири вітри. А краще — під три чорти!

Але — от диво. Тепер уже я й не думав котитись. Мені хотілося розібратись у всіх цих ділах і ділах попередніх. Мене цікавив Кирило і все з ним зв'язане. І я вже чимало знав. І цікаво було знати, чим усе скінчиться.

І спокійно, добре поснідавши з Варкою, я потім довго записував усе оте, що ви вже прочитали.

Снідали ми знову в її (нашій!) кімнаті. Їв я за трьох, аж Варка звернула увагу.

— Апетит у тебе нівроку... після омшаника.

— Звідки ти знаєш про омшаник?

— Наївний хлопчик! Що ж я не бачила, як ти без штанів підстрибував!

Таки бачила! Дивилась у вікно і мовчала. Ні слова.

Половину пампушок і яєчні з салом я залишив на тарілці.

— А це?

— Дідові.

— Ну, знаєш, ти тут не порядкуй. Не заслужив.

— Буду порядкувати. Дід заслужив... А тобі не соромно? Дід же який!

— Остогид він усім. Дев'яносто років, а ще й довбнею не вб'єш.

Так. Вона була дочка свого батька.

Стомившись од писання (це так тільки здається, що писати легко, а почнеш, так і слова не ті йдуть, і не знаєш, що за чим записати, щоб було все, як

кажуть, коротко і ясно, і прочитаєш потім написане — так ніби просто словами, не на папері, розповів би й краще... словом, трудне це діло...), пішов я до Десни купатись. Ох, яка ж вона гарна, ця Десна! А зараз після грози та дощу ще краща! Пісок на березі ствердів, трава чиста, а сама Десна ніби аж біжить швидше. І купався, і загорав, і хотілось, як ото роблять діти, копати в піску колодязі, прокладати канали, та побоявся, що хтось побачить. Я й так вибрав собі містечко подалі від села, на косі за лозовими кущами. І радів, що відкрив для себе такий безлюдний острів не острів, а ніби півострів. Та виявилось, що цей острів чи півострів був уже відкритий раніше за мене. Я потрапив на чужу, так би мовити, територію.

Плаваю я не дуже. Признатись, навіть побоююсь далеко запливати. А при свідках ще й соромлюсь. Ну, а тут свідків не було, і я вирішив переплисти Десну. За косою було мілко, і, хоч течія дедалі дужчала, я довгенько йшов у воді так, що протилежний, луговий берег мені виднівся вже зовсім близько, і я поплив. Та не проплив, може, і двох десятків метрів, як той берег став видаватись мені далеким, а ще за якийсь десяток і зовсім недосяжним. Течією мене просто зносило вниз, я відчував, що вже хапаю повітря, і повернув назад. Сил було мало, і мене швидше несло вниз, ніж я просувався до заповітного суходолу. Словом, коли ноги мої врешті торкнулись піскуватого дна, мене віднесло вниз від мого безлюдного півострова на добру сотню, а то й дві сотні метрів. Хвилин з десять я лежав на землі та віддихувався. Потім підвівся і побрів до свого півострова щасливий з того, що ніхто не бачив мого ганебного фінішу.

Так бачив же!

На моему ще так недавно безлюдному півострові

при самій воді стояла і роздягалась людина. Біло-косо русалка через голову знімала так само білу, хлопчачу ніби майку. Я остовпів. І вона остовпіла. Пересунута через голову майка так і лишилась у неї на обох руках, притиснута до грудей. Вона схопилася і побігла, замиготівши синіми спортивними шароварами та поблискуючи босими ногами.

— Підждіть! Не бійтесь! Ну, що ж ви! — з жалем, з розпачем загукав я вслід.

Вона спинилась. Та коли я наблизився, знову відбігла. Мене опанував веселий, просто радісний настрій. Це ж була та сама русалка, яка вчора так неласкаво зустріла мене на березі.

— Та звідки ж ти, дитино чарівна? — продекламував я.

Вона знову відбігла і чи то сказала, чи то проспівала:

— Нічого я вам не скажу. Потім самі визнаєте, визнаєте...

Застрибала якомсь особливо, по черзі то на одній, то на другій нозі, і зникла за кущами. Мене самого аж підкидало так само застрибати, побігти за нею. Але дана Варці обіцянка «не підвести» поки що стримувала мене. Та й взагалі, якщо хтось побачить — сором. Ще подумують — ганяюся за чужими дівчатками.

Я поволі йшов і розглядав на піску чіткий слід її маленьких ніжок, потім нагнувся і пальцями торкнувся саме того місця, де ступали пальці її ноги, і мені здалося, що слід іще теплий.

Аж надвечір не заходячи в хату, пробрався я в омшаничок. Дідусь зустрів мене, можна сказати, радісно. І мені теж було радісно і легко.

— Ну, от і добре, що ти прийшов, — казав він, — от і добре. А Кирило, ти знаєш, знову примостився.

— Як примостився?

— На должность. У сторожі. Хліб у полі біля молотарки стерегтиме ночами. Той настереже! Бачиш, його так і тягне до хліба!

Правду сказати, я нічого такого в цьому ще не вбачав. Але вже щось відчував і ждав. Ждав мовчки, думав, що саме спитати. Але дідусь не стерпів, заговорив сам.

— Відколи колгосп — Кирило все пристроюється. І в війну пристроївся.

— Як же?

— Е, багато казати, мало слухати...

Та я готовий був слухати багато чи мало.

Я вже слухав. І було що послухати.

Після війни Кирило розпочав саме з того, на чому його діяльність зупинила війна, — влаштувався бакенщиком. Лісова Гута відбудовувалась, ставала на ноги. Було важко. А Кирило почував себе впевнено. І жити, і будуватись йому було легше, ніж іншим. Він користувався всіма пільгами та ще й був, як сам казав, на жалюванні. Гута відбудовувалась за новим планом, а Кирило хотів будуватись на своєму старому місці. Йому не дозволили. Він так упирався, що добився можливості вибирати собі нове місце, і вибрав саме таке, що знову його хата була скраю. І хата, як ми вже знаємо, виросла добрячим будинком під шифером. І обставив її Кирило майже по-міському. «У кого гроші — той і командир!» — не раз чули від нього.

Кирила не любили. Від нього одвернулися навіть його родичі. Особливо після того, як він не схотів узяти до себе свого батька, тепер зовсім самотнього дідуса Мину, і взяв його тільки з наказу сільради. Так що і поселяв діда Мину до Кирила уповноважений з райміліції, міліціонер Нечипорчук, бо сам дідусь не згоджувався йти до сина. Що-

правда, цієї події Кирило не визнавав, на людях виправдувався:

— Брехня все! Японець плітки пускає.

(З часу війни Івана Йосиповича Панька звали Японцем, хтось із партизанів так його охрестив).

— Щоб я рідному батькові та відмовив...

Сам Кирило постарів, підтоптався. Літа! Он уже син Сергій в інституті у Києві. Варці заміж час. Тещу поховав. Та й війна. Хоч Кирило і не був на фронті, але не попасти на фронт, може, було навіть важче, аніж на самому фронті. Та Кирило не попав. Коли відступали, він підрядився евакуювати, гнати на схід худобу. Скоро повернувся без худоби — німці вже зайняли Чернігів і Київ. З німецької комендатури, з Осетрового, у Лісову Гуту наїздив якийсь там фельдфебель з поліцаями, викликали Кирила, щось наказували, щось вимагали. Він дещо робив про людське око, але, обережний, на їхні подачки та обіцянки не піддавався. Ще ваша не взяла, міркував Кирило, ще йде війна, і невідомо, чиє буде зверху.

І раптом з північних лісів, із-за Чернігова, сюди перебазувався партизанський загін місцевого вчителя. Кирило відчув, що йому загрожує кара за зв'язки з німцями та поліцаями. Він вирішив не ждати. Він сам пішов у ліси і знайшов загін. Ніхто не знав, навіть Устя, що Кирило став партизанським уповноваженим, сказати б, розвідником, у Лісовій Гуті. А коли Гута згоріла і другого дня сюди прибув підсилений загін німців та поліцаїв, Кирило зумів попередити партизанського командира, партизани зробили засідку і цей загін добре попотрошили. Після цього Лісову Гуту німці надовго лишили в спокої. Та й що з цієї бідної Гуті візьмеш! А Кирило і досі має від командира партизанського загону офіційну довідку про допомогу

партизанам і пильно береже її. От тільки що медалі не дали.

Коли німців вигнали з Лісової Гуті і погнали далі на захід, Кирилові належало йти на фронт. Але треба було комусь працювати і в тилу, треба було відбудовувати колгосп. І Кирило лишився відбудовувати, як бригадир, як спеціаліст сільського господарства. Так і відбудовував до самого кінця війни. А вимріяна посада бакенщика за домовленістю вже чекала на нього.

Бути бакенщиком Кирилові надзвичайно подобалось. По-перше, що забирає небагато часу. По-друге, ти на посаді і одержуєш, як службовець, заробітну плату. По-третє, ти господар добрих п'яти кілометрів чудесної річки Десни! Коли б тебе не побачили на Десні, ти тут на роботі! От у чому суть.

У Кирила з'явився невід. Сіті різних гатунків і розмірів у нього були й раніш. І от свіжа риба щонеділі, а іноді і в будень, у кошику, а то і в двох мандрувала на Устиних плечах на базар в Осетрове або й далі. Поки що ніхто Кирила не чіпав. Міліціонер Славка Нечипорчук, уповноважений по Лісовій Гуті, частенько заходив до Кирила на юшку. Бувало, й залишався ночувати у нього. Цей Славка був чоловік немолодий, у Гуті він прижився. Його поважали, як і належить, але не боялись. Називали просто Славка. Почалося з дівчат. Десь котрійсь признався, що неодружений. Та похвалилась іншій, що Славка вчора гуляв з нею. Так і пішло — Славка та Славка. Від дівчат і до чоловіків. Ув очі, звичайно, його називали «товаришу уповноважений», а поза очі тільки Славка. Так цей Славка ніби покровителем був у Кирила. І, знаючи це, Кирила обминали. Але намагались дозолити йому. Так уже в селі ведеться, кого не

люблять, тому щось і підстроять. Неприємності були незначні, а все ж...

Так одного разу Кирило сів на світанку в човна, щоб їхати гасити ліхтарі, пустив човна за течією, виїхав на стрижень, а човен сіпнувся і став. Як не тужився, як не гріб Кирило, і дна не дістане, і човен не пливе. Проти течії пливе, а за течією — ні. Тоді Кирило і почав гребти проти течії. Гріб, гріб метрів, може, й півсотні, знову сіпнувся човен і ні туди, ні сюди. Не інакше, як заякорений. Мусив знову виплисти до берега. А на березі, біля порома, вже й люди. І, між іншим, кілька парубків... Їх робота, через Варку, що не віддає... Допомогти, дядьку Кириле?.. І то ж треба, кляте поріддя, до дна човна пристроїли дрiт, а на дроті камінь аж на середину Десни завезли. Півдня возився.

А то ще було: відкрив дверцята ліхтаря на березі, щоб засвітити, а звідтіля просто в обличчя жаба — шльоп. Величезна, зеленкувата, ряба. Знаєте, які в Десні жаби є! Аж слизька, мерзота. Аж в очі бризнула. Не сама ж вона туди залізла ще й зачинилась. Після того Кирило, відчиняючи дверцята ліхтарів, завжди одвертався.

Та справжні неприємності почалися згодом.

Маючи на бакенській посаді більше вільного часу, Кирило заходився упорядковувати, окукоблювати свою садибу. Садок він посадив зразу, як побудував дім. Тепер же на вулиці побіля паркана посадив рядок вишень. Тільки пустили вони листочки, як Кирило жердинками відгородив їх від вулиці, метрів зо два прихопивши й самої вулиці.

— Уже прихопив! — сказала, побачивши це вперше, Явдоха Лупеко. — Цей не може без п р и х а п к а! Нову вулицю зганьбив!

Сама пішла і привела голову сільради. Кирилові запропонували вулицю розгородити.

— А вишні ж?

— Ну, вишні хай уже ростуть.

Трохи згодом, коли це призабулось, він тими ж жердинами знову загородив вишеньки. Корови, мовляв, об'їдають. Підростуть вище, розгороджу. Явдоха тільки плюнула побачивши та махнула рукою.

Так у Кирила й лишився п р и х а п о к. Лишилось за Кирилом і нове прізвисько — прихапщик.

Того ж літа його кілька разів на Десні ловила зненацька рибоохоронна інспекція. І хоч Кирилові завжди щастило вчасно втекти, він відчував, що спокійні дні минають. Раз навіть так наскочили на моторці, що мусив утопити невода під кручею. Ну, потім дістав усе-таки. Вночі.

У неділю в Усті на базарі одібрали рибу, склали акта, оштрафували. Кирило штраф сплатив. Виждав певний час і знову за своє. Та вже як заповзялися впіймати, то впіймають. І таки впіймали. І на цей раз прудко втікав і майже втік, і вже втопив би невода, якби не зачепився той клятий невід за кочет на човні. А то наскочили втрюх, забрали невода. Знову акт. Знову штраф. Акта передали в пароплавство. На державному човні браконьєрствує. Кирило їздив у Київ, упросився. Повернувся з попередженням.

Так аж до осені терпів і витримував. Може, й не витримував, та не ловився. А певніше, що таки витримував. А восени впіймався на іншому — на тому ж таки бакенському, державному, як любив казати, човні перевозив із-за Десни колгоспне сіно. Для себе. Хоч і доводив, ніби сам же укусив отави, не допомогло. Знайшли й де саме брав. І незадовго до закриття навігації мусив передати своє бакенське господарство Іванові Дорофійовичу, Дорошку.

— Жадний ти, Кириле. І чого ти такий жадний? — казав Дорошок. І додавав, ніби сам з собою міркуючи: — Не даєш мені спокійно дожити. Це ж знову мушу ліхтарі світити.

— Е, не досаждайте хоч ви! — одмахувався Кирило. — За лихими людьми... Думаєте, впіймали б, якби не підказано? Заздрість усе. Заздрість клята!..

Так Кирило знову лишився без посади.

І надовго.

Омшаничок у Кириловім саду став моїм пристановищем, житлом, затишком у Лісовій Гуті. Що я там ночую, крім мене, знали дідусь Мина і Варка. Заходив до омшаничка чи виходив з нього я завжди з оглядкою, мені не хотілось, щоб про це довідались Кирило чи Устя. Одне, що я міг підвести Варку, друге — я й досі ніяк не міг позбавитись якоїсь боязкості, мені все здавалося, що про мою роль здогадуються, що мене, сказати б, бачать наскрізь. На щастя, і Устя, й Кирило дома бували тільки рано та ввечері, їх я майже не зустрічав.

Справжнє Варчине становище було ясне тільки їй та мені. Власне, для неї воно теж не було ясне. Вірніше — для неї воно було найбільш не ясне. Рідним вона ще нічого толком не пояснила, не сказала і сказати не могла. На це потрібен був я, потрібна була домовленість зі мною, що і як казати, і, головне, потрібна була моя згода. А я мовчав. Я собі влаштувався в омшаничку...

Так минуло кілька днів.

Варка хоч і сказала мені після тої ночі, що я можу котитись під три чорти, а проте документів моїх поки що не повернула, і я помічав, що вона щось обмірковує, на щось зважається і що я їй у цьому буду потрібен. Так воно й сталося. Відчу-

ваючи мій опір і розуміючи, що я не піддамся, Варка придумала новий хід.

— Добре, — сказала вона, підстерігши якомсь мене в кінці саду на стежці. — Добре, ти не хочеш так... Згодься тоді підтвердити, що він помер, загинув, а записатись ми не встигли...

— Хто помер?

Для мене її наскок був несподіваним. Я думав зовсім про інше, про своє. І моє запитання прозвучало з якимсь навіть переляком.

— Ну, він, тракторист. Чоловік мій.

Те, що надумала, Варка втлумачувала мені, як малій дитині.

— Який тракторист?

— Який? Дурний! — люто сказала вона. — Я говоритиму батькам, що тракторист чи механік... а ти підтверджуй, скажи, що при аварії. Давай домовимось, щоб в одно слово.

— Можеш казати, що хочеш, я не буду втручатись і заважати.

— Але мені треба, щоб ти саме втрутився, підтвердив, якщо питають. Розумієш?

Підтвердив? Ну що ж, хай і тракторист, аби не я, подумалось мені. А сказав я зовсім не те, що подумав.

— Чому тракторист? Так і кажи, як було. Смолін же? Директор їдальні?

Я і стверджував, і питав.

— Та кому там яке діло, тракторист, директор, зав... Був би ти путній хлопець, а не хлопчак зелений, не ховався б по о шаниках. Пожив би, як хотів, а там — куди хочеш!

Варка говорила щиро, переконливо. Їй наболіло. Вона зовсім близько нахилилась до мене, її гарячий шепіт огортав мене і трохи лякав. Чорні з косиною очі просто обпалювали.

— Пару тижнів, а там, будь ласка,— на заняття. Всі підстави для від'їзду, адже студент! Ти не турбуйся, у мене є чим віддячити, я привезла дев'ять тисяч... Довчився б без усяких стипендій...

— Щоб я вчився на його гроші!..

— Я свої привезла. Та й це мої. У мене навіть золоті є. Старовинні. Дав на схованку. Обережний... Та він і сам приїде. От побачиш.

— Так у чому ж справа? Про нього і скажи. Я підтверджую. І це ж правда!

Варка дивилась на мене, не моргнувши. Мої слова приголомшили її, ніби були дивовижним відкриттям.

— Правда,— сказала вона.— Правда. Яка ж я дурна! Так і скажу, якщо спитають.

А мені чомусь здавалось, що ніхто ні про що вже її не питає.

Щоб не сидіти дома та не ховатись, як пес від мух, я попросив у бакенщика Івана Дорофійовича, або Дорошка, як його всі звали, косу і переправився до косарів на луг за Десну. Я вирішив примусити себе піти на люди, виявити силу волі. Нічого героїчного, звичайно, в цьому не було, але, відчувачи якусь фальшивість свого становища у Лісовій Гуті, хоч про це ніхто й не здогадувався, я повсякому уникав зустрічей з гутянцями, і цей мій вчинок якось аж підносив мене самого в моїх же очах. Мені дуже хотілося познайомитися з місцевими людьми саме на роботі, попрацювати з ними, і от це сталося. Настрій в мене був піднесений.

Косарів було чоловік з дванадцять. Я був новою людиною в їхньому колі, і тому всі знали, хто я, а я не знав серед них нікого, крім одного невисокого підстаркуватого чоловіка з жовтим обличчям, який першим був привітав мене й Варку, коли ми

злізли з машини, приїхавши в Лісову Гуту, і якого Варка назвала тоді Іваном Йосиповичем.

— І ви до нас? От і добре. Знайомтесь, звикайте до нашого колгоспного життя, — сказав він.

— А я й сам колгоспник, — може, аж надміру весело сказав я.

— Ну? — протягнув хитрувато Іван Йосипович і похитав головою. — То ви не кажіть про це хоч Кирилові.

Всі засміялись.

Треба сказати, що косарі не дуже квапились розпочинати роботу. Сонце вже було височенько, а ми всі гуртом сиділи під єдиним величезним осокором, що стояв тут, над озером. Тільки лобогрійка, запряжена парою коней, десь мелодійно стрекотіла в лузі, підтинаючи траву.

— Техніка не повинна простоювати, — багато-значно сказав один з косарів, помітивши, що я вдивляюсь у той бік.

— На ній — Ярчик, — сказав другий, — а Ярчик у нас передовик. У всьому!

Знову смішок. Я відчував двозначність їхніх натяків, але вирішив триматись, не показувати їй вигляду. Я обернувся в інший бік, милувався озером. Десь далеко в ньому, просто посередині маячів ніби великий куш комишу. Які ж тут прегарні місця! Ось іще одне відкриття — озеро. Неширокою протокою воно з'єднувалось із Десною. Через цю протоку я перейшов по двох покладених деревинах, коли йшов сюди. Там, далеко, озеро раптом розширювалось цілим морем аж до муравських угідь. І берега не видно було.

Іван Йосипович брусом правив косу.

— Озером милуєтесь? — сказав він. — Що ж, гарне озеро. Плетеним зветься. А ото посередині острівцець, так там — хто хрестини справляти зіб-

рався, хто весілля гуляти — самогонку в нас гонять. Неприступне для міліції місце. Ну, — раптом устав він, — до діла! Жарти, жарти, а сонце під обід.

І пішов. І косарі по одному за ним.

Косити мені було нелегко. Спершу я думав, що не витримаю і ганебно спасую. Я спітнів, задихався. Та згодом увійшов у ритм, дихання вирівнялось, і я не відставав. Косив! Нарівні зі справжніми косарями!

Коли ми наблизились до лобогрійки, на якій Ярчик викошував окрему, рівну ділянку, він раптово притримав коні, обернувся до мене і голосно, з якоюсь злою насмішкуватістю гукнув:

— Так, кажеш, Варку з цілини привіз? Чи вона тебе?

Косарі стали. Дехто витер лоба. Дехто жмутом трави витирав косу. Ждали.

— Та, певно, Варка його, — сказав високий, червонощокий, у вилинялому картузі Яків (я вже знав декого на ім'я). — Твоя школа!

Останні слова він особливо підкреслив і одверто підморгнув Ярчикові. Видно було, що він, цей Яків, сподівався на сутичку, як на певну розвагу. Та сутички не відбулося. Я не зумів нічого відповісти. Я готовий був бозна на що, але тому, що я не знав, на що саме, нічого і не зробив. І, мабуть, на краще.

Згодом знов узялись до роботи. Яків затримав мене.

— Ти з ним не зв'язуйся, — сказав він, ніби відкриваючи мені таємницю. — Такі в нього діла, ні при чому лишився. Бач, на лобогрійку сів. Думаєш, з добра? Він, можна сказати, ждав її, у прийоми ладнався.

— Кого ждав?

— Та Варку ж. І от тобі...

— Так будь ласка!..— скрикнув я і осікся.
Яків був спантеличений.

— М-да. Словом, обходь, так краще буде.
Підходили косарі. Ми зайняли свої місця.

Кінчивши ручку, я підійшов до Ярчика, зупинив коні і тихо сказав:

— Ти даремно скалиш зуби... І лютуєш. Я студент. До Варки не маю ніякого такого, як ти думаєш, відношення. Просто з поваги до жінки... в такому стані... довів її додому. І тобі б радив поважати...

Я відчував, що кажу зайве і не те, що треба, і замовк. Він через силу засміявся.

— Привіз! Підкатав? А сам не підкатувався? Любиш кататись, люби й саночки возити!..

Я важко вдарив його по щелепі. Це було несподівано не тільки для нього, а й для мене. Він, як стояв, миттю нахилився і таранив мене головою в живіт. Я встиг схопити його впоперек, і удар був ослаблений. Я зроду не любив бійки. Коли бачив бійку, вона викликала у мене огиду і образу на людей, що дійшли до такого. А зараз я відчував свою правоту, відчував, що я дужчий і з якимсь соромливим задоволенням відчув радість бійки, переможну радість сили чи, може, помсти.

Нас розняли.

— Запам'ятай! Косою заріжу, гада! — кричав Ярчик. Він тримався за підбиту щоку, а я з винуватою посмішкою засував у штани майку. Якби він посмів, він міг би зараз ударити мене з найзручнішої позиції. В груди, в обличчя, в ніс. І я бачив, що він палав жадобою зробити це, поглядав на косарів... і не насмілювався. Він боявся. І це бачив не тільки я.

Під саму обідню перерву я знову, вибравши

зручний момент, коли косарі були далеко, підійшов до Ярчикової лобогрійки. Я бачив, що косарі захвилювались, двоє чи троє, покинувши коси, кинулись у наш бік, певно, пам'ятаючи Ярчикову погрозу. Пам'ятав її і я, але йшов сміливо, рвучко, щоб не завагатись, не передумати. Ярчик став у позицію оборони, в руці у нього був великий гаечний ключ, він мав час підготуватись до поєдинку.

— От що, — сказав я, — Варку ти не ображай. Хто, хто, а ти не ображай. Була твоя — можеш забрати її і зараз. Якщо вона тільки схоче. Я тобі казав правду. Скоро сам переконаєшся.

Блідий, він випростався. До нас підбігли, і я, повернувшись, пішов.

— Що у вас знов? — питали Ярчика.

— Він... звинявся, — нерішуче сказав Ярчик.

— Так чого ж ти дрижиш? — з насмішкуватим ехидством уколів Яків.

І мені навіть шкода його стало, як і всякого боягуза.

— От що, Стефо, сьогодні спас, однеси ти дідові Міні яблук та медку, ну, та всього потроху, туди, в омшаник. Городами обійди. Голодує він, нетяга, занедбав пес Кирило старого...

Стефоччин дідусь Іван Дорофійович, Дорошок, був куди молодший за діда Мину, але теж дід, старість рівняла, тому й не забував занедбаного сусіда. Молодший би, може, й не згадав.

Стефочка й словом не заперечила. По-перше, вона дуже любила своїх дідуся і бабуню Улю, вони ж у неї були єдині, вона виросла в них без тата й мами, що загинули на війні. І була вона з ними нерозлучна. З дідусем так уже он як дружила. А по-друге, Стефа страх як любила всякі

свята. І нові, й старовинні, які знали і святкували тільки її дідусь та бабуся, і навіть неділю.

Почувши оті дідові слова, Стефа одяглась по-святковому. Спершу приміряла кохтинку синю, а затим зняла і одягла білу, як жасминів цвіт, блузочку з короткими рукавцями. У щедрому вранішньому сонці та на її тугенькому загорілому тілі ця біла блузочка вже так пасувала їй, що вона, глянувши в дзеркало, аж почервоніла, аж хотіла в долоні сплеснути, та стрималась.

Мовчки склала все, що треба, в лозову корзинку, того ж таки діда Мини робота, про це Стефочка знала, зверху поклала найчервоніші яблука. І колоски. Пучечок колосків. Прикрила все льняною хустинкою і пішла.

Отак Стефочка потрапила до нас із дідусем Миною в омшаник. В інші дні в такий час мене вже в омшанику не було, я вже десь знаходив собі якийсь заняття, а тут якраз сидів, щось говорив з дідом і не збирався нікуди йти. Дід теж по-святковому сидів на своїй колоді, великі важкі руки тримав на колінах.

Її поява в просвіті розчинених дверей підкинула мене, як пружиною. Я збагнути не міг — що це, і тільки кліпав очима, і відчував, як калатає моє серце.

А вона стала — з яскравого сонця потрапила в напівтьму омшаника — і вдивлялась, і, мабуть, не дуже виразно нас бачила. Забула привітатись, віддати подарунок.

Довгенько так стояла, а потім, видно, впевнившись-таки, що бачить мене, а не когось іншого, сказала:

— Ви? А чого ви тут?

Ху! Аж легше стало, коли вона заговорила.

— Ми тут живемо з дідусем.

— Тут? З дідусем?.. Добридень, дідусю. Мої дідусь та бабуня передають вам поклін. І ось... яблучок.

Вона поставила корзинку і все виклала, розклала так, щоб гарно виглядало.

А тим часом все зиркала на мене.

— Отак гостюєте! Варчин муж!.. — скоромовкою кинула вона мені.

Я щасливий був би все їй розповісти, щоб вона знала, щоб не думала про мене зле. І я швидко почав говорити їй, що я зовсім чужий Варці, не «Варчин муж», я студент, розумієте, студент, але, правда, таки правда, попався...

— Так вам і треба, — раптом перебила вона. — Я б вас!..

— Та ні!.. Хіба ви мені не вірите?

Вона захитала головою, сміялась.

— Ой, як я рада, як я рада!..

— Чого ви смієтесь? Це зовсім не смішно.

— Мені смішно, що ви мені кажете «ви». Мені ще ніхто так не казав.

А я говорив, мені хотілося, щоб вона мене зрозуміла. Я говорив, а вона знову тихенько сміялась і раптом:

— Слушайте, Варчин муж, кажіть мені «ти», а то я соромлюся, коли ви кажете «ви».

Я замовк на півслові. Чорта їй розповіси, як вона й слухати не хоче!

— Я називатиму вас на «ти» тільки в тому разі, якщо й ви мене будете так само...

— Так ви ж старші.

— І дуже добре.

— Але при людях я буду казати вам «ви».

— Хай і так. Я буду намагатись, щоб ми зустрічались наодинці. Без людей.

— О ні! — посерйознішала вона. — Ні-ні!

І вже тільки посміхалась. А мені було ніби трошки й ніяково. Та, мабуть, і їй теж.

Потім ми йшли берегом. І якось так само собою, непомітно, в тому напрямку, де був наш безлюдний півострівець. Мені хотілося жартувати, далеко жбурляти палиці чи каменюки або стрибнути з найвищої кручі. Я й сам не розумів, чого тільки мені не хотілось. А ім'я Стефа, Стефанія, Стефочка, Стефаночка так і світилось у свідомості.

— Отже, ти — Степанидка, — сказав я.

Вона зиркнула на мене, зупинилась і рішуче сказала:

— Я зовсім не Степанидка. Я — Стефанія, Стефа. Я нікому не дозволю звати мене ні Степанидою, ні Степанидкою. От.

Це було сказано з притиском, ніби аж сердито.

— Ясно; — сказав я ошелешено.

— А знаєте, — уже зовсім інакше, радісно і довірливо щебетала вона, — знаєш, — поправилась підкреслено, — що означає моє ім'я? Не знаєш?

Вона трошки пишалась тим, що знає, а я ні.

— Стефанія -- вінценосна. Гречеське. У всіх селі ні в кого такого ймення нема. Тільки в мене. Правда, гарно?

— Дуже. Хто ж це тобі сказав?

— Ніхто мені не сказав. Сама знаю.

Суворість і серйозність її були просто чарівні. І знову з радісною довірливістю:

— У дідуса календар є. Старовинний. 1914 рік. Так там усі, всі ймення. І жіночі, й чоловічі. І написано, що означає коли іменини. Хочеш, скажу, що означає твоє ім'я?

— Ну, скажи.

— Ні, так не зараз. Зараз я ще й сама не знаю. У мене ж не було жодного Антона.

— А коли ж?

— От дома подивлюся в календарі. Хочеш, сьогодні увечері, коли з дідусем ліхтарі засвітимо. Приходь сюди.

Дорога моя дитино! Чудо ти лугове! Отак ти мені побачення призначаєш! Хоч сама ти розумієш це?

А може, ти така хитрюга, що краще від мене розумієш? Ні, не розуміє. Щире, правдиве, чисте серце.

«Хочу, хочу!» хотілося закричати чи, навпаки, зашепотіти мені. Але я був уже не маленький, я вмів стримуватись. На жаль, уже вмів...

— Ох ти, пташко моя! — зітхнув я.

— Овва! Уже й твоя! — вколола вона. — Так от, не пташка я і зовсім не твоя.

Так, так. З нею було не просто.

— Добре, — сказав я. — Прийду. Обов'язково прийду. А ти знаєш що, Стефаночко?..

— Стефаночко? — Пауза. — Стефаночко... Ну, так можна.

— Ти принеси й календар. Разом почитаємо.

— Ще чого! Вночі?

Справді. Яка ж я тетеря. Але чому тетеря?

— Я візьму ліхтарик.

— Дуже треба. Дня не вистачає. Там дрібнюсінько... Ну, добре. Принесу.

Чудесне все-таки свято спас!

Варка попросила мене супроводити її до Осетрового. У неї були там справи.

— Поки що ти мій лицар, — сказала вона з доброю посмішкою. І, допитливо дивлячись просто в очі, додала: — Навіть моїх давніх зрадників б'єш.

Дякувала вона чи підсміювалась?

У мене справ в Осетровому ніяких не було, та

я з радістю погодився. На попутній ми доїхали туди, на попутній повернулися. Там Варка ходила по магазинах, забігала в ощадкасу. А я потинявся по базару, я люблю походити на базарі, тільки щоб не довго, зайшов у маленький краєзнавчий музей. Потім у буфеті пили теплувате, фіалково-рожеве ситро, що так і було в ніс есенцією, певно, місцевого районного виробництва. На курному перехресті чекали машини...

У дворі ми застали Кирила. Він чистив, обшкрябував заіржавілу, величезну, якусь музейної давності двоствольну рушницю. Варка пішла в хату. Я став біля Кирила.

— Тиждень напитував, — задоволено сказав він, — а таки дістав. Те що треба! — постукав він величезним нігтем по стволах. — І майже дурно. Стерегти хліб, та щоб без зброї!

Я згадав, що це ж Кирило одержав нову посаду — стерегти хліб.

Біля Кирилових ніг, він сидів на порозі, була вже чималенька купа рудих від іржі ганчірок та клоччя, а він усе тер своє грізне диво, зазирає у стволи, хитав головою. Накручував на розщеплений кінець довгої ліщинової палиці свіже клоччя і знову тер до втоми.

— До такої і набоїв не дістанеш, — сказав я.

— Е, не в набоях справа, — поблажливо глянув на мене Кирило. І довірливо пояснив:

— Ця з стволів засипається.

Цієї ночі Кирило вперше ходив до молотарки, до об'єкта, сказати б, свого сторожування, з рушницею. Взагалі, як я помітив, сторожування це було до деякої міри символічним. Кирило просто по кілька разів удень і вночі навідувався до молотарки, вертався і благополучно спав чи щось робив до-

ма. Обов'язково ішов туди надвечір. Години за дві повертався, вечеряв. Виходив на ганок.

— Хмарить,— казав,— коли б дощу не було. Я то понакривав, а все ж краще піти.

— Звичайно,— якось засміялась Варка,— уночі самі злодії.

— Ну, таки вже. Самі в себе будемо красти. Не про недобрих людей думаю, а про негоду. Хліб же!

І йшов. Десь опівночі повертався, до ранку спав і знову йшов, щоб на час, коли почнуть молотити, бути там.

Так було і цієї пам'ятної мені тривожної ночі, коли Кирило вперше озброївся. Ця ніч була ніби перевіркою його, Кирилової, боєздатності.

Ніяка негода не загрожувала. Ніч зайшла зоряна, тепла.

Я сидів у садку, спати не хотілось. Кирило, з рушницею за плечима, прийшов досить пізно. З рушницею ж чогось заходив у хлів, потім стугонів діжками в комірчині. Аж нарешті у вікні загорілось світло — вечеряв. Чи він знову пішов у поле, чи лишився дома, я вже не додивився, бо забрався згодом у свій омшаничок на пахуче сіно і міцно заснув.

Десь, мабуть, саме серед ночі, бо ніяк не хотілось прокидатися, мене збудив важкий грюкіт у двері і викрики: «Відчиняй!»

— Відчиняй! Або висаджу двері!

Нарешті я прокинувся, підхопився. Стукали до Кирила. Голос був чужий, незнайомий. Я похапцем натягнув одяг. Глухуватий дідусь Мина спав чи не спав, а ніби щось говорив у сні. Я висунувсь на поріг.

— Відчиняй! А то вулики поперевертаю! Яблуні з корінням повириваю! Відчиняй!

Викрики були якись дурні, навіть веселі в своїй дурості. А робилось страшно. Чи п'яний?

— Та відкривай же! — І важкий удар по дверях.

У Кирила були міцні двері і міцні замки та засуви, і висадити двері цієї фортеці було не так просто. А Кирило не відчиняв.

— Хто такий? — питав він із-за дверей. — Хто?

«Ага, значить, дома», — подумав я, і мені аж полегшало.

— Так не відчиниш? Останній раз кажу, не відчиниш? Ламаю!

— Антоне! Варко! — заволав Кирило за дверима. — Люди!

— Я тут! — раптом рішуче крикнув я і кинувсь до хати.

— А відчинити боїшся? — почув я ну просто-таки непохитно сміливий і веселий чужий голос.

— Василь! Йй-богу, Василь! — радісно, винувато заговорив, ніби заскавучав за дверима Кирило. І чути було, як шукає пальцями, відсуває він важкі засуви.

Двері відчинились. Стояв Кирило. За ним Устя. З прочинених дверей своєї кімнати, тільки голову видно, позирала Варка.

У хаті з'явилося світло.

— Треба ж отак... Треба ж... лякати... — белькотів Кирило і невміло, нерішуче обнімав гостя.

— Ну, розіграв! Наполохав! Не ждали? Куди там угадати! — сміявся Василь.

— А рушниця ж? — сердито спитав я.

— Рушниця? Що ти? — замахав руками Кирило. — Це ж Василь. Брат!

А мене так і поривало з усього розмаху одважити цьому братові за таку ідіотську витівку.

Серед ночі у Кириловій хаті розпочався бенкет. Тут уже тікати мені було нікуди. Я тільки

непомітно сховавшись та на босу ногу взув ув омшанику черевики. Устя смажила яєчню з салом. Варка, пошептавшись з матір'ю, кудись виходила, щось уносила, ставила на стіл. Сам Кирило різав у миску помідори, щедро поливав їх пахучою олією. Серед столу царював великий, такий, як буває з водою на червоних столах президій, графин з самогоном.

Василь, засукавши рукава та загорнувши все-редину комір синьої сорочки, вмивався. Устя вже стояла над ним з рушником.

— Насилу знайшов, — бризкаючись, говорив він. Збуджений і радісний, він, навіть умиваючись, не міг мовчати. — Дівчата з хлопцями показали. Довго гуляють, чорти! А куточок у тебе...

Брязкав умивальник, хлюпала в миску вода.

— ...куточок нічого! І вночі видно! Та й сад.

— Сім років не бачились, — шепнув мені Кирило, — в тюрмі був, — ще тихше прошепотів, ніби видихнув він.

«За що?» — спитати я не встиг. Василь уже витирався, вода не хлюпала. Він стояв високий, як і Кирило, як і дідусь Мина. Рідке, уже з сивиною волосся позлипалось від води, розпалось на жмутки, і він здавався майже лисим. Обличчя було в різких зморшках, сіре. Тільки очі живі, неспокойні.

— Варко! Покликати б Ганну з Петром. Сходи.

Варка невдоволено зиркнула на батька.

— Серед ночі? Піду по селу собак дратувати.

— Сходи, сходи, — уже просив Кирило. — З Антоном.

— Ходім, — сказав я. Мені ця Кирилова ідея була до душі. Будуть чужі люди, я почуватиму себе краще. Як гість серед гостей.

— Дідуся Мину теж гукнем, — сказав я вже з порога, оглядаючись на Кирила.

— Е! — махнув він невдоволено рукою, але при Василеві заперечувати не схотів. На це я й розраховував.

— А хто такі Ганна з Петром?

Варка трималась обома руками за мою руку, вище ліктя обхопивши її міцним кільцем і щільно притулившись до мене чи то з остраху, чи то грючись від мене. І що там казати, було приємно, було солодко-приємно, аж серце завмирало. Ми йшли сонним селом. Тільки нас двоє. Ішли тихо-тихо.

— Тітка моя, — пошепки відповіла Варка, — батькова двоюрідна сестра. А Петро — чоловік її.

— А цей, Василь, він за що в тюрмі сидів? — перейшов на шепіт і я, мабуть, несвідомо боячись голосною розмовою порушити цю нашу несподівану близькість.

— А ти знаєш?

— Батько сказав. Поліцай, мабуть?

— Ні, що ти! Він чоловіка вбив. Залізною кочергою. У гуртожитку. Так, ні за що. Полаялись. Той співав, а цей казав, щоб не співав. І загризлись. Він тоді на тартаку робив. Було взимку, увечері. Горіла залізна пічка, і біля неї кочерга. Він схопив кочергу і вдарив того по голові. На десять років засудили. Значить, до строку вийшов.

Я більше нічого не питав. Зник приємно-солодкий щем у серці. Нічого собі родич!

Вони пили великими гранчастими склянками, хрумтіли огірками й помідорами, масними долонями витирали яечню й сало на підборіддях. Графин спорожнів і знову наповнився. Поруч з ним серед столу стояла сулія вишняку, парувала миска тільки що звареної білої, розсипчастої картоплі. Я не міг бути їм компаньйоном, я не вмів пити. Так пити. Тільки перший раз я змушений був надпити

з своєї склянки, а потім по-всякому унікав самогонки, потрошку пив вишняк. Добре ще, що сидів я між тіткою Ганною і дідусем Миною.

Дідусь мовчав, їв яечню з гарячою картоплею. Трошки випив самогону. Руки його дрижали. Безладно точилися розмови. Безладно пили і їли. Петро Гордійович і Ганна теж поводитись стримано і підкреслено чемно. Видно було, що нечасто вони з Кирилом зустрічаються, гостюють один в одного. Розмовляли тільки Кирило й Василь.

— Так ти надовго?

Кирило, безперечно, щиро радів приїзду, поверненню брата. Але Кирило був Кирило, і він уже промацував, розвідував. Мабуть, його трошки й непокоїв цей приїзд. А що, як Василь схоче лишитись тут? Це ж не десь, а в нього, в Кирила.

— А назавжди! — відрубав і засміявся Василь. — Тепер — назавжди! Рідні місця! Та й куточок у тебе...

О, він знав Кирила. Навмисне дратував його. Мабуть, починаючи від отого нічного грюкоту та удаваних погроз, він весь час потішався з свого братця.

Почувши таку категоричну відповідь, Кирило знітився.

— Так, так... А що ж... І правда. Був би ж написав.

— Та неправда! — реготав Василь. — На тиждень-два. У мене ж там при тартаку вже й хата, й жінка, і падчерка. Я вже з весни у приймах. І робота ж там. А писати — рука в мене не писарська... Наполохав! Щось полохливий ти став.

— Та чого там. Я твої витівки знаю. Ну, ще по одній. Ти як, Петре Гордійовичу? — звеселілий Кирило наливав.

...Аж десь перед світанком розійшлись. Не розійшлись — розбрелись. Дідусь пішов значно раніше, його ніхто не затримував. Кирило вже з рушницею разом з гостями вийшов за ворота, попрямував до свого об'єкта. Стомлений і розбитий, дзвеніло в голові, нудило, пішов досипати і я. Вийшов ніби провести Петра Гордійовича з тіткою Ганною та й звернув у свій омшаничок. Варка тільки посвари-лась мені вслід.

Короткий сон майже не приніс мені полегшення. Коли я встав, сонце підбилося вже високо. У роті було гірко, хотілось пити. Я рішуче попрямував у дім.

У коридорчику Кирило через ляду в стелі затулював на горище старого вербового човника. Човник стояв сторчма, кормою вгору. До коротенького цепу, прибитого до корми, була доточена вірвовка, і, стоячи там, на горищі, Кирило за цю вірвовку й тяг човника. Човник цей, я бачив, лежав був під хлівом, укритий луб'ям, днищем угору, а тепер Кирило чомусь ховав його на горище.

— Як уже прийшов, то підсоби, — сказав він ніби й невдоволено, побачивши мене.

Я спершу напився води. Узявся знизу за човника — він був легенький, сухий — націлив його в ляду, і він тільки майнув, як ракета, втягнутий Кирилом туди, в чорну пільму домашньої галактики.

У саду мене зупинила Варка. Вона була весела, навіть грайлива.

— Ну, як?

Я похитав головою. Погано.

— Може б, похмелився?

Я аж здригнувся від огиди.

— Та ти не стогни. Держись! Знаєш, уже приходив дядько Петро, ми всі запрошені до них на обід.

Отут я вже справді застогнав. Це знову пити, пити огидну самогонку, пити через силу.

— Не підуй! — сказав я.

— І не думай! І не смій! Це ж просто ніби для нас. А могло бути й саме для нас. Розумієш? Як заручини ніби, чи вже й весілля. А так — ніби й для нас, ніби й для дядька Василя. Хто як хоче, так і думає. Все на краще!

Я відчував, що цей нахабний Василь привіз мені важкі дні.

Може, й правда все було на краще. Серед білого дня всі разом, Устя й Кирило, Василь, Варка і я йшли в гості. Уночі мені здалося, що Петро Гордійович живе ближче. На нас дивились. Усі вітались. Все-таки я почував себе ні в сих ні в тих. Але там, у Петра Гордійовича, все налагодилось.

Перед двором Петра Гордійовича зустрів нас сам господар і Іван Йосипович Панько з Марією.

Забачивши їх ще здалеку, Кирило сказав:

— Гм. І Японець тут.

— Що за Японець? — поцікавився Василь.

— Та ти знаєш. Панько Іван Йосипович. Його у нас Японцем звать. Рідня!

Ми з Варкою йшли позаду. Слухали.

Привітались усі за руку, щиро, весело, а от розмова не в'язалась.

Я собі стояв і думав про те, що от кільком потиснув руку і кожна з цих рук своїм потиском, відповіддю на мій потиск чи байдужістю до нього ніби відрекомендувала свого господаря, ніби сказала щось про себе і про нього. Кожна — мала свій характер.

Руки, як і обличчя, — у всіх різні. Є руки чисті, білі, припухлі, з відточеними нігтями. Такі руки демонструють і ними милуються самі їх власни-

ки — нероби. Є руки чорні, потріскані, тверді і ніби незграбні, а насправді такі, що зроблять будь-яку, навіть найвитонченішу роботу. Такі руки були у мого батька. Він умів усе, робив красиво, артистично, як художник, усе аж до хірургічних операцій, які проробляв (без жертв!) над кабанцями і щепами. Такі він дав і мені, за що — дяка йому.

Колись молода буковинська циганка хотіла повернути мені, взяла мою ліву руку в свою праву, теплу й суху, покрутила її, подивилась на долоню, перевернула, погладила і сказала: «Гарні руки маєш. Все вміють». — «Ну, й досить. Угадала», — засміявся я. І вона засміялась. На цьому ворожіння і скінчилось.

О, всякі бувають руки. Я знаю такі, що бігають, як нечесні очі, ворушаться, метушаться, ніби хочуть догодити тому, хто їх бачить, або приховати свою нечисту сутність. Вони не просто нервові, а брехливі, зрадливі, підступні.

А в одного мого приятеля так такі руки, що й дровеняки не врубають, і скіпки не розколюють. Картоплі не обчистять, хліба не вріжуть! Крім олівця, ручки, нічого в житті не тримали і не вміють тримати. Ото вже справді — бідо нещасна! Таки незграба!

Деякі руки — потиснути приємно, ніби силою обмінявся, інші — навпаки...

Про руки це я так, між іншим. Всякі мені вже доводилось відчувати своєю правою. Ось зараз поручкався з старим Петром Гордійовичем, так у нього — сухенька, уже не зовсім і розгинається, шорстка рука, чіпка, ніби тараня проти луски, а приємна. Я її аж затримав у своїй. І він не віднімав. А обернувшись до гостей, почав був уже і в хату кликати.

— Та підожди, — сказав Іван Йосипович, — постоїмо трохи під твоїми осокорами, подихаємо. Городські — ті навмисно до нас дихати приїздять. Сідай, Усте, сідай, Маріє. Варка — та молодша, постоїть.

Іван Йосипович посадив на кладочку під осокорами Устю та Марію і сів сам.

Осокори перед Петровим двором справді були напрочуд гарні — молоді, крислаті. Під ними — жовта, чистенька, ніби вимита, соснова лавка. На Чернігівщині такі лавки на вулиці звать кладкою.

— А що ж ти думав, — сказав Кирило, — городські дурніші за нас? Тут Десна, сади.

— Та з садами у вас щось не дуже. — Це Василь.

— Е, не кажи! — аж устав Іван Йосипович. — У газеті було — Лісова Гута утопає в садах! І картинка. Так на тій картинці ото, мабуть, і були твої, Петре, осокори. Тепер я бачу.

Всі засміялись.

— А ви читали в газеті, що там у Єгипті робиться? Війна!

— Читать не читав, а по радіо чув.

— Та Носар той їхній молодцем. Англія — Франція, а не злякався.

Розмова раптом ожила, запульсувала.

— Там чи війна, чи не війна, — підсумував Іван Йосипович, — а в лавці все нарозхват. Казав Левич, що план уже на два місяці вперед виконав. Самої солі не встигає возити. Ти б, Маріє, хоч півлітру столичної взяла про запас, на ліки, а сіль уже будемо позичати в більш запасливих.

— Як щось до чого, так не дуже позичиш, — сказав Кирило.

У хвіртці з'явилась Ганна, запросила в хату.

Не те, що описувати, мені й згадувати ті численні бесіди в Лісовій Гуті, на яких я з примхи долі

побував, страшно. А все ж я не жалкую. Уміють святкувати, гостювати й перезиватись мої земляки. Уміють почастувати. Уміють випити й поспівати. Мабуть, з давніх-давен цей звичай гостинності на Україні у нас ведеться, бо нема такої господині в селі, яка б не знала, яку страву за якою подати і як гостей припросити!

Уже надвечір, на доброму підпитку, ми вийшли з хати. Трошки випивши і добре закусивши, я почував себе, як оновлений. Іван Йосипович сів на порозі.

— Заспівав би, — звернувся до нього Петро Гордійович. — Бувало ж, як співав!

— Е, куди там. Дід уже. І наробився, і наспівався.

— Ну й що ж за те маєш? — шпигонув Кирило.

— Дулю з маком, — засміявся Іван Йосипович.

— Отож.

— А що мені й треба, Кириле? Ну, що? Та ти ж сам мені заздриш.

— Хіба в тому, що ручку займеш — так, як молодий.

— Атож. Учора тридцять соток викосив.

— А мені це так на два дні, — посміхнувся Петро Гордійович.

— Ех, якби ж я та цілий чоловік був! — зітхнув Іван Йосипович.

З тим Ярчиком наші стежки схрестились. Від Варки повелись вони до маленької Стефи. Я гадав, тільки мені відомо, що вона ходить купатись на безлюдний наш півострівець. Як виявилось, довідався про це і Ярчик. Колишній судовий виконавець, прищеплювач і охоронець, сказати б, законності, він сам не дуже заглиблювався в суть права і моральності. Це видно хоч би з того вчинку, за який його з цієї роботи усунули. Так, цей колиш-

ній охоронець законності, а відтак і моральності, може, вперше і випадково натрапив на Стефочку, коли та на безлюдному півострівці, роздягнувшись, як русалочка, плавала та хлюпалась у Десні. Якусь хвилину зачаровано на неї помилувавшись, Ярчик з кущів прокрався, забрав Стефоччину одяжу і, радіючи своєму жарту, знову сховався в кущі. Стефа купатися та плескатися любила довго, так що поки вона там плавала, Ярчик в кущах уже й нудитися почав. Аж ось попливла до берега. Випливла, озирнулася розгублено — чи тут же одяжа була? — ще озирнулася і раптом сплеснула в долоні, аж бризки на сонці зблиснули.

— Украли! — вигукнула. І, не довго думаючи, рішуче почала розкручувати на голові свій пухнатий з двома зеленими смугами рушник.

Стефочка була чудна, незвичайна, може, навіть трошки смішна дівчина. Я це в ній зразу помітив, і тим вона мені страшенно сподобалась. Вона була така, що ніколи сама з собою не нудилась, не сумувала. Щось думала, обдумувала, прикидала. Вигадувала собі заняття. Їй не потрібні були подруги, вона добре обходилась і без них. За подругу їй часом могла стати верба чи чайка на березі. «Ну, як, ще погуляємо, чи вже мені йти?» — це до верби. Я сам якось підслухав, як вона говорила до вишеньки, за яку зачепилась платтям:

— Гм, ти ж нащо мене зупинила? Давно не бачились? Еге? Давно не бачились. Ну, пусти, пусти, я ж поспішаю. Вертати буду — ще поговоримо.

Відчепила плаття, пішла, а потім озирнулася ще й ручкою помахала — прощай, мовляв, вишенько!

Перепливала поромом на той бік Десни. Рибалки з вудками, запряжений байдужим волон віз із жовтим люпином — телят на випасі підгодовува-

ти, — поромщик. Стояла, роздивлялась. Тільки пором стукнувся в берег, стрибнула на пісок. «До побачення, віл!» — і побігла підстрибуючи — одна нога по піску, друга по воді.

А то вишивала і казала до лиштовки:

— Я тебе отут червоним, а отут і тут зеленим. І щоб ти мені ранком посміхалась. Добре?

Он яка Стефочка. Чудо!

Розкрутивши рушник, струснула його, обтерлась. Почала примірятись, як краще прикритись, щоб хоч до дідушевої бакенської хатки добігти. І в цей час у кущах, задоволений, заіржав Ярчик. Стефа глянула і зовсім близько у вінку лозового листя побачила веселу Ярчикову пику. Одним стрибком вона сховалась за кущі.

— Поклади зараз же все де взяв, дурнище здоровий! — люто, майже з сльозми крикнула Ярчикові.

— А то що буде? — сміявся Ярчик.

— Пики твою нахабну обдряпаю! Поклади! Зараз же поклади!

Ярчик відчув, що маленька Стефа не жартує. Він вийшов з кущів, акуратно поклав Стефоччину одягу на те самісіньке місце, де взяв. Але не пішов звідти, а сів поруч на піску, підібгавши по-монгольському ноги.

— Ну, йди, одягайся.

— Зникни зараз же, щоб я тебе не бачила! Щоб ніхто не бачив... не знав... — люто прошепотіла Стефа, не виходячи з кущів.

— Та виходь, одягайся. Разом підемо, — глузував Ярчик.

Того, що сталося в цю мить, Ярчик не ждав. Не вийшла, — як тигрени, вистрибнула з кущів, гола, одним рушником обгорнута, Стефа, опинилась перед ним і люто, люто почала його бити по обличчю. Обома руками з двох боків — раз, раз,

раз. Ярчик схопився, хотів упіймати її руки, а вона біла, біла, і він відскочив назад.

— Ідійотко! Та я тебе...

Мабуть, Стефоччині ляпasi протверезили його. Він відчув усю образливу нікчемність недавнього свого жарту, витерся рукавом і, винуватий, зганьблений у власних очах, швидко подався геть. Чув тільки з-за кущів, як гірко плакала, схлипувала Стефочка.

А проте, Ярчик не схаменувся. На тому ж місці він підстеріг Стефочку другого дня. Він знав: не така Стефа, щоб відмовилась від обраного свого місцечка, навпаки, тепер вона навмисне, щоб показати свою зневагу до нього, ходитиме сюди купатись. І справді, другого ж дня застав її там. Тепер він з'явився перед Стефочкою, коли вона ще тільки збиралась роздягатись, і не з кущів, кущі вона перед тим оглянула, а десь з берега.

— Ти, мабуть, сердишся на мене? — сказав він з досить-таки пристойної відстані. Стефа не глянула на нього, не відповіла. Вона підійшла до кущів і почала нібито вибирати собі палицю. А може, таки й справді так.

— Не розумієш жартів, — не сходячи з місця, скиглив Ярчик. — Ніхто навіть не знатиме. Я ж нікому...

Стефа гордовито якось, ніби з викликом підвела розчервоніле своє обличчя, стрельнула в нього гнівливими очима.

— Ще б ти хвалився, бита пика! — гострим шепотом з притиском сказала, ніби теж стрельнула вона. — Ну, біжи, дзвони, вихваляйся, дурню пришелепуватий, женихайло за...

Отут вона побачила мене? На на півслові, а мабуть, на чвертьслові з'явився я. Чим би закінчилось те слово — задрипаний? Зачуханий? А може, й ще

якось — я і уявити не можу, така розгнівана була Стефочка. Побачив мене і він.

— Але ж і ти — нікому... — Це вже, побачивши мене, з явною погрозою кинув їй Ярчик.'

Я глянув на нього, глянув на неї.

— Перебив цікаву розмову?

— О, лицар номер два! — сказала Стефа.

Ярчик, обходячи мене, підкреслено поволі пішов берегом.

— А як Варка побачить! — роблено засміявся він.

Отже, він був лицар номер один, а я вже — два. Це мені не дуже подобалось. Не в другі номери я мітив! Звичайні начебто слова, а потьмарили мій світлий настрій. Та коли я зробив крок ближче і Стефа підвела на мене очі, я побачив, що світилися вони мені добром і сонцем.

Очевидно, якоюсь мірою було правдивим те, про що мені на лузі в день нашої з Ярчиком сутички сказав Яків, — Ярчик, мовляв, мітив повернутись до Варки. Що було, те було, і, може, він, Ярчик, у тому найбільше винуватий, та тепер він усе ладен собою прикрити. Якщо Варка згодна — вернувся б. І назавжди. Та їй те сказати, лишився ні при чому. Він вважав, що на заваді йому став я, тому з такою зненавистю і зустрів мене. Але після сутички і нашої з ним розмови він упевнився, що як суперник я йому не загрожував. Після цього Ярчик через когось із своїх довірених осіб нібито натяком передав свої наміри Варці, а затим і Кирилові. Варка нічого певного не сказала, але пропозиції не відхилила. А от Кирило нібито категорично і недвозначно заявив: «Пройдисьвіт отой? Та щоб у мій дім! За ним давно тюрма плаче». Може, Кирило так і не казав, людина він був обережна

і слів легковажно на вітер не кидав, але суть його відповіді, очевидно, була така.

Довідавшись про це від людей, я замислився: «А що ж Кирило думає про мене? Чи знає моє справжнє становище і наші з Варкою взаємини?» Так, мабуть, він знав. Та й про моє життя-буття в омшанику він теж не міг не знати, але до часу вдавав, що нічого не знає, не бачить.

З подальшої Ярчикової поведінки щодо Кирила можна було зробити висновок, що його боляче зачепило Кирилове до нього ставлення. Видно було, що він затаїв жаду помсти і тільки очікував слушної нагоди, щоб здійснити її. Та Кирило теж пильнував. Він давно здогадувався, що і ота жаба з ліхтаря, і камінь серед Десни, на якому було заякорено човна, — все робилося не без участі Ярчика. І Кирило був насторожі.

Бувши судовим виконавцем, Ярчик дещо навчився розумітися на людях. Те, що Кирилові довірили стерегти хліб, спочатку здивувало його. Та й не тільки його. Це однаково, як у тій байці, де доручили цапові стерегти капусту. Вже краще б його, Ярчика, призначили. Робота саме по ньому. А трудодні б ішли. Так ні ж, Кирила! Може, щоб хоч будь-що та робив у колгоспі! (Тепер Лісова Гута увіходила до муравського укрупненого колгоспу, голова був новий, Никодима Гуза перекинули аж у сусідній район, правда, не на голову вже, освіти не вистачало, а тільки заступником голови). Може, новий голова просто не знав, що то за Кирило? Знав. Хоч дещо, та знав. Перевиховував, може? Ярчик був певен, що Кирило п а с е т ь с я. А от як? Ярчик почав приглядатись, вистежувати, збирати факти.

А Кирило обережно, але впевнено виконував свої обов'язки. З двостволкою він не розлучав-

ся. Вдень, вночі, в полі, в дорозі — завжди з нею. Завжди вона за лівим плечем, стволи акуратно, міцно заткнуті добрими клейтухами, скрученими з білої ганчірки. Тільки хвостики від них стирчать, очевидно, щоб було за що їх витягнути при потребі. Відтоді, як Кирило приніс та вичистив цю двоствольку, я тільки разів зо два і бачив його без неї. І кожного разу саме тоді, як він приходив додому з важким клунком.

— Солі взяв у лавці, — ніби виправдувався він. — Люди у нас знаєш які! Хапають! Підсоби вже, раз нагодився.

Клунок був кілограмів, мабуть, на тридцять. Кирило прив'язував його вірьовкою за чуба і піднімав на горище. Коли Кирило злавив і обтрушувався, він продовжував виправдуватись:

— Тут відволожитись може. Сіль, знаєш, як вологу вбирає. А там сухо. Провітрює.

Мабуть, якийсь осуд своїм діям він читав у моїх очах.

У день, коли мали розпочати обмолот останньої скирти жита, що була найближче до села, пішов я до молотарки. Жито сюди було звезено з окремих діляночок, що їх виорювали та засівали гутянці попід лісом та між лісом. Землі тут були, мабуть, найгірші і серед гутянських, жито росло ріденьке, колосочки жалюгідні. Але скирта виглядала як скирта, велика, значуща. Молотарку привезли трактором. Поки що її встановлювали, закріплювали. Робили це чоловіки, тракторист, ті, що були при молотарці, серед них Ярчик. Він тягся до техніки. Жінки з вилами, граблями сиділи під скиртою. З ними — Іван Йосипович і Яків, які до техніки ніби й не втручались. Їхня справа — скиртувати солому.

Обмолочений хліб тут же мали віяти і звідси ж везти на хлібоздачу. Якраз під'їхали три машини. На них, крім шоферів та вантажників, парубків, Ярчикових дружків, прибув і Кирило. Він лишався на старому току, порядкував там, а на дорозі його наздогнали машини і оце підвезли. Шоферам і вантажникам теж поки що роботи не було. Дехто пішов допомагати біля трактора та молотарки, дехто приєднався до нашого гурту під скиртою. Майже всі сиділи. Точилась весела розмова. Кирило не сів. Він стояв проти гурту, двостволка за плечима.

— Кому-кому, а мені роботи прибуло. Тепер і туди ходити, і сюди,— сказав він.

— А туди чого? Хліба ж там уже нема.

— Ну, все-таки. Моя відповідальність.

— Мені б твою відповідальність,— сказав Яків.

— А мені б твоє здоров'я,— відказав Кирило.

— Та й так,— підтакнув Іван Йосипович і продовжив, ніби розмірковуючи сам з собою: — Учора бачив, ніс ти клучок з лавки, важенький ніби, може, пудів і на два, та хіба ж такі ти носив ще недавно. А сіна які в'язки!

Кирило зрозумів натяк.

— Е, що там патякати...

Він хотів додати ще щось, але в цю мить у нього з-за спини пролунало весело:

— Ну, й фузея!

І чиїсь руки потягли з плеча двостволку.

Кирило раптом зблід. Як кліщами, обома руками захопився він за двостволку, потяг її до себе. Ярчик нахабно реготав і двостволку не пускав, він теж міцно тримався за неї обома руками.

— Пустити, пустити! — аж хрипів Кирило.

Ярчик потішався.

— Ну, фузея! Дайте ж роздивитись! А важка!

І не пускав.

— Пусти ж ти!..

Кирило вперся Ярчикові ногою в живіт, жили набрякли в нього на обличчі, він утратив рівновагу і поточився. Стволи вперлись Ярчикові під бік.

— Вистрелить! Вистрелить! — залементували жінки, схоплюючись зі своїх місць.

Схопився і Яків. Він підбіг, став між Ярчиком і Кирилом.

— Скрізь ти!..

Ярчик пустив двоствольку.

Таким Кирила я не бачив ще ніколи. Поблідлий, вкритий рясними краплями поту, він важко ди-хав. Як зацькований, одійшов далі від гурту, озир-рався, не знав куди подіти двоствольку, притиснув до грудей, тримав її тремтячими руками.

— Схопився, дурний!.. А що, як... Це ж зброя...

— Та вона ж не стріляє, — гоготав Ярчик. — Ну, стрельніть! Плачу сто карбованців! До цієї ще б кресало!

— Сто карбованців...

Кирило нарешті отямився. Витер обличчя, трем-тячими пальцями перевірів у стволах клейтухи з білої ганчірки, уместив двоствольку за плече, пішов.

— Плеще дурне. Паскуда! — кидав на хо-ду. І стиха: — Байстрюк!..

Тут Кирило допустився необережності. Тепер зблід Ярчик. Він рвонувся до Кирила. Але Яків рішуче і разом з тим лагідно стримав його.

— Ну-ну, плюнь...

— Це тобі попередження! Пам'ятай, куркуля-ко! — крикнув Ярчик услід Кирилові.

Від нашого гарного настрою нічого не лишило-ся. Принишки жінки. Ніяково презирались чоло-віки. Дехто вслід за Ярчиком пішов до молотарки.

— Ех-хе-хе,— філософічно зітхнув Іван Йосипович і зовсім несподівано для мене продекламував: «І всюди страсті роковії, і від судеб зашити нет!»

Переклад був, очевидно, його власний.

Прибула самохідна баржа-магазин з товарами і продуктами. Ця баржа обслуговувала робітників пароплавства і курсувала по Десні, не минаючи жодного причалу. Зупинилась вона і закорилась у березі проти бакенської хатини Стефоччиного діда Дорошка. Баржа простояла майже весь день, і надвечір я пішов туди, хоч мені, власне, купувати нічого не треба було. От хіба що для діда Мيني. В глибині душі я, признатися, ховав надію стрінуги там Стефочку.

Стрів! І саму її, тільки її на всю баржу-магазин. Вона вибирала кольорові стрічки і заповоч-муліне. Стрічки розвішувала на лівій руці одна повз одну — червоні, жовтогарячі, зелені, голубі — і милувалась, трохи відвівши руку.

— Правда, гарно? — сказала вона мені, коли я увійшов. — Добрий день!

Вона була зосереджена і серйозна.

— Чудо, — засміявся я. — Добрий день. Які ж ти візьмеш?

— Всі, всі!

Серйозність і зосередженість зникли, наче їх не було й рісочки, і вона була знову така, як завжди, диво-Стефочка. Подала продавцеві гроші, а стрічки почала змотувати сама. Як чарівниця! Мотала, мотала їх рівненько, а я дивився і бачив, як з них робляться пухкенькі трикутні подушечки. Які ж гарні в неї руки, пальці! Аж серце забилося. Продавець, одстукавши дерев'яною ногою, підійшов до каси, подав їй здачу, всі ті різнокольорові подушеч-

ки разом з заповоччю-муліне загорнув у гарний білий пакуночок. Їй-бо, мені б він так довго та пильно не загортав! Ну, так! Я купив собі пахучого мила та леза «Нева», для діда м'якої ковбаси і яблучного повидла. А потім ще й рибальських гачків і аж два моточки зеленкуватої жилки. Я вирішив рибалити! Так мені він загорнув сяк-так, і я все це мусив би притримувати, обнявши і притиснувши руками до грудей. Сяючі, веселі, ми зайшли у бакенську хатину. Це сталось якось само собою. Нічого ми про це не говорили, взяли та й зайшли. Як додому.

Казка, а не хатина! Видно, що все тут робили чудові Стефоччині руки. Чисто, вимито, пахне Десною, небом, зеленим світом. На столику біля віконця, на білій вишитій скатертині ще й рушник, вповдовж покладений, звіщується вишитими та мережаними кінцями. А на рушнику — в скляній баночці квіти. Дивовижний букет! Рожева смолка, сивувата метлиця і ще якісь сині квіти — це з лу-гу. Букет великий, розложистий, всередині колоски — житні і пшеничні, спілі, важкі, а над ними, ще вище, кінський щавель. Квіти — саме в розквіті, свіжі, буйні, аж пилوک жовтий на рушнику круг баночки. І ще на столі у великій мисці яблука та груші, такі ж, як Стефочка принесла і в наш омшаник дідусеві Міні — спасівські. На стіні проти вікна над вузеньким тапчаном кругле люстерко. Обабіч його картинки, вирізані з журналів. На всіх — ліс, зима, озера з горами — без людей. Над люстерком, на гнучкій вербовій гілці з сухим листям — як сива пухната рукавичка, ремезове гніздо. Це вже, певно, був Стефоччин куточок. Підлога посипана зеленою прив'ялою травою. У кутку біля дверей весла — багато! Якби зв'язав, цілий би

сніп був з самих весел. Мабуть, то від них у хатині пахло Десною.

Дідусь Дорошок сидів на малому ослінчику. Він був в окулярах, на колінах газета. Під газетою його картуз, що, мабуть, уже кілька літ, як утратив і колір свій, і форму. Без картуза я бачив його вперше. Він був голомозий, тільки на скронях та потилиці сиве волосся. Проти обвітреного, засмаглого обличчя лисина видавалась надзвичайно білою.

— От...— одне тільки слово й вимовила Стефочка, коли ми увійшли. Більше не сказала нічого, засоромилась. Я привітався. Відчув, що червонію. Клята моя сором'язливість! А дідусь посміхався, відклав газету.

— А, студент! А я все жду, коли вже ти нас провідаєш!

Я не знаходив відповіді, червонів ще більше. Стефочка теж ніби розгубилась, не рятувала мене. Сіла на свій тапчан, пакуночок зі стрічками сховала під подушку. Щоб приховати збентеженість, я поклав усі свої пакунки на дідове ліжко і почав їх заново загортати. Стефа кинулась допомагати. На очі мені потрапили два моточки зеленкуватої рибальської жилки. Я взяв їх у руку, обернувся до дідуса.

— От...— точнісінько, як і Стефочка, сказав одне слово, замовк, але, розуміючи, що треба щось же казати, додав: — ...будемо рибу ловити!

— Не займаюсь,— сказав дідусь.— Стефа не дозволяє. Ну, та вже повезу тебе на рибні місця!

— Ви не смійте,— холодно глянула на мене Стефа,— я серйозно.

— Е, та ви ще й не познайомились! — лукавив дідусь, щиро сміючись самими очима крізь рогові окуляри.

— Познайомились, — тоном беззаперечного ствердження відповіла Стефа.

— А говорите на «ви».

— Ой, то я йому сказала, що на людях казатиму «ви», — розсміялася Стефочка, — він же старший.

— Ні, ви вже так, як без людей, так і на людях, — лагідно сказав дідусь. І ніби печатку припечатав: — От.

І крига скресла. До мене повернулась мова, я вже не відчував скутості.

— Так ти в омшанику живеш? — питав дідусь. — І як?

— Добре. Як на дачі!

— Ти там хоч діда Мину підтримуй. Смирний він, нетяга, не постояв за себе. Ну, та й Кирило — пес. Але дограється.

Він похитав головою.

— Це йому, — показав я на свій уже згорнутий пакунок. — Дідові. У нас з ним колгосп.

— І довго ти ще отак?

Я не дав навіть договорити дідові.

— Скоро поїду. Зовсім скоро.

— Зовсім? — спитала Стефа.

— Зовсім. Ні, не зовсім. Я ще колись приїду, може, наступного літа. — Тільки не до Варки...

— До нас! — сказала Стефа.

Дідусь махнув рукою в бік онуки, посміхнувся: дитя!

— Мені ж на заняття з першого. Останній курс! — похвалився я.

— Як цікаво! І я останній рік учусь — у десятому, — сказала Стефа. — Я в Осетровому вчусь. Яблуко хочеш? — рухом голови показала вона на стіл. — Дуже солодкі. Як мед.

Сама взяла велике червонобоке і смачно захрумтіла. Очі її блищали сміхом.

— Свячене!
— Бери, бери, — сказав дід, — у нас свої. І грушу бери. «Улюблениця Клаппа!»

Я взяв.

— А на рибу — поїдемо. Завтра. Рано встанеш?

— Ще й як! — сказав я.

— Щоб до схід сонця вже був тут.

— Буду.

— А ти як, Стефо? Тебе будить?

— Поїду. Буду вам заважати, щоб нічого не впіймали.

— Е, Стефо! Рибу ж їси.

— Так то ж смажену!

— А ми насмажимо, — сказав я. — Бери сковороду...

— Спершу впіймайте.

— Впіймаємо, — сказав дідусь. І до Стефи: — Внось вудлища, зараз напосудимо. — А мені підморгнув: — На Плетене поїдемо. Там клює!

Світанок був прохолодний, росяний. У лугових долинах білів туман. Тихо! Тільки пташки поцвірінькували. На великому човні втрюх — я на веслах, дід Дорошок на кермі — піднялись ми вгору по Десні, погасили ліхтарі. Легко спустилися за водою, звернули у вузьеньку мілку проточку. Тільки до кладочки з двох деревин, по якій я переходив на луг до косарів, доштовхалися ми на човні, упираючись веслами у дно. Перед кладкою всі вилізли з човна. Я зняв черевики, підгорнув штани, по коліна в багнюці проштовхував човна під кладкою. Я знав, що в таких канавах завжди п'явки, боявся їх, здригав від огиди, відчував, що ось уже вони поколюють мене під колінами у голі ноги, але мужньо штовхав човна. Дідусь допомагав з кладки. Потім ще довгенько пробирались канавою та

очеретами. Нам заважала і швидка течія — вода з Плетеного струменіла в Десну — і латаття, і очерети. Я аж спітнів. Та ось і озеро.

В ранковому спокої воно відкривалося перед нами величаве, таємниче. В берегах над лататтям та різаками тихо плив уже поріділий туман. Злетіли і просвистіли над нами чирята. Я ледве ворушив веслами, не хотілось тривожити чисту, кришталевої прозорості воду. Дідусь теж тихенько гріб своєю правилкою. Я сидів обличчям до нього і милувався, як майстерно він це робив. Все занурювалося в воду беззвучно — не хлюпне, не бризне, — відходило назад, прилягало до човна, злітало крилечком і, кинувши кілька срібних крапель, знову занурювалось.

— Можна тут, — прошепотів дідусь, — тут краснопір під лататтям. Та й виблиця. А то — до острівця — там, може, щось і більше...

— Давайте тут, — теж пошепки і я.

Стефочка на носі, позаду мене, мовчала. Її немовби й не було.

— Суши весла! — наказав Дорошок мені. — Та не стукай.

Я обережно поклав весла в човен. Дідусь привернув до берега, човен носом розділив густі ситняги і став. У березі зовсім близько диркав деркач. Здавалось, що йому це робити нелегко, він аж захрип. Десь за лугами, очеретами, за низькою смужкою хмар сходило сонце. Нам його ще не було видно, тільки проміння, як вогненний спалах, вихопилось із-за обрїю.

Почалось у нас з невдачі, але невдача ця схвилювала всіх. Навіть Стефочку.

На першого ж наживленого коника досвідчений дідусь підчепив плотицю.

— Єсть! — збуджено прошепотів він.

Я обернувся до нього — вудки ми закинули по обидва боки човна — він обережно виводив рибку з глибини. Ліщинове вудлище прогнулось і здригало, жилка напнулась, як струна.

— І нічо-го! — протягнув дідусь. І саме в цю мить вудку різко, одним ривком потягло вниз. Мені здалось, що я вже бачив, як майже на поверхні блиснула боком рибина і раптом зникла, зник поплавець, жилка навскіс потяглась до латаття, і вудлище майже лягло на воду.

— Шука! — чи то радісно, чи злякано з висвистом прошепотів дідусь. — Шука схопила! Ех, підсаку б!

Підсаки у нас не було. Стефа схопилась із свого місця і стрибнула до дідуса. Аж човен захитався.

— Ти здуріла! — шикнув дідусь. Він поволі, обережно, ніби виважуючи, потроху піднімав вудлище вгору. Шука йшла. Ми напружено слідкували. Ось уже вийшов з води поплавець — іде! Вище, вище. І раптом чорна дебела щука спина вигнулась мало не над водою, аж кола пішли — і вудку знову рвонуло на дно. Ми всі бачили — щука впоперек тримала велику плотицю. Майже виведена на поверхню води, вона не пускала її.

— Нічого не вийде! — сказав дідусь. Але боротьбу продовжував, знову піднімав вудлище, відводив щуку від латаття на чисте. — І щука ж добра!..

Шука знову йшла. Вище, ближче до човна.

— Я стрибну! — прошепотіла Стефа.

— Куди? Здуріла!

— Стрибну!..

І в цю мить стрибнула щука. Ми знову бачили її чорну дебелу спину, бачили пащеку з затиснутою рибкою... Вона ніби перекинулась і круто, різко пішла під човен. Дідусь з усієї сили відводив

вудлище, напинав його вгору, і... воно дринькнуло, випросталось, вудка вилетіла з води. З-під човна блиснуло кілька іскринок риб'ячої луски.

— Зійшла! — ніби зітхнув дідусь. І плюнув.

Якийсь час ми всі мовчали. Дідусь Дорошок кілька разів тихенько зітхнув.

— Я казала! Так вам і треба! — ще пошепки, але вже з іскринкою сміху сказала Стефочка.

— Казала. А хто стрибати замірявся? Бери весла! — це вже до мене.— Поїдемо до острівця.

Мені не хотілося покидати це місце. Я ж іще навіть закинути не встиг.

— Тут же клює...

— Е, не буде діла. Шука збовтала.

Острівець тільки здалеку здавався очеретяними хащами. Насправді його низькі береги лише в деяких місцях були зарослі очеретами, а в інших — за вузькою глеюватою прибережною смужкою — зразу вставала висока трава вперемішку з ожиною. Мені так і хотілось зразу піти розвідати, дослідити це невеличке диво. Дідусь знову націлив човна носом в очерети. Ми стали у вузькій затоці, що гострим, як стріла, кутом врізалася в острівець.

На цей раз ловилось вдало. Рибка бралася часто, хоч і досить-таки дрібна. Кілька разів у мене зривалась уже підсічена. Дідусь сказав:

— Рвеш дуже. Треба м'якше.

Скоро я приловчився, відчув, сказати б, ритм, і справа пішла розмірено, чітко. Ми знову сиділи по обидва боки човна. Позад нас — Стефочка. Впійману рибу ми передавали їй, і вона акуратенько опускала її в спеціально для цього виплетений (дідусева робота!) лозовий кошик з дверцятами зверху, що звішувався за бортом. Так що піймана риба плавала у нашому кошику. Я помітив,

що меншу Стефочка пускала мимо дверцят, а сама лукаво позирала на дідуся. Мені тільки пальцем посварилась. Час од часу наші вудлища посвистували кінцями. Легенькі білі пір'яні поплавці беззвучно лягали на воду між лататтям. Яке це дивовижне відчуття, не ворухнувшись, не моргнувши, слідкувати за поплавцем! Ні шелесту, ні вітерця. Нерухомий, він лежить на нерухомій воді. Цілковита тиша. Напружене мовчання. Ти ждеш. Ось він ледь ворухнувся — торк, торк... Тягти, ждати? Ти аж очима потягся до поплавця. Ще, ще... І раптом рішуче повело його вниз. Р-раз! І ти виводиш трепетну, вперту, срібнобоку рибку, сам, як ота рибка, трепетний.

Отак я відчував себе в цей дивовижний ранок. Ніби в безмежжі повітряному плавав, од землі одірвавшись, все на світі забувши.

— Е, хіба це ловля! — несподівано вернув мене на землю дідусь Дорошок. — Овес, а не риба. Лови, а я годі. На юшку вистачить.

Він поклав вудку, обережно пробрався на ніс, руками взявся за очерети і підтяг човна в берег. Потім веслом подовбав між очеретами, чи міцний ґрунт, притримуючись за човен, ступив на землю і, ламаючи очерети, зник у хащах. Чари ранкової ловлі покинули й мене. Але я продовжував ловити. Уже й сонце припікало, і клювало не так часто, не було і тієї напруженої уваги. Дідову вудку взяла Стефочка.

— Начепи мені коника.

Я начіпляв, а вона примовляла:

— Бідний, бідний, конику-горбоконику, і крильця тобі одірвали, і ніжки повисмикували, а ти ще живий... Уже?

— Вже, — сказав я.

Вона так свиснула вудлищем, що гачок з коником

мелькнув біля самого мого вуха, я аж відсахнувся, а кінець вудлища ляснув по воді.

— Так наловимо! — засміявся я. — Треба ж плавно.

Поплавець ліг просто на широчезний лист латаття, і Стефочка почала підсмикувати вудлище. Підсмикувала, підсмикувала, аж поки зачепила гачком за латаття. Тоді вона смикнула по-справжньому.

— Зачекай. Зачекай, я...

Але вона ще раз смикнула так, що вудка злетіла вгору вже без гачка, а поплавець плавав-хилитався на воді аж за лататтям.

— От попаде від дідуся.

— Попаде. А ти скажеш, що я?

— Отже, ти мене брехати вчиш.

— Н-ну...

Я побачив, що з очеретів дідусь Дорошок таємниче кивав мені рукою, кликав до себе. Як він так підійшов, що ми й не почули! Він показував на Стефу, щоб вона, мовляв, не бачила. Що за таємничість? Видно, що й дідусь був до пари своїй онучці.

— На, лови моєю. Закидай тільки обережно. А я вийду на берег.

— Покинеш мене саму в оцих диких джунглях?

— Я ж недалеко. Тільки гляну.

Вона взяла вудку, закинула, на цей раз вдало, а я висадився на берег і добрався до діда, що чекав мене в очеретах.

За очеретами зразу відкрився квітучий простір острівця. У високій, ніколи не кошеній траві — суцільні квіти і вже пожовкле бадилля з насінням, кінський щавель, собачі рожі, місцями верболіз і ожинник, ожинник. Дідусь ішов попереду, я за ним. Ожинник чіплявся за штани, дряпав ноги.

— Оддалік іди, щоб, буває, гілкою десь я тебе не

шмагонув, — тихо сказав дідусь. — До розбійників цього острова тебе веду, — озирнувшись, підморгнув він.

Було жарко, було важко йти. Ми продерлись найгустішими заростями ожинника і опинились на маленькій чудовій галявинці. Так, ніби навмисне хтось обгородив цей зелений шматок землі колючою ожиною. Вітерець не пробивався сюди. Тут було ще жаркіше. Я відчув — смерділо димом і ще якоюсь поганню.

У найзатишнішому куточку галявини стояв і лежав всякий посуд, курів самогонний апарат. Біля нього було дві жінки і чоловік. Я нікого з них не знав, з цих розбійників.

— Ну, бачиш, що за острівець! — сказав переможно дідусь.

Я бачив. Мене все це і цікавило, і разом з тим мені було якось образливо, що такий чудовий острівець запаскудили таким неподобством. О люди, люди!.. Мене безцеремонно роздивлялись, як якесь диво.

Було тут і щось на зразок куреня і біля нього низенький з необструганих дощок столик і ослін. Жінки, обидві літні, весело порядкували біля оцього столика, різали сало, клали цибулю і помідори, на хусточці розклали хліб. Чоловік порався біля апарата. Певно, він і був головний самогонщик.

— Тепленької вип'єте чи з землі?

Мені не хотілось ніякої, я вже пив гутянську самогонку і знав, що це таке.

...Коли ми повертались до човна, то попереду вже йшов я, а дідусь покрекував та посапував ззаду і все казав мені, що я обов'язково сьогодні повинен піти разом з ним і Стефочкою до них додому обідати. Обов'язково!

В човен ми забрались благополучно. Дідусь тримався на висоті і, проте, в човні зразу міцно вмостився просто на дно. Стефа пильно ловила рибу і, мабуть, тому не дуже на нас звертала увагу. Коли ж я хотів узяти у неї вудку, вона не дала.

— Підожди, — сказала, — не заважай.

Ловко підсікла, витягла плотичку, зняла її з гачка і, звисившись за борт човна, пустила у прозору воду, радісно милуючись, як та рибка спритно-злякано зникала в глибині між водоростей.

— Ти що ж це! — гримнув дідусь.

Стефочка насторожилась.

— Зрозуміло.

Одібрала у дідуся правилку, сіла на кормі і, як капітан, подала мені команду:

— Бери весла!

Я бадьоро взяв весла і з задоволенням занурив їх у воду.

Ми попливли. Я весело думав про те, як ми зуміємо проїхати по проточці під кладкою, а Стефочка, мовби сама до себе, сказала:

— Ну, дідусенько, що ж ви бабусі скажете?

— А нічого не скажу, — бадьорився дідусь.

— То скажу я. О, я скажу, як ви рибалили!

— Та ти що, онучко! Ти що? — винувато чи то дивувався, чи то просився дідусь.

І мені стало зрозуміло, чому він так прохав, щоб я сьогодні обов'язково пішов до них обідати.

Коло моїх знайомств ширшало. По кількох днях після приїзду Василя, так само неждано-негадано, з'явився ще один гість. Приїхав Кирилів учений син Сергій. Приїхав він у голубому таксі серед білого дня. Таксі м'яко зупинилось проти Кирилового двору, протяжно, музично просигнало. З сусідніх дворів зацікавлено виглянуло кілька чолові-

ків і жінок. Здалеку бігли діти. Сергій, єдиний пасажир таксі, не поспішаючи вийшов з машини. Стояла серпнева спека, але він був парадно одягнутий і застібнутий на всі гудзики. Синьо-зелений костюм, жовті на товстій гумовій підошві черевики, червоний, з однією білою смужкою вподовж, галстук і невиразно зелений велюровий капелюх. Через ліву руку недбало перекинутий легенький рудий плащ. Сухуватими пальцями костистої руки Сергій обережно зняв великі темні окуляри, мружачись від сонця, яскравою хустиною протер їх і знову вмонтував на носі. Був він увесь сухуватий, невеличкий. Обличчя смагляве, вилицювате, з великими, ніби чужими на ньому, чорними бровами. Маленьке, під крилатим велюровим капелюхом, воно здавалось ще меншим. Ті, що впізнали його, підходили, вітались, роздивлялись і таксі і водія, і звичайно ж, у першу чергу, пасажирів, Сергія, свого земляка. Були вже тут і Кирило з Устею, і Варка, і Василь, і навіть я. Водій дістав з багажника два великих чемодани, хотів поставити їх, але Сергій владним жестом наказав віднести у двір. Знаючи, що за все це платяться гроші, Кирило схопивсь був за чемоданами, але водій віддав йому тільки одного. Так вони разом і пішли з чемоданами у двір. Коли повернулись, Сергій щедро розплатився з водієм. З цілої пачки, навхрест запечатаної паперовою стрічкою з синіми смугами, витяг чотири новісінькі, що аж хрустіли, десятки, віялом, ніби карти, подав водієві. Той почав шукати здачу, але Сергій недбало відмахнувся — все! Водій подякував, спитав дозволу їхати, Сергій милостиво кивнув — будь ласка, і таксі, ще кілька разів музично посигналивши, на цей раз уже попереджаючи досить-таки численних

глядачів, малих і дорослих, рушило по зеленому моріжку гутянських вулиць.

Кирило хвилювався. Він розцвітав з радості, пишався сином, його багатством і владністю. Оглядав присутніх, як вони, мовляв, бачив, що й вони не відривають очей від Сергія, щасливо зітхав. Я навіть чув, як він кілька разів, похитуючи головою, прошепотів: «Хе, у кого грошики, той і командир!»

Тепер було не до роботи. Знову бенкети, випивки, гості. Знову я вимушений був брати участь у їхніх сімейних торжествах, пити самогонку, слухати розкотистий регіт Василя і обережні запитання Кирила. Почалося зразу ж тоді, як тільки-но увійшли ми всі в Кирилову хату. Накривався стіл, ставились закуски і випивки, потирав руки і сміявся Василь — він таки вчасно прибув у рідні місця, погостює! Швидко, без зайвих рухів, поралась Устя.

Як тоді, прибувши серед ночі, умивався Василь, так тепер умивався Сергій. Але ні, умивався він зовсім не так. Не хлюпав, не бризкався. Обережно, ніби гидує, підставляв свої вузькі сухорляві долоні під умивальник, не повні набирав води і не мив, а немовби витирав водою обличчя. За все його вмивання на жовті черевики не впала жодна крапля. Рушник йому подала Варка. Він і витирався якось не так, як усі. Не рушник підніс до обличчя, навпаки, обличчя нахилив до розіп'ятого на руках рушника, вклав його в рушник і не витерся, а ніби промокашкою вимочив-увібрав воду на щоках.

У цей же день кінчились Кирилові запаси питного. На столі ще стояла майже повна пляшка коньяку і срібноголова пляшка шампанського, виставлені Сергієм, але Кирило, щось пошепотівши Усті, послав її, як було ясно всім, на розшуки питного. Поки вона ходила, коньяк було випито,—

рішучий Василь вилив у свою склянку решту, і Сергій з пострілом розкоркував шампанське.

— Ситро не п'ю! — прикрив долонею свою склянку Василь. Він допив коньяк. Ми чокнулись шампанським. Кирило пив побожно, ніби причащався, може, він те шампанське пив уперше в житті. Та випивши, раптом сказав:

— І правда — ситро! Тільки пляшка красива.

Сергій скривився, але нічого не сказав.

Повернулась Устя, поставила на стіл дві пляшки горілки.

— Ніхто не позичає, — сказала вона у відповідь на запитальний Кирилів погляд. — У лавці взяла.

— Тепер не позичать, — зітхнув Кирило. Подивився горілку на світло, бовтнув, почав наливати.

— А чому ж це тепер не позичать? — поцікавився Василь.

— Новий міліціонер! — якимось таємниче сказав Кирило.

Новий міліціонер з'явився в Лісовій Гуті недавно і зовсім неждано. Своєю появою він дещо насторожив гутянців. По-перше, нова мітла чисто мете. Та й взагалі, що він за чоловік, цей новий? Більше року Гуту відвідував Славка Нечипорчук, усі знали його, всіх знав він. Був, можна сказати, своєю людиною. Знав, що гонять самогон. «Дивіться мені!» — погрожував. А проте, іноді і сам міг випити. За це, мабуть, і змінили. Зжився!.. А цей? У перший же свій приїзд біля лавки сказав:

— Затишно живете. У лісі, словом. Самогон гоните, хліб псуєте на цю гидоту. Ну та в мене не погоните. Я швидко вас відучу.

Він говорив лагідно, ніби жартома. Йому не заперечували, але гурт, що на той час був коло лавки, швидко танув. Видно було, що розмова ця не

дуже гутянців зацікавила. Біля нього лишився тільки голова сільради, який знайомив, сказати б, міліціонера з селом.

І скоро про нового дільничного в Гуті вже знали чимало. Знали, що прізвище його Гуляков, що такі самогонникам від нього не буде добре, в Лошаковій вистежив два апарати, примусив одвезти в район, поштрафував. У Рудні теж нібито сам побив апарат, правда, ті, що гнали, зуміли втекти. І от тепер він у Лісовій Гуті і таки ж сам сказав — довго не погоните, швидко відучу. Ясно, що після такої заяви самогону ніхто вже не позичить. Хто зна, коли тепер його виженеш. І чи виженеш.

Гуляков якимсь чином (мабуть, таки багато він начитався пригодницької літератури) в перший же день зумів довідатись про існування острівця на озері Плетеному і про те, що робилось на тому острівці. Він вирішив, не відкладаючи, на місці злочину накрити самогонників.

Треба сказати, що гутянці почували себе на острівці досить безпечно. На певному місці в березі завжди стояли човни — менший і більший. Хто їхав на острівець з м а т е р ' я л о м, брав більший, а хто по готову продукцію, сідав у маленький довбаний, легкий, на одне весельце. Всі, хто до цієї справи був причетний, знали: коли в березі один човен — значить, другий там, на острові, хтось уже переїхав, коли обидва — значить, там нікого нема.

Звичайно, не без чиеїсь допомоги Гуляков зумів надвечір пробратись до тієї непримітної місцинки, де стояли човни. І, мабуть, знав уже, що означає, коли на місці один човен, і що — коли два. Він якраз застав один — малий. Можливо, що він з якогось укриття на лузі вистежив, бо саме годину чи й менше тому на острівець відїхав більший човен з двома чоловіками. Гуляков зняв кітель з погона-

ми, акуратно згорнув його, поклав на дно, сам умости́вся на сіні на дні човника і весельцем відштовхнувся від берега. Його хитнуло, човен був не стійкий, і він аж похолов, бо плавати вмів ледве-ледве. Гребти теж. Хиткий човник від дужих ударів веслом кидався то праворуч, то ліворуч. Ще й вітер, що подихав з північного заходу, саме від острівця, відганяв човника назад. Гуляков аж упарився, поки таки трохи пристосувався до свого неслухняного човника і несприятливого вітру. Сонце швидко сідало. Швидше ніби, аніж він посувався до острівця. А йому б треба негайно, раптово висадитись на острові. Гуляков уперто налягав на весло.

Досвідчений слідопит, він таки не помилявся. З-поміж очеретів його пильнувала пара очей. Кітель з погонами він зняв, а міліцейського кашкета ні, і ті, з острівця, ще він і до середини не добрався, вже вгадали — він. Визначили, що посувається він не дуже шпарко, що вітер зажене його аж геть на той бік острівця, і швидко готувались до можливої зустрічі. Коли Гуляков прибився-таки нарешті до острівця, вся апаратура була вже по деталях, по частинах розтикана по кущах, колючих ожинниках, місце, де відбувались «виробничі процеси», притрушене травою і листям. Один з двох, присутніх на острові, чатував у кущах біля свого човна, другий пильнував з очеретів Гулякова.

Гуляков нікого і ніяких ознак життя на острові не помітив. Та він знав, був переконаний, що в о н и тут, і бережком, до всього готовий, попрямував шукати стежини, яка б привела його до місця злочину. Може, він іще й недалеко відійшов, як той, що пильнував, уже був біля його човника. Обережно, нечутно спустив його на воду, відштовхнув і зник у кущах та очеретах. Човник, погойдуючись на хвилях, відпливав та відпливав за вітром від

острівця. Поки Гуляков придивлявся, шукаючи стежки чи хоч слідів, цей розбійник був уже з другого боку острівця біля свого напарника. Мовчки, без жодного слова обидва сіли в човен, безшумно відпливли від берега і швидко подались у напрямку Муравська. О, гутянці, що повиростали на Десні, уміли веслувати, не хлюпнувши по воді, не скрипнувши кочетом. Сонце було вже за лісом, починало сутеніти, і, відпливши аж у дальній, муравський берег Плетеного, ці двоє відтягли човна в траву, сіли на ньому, запалили цигарки, посміхаючись, дивились у бік острівця. Звичайно, помітити там нічого вже не можна було — далеко, сутінь, очерети. Але вони знали, що там щось відбувається.

Так воно й було. Гуляков помітив їхнього човна, коли вони були вже майже біля берега. Він не певен був, що бачить саме той човен, на який полював, і продовжував досліджувати острів. Пересік його вздовж і впоперек, обдряпався, спітнів, натрапив на галявину, але нічого не знайшов. «Запізнився, чорти б його взяли! Та й темніє швидко», — зітхнув розчаровано. Пішов до свого човника. Човника не було. Що за біс! Місцина ніби та, а човна нема. Невже переплутав? А й так. Навкруг очерети, кущі. Пішов берегом, обійшов увесь острівець, знову опинився на тому ж місці. Так. Човна не було. Стало аж моторошно. Зірвало вітром? Хвилею? Ні, не могло. Він пам'ятав, що добре-таки підтяг човника на берег. Так де ж? Як? Ось тут ступив, прим'яв очерет, ось... Кітель!? У човні лишився його кітель... документи... Гуляков відчув, як кров від хвилювання вдарила в скроні. Як він міг допуститись такого промаху? У гарячці ще раз пішов круг острова. Нічого. Сумніву не було: на острові, проти ночі, він залишився сам. Без кітеля,

без документів. Останнє тривожило його найбільше. Що робити? Переплисти озеро? Це для нього було неможливим. Плавав він не краще, ніж веслував. Та й вода бр-р!.. Витер холодний піт на обличчі, відчув дроз за плечима...

Звичайно, що їхати на острівець тепер при новому міліціонері було ризиковано, та як треба, то треба, бо де тих грошей на «казьонку» насташиш! Кирило вирішив з'їздити.

А вирішивши, він ужив усіх заходів безпеки. Другого дня по Сергієвім приїзді, ледь-ледь світало, Кирило з нерозлучною своєю двостволкою прийшов з поста біля молотарки. Я не спав. Дідусь Мина всю ніч кашляв, жалівся на груди — задишка, світив свій курун, з трудом кусав і випльовував яблуко, ще з тих, що принесла Стефочка, стогнав. Діждавши ранку, я вийшов з омшаника. Ранок був свіжий, прохолодний. Я сидів на порозі омшаника, дихав тією свіжою прохолодою. Бачив, як Кирило зник у хліві, вийшовши звідти, на ходу поправляв у стволах своєї гаківниці клейтухи з білої ганчірки, зайшов у хату. Скоро з'явився знов.

З великим кошиком — там їжа, графин з водою (шлунок, озерної не п'є), сулія, замотана в рушник — Кирило швидко попрямував до бакенщика Дорошка. Він ніби передбачав, що там, у березі на Плетеному, човнів не буде. Може й не бути, міркував він, десь перегнали, краще взяти тут, щоб не вертатись. Дідусь Дорошок саме повернувся, погасивши ліхтарі. «На промисел!» — посміхнувся він, побачивши в березі Кирила з кошиком. Але човна дав. Кирило попросив і вудку. Дідусь Дорошок не зразу зрозумів:

— Тобі — вудку?

Кирило признався:

— На випадок, як застукає отой новий, так я рибу ловлю...

Дідусь схвально похитав головою:

— Ну, й хитрющий же ти, Кириле!

Дав і вудку. Тільки сказав:

— Вдало з'їздиш, так щоб не обминув хатку. Закусити знайду чим.

— Та вже ж не як! — Кирило вмовився в човні. Сулію сховав на носі під дощечку, притрусив сіном, зверху поклав вудку. Щось прошепотів, ніби молитву, рушив.

Поки вибрався на Плетене, зійшло сонце. «Припізнівся», — зітхнув Кирило. Їхав він при березі — так менше видно — аж поки не опинився проти острівця. Круто повернув до острівця, наліг на весло, щоб швидше подолати цю відстань. Був уже за якихось сотню метрів від острівця, вже очима вибирав місечко, куди причалити, як раптом, на тому саме місечку, на яке він уже був націлився, з'явилась постать. Кирило похолов. Міліціонер! Весельце так, як він замахнувся ним, і повисло в повітрі. Кирило очам своїм не вірив, але перед ним стояв не привид, а таки він, новий міліціонер в кашкеті.

— Попався! — прошепотів Кирило. І, не подумавши, з переляку ударив веслом, намірився тікати.

— Стій! Ти куди? — владно крикнув міліціонер.

Інший би, може, і втік, а Кирило став, зупинив човна.

— Вертай сюди! — наказав міліціонер.

Кирило звик шанувати начальство. Він слухняно поплив до острівця, правда, не так уже швидко.

Заговорив винувато, запобігливо:

— Я тільки рибки половити, — показав на вудку.

— Рибки? Знаємо ми цю рибку! А чого ж тікаєш?

— Я не тікаю. Просто ви мене злякали... Неждано...

Міліціонер потяг човна з Кирилом на суше, держав за цеп, ніби боявся, що втече. Очі його були червоні від безсоння, обличчя аж сіре, губи сині.

«Чи ожину їв?» — подумав Кирило, і міліціонер здався йому не таким уже страшним.

— Ну, ведіть, покажіть, де тут кубло ваше самогонницьке? — сухо, офіційно сказав Гуляков.

Покажіть! Якщо вже ти сам не знайшов...

— Не знаю, — невинно-лагідно сказав Кирило, не підводячись з човна, — от, їй-богу, не знаю. Я цим не займаюсь. Рибальством ось...

Гуляков пильно, недовірливо дивився на Кирила. Потім обережно переніс одну ногу в човен.

— Гарзд! — сказав він, відштовхуючись другою. — Поїхали. Риби іншим разом наловиш.

У голосі бриніла ледь помітна нотка радості і вдячності рятівникові. Та рятівник не помітив її, він сам радів, що все так легко обійшлося. Він навіть не подумав про те, як цей Гуляков опинився отут на острівці в такий ранній час, сам, без човна і в самій гімнастюрці, без кітеля. Помітив тільки Кирило, що Гуляков пильно оглядав береги озера. Кирило теж позирав на берег, але нічого такого не побачив — очерет, ситняги, латаття. Ще помітив Кирило, що Гуляков поспішав. У проточці, що єднала Плетене з Десною, завзято допомагав Кирилові перетягти човна під кладкою, підганяв:

— Давай, давай!

Біля бакенської хатинки Гуляков навіть не подякував Кирилові.

— Про це, — сказав він з притиском, — нікому ні слова. Ясно? Я ще цим займаюсь!

— Слухаю, — по-військовому відповів Кирило.

Гуляков попрямував у сільраду. Ті, що зустрічались, поштиво віталися з ним, але йому було б куди приємніше, якби вони взагалі на цей раз не зустрічались.

Гулякову здавалось, що всі вже знають про його невдачу, і в тих поштивих вітаннях він уловлював приховані посмішки, яких насправді не було.

Крім голови і секретарки, в сільраді нікого не було. Гуляков аж зрадів цьому. Ще більше зрадів голова сільради.

— Ви? — аж схопився він з місця. — Ну, скажи! — Радість його була настільки щира й безпосередня, що, мабуть, несподівано і для самого себе він сказав: — Ну, слава богу! Слава богу!

— Що вас так дивує? — здвигнув плечима Гуляков.

Голова підійшов до шафи, з верхньої полиці дістав акуратно згорнутий кітель Гулякова, поклав на столі.

— Ось. Рибалки знайшли в човні при березі. Ми вже повідомили в район, що з вами нещастя... Потонули, може...

На обличчі Гулякова нервово рухались м'язи. Він розгорнув кітель, перевірів, чи є документи, зняв трубку, почав викликати Осетрове. Його швидко з'єднали.

— Доповідає Гуляков...

Але доповідати йому не довелось. Він витягнувся по команді струнко і тільки час од часу казав: «Єсть», «Слухаю». Останнє, що він сказав, було: «Слухаю. Буду негайно». І повісив трубку.

Одягаючи кітель, уже зовсім іншим тоном, так, як говорять з підлеглими, сказав:

— Цим я ще займусь. А зараз їду в відділення.

Не попрощавшись, вийшов.

Більше у Лісовій Гуті він не з'являвся.

Того ранку помер дідусь Мина.

З невдалої своєї ранкової поїздки Кирило повернувся скоро. Я ждав його у дворі. Вже давно всі повставали, навіть Сергій. Пригрівало сонечко, і мені після безсонної ночі хотілося спати. Але де там! З хати вийшов Василь, вдоволено потягнувся: деньок буде — во! Потім вийшов Сергій, але вернувся в хату, виніс табуретку, сів — нога на ногу, запалив цигарку. Василь узяв у нього цигарку теж. На мене вони майже не звертали уваги. Вони-то мені теж були ні до чого, але ця їхня до мене байдужість була образливою, я знову подумав про те, що я тут зайвий. Так, треба, як кажуть, змотувати вудки. Я вирішив у перший же зручний момент категорично сказати Варці, щоб віддала мої документи. Для чого вона взагалі тримає їх у себе досі? Уже ж, певно, всі знають, що живу я в омшанику, так що і для неї я зайвий.

Згадавши омшаник, подумав я про хворого дідуся Мину, встав з колоди, на якій сидів, зайшов до нього. Він лежав у напівпітьмі омшаника, посірілий, горілиць витягшись на своєму тапчані, важко дихав, стогнав. Збитий з дощок, накритий сіном і застелений старим рядном, його тапчан здавався кущим для стрункого і в дев'яносто років діда-велетня. Швидше відчувши мою присутність, аніж почувши кроки, він не ворухнувся, не відкрив очей, тільки сказав:

— Ти? Це ти?.. Важко мені...

— Я привезу вам лікаря.

— Не треба. Не pomoже лікар... Мабуть, пропаду...

Я вискочив з омшаника. Якийсь страх, страх смерті, що при мені підступала до людини, чужої, далекої, але вже мені дорогої, гнав мене, наказував шукати допомоги. У дворі сиділи, пихкаючи дим-

ком, Василь і Сергій. Сказати їм? Що я їм скажу, цим байдужим, тільки собою зайнятим людям? Адже жоден з них, ні син, ні онук, ще й разу не поцікавились дідусем, не спитали, як він, не провідали в його убогому на старості літ пристановищі. Не роздумуючи, я попрямував повз них до хвіртки, але в цей час у двір увійшов Кирило.

— Дідусеві погано. Треба лікаря, — з тривогою в голосі сказав я.

Кирило зупинився, глянув на мене, мабуть, не розуміючи, що я йому кажу. Видно було, що думки його зайняті зовсім іншим. Так нічого і не сказавши, він рушив до порога. Я за ним.

— Ви чуєте, що я вам кажу? Дідусь помирає. Треба лікаря.

Я говорив чітко, роздільно, з викликом навіть.

— Е,— Кирило махнув рукою.— Нічого твоєму дідусеві не стане.

Він поставив кошик на ганку, ногою відсунув його до стіни, зачерпнув у кухоль води, подмухав на неї, почав пити. В мені все кипіло. Хотілось крикнути Кирилові, що він падлюка, стерво, живоглот, хотілось кинутись на нього з кулаками. Та я стримався, з усієї сили стримався.

— Може, він не тільки мій, а й ваш?

Кирило поставив кухоль, витерся долонею, глянув на мене запитливо і, посміхнувшись, попрямував до омшаника. По дорозі ще затримався біля бджіл, послухав один, другий вулик. Я дивився йому вслід. Василь і Сергій за цей час не мовили й слова. Сергій тільки підкреслено недбало кинув убік цигарку. Василь підійшов до недокурка, притоптав його. Заодно кинув і свій і його притоптав. Якась неприємна напруженість залягла між нас.

Дві-три хвилини, не більше, пробув Кирило в ом-

шанику, але мені в цій напруженій мовчанці вони здалися дуже довгими. Я вже зробив крок, щоб самому зайти туди, але блідий, зляканий Кирило, пригнувшись, вистрибнув з омшаника.

— Василь! Сергій! — крикнув він. — Тато помер... Він яблуком... удавився...

Ми всі кинулись до омшаника. У дверях Василь грубо відштовхнув мене рукою і зайшов до омшаника перший. У напівп'єтмі зразу не можна було нічого розібрати. Василь стояв попереду, ми за ним, у дверях за нами Кирило. Ніхто не наважувався наблизитись до дідусевого тапчана. Очі все більше звикали до темноти. Дідусь лежав так, як і раніше, горілиць, витягнувшись на весь тапчан. Тільки очі його були розплющені і одна нога була зігнута, гострим коліном угору. Та ще рука безсило звисала з тапчана. Мені стало моторошно, я притулювся до холодної стіни і заплющив очі.

Коли я відкрив очі, в омшанику нікого не було. Я був сам. З мерцем. Я тихо підійшов до дідуся, опустився перед ним на коліна. Шматки яблука і недогризена половина його валялась долі. Дідусеві руки були складені на грудях, пальці на пальці, рот трошки відкритий. Очі теж напіврозплющені. Видно було, що їх уже закривали. Нога лежала випрямлена. Якась невідома сила примусила мене помацати мерця. Я підняв руку і обережно доторкнувся до нього, погладив його великі, тверді руки, потім поклав долоню на його чоло. Воно було вже холодне. І трохи вологе. Дрижачими пальцями я ще раз закрив дідові очі.

Може, комусь і був жаль за померлим дідусем Миною, тільки не Кирилові і не його сім'ї. Жаліли сусіди, односельчани, що приходили прощатись. Жаліли старі бабусі і діди, яким самим скоро

вмирати. Жаліли ближчі і дальні родичі дідусеві, що, прийшовши, хрестились і схилялися над ним, цілували його важкі, тверді руки, ті, що знали, як під старість він був покривджений синами і як сумно доживав свій вік. Тяжко, з болем у серці тужив за дідусем я, я, що з примхи долі потрапив сюди, в Лісову Гуту, де нікому не потрібний цей дідусь став рідний мені і дорогий. Я був приголомшений. Я вперше в житті так близько зіткнувся з тим, що досі було для мене тільки словом, неприємним і незрозумілим словом – смерть. Тепер це слово наповнилось змістом. Страшним і незаперечним змістом, суть якого в тому, що живий перестає бути живим. Мені все хотілося підійти ближче і, дарма що тут були люди, хоч пошепки заговорити з дідусем. Я розумів, що дідусь уже не озветься, але мені хотілося говорити до нього.

Тепер він лежав на чільному місці у хаті, чисто одягнутий, спокійний, урочистий. Тепер Кирило пустив його в хату. З усієї сім'ї, може, один Василь був пригнічений смертю батька. З самого ранку я не чув жодного його слова. Схрестивши руки на грудях, він стояв у хаті і звіддалік усе вдивлявся в батькове обличчя. Може, йому щось нагадувала ця смерть. Може, думав він про те, яким байдужим і неуважним та недобрим був сином... Зморшки на його обличчі поглибились. Може, з'явилися і нові. Сергій – той просто пішов з дому. Інші – Кирило, Устя і Варка – з спокійною і холодною діловитістю готували все, що потрібне для похорону. Мене дивувала і ображала ця їхня поспішна діловитість. Кирило сходив у сільраду, оформив, що там треба, привів теслярів. І вже в дворі цюкали сокири, шурхав по дошках рубанок. Робили домовину і хрест. А в хаті готувались до поминок. За споконвічним звичаєм після похорону ті, що хова-

ли, вертають у хату покійного і п'ють горілку, і голосно розмовляють, багато їдять... От до цього готувались Устя з Варкою. Їм допомагала тітка Ганна і сусідські жінки.

А люди приходили і відходили. Приходили, мовчки стояли в порозі, зітхали, дехто витирав сльози. Смерть усіх настроювала на один заглиблений, зосереджений лад. Смерть примушувала задумуватись.

Прийшов дідусь Дорошок. От іще кого болісно вразила ця смерть. Він аж зігнувся, аж постарів за день. Тихо пройшов через усю хату. Довго стояв над покійним.

— Прощай, — сказав, — прощай, Мино, тобі воздасться... — Гірко заплакав, не соромлячись своїх сліз, виходив з хати, і плакав, і хитав головою, важко схиленою на груди.

Прийшов ще один дідок, маленький, сухенький Денисок. У полинялих штанях і довгій, мотузком підперезаній сорочці, з рідким, зовсім білим волоссям, був цей дідок, як вимолочений сніпок. Може, більше йому було літ, як самому покійникові, а ще швидко рухався і все оглядався, ніби відчував себе винуватим, що так зажився на світі. Довго хрестився тремтячими пальцями.

— Прощай, — сказав, — браток, ти будеш у раю. Заслужив. Одмучився. І мені скоро... Тільки не достоен. У пеклі буду... Прощай, браток... — І, хрестячись, попрямував до дверей.

...Був дідусь Мина і нема дідуса.

До могилок його везли у вантажній машині, — Кирило найняв, — борти відкинуті, тихо-тихо, щоб ті, що проводжають, не відстали. Кілька разів машина зупинялась. А проводжало покійного багато людей. І ще виходили з дворів і приєднувались. Процесія зростала. Видно, що шанували дідусь

ся, віддавали йому належне за довге чесне трудове життя. За домовиною йшов і Сергій. Тільки над могилою, коли прощались із дідусем востаннє, не підійшов попрощатись. А Кирило прощався. Кирило нахилився над мертвим батьком і цілував його грубі руки. І коли відходив, усі бачили, витирав сльози.

Як я ненавидів Кирила!

З могилок ішли купками і поодинці. Не всі разом, одні раніше, інші аж тоді, коли над ямою виріс жовтий свіжий горбок.

Я йшов сам. Мене наздогнав дідусь Дорошок. Порівнявся. Ішли мовчки.

— Так-то,— сказав сумно.— Був чоловік і нема...

Я мовчав. Я був до краю стомлений усім пережитим. Мені хотілося десь сховатись, забутись, побути самому, з заплющеними очима. Добрий дідусь якимсь чуттям уловив мій стан.

— Ходімо до мене,— тихо сказав він.— Куди ще тобі йти.

А в бакенській хатині показав на своє ліжко.

— Отут і відпочинь. А може, їсти хочеш?

Певно, що я хотів і їсти, але ще більше хотів упасти на ліжко і заснути, заснути. І я впав і заснув. І проспав до ранку.

Ще один день.

Я прокинувся і не знав, ранок уже чи ще ніч. Щось ніби брязнуло, щось дзюрчало, очі не хотіли розплющуватись. «Пташки співають»,— подумав я і розплющив очі. Був ранок, синій-синій світанок на межі ночі й дня.

— Спи, спи,— сказав дідусь Дорошок. Він стояв у порозі з весельцем-правилкою, збирався йти. Тут він ночував а чи вдома, я не знав.

— Збудив тебе. Спи ще! — і вийшов, нечутно причинивши двері.

Очі знову самі заплющились, і я відчув, як легко пливу-пориною в марево сну. «То він і брязнув, дідусь», — думав я. А пташки співають, співають... Я відкрив очі і встав.

Босий, по холодній росяній траві побіг до Десни, зробив кілька гімнастичних вправ, більше для того, щоб зігрітись, аніж для розминки, до пояса вимився студеною водою. Біг назад до хатини і розтирався руками, бо забув узяти рушника. Але як же здорово та свіжо!

У хатині була Стефочка. Вона розв'язала вузлик — один на другий поставлені горщики, зверху синя емальована мисочка, прикрита тарілкою, — все перев'язане рушником. Розв'язала, зняла синю мисочку, поставила накриту, до стіни — горщики, теж накрила. Поглянула на мене.

— Снідати принесла, — сказала поважно. І зовсім інакше: — А я знала, що ти тут.

— Так рано!

— У нас завжди рано. Ми, знаєш, коли встаємо, ще темно! Всі, і дідусь, і бабуся. Знаєш, яка в мене бабуся? Найгарніша!

— Така, як ти.

— А я — найгарніша?

— Найгарніша.

— Смієшся.

— Не сміюся. Слово честі. Найгарніша.

— Гм... Антін. Антон. Чудне ім'я.

— Чому чудне? Тобі подобалось би, якби мене звали Олег, Ігор, Ярик-Жорик, Владлен-Марлен?..

— Ні-ні. Сашко, Петро, Павло, Василь, Степан...

— І Антін.

— І Антін. Давай снідати, Антін.

— Рано. Дідуся почекаємо.

— А ми йому залишимо. І за цим столиком можна сидіти тільки вдвох. І тут тільки дві табуреточки. І дві виделки... і дві чашки...

Говорячи, вона поставила ближче синю мисочку, поклала дві виделки, ніж. Налила в чашки молока, сіла сама, указала рукою сідати мені. У синій мисочці парували пампушки у сметані та маслі. Чудово пахли.

— Сама спекла, — похвалилась Стефочка. — З яблуками. Сама придумала. Спробуй. Кращі, ніж у Варки.

Очі її сміялись, вона смачно їла, повна щастя, життя, радості, що аж бризкала з неї іскристо.

Її радість наповнювала і мене.

— Коли ми одружимося, я зватиму тебе... Як же я тебе зватиму?

Боже! Вона навіть про це говорила так просто, так безпосередньо. Саме так, як т р е б а, ця доросла дитина, самоцвіт мій дорогий!

— Так і буду звати тебе — Антін.

— А ми... одружимося?

— А що — я тобі не подобаюсь?

— Я тебе люблю.

— І я. Так же й повинно! Всі одружуються. Такий закон.

— Дитина ти.

— Я ж іще підросту!

У вікна зазирає день, сміявся світлом, шарудів листям, щебетав, переливався пташиними голосами.

Увійшов дідусь Дорошок, поставив мокре весельце. Пахло Десною, сонцем, свіжим сіном, синіми крилами вітру.

— Ти вже тут? — Світилися його очі, червоніли засмаглі щоки, він потирив руки, ніби мив їх повітрям.

— Ну, що ти там принесла?

...Було опівдні. Ми йшли високим берегом Десни, Стефочка з горщиками в рушнику, я так. Звідси починались нові вулиці Лісової Гути. Мені треба було вже звертати наліво, до Кирилового будинку, я хотів забрати свої речі, але пішов із Стефочкою. Її вулиця була далі. Ми нікого не стріли, тільки бачили на Кириловій вулиці міліціонера. Він ішов у голубій, як небо, форменій блузі.

— Славка Нечипорчук! — вигукнула Стефа здивовано. — Знову з'явився. От полюбиласть йому наша Гута Лісова!

Трошки постояли там, де їй треба було звертати на свою вулицю, потім вона хутко пішла.

Від самої згадки про омшаник мені ставало сумно. Та я повинен був піти туди, може, і востаннє вже. Повинен був забрати врешті у Варки свої документи. В дім я вирішив не заходити. Коли вже буду їхати, то зайду попрощатись. Зараз же зберу речі, щоб увечері перенести їх до бакенської хатинки. Спробую впіймати Варку.

Я пересік двір, зайшов у сад. Бджоли сипалися з вічок вуликів, одні вилітали, інші влітали. Якимось не хотілося заходити в омшаник. Поволі я перейшов на кінець саду, зірвав сизу в пилку сливу, пом'яв її в пальцях.

Раптом переді мною з'явилась Варка. Вона була в довгому червоному платті з великим вирізом на грудях. Плаття туго облягало, підкреслювало її поповнілий стан. Засмагла і чорноволоса, в цьому платті вона скидалась на індіанку.

— Де ти був?

Збуджена, розчервоніла, вона знову була гарна. Радісно промінілись її косуваті великі очі.

— А що?

— Я тебе шукаю зранку. Я в вікно побачила, що

ти прийшов... Як я тобі вдячна! Ти не уявляєш, як я тобі вдячна! За все!

Я посміхнувся.

— Було б за що.

Варка швидко витягла з-за плаття акуратно загорнутий у білий папірець пакуночок, подала мені.

— На. Тут все: і паспорт, і квиток, і довідки. Дивуєшся?

Так, я стояв здивований, ошелешений навіть. Вона ще ближче нахилилась до мене і прошепотіла:

— За все тобі дякую. Особливо за те, що тоді в вікно втік. Що в омшанику жив...

— Ти що, смієшся?

— Не сміюсь! Та й сміюсь. Приїхав в і н! Уявляєш, якби він приїхав отак, уночі, а ми з тобою...

— Хто — він? — Я спитав, але вже починав розуміти.

— Аркадій. Смолін. Сьогодні вночі.

Смолін... Аркадієм вона при мені називала його вперше.

— Розумію, — сказав я, — мені приємно, що я нарешті тут зайвий.

— Не зайвий, ні. Ходім у хату, там усі, обідають.

— Ні-ні, — щиро запротестував я.

— Ходім, не відмовляйся. Він знає, що ти тут. Ти не можеш мені відмовити. Востаннє.

— Гарзд!

Мої доводи про те, що треба зібрати речі, не допомогли.

— Я сама зберу тобі все. Сама.

Так. Варка була щаслива. Я не посмів затьмарити її світлі години своєю відмовою. Примусив себе ще раз зайти у Кирилів дім. Хай уже Варка святкує цей щасливий день. Та день, якщо він не скінчився, не можна ще назвати щасливим чи нещасливим.

Смолін приїхав уночі. Ніхто не бачив, коли він

під'їхав, ніхто не знав, як допитався, де Кирилів двір. Тихо постукав раз і вдруге. Мовчання. Зійшов з ганку, зайшов у сад, постукав у вікно. Так, ніби знав, постукав саме у Варчину кімнату. Варка схопилась.

— Хто? — спитала тривожним шепотом.

— Це я. Аркадій. Ти чуєш, Варю? Смолін.

Боса, як стояла, Варка кинулась у коридорчик, розгублена, злякана, довго шукала та відсувала засуви, торгала двері...

— Не треба світла, — сказав Смолін, коли в кімнаті Варка почала шукати сірники. — Не будемо нікого тривожити, хай відпочивають. Незабаром ранок.

— А може, це не ти? — пошепки спробувала пожартувати Варка.

— А може, — тихенько засміявся Смолін. Він наблизився до неї, ніби нерішуче поклав руку на її тепле, однією сорочечкою прикрите плече. Від нього пахло пилом, бензином, далекою дорогою.

Так і просиділи до світанку. Не було того щастя до самозабуття, яке полонить і заповнює все, коли зустрічаються двоє люблячих сердець. Не було того рідного тепла, що буває тільки між двома, одне для одного створеними. Але, якщо не серцем, то розумом Варка все-таки була щаслива. Щаслива щастям переможниці.

На світанку прийшов Кирило. Якийсь час порався в комірчині за стіною. Варка слухала, ніби знала, що він там робить, чекала. А коли шкрябнула заціпка, відчинила двері.

— Тату, зайдіть сюди.

Кирило поставив у кутку в коридорчику свою двоствольку, зайшов. З канапи назустріч йому з простягнутою рукою підвівся Смолін.

— Здрастуйте.

— Це чоловік мій. Аркадій, — поспішила Варка. — Приїхав...

— Здрастуйте. — Кирило нерішуче подав руку. І до Варки: — А то й? — Відчув, що робить, може, непоправну дурницю, і захопився виправити її: — ...той, як його... Звідки?

Виходило ще дурніше. Та Варка, молодець Варка, просто виправила становище. Вона широко неголосно засміялась.

— Ви не те хотіли запитати, батьку. Ви про Антона? Так то ж Аркадій попросив його супроводити мене. Знаєш, він же тут, Антін, і досі в нашому селі. Загулявся! Сподобалось, — обернулась уже до Смоліна.

— Так? — ніби давно вже заготовленими словами заговорив Смолін. — Що ж. Дуже приємно.

У кімнаті за столом, куди мене затягла-таки Варка, розмова теж не була такою невимушеною, веселою і вільною, коли і говорити, і слухати легко, і помовчати приємно. Ні, це не тому, що тут ще вчора лежав покійник. Його ніхто навіть і не згадав. Хоч Смолін знаходив тему для розмови, умів розповісти і сам запитати та послухати, поведився так, наче хотів сказати: «ми тут усі свої», а все відчувалось, що за столом чужа людина. Відчувалось, що він так і лишиться чужою людиною. А Варка була щаслива. Вона ще випила, була збуджена, весела. А може, удавано весела. Та тієї удаваності, якщо вона й була, крім мене, ніхто не помічав. Тільки я один розумів, що за цією Варчиною радістю, веселістю ховається насторожена тривога.

Ще йдучи в хату, в саду, я тихенько спитав її:

— Ти щаслива?

— Ех, хлопче, — ніби зітхнула вона, — дорогий мій хлопче! Я повинна бути щаслива.

Смолін пив мало і їв мало. Вони з Сергієм ніби змагалися: хто менше з'їсть і ще менше вип'є. А Василь їв. Пив і їв. І розмову підтримував.

— Не хочете пити, — звернувся він до Смоліна, — то розповідайте, що там у світі. Свое ми вже переговорили, а що в світі — сидимо тут у лісі — не чуємо, не знаємо.

— Чому? Тепер радіо всюди, газети. Новини всім відомі.

— Все ж нову людину послухати цікаво. У Єгипті як?

— У Єгипті? Війна.

-- Ви так весело про це говорите...

— Та ні. Веселого тут мало. Ні ті, ні ті не хочуть поступитись. Одні вклали капітал, збудували канал, прибутки від того мають, а другі кажуть — наша земля, ми тут господарі. Так і до бомб дійде.

— Так і так же! — гаряче втрутився Кирило. — Їхня ж таки земля. Я про ягиптянів тих. Їхнє господарство, дім, сказати б. А ті наволоки прийшли та й порядкують там, як у своєму доброму. Кому б це сподобалось!

— От часи настали! — Василь узяв пляшку, піднявши, поглянув, скільки там у ній іще лишилось. — Десь там за тисячі верстов б'ються... Тобі налити, Сергію? Е!.. А ти тут бійся. Хоч вип'ємо, поки живі та дужі, а то як гахне!..

Цівочка прозорої рідини з пляшки задзюрчала в склянку. Всі замовкли. І в цю мить гахнуло. Вибух, здалося, вдарив або в саду біля самого дому, або в домі. Крейда великими і малими шматками посипалась зі стелі на стіл і підлогу. Вікна забряжчали. Запахло пилом і цвіллю. Устя як стояла, так і застигла з розкритими очима, тільки

зблідла. Варка охнула. Смолін, який сидів проти мене, ніби став менший, знітився, вдавився в стілець, ніби хотів сковзнути під стіл, але не смів чи не міг. Перехилена пляшка застигла в руці у Василя, горілка линулась на стіл, на їжу. Раптом пляшка брязнула об тарілку — Василь поставив її.

Перший схопився Кирило. Він вискочив з хати. За ним Василь і я. Але поки ми вибирались з-за столу, Кирило вже встиг внести в коридорчик драбину, і ми, вибігши туди слідом за ним, побачили тільки його ноги, що мелькнули у відкритій ляді — він зник на горищі. Раптом у темному отворі ляди з'явилися Кирилові руки. Він схопив драбину і хотів утягти її за собою на горище. Василь схопив драбину й собі. Швидко поліз угору. Я за ним.

На горищі було темно. Їдка пилюка лізла в ніс і очі. Майже помацки, держачись за комин, за крокви, ми вибрались на середину. Очі потроху призвичаювались до темноти. Несподівано Василь почав голосно реготати. Спершу я аж здригнув від того наглого реготу, а потім почав сміятись і сам.

Серед горища сторчма стояв старий Кирилів човник, отой, що я допомагав туди затягти. Ніс був прив'язаний угорі десь до крокви чи бантини, а корма навскіс упиралась у стелю. Корми, власне, не було видно, вона потонула у великій купі... солі. Сіль, як сповзла з усього човника, так і лежала такою гарною покатистою гіркою. І було її тут не менше, як мішків зо три. Ясно. Мудрий Кирило перемудрив. На горищі він прив'язав човна за ніс і корму і заповнив його сіллю. Це був його, так би мовити, таємний склад, запас на всяк випадок. Сіль натягла вологи, і віршовка не витримала.

— Що ти гогочеш, як дурний! — прохрипів Кирило до Василя.— Допоміг би, замість того щоб іржати.

— Що тут допомагати! — не вгамовувався Василь. — Перебрав ти, Кириле! — і знову реготав.

— Е, стерво, і знайшло коли обірватись, — примовляв уже спокійніше Кирило, відв'язуючи ніс човна.

Потім він поставив човна рівно, під обидва боки підклав якісь обстругані поліна і дошки, що лежали тут, на горищі, запилені та закоптілі, похитав і, впевнившись, що стоїть міцно, почав обережно пересипати розсипану сіль у човен.

Я спустився вниз. Василь теж. У хаті була сама Устя. Ні Сергія, ні Варки з Смоліним не було. Значить, хтось із них теж зазирнув на горище, і вони знали, в чому річ. Останнім спустився Кирило.

— От братця маю, — сміявся Василь, знову сідаючи до столу, — заклав міну, розігнав компанію. Небезпечний ти чоловік, Кириле!

— Не плети дурниць, — сказав Кирило невдоволено. До столу не сів, узяв свою двостволку, надів картуза. Василь посерйознішав.

— Невже оце підеш? Сідай. Що там може статися серед білого дня.

— Е, що ти вчиш. Зараз обідня перерва. Всі розійдуться, а пастухи знаєш які! Корови де попали бродять — так і пильнуй.

Кирило пішов. Певно, йому не хотілось лишатися з свідками його домашньої аварії. Я теж хотів іти. Чужий цей дім з кожною годиною ставав мені все більше чужим і непривітним. Ні, не хотів би я жити в такому домі. В омшанику у дідуса Мини було затишніше, можна було жити, а тут — ні.

— Чекай, — сказав Василь, — і ти?

— Речі треба зібрати.

— Тікаєш?

— Збираюсь їхати. Завтра.

— Пора. Я теж буду тікати. Ну їх. Але зараз

давай посидимо. Ти ж не покинеш мене самого. Сам я ще не п'ю.

Щось було в ньому від дідуся Мيني. Щось було. Тільки дідусь був цільніший. Цілий чоловік був, як висловився колись Іван Йосипович. А цей був поламаний. А може, він зростався. Може, саме зарубцьовувались у нього шрами на завданих життям ранах.

— Сідай. Та по-тро-шеч-ку вип'ємо. На прощання.

Я сів.

Потрошечку ми випили не один раз. Говорили мало. Запитували, відповідали. Коротко і правдиво. І все було просто, щиро і добре. Іншим, кращим боком освітлювався мені цей потертий життям, але міцний іще Василь Семибрат.

Згодом увійшли Варка і Смолін, потім Сергій. Варка і Смолін сіли за стіл. Сергій демонстративно напився молока, мовчки приліг на ліжко, відкинувся на високих подушках, звисивши ноги, закурив. Поза його виказувала повну байдужість, а то й зневагу до всіх нас. Немовби змовившись, і ми до нього виявили таку ж цілковиту байдужість. Ми просто його не помічали. Василь ще раз налив потрошечку, і ми випили дружніше, ніж досі, до дна.

Важко сказати, скільки минуло відтоді, як пішов Кирило. Я, мабуть, трошки зайвого випив, мене облягла втома чи байдужість, схожа на сонливість. Тільки певним зусиллям волі я ще тримався, але думав уже про те, як зручніше встати, розпрощатись...

Розбуркав мене якийсь лемент у дворі. Стукала хвіртка. Чулись різкі чужі голоси. Стривожені, ми всі кинулися з хати. Я ще помітив, як Смолін прослизнув між нами і зачинився у Варчиній кімна-

ті. Сергій не ворухнувся, він демонстрував свою зверхність і зневагу, лежав, закинувши руки за голову.

У дворі був чималий гурт людей, знайомих і незнайомих. Серед них я побачив Івана Йосиповича Панька, Якова (я так досі й не знав його прізвища), Ярчика. Ярчик, мабуть, був тут за головного. Що найдивніше, так це те, що Кирилова двостволка була у нього в руках. Стволи заткнуті, але не так, як завжди, акуратно. З одного просто теліпалась біла ганчірка клейтуха. Брезентовий пас, на якому вона висіла, був перерваний. Біля Ярчика стояв, як страж і охоронник, величезний неголений парубок у картузику з маленьким козирком і дурнувато посміхався. Я знав, що це Миня Бугай, скривджений богом гутянський дурень, рахманний і лагідний, поки його не роздратувати... Над ним підсміювались, але його й боялись — він був найдужчий серед гутянських парубків. Словом, дурнуватий здоровило, які трапляються майже в кожному селі.

Справжнє його прізвище було Чугай. Миша Чугай. Але змалечку ще на запитання: «Як тебе звуть?» він відповідав: «Миня». — «А прізвище?» — «Бугай». Так і лишився він Минею Бугаєм. Та й зараз був недорікуватий.

Кирило стояв оточений жінками й чоловіками. Вигляд у нього був жалюгідний. Він аж позеленів, зляканий і розгублений. І навіть присоромлений. Тільки я на нього глянув, мені зразу пригадалась ота сцена біля молотарки, коли Ярчик хотів зняти у нього з плеча двостволку. Це було наче продовження тієї сцени.

Коли ми вийшли на ганок, лемент стих. Ми не розуміли, в чому справа, але відчули, що діється щось непоправно ганебне і принизливе для Кири-

ла. Варка рішуче впритул наблизилась до Ярчика і тихо, майже пошепки, суворо спитала:

— Що це таке? Для чого ти все оце робиш, дурню?

— Спокійно! — Роблено посміхаючись, Ярчик на крок відступив від неї.— Спокійно! От обшукаємо, тоді визнаєш, для чого. Ану давай, оглянути все!

Але ніхто не рушив з місця. Як завжди в таких делікатних ситуаціях, ентузіастів не знаходилось. Кожен займав очікувальну позицію.

— Ми не маємо права.

— Без міліції не можна.

Голоси були поодинокі, несміливі.

— Не можна? А йому без міліції красти можна! Скажи — можна?

Почувся стриманий смішок.

— Саме без міліції!.. Якраз!

— Миня, на!

Ярчик передав двоствольку Міні Бугаю і сміливо підійшов до ганку.

— Не сунься! Назад голоблі!

Тихо, навіть дуже тихо сказав Василь. Він не зробив жодного руху, навіть руки не підняв, але сказав так, що Ярчик спершу став, подумав, а потім, вагаючись, повернув до гурту.

— Що ж, підождемо владу! — і забрав у Міні двоствольку.

Ждати не довелось. Відчинилась хвіртка, у двір зайшов міліціонер Славка Нечипорчук, за ним Явдоха Лупеко.

— Ну, — сказав він, — так що?

— Не дають зробити обшуку, — здвигнув плечем Ярчик.

— Що за обшук?

— Колгоспне крадене зерно шукаємо. От.

Ярчик, не поспішаючи, зняв з плеча Кирилову двоствольку, подав Нечипорчукові.

— Поважте.

Славка взяв двоствольку однією рукою, і вона мало не потягла його руку вниз.

— Н-да...

— А тепер дивіться, — сказав Ярчик, беручи двоствольку. — Миню, тримай.

Миня, так само посміхаючись, зняв свого з маленьким козирком картузика і підставив його Ярчикові. Той, не поспішаючи, з якоюсь насолодою, відіткнув обидва стволи, нахилив двоствольку над картузом, і з обох стволів у картуз посипалась чиста, добірна, з виблиском гречка.

Панувала цілковита тиша. Чути було, як переривчасто дихає Кирило. Ярчик висипав усе. Картузик був майже повний. Він опустив двоствольку стволами вниз і так, щоб усі бачили, спробував відтягти курки. Курки не діяли.

— Ця фузея вже сто років, як не стріляла. Він тільки для цього її й здобув.

«Ця з стволів засипається», — згадав я Кирилові слова.

Згадав і його виняткову пильність та увагу до своєї зброї та свого сторожівського обов'язку. І його заходини у хлів чи в комірчину, коли він повертався від молотарки. Згадалися мені і слова дідуся Мина — «його так і тягне до хліба». Так. Винахідливий був цей Кирило Семибрат.

— От, їй же богу, він сам насипав, цей босяк, — жалібно сказав Кирило.

— Сам? Підожди. Ось обшукаємо твої схованки, так ще й жито-пшеницю, всяку пашницю крадену знайдемо. Там теж — я сам? Я давно за тобою слідкую.

— Ви не маєте права, — сказав Кирило.

— Треба зважити, — вказав міліціонер Нечипорчук на гречку в картузі. — Для акту. Ну, та це ми зробимо потім, у сільраді чи в конторі, а зараз — прошу двох свідків. — І до Кирила: — Ведіть.

— Куди? — глухо спитав Кирило.

— В комірчину. У хлів, — сказав Ярчик.

Миня почав засипати гречку у стволи. Міліціонер, Ярчик і Явдоха зайшли в комірчину. Ще Миня не скінчив засипати, як Ярчик виніс великий клунок гречки. Набрив у жменю, порівняв — точнісінько з одного умолоту. Ну, та гречка — всюди гречка, то ще не доказ. Клунок поставили біля Міні. І не Кирило знову, а Ярчик повів міліціонера в хлів. Мабуть, таки справді вистежив він Кирилові схованки. Звідти теж винесли, удвох уже з Явдохою, майже повен мішок жита.

— Там іще і в діжці засипано, — доповів людям Ярчик. — Що молотили, те він і тягав. Сторож!

— Догрався-таки, — презирливо сказала Явдоха. — Усе село зганьбив. Паразит!

— Моє все, — сказав Кирило. — Я ж сів...

— Гречки ти не сів.

— Гречка в мене позалітошня...

— Ех, Кириле, люди ж розбираються, — зітхнув Іван Йосипович. — Не любив я тебе, Кириле, за все це. І не люблю. Та зараз і жаль мені тебе. І сором за тебе.

Іван Йосипович тихо пішов з двору. За ним почали розходитись і інші.

— Все це треба доставити в сільраду, — звертаючись до Ярчика, показав міліціонер на мішки. — На вашу відповідальність.

— Миня однесе, — весело кивнув Ярчик. — Бери, Миню, зв'яжуй за чуби і на плече.

Він забрав у нього двоствольку.

— Ви йдіть, — сказав їм міліціонер. — Ждіть ме-

не в сільраді. Зайдімо в хату, — звернувся він до Кирила.

У хаті біля печі стояла Устя, руки під фартухом, пригнічена і, як завжди, мовчазна. Звідки вона з'явилась, було невідомо. Коли ми виходили, в хаті її не було. Сергій укладав чемодани. Нечипорчук поглянув на заставлений їжею та пляшками стіл, потім оглянув нас.

— Приберіть трошки на столі, — попросив він Устю, — хоч отут скраєчку.

Устя швидко відставила посуд, витерла ріг столу. Нечипорчук сів, розкрив великий блокнот, перекидав списані аркуші.

— Може, вип'єте? — нерішуче сказав Кирило.

Нечипорчук лише глянув на нього, нічого не сказав, знову перегортав списані сторінки. Нарешті дійшов до чистої. Може, він і навмисне так довго перегортав їх — відтягував час, думав.

— Рушниця ваша? — спитав він Кирила. — Сідайте.

Кирило сів.

— Моя.

— Пред'явіть посвідчення.

— Яке?..

— Ну, мисливський квиток. Дозвіл на рушницю, словом.

— Так я ж не мисливець.

Нечипорчука це почало дратувати.

— У вас взагалі дозвіл на рушницю є?

— Нема. Я ж не знав...

— Де ви її взяли?

— Купив у Муравську. У знайомого...

— Прізвище?

Кирило зам'явся.

— Не пригадую вже.

— Знайомого? Ну, треба буде — пригадаєте.

А поки що — не знаю, як там вирішиться з тим зерном і вашими зловживаннями, а за незаконне збереження зброї ви заплатите штраф.

— І багато? — наївно спитав Кирило. — Вона ж і не стріляє.

Коли мова зайшла про гроші, Кирило знову став таким, яким він бував завжди у таких випадках, хитрувато-простуватим, удавано-наївним. Дивно було бачити його таким зараз. Ніби нічого отого ганебного й не було, і йшлося тільки про якийсь там звичайний штраф. Аж Нечипорчук здивовано підвів на нього очі.

— Багато не багато, а сотень три, а то й п'ять. Рушницю, певна річ, вам не повернуть.

— П'ять сотень... — сумно хитнув головою Кирило.

— Слідства вам теж не минути. Так-то, Кириле Миновичу Семибрат.

Останні слова Нечипорчук вимовляв по складах, записуючи їх у свій великий блокнот. Мовчки писав і ще щось, підкреслював чи викреслював, потім обережно загвинтив ковпачок на своїй авторучці, поклав її впоперек блокнота і блокнот закрив. Здавалось, короткий допит закінчено. Але Нечипорчук знову підвів очі на Кирила, довгенько, ніби вивчаючи, розглядав його, потім так само уважно подивився на Василя, на Сергія і пильним поглядом зупинився на мені. Він і до того кілька разів кидав свій погляд на мене, але зараз роздивлявся мене досить-таки безцеремонно і довго, аж я спитав:

— Що ви так мене розглядаєте?

— Щось не пригадую вас серед гутянців.

— А я й не гутянець.

— Давно приїхали?

— Не дуже.

Це ніби задовольнило його. Я вже прикидав, кого він почне питати ще, Василя чи Сергія, але, крім мене, його, мабуть, цікавив тільки Кирило.

— Так що ж там було, біля молотарки?

Біля молотарки Кирило нікого не застав. Як ми вже знаємо, молотарка стояла майже на самій околиці села, і на обід звідси всі ходили додому. Щоб упевнитись, що тут справді нікого нема, Кирило погукав:

— Є тут хто?

Йому ніхто не відповів. Кирило погукав іще раз.

Як свідчить Ярчик, від тих Кирилових покликів вони з Минею Бугаєм і прокинулись у скирті, де влаштувались на відпочинок, а можливо, і в засідку, і були вже задрімали. Миня навіть хотів відгукнутись, але Ярчик стримав його. І підвестись, щоб поглянути, хто там гукає, теж не дав.

Після того, як при свідках отут біля молотарки Ярчикові не пощастило видерти у Кирила рушницю, він, очевидно, підготував до цього Миню Бугая, який з деякого часу ходив за ним, як вірний зброносець, певно, пишаючись таким другом, як Ярчик. Достеменно сказати не берусь, але, мабуть, і тоді вже Ярчик знав, чим та двостволька заряджена.

На скирті, заховавшись у соломі, вони й почали спостерігати всі Кирилові дії.

А Кирило гречки у стволи не насипав. Переконавшись, що такі справді нікого нема, він сів на височенький жмут гречаниці біля купи чистого віяного зерна гречки, поволі, ніби знехотя, сидючи вже, зняв з плеча двоствольку, відіткнув стволи, дмухнув у кожен по черзі, клейтухи тримав у руці, а рушницю поклав стволами вгору на купу зерна так, що стволи у зерно занурились. І поки Кирило ніби перекучував та обчищав клейтухи з білої

ганчірки, там, де були кінці стволів, у гречці утворилась ямочка, зерно осідало. Не піднімаючи рушниці, а тільки перехиливши її до себе, Кирило заткнув обидва стволи. Так що, якби хтось й наскочив на цю, таку вишукану процедуру, то Кирило міг просто висипати гречку, немовби насипалась вона в стволи випадково. Ну, а оскільки ніхто не бачив — Кирило в цьому був переконаний — то він і не висипав.

Потім Кирило справді задрімав. Отак, сидячи. Рушницю обняв, затис між колін. Подрімав, аж поки підійшли і загомоніли ті, що працювали на молотарці.

От тоді і злізли з скирти Ярчик та Миня. Потягувались, вибирали соломку з чубів. Кирилові зразу стало не по собі, він вже хотів іти, мовляв; охороняти нема чого, люди прийшли, але ззаду в нього опинився Миня, а спереду Ярчик.

— Ну, сьогодні ви вже дасте мені стрельнути, — з насмішкливою зухвалістю сказав він.

— Одчепись, маро! — відступив Кирило.

Гурт молотників прибував. Всі насторожились, може, пригадуючи оту, подібну до цієї сцену кілька днів тому, може, відчуваючи щось недобре і готові втрутитись та перешкодити сварці.

Ярчик поволі підступав. Кирило відступав.

— Облиш, Ярчику!

— Не чіпляйся! Ровесника знайшов...

— Ні стида, ні сорому!

Ярчик немовби й не чув цих вигуків з гурту, він поволі, ніби крадучись, підступав до Кирила, зробив крок, ще крок, ледь кивнув головою, і могутні Минині ручища враз оволоділи рушницею у Кирила за плечима.

Ще була боротьба, навіть пасок, на якому висіла рушниця, обірвався, та рушниця опинилась у Кири-

лових ворогів. Отут зловтішний Ярчик, узявши рушницю і поставивши між собою і Кирилом Миню, і оголосив:

— А тепер погляньте, люди, чим ця фузея стріляє і куди поціляє наш пильний сторож Кирило Семибрат. Миню, тримай картуза!

Звичайно, нічого цього Нечипорчукові Кирило не розповів. Розповів він так, що, мовляв, прийшов, нікого не було, а був випивши і придрімав. А прокинувся, як зійшлися молотники, взяв свою двостволку, а Ярчик та Миня і відняли. Вони й зерна насипали, коли він дрімав, щоб поглумитись. Ярчик же ще раніше погрожував, є свідки...

— Дурень ти, Кириле, — раптом втрутився Василь. — Дурень і паразит... Тобі ще сьогодні сіль ота підказувала, що не туди гнеш, а ти, бач, іще що!

— От, їй-богу...

Василь одвернувся і люто плюнув.

— А що за сіль? — спитав Нечипорчук.

— Та це... своє. Забобон, словом, — невпевнено відповів Кирило.

— А чому випивши пішли? Служба ж!

— Гості. Рідня, — показав на всіх Кирило.

— Бач, яким ви сюрпризом своїх гостей привітали.

— Це той собака Ярчик підстроїв усе...

— Розберемось. У всякому разі не само ж зерно у стволи насипалось. А дотепно все-таки придумано! — захоплено вигукнув Нечипорчук. — Догадайся! Спробуй! Винахід!

— А могло й само! — раптом радісно скрикнув Кирило.

Нечипорчук посерйознішав.

— Не клейте дурня.

— Ні, правда, я ж рушницю клав на купу зерна... стволи вгору...

— А перед тим ви їх одіткнули, — продовжив Нечипорчук. — Так? Та ще й у зерно кінці стволів устромили. Так?

Кирило розвів руками.

— Не приглядався я.

— Інші пригледілись.

— Якби не той пес Ярчик, — тужив Кирило так, немовби він був на самоті чи розмовляв сам з собою. — У зяті мітив, босяк.

— У зяті? — аж повеселішав Нечипорчук. — А зять уже тут?

— А зять тут, — ствердив Кирило.

— Цей? — кивнув Нечипорчук у мій бік.

Я відчув, що червонію.

— Та ні, це так. Дочку супроводжував, — охоче пояснив Кирило. Він аж повеселішав, бо розмова ухилилась від тієї болючої для нього теми. Та й Нечипорчук поведився так, наче був гостем Кирила, а не міліціонером.

Але Нечипорчук раптом насторожився.

— А зять? Зять де?

— Він там. У тій кімнаті.

— Ви певні?

— А де ж йому бути.

— Познайомили б мене, — усміхнувся Нечипорчук. І мені здалося, що він не просто міліціонер, а в даному разі грає роль міліціонера.

Кирило прочинив двері і погукав:

— Варко! А йдіть сюди, до гурту! Обоє йдіть!

Минуло, може, й кілька хвилин. Увійшла Варка.

— А чоловік ваш? — спитав Нечипорчук.

— Спить.

На вулиці глухо проворкотів автомобіль. Гуркіт наблизився і затих біля Кирилового двору. Всі

мимоволі потяглись до вікон. У двір швидко зайшло двоє у міліцейській формі. Кирило пополотнів і злякано дивився на Нечипорчука, ніби просив захисту.

— Не хвилюйтесь, — заспокоїв його Нечипорчук.

Вони увійшли в хату — лейтенант і сержант. Нечипорчук встав.

— Спить, — доповів він. — Ось — дружина.

Кров відступила Варці від обличчя. Тепер пополотніла вона, уже здогадуючись, що їх цікавить не батько, а в і н, Смолін. І що не до неї він приїхав, а втік сюди, сховався у глушині Лісової Гути.

З Варчиної кімнати сержант і Нечипорчук увели Смоліна.

— Ваше прізвище? — спитав лейтенант.

— Смолін.

— Точніше?

— Раз ви знайшли мене, так знаєте й прізвище.

— Ваше прізвище? — суворо повторив лейтенант.

— Смоляр.

Устя охнула, вдарила руками по стегнах...

— Цить! — цикнув на неї Кирило. І той вигук, що готовий був зірватись з її губ, умер...

Коли повели заарештованого, Нечипорчук, задержавшись у хаті, тихенько сказав мені:

— Я мало в дурні не пошився. Я на вас мітив. Розумієте? Та й сиджу собі спокійно. Ви ж при мені. Просто дивуюсь, чому той не накивав п'ятами. Вірив, очевидно, що я тестя пильную.

— А — що він?

— Гроші. Державні гроші!.. — шепнув Нечипорчук. — Близько до державного добра був. Ліві операції. Ну, та, видать, не професіонал. Легко відбудеться. Так, кілька років. Уже бачу. Прошу

пробачення, — подав він руку. — Пробачте за підозру, — заусміхався приязно.

Симпатичний оцей Славка. Недурно його люблять у Лісовій Гуті.

Сергій підняв чемодани. Він був готовий у дорогу. Поки все це відбувалось, він робив своє.

— А ти? — насторожився Кирило.

— Іду. Досить з мене.

Дивно. Ніхто його не затримував, не вмовляв лишитись. Він ще раз в обох руках поважив свої чемодани, ніби чекав, що хтось здогадається і допоможе йому донести їх до попутної машини.

— Ти б хоч грошей мені лишив. Може, відкуплюсь іще... — жалібно стогнав Кирило.

Сергій поставив чемодани, різко випростався.

— А ти багато своєму батькові давав? — гостро, в'їдливо кинув він. — Голодом заморив. Та, може, й не тільки голодом. «Яблучком удавився!» І не думай! Заробив — одсидиш!

Мені аж моторошно стало від цієї страшної підозри, яку висловив син батькові. А пригнічений батько сумно похитував головою і тихо, мов заведений, повторював:

— Діждав помочі. Діждав на старість помочі...

— Це т в і й син! — раптом не витримала вічно мовчазна Устя. — Твій, а не мій! Ти в ньому весь, Кириле! Ти — тільки образований!

Кирило невидючими очима втупився в дружину, ніби не впізнаючи. Він не знаходив слів, не перебивав її, тільки моргав, немов спросоння. А Устя замовкла. Потім зовсім іншим, глухим голосом додала:

— Бери корову, продавай, плати... Бджоли продавай...

— Що за ті бджоли візьмеш!

— Корову продавай, — ще тихше сказала Устя. —

А ти побудеш без молочка, — обернулась вона до Сергія і якимось неприродно засміялась.

А може, то був плач.

— Баста! — стукнула Варка по столу. Це ідіотське слово прозвучало в її устах грубо і різко, як дикунський поклик.

— Ніякої корови не продавати. Я купую її. Все, що треба, заплачу. Іди спитай, скільки треба. — Вперше на «ти» звернулась вона до батька. І, гірко засміявшись, додала: — У кого гроші — той і командир. — А ти... дохляк, — презирливо повернулась до Сергія, — забирайся! Чув? Не потрібен ти тут. Захочу — Ярчика покличу. От так.

Була якась мить важкого мовчання. І, мабуть, саме в оту мить Кирило з покірним страхом відчув, що віднині господар тут не він.

А Сергій підхопив чемодани, ногою штурхнув двері і вийшов. Певно, що назавжди.

Так. Скільки може статись подій за один звичайний день!

І ще один день.

Кінець серпня, кінчається літо. Я від'їжджаю з Лісової Гути. Ох, ця Лісова Гута! Судилась вона мені, Лісова Гута. Ганити її чи любити її?

Любити, любити!

Дідусь Дорошок і дядько Василь Минович, з яким ми разом від'їздимо, плывуть по Десні, везуть човном і мої речі, щоб ближче нести до перехрестя, до попутної.

По білій піщаній косі над Десною ми йдемо із Стефочкою. Босі, іноді забрідаємо в воду, йдемо по міліні.

— Ти будеш мене ждати?

— Ну, а як же?

Неймовірно здивування звучить у її вигуку. Так дивуватись може тільки вона, Стефа, Стефочка,

Стефаночка. І не тільки здивування. Все, все звучить у цьому вигуку.

— Я ж іще підросту!..

Я їду. Пилить-курить попутна вантажна — на Осетрове! До побачення, Лісова Гуто! До побачення, добрі люди, з ким розпрощався і з ким не встиг! До побачення, сосонки, піщані кучугури, верби на шляху! Стежки, луги, Десна і кручі!

Як Стефочка, я всьому і всім шепочу:

— До побачення! Їду!

Я їду. А вона десь іде. Іде й радісна думає про те, що вона вже доросла, бо ж у неї любов...

...Рости, рости, моя пташко. Золота моя. Дорога моя!

1959—1962 р.

МИКОЛИНА АНТАРКТИДА

ПОВІСТЬ

Знаєте, що таке старший автоколони? Володар. Командир. Голова. Начальник над начальниками... Одне слово — сила. Автоколона... На перший погляд ніби й нічого такого. Просто кільканадцять машин. Правда, на кожній по водієві, такому соколові, що тільки глянь! А як іще прикинути, скільки в тих кільканадцяти машинах сил і що вони під орудою отих хлопців можуть, то бути старшим автоколони вже й зовсім не просто. Та навіть якщо в тебе тих машин не кільканадцять, а лише кілька — ну там п'ять, три — директор чи завгар знає, що над ними, отими соколами, начальник ти, що оті надцять машин під твоєю орудою — сила, і тому підтримує з тобою найкращі товариські (не панібратські, а саме товариські) взаємини. Не викликає тебе, а запрошує, не наказує, а радиться з тобою, сказати б, на рівних, як начальник з начальником. Мовляв, дивись там, Миколо Васильовичу (це при тому, що йому п'ятдесят шість, а тобі лише двадцять третій), хлопців своїх не розпускай, тримай! І обома руками, стиснутими в кулаки, показує як. Щоб відчували! Знає — від тебе успіх, план, вихід у передові. А за всім цим — преміальні, пошана, увага й повага, участь у відповідальних нарадах, яскраве світло президій...

Це у своїй ЛМС, лугово-меліоративній станції, бо саме в такій відбувається оте, про що мовиться далі. А коли ведеш своїх богатирів з машинами

в близький чи далекий колгосп, радгосп, цукрокомбінат на допомогу, найчастіше на збиральну, на буряк, в золоті осінні дні, багаті на добро та врожайні блага, але й на турботи: встигнути б, устигнути з вивозкою буряку!.. А дощі перепадають, а дні коротшають... Тоді вже той директор, до якого привів ти автоколонну, — твій найширший шанувальник, друг, твій і твоїх підлеглих гостинний хазяїн, та що там! — ваш слуга: все ж од вас. І тому — все для вас: і свіжина, і пампушки, й кавуни, і сон у теплій кімнаті, сам же господар вип'є з вами після трудового дня й чарку. Ну вже ж і ви покажіть, що не лише з тими пампушками та свіжиною здатні впоратись! Щоб від темна до темна ваші машини втоми не знали, на польових дорогах не застрявали, щоб кагати буряків біля цукроварні довшали... І щоб кожного вечора директор, подавши у район зведення, знав, що почує з тієї районної не досяжності похвальне слово м о л о д ц і ! І, звичайно, щоб біля чайних та буфетів ваші машини не зупинялись, щоб і покручену в полі дорогу бачили тверезі ваші очі. І все оце залежить від тебе. От що таке старший автоколонни!

Зразу, як прибув у Турівську ЛМС, цієї премудрості Микола не знав. Але зрозумів її дуже скоро. Інший би цим користувався, запишався б, занісся. А Микола парубок був простодушний, чесний, покладистий і без хитрощів, як і всі, з дідапрадіда, в роду Кучугуренків, чим рід і пишався. Діло є діло, і робити його належить добре. Узявся, так доведи до пуття. А затим і погуляти можеш. І теж до пуття. Отаким він повернувся з армії, хоч до того мав і не зовсім такі погляди. Та то було в зелені юнацькі роки і, може, то ще не були й погляди. Школу закінчив сяк-так, пішов

служити до армії з мрією потім податись з якоюсь експедицією в Сибір, на Північ або в пустелю Каракуми. А ще краще десь на зимівлю. Може, і в Антарктиду... Ну там полярне сяйво, кити, пінгвіни... Зачислили його, як хлопця міцного і значної вагової категорії, в танкову частину, куди він пішов охоче і не пожалкував. І не жалкує, бо повернувся механіком-водієм, а механік-водій, як ви собі хочете, — звучить. «Спеціальність?» — питають тебе досить байдуже, коли ти приходиш до солідної установи запропонувати свої послуги. «Механік-водій», — недбало кидаєш ти у відповідь. Еге! Байдужість як вітром змело. З-за директорового столу на тебе вже дивляться прихильно, з приємною усмішкою, оглядають, оцінюють. А ти через стіл простягаєш свій документ, де твоє високе звання написано і печаткою стверджене. Механік-водій і в наш час божевільної техніки — звучить! Та й при всьому цьому Микола поводився відповідно до свого характеру — просто. Не став вибирати та перебирати, а, прибувши у Турівську ЛМС, зачепився тут, міцно став на ноги, хоч потрапив сюди дещо й випадково. А потрапив так: на кінцевій станції, у повній іще танкістській формі, познайомився в буфеті з водієм Терешком Торохтієм, і той доставив його до самого центрального двору ЛМС. Поки Микола, з кабіни вибравшись, знімав з кузова свою валізу, шинелю та зелений мішок, Терешко устиг збігати і доповісти директорові: водія привіз, демобілізований танкіст! Терешко знав: водії лугово-меліоративній потрібні, це раз; те, що саме він привіз водія, йому на користь — два; та й парубок цей Микола ніби підходящий, почастиував у буфеті, а ще ж і не знав, з ким має справу. Будуть працювати разом — Микола вже свій хлопець, не підведе,

може, колись і віддячить — це три. Ще в дорозі, пропустивши повз вуха зауваження свого пасажира, що путні водії під час рейсу не п'ють, розпитавши в Миколи про його наміри і спеціальність, Терешко замовив тепле слово за свою ЛМС, розказав про те, як у них добре й вигідно працювати, який дружний колектив. Умовив Миколу в себе заночувати, а приїхавши, одразу побіг доповісти директорові.

— Клич, хай заходить, — кивнув директор.

Так і відбулась у Миколи розмова з директором Турівської ЛМС. Той запитав, мовби й незацікавлено, про спеціальність. Коли почув: «Механік-водій», — та на підтвердження ще й документа взяв з рук у руки, попросив:

— Залишайтеся.

— А де житиму?

— Є! Тут же, при ЛМС. У новому будинку. Звільнилась квартира, правда, невелика, але окрема. Ви одружені?

— Привезу маму.

Маму Микола не привіз.

— Безпутний ти, та й усе, — сказала мати, коли Микола, викладаючи на стіл усякі дорогі та барвисті подарунки, розповів, що вже й на роботу влаштувався у Турівській ЛМС, і квартиру одержав.

— Безпутний, — зітхала і гладила сухенькою, негнучкою рукою пухнасті хустки та смугасті кохтини: все ж це їй, все їй накупив... — Три роки тебе ждала, а ти вже десь там зачепився, ще й додому не доїхавши. Отакий і твій тато був — усе б йому місця міняти...

— Але ж робота за спеціальністю. Квартира. Поїдемо, мамо.

Підвів на неї очі тихо-тихо:

Ой гук, мати, гук,
Де бурлаки йдуть,
І веселая
Та доріженька,
Куди вони йдуть.

— І ве-се-е-ла-а-я... — підхопила й мати, співала, усміхалася і втирала сльози. Згадувала, як і з малим ще з ним отак у хаті виспівувала... Та й з батьком його. Он чим заманити хоче. Ой не той уже голос, хлопче...

Та куди ж вони йдуть,
Там бори гудуть...

- Хоч співати не забув...
- Що ви, мамо!

Поперед себе...

- Так поїдемо?

Поперед себе...

Заперечливо хитала головою.

— Подивитись хіба що. А жити на зиму до Василя поїду. Там зима легша.

Миколин шуряк Василь працював у Криму агрономом у садово-виноградарському радгоспі.

— У Василя й без вас є кому порядкувати.

— От я й на готове, — заусміхалась.

— А там у мене така царина! З шосейкою. З одного боку тополі в ряд, з другого — липи та каштани. Сад!

— Одружишся — до тебе переїду.

— Ого-го! — махнув рукою в безвість Микола.

Так він і повернувся сам на місце роботи в Турівську ЛМС, у порожню квартиру.

Щось було в ньому од запорожців: і станом

високий, і чорні брови. Чуб, правда, не був чорний, а скорше білястий, до голубих очей. Ще й прізвище — Кучугуренко! А от же до дівчат був — теля, та й годі. Байдужісінський. Пожартувати, посміятися разом, ну там допомогти, коли щось треба — готовий, а щоб залицятися — поняття не мав. Чистий лицар із Січі Запорозької. Так ті хоч до молодіць прихилились, а Микола і їх не помічав. А до зовнішності своєї то й зовсім був байдужий: купив щось, зносилося чи підносилося, кинув, купив нове. А то й так: привезли щось у раймаг, сподобалось — купив. Дома нове вдягнув, старе в куток чи в коридорчик. А від тієї старої, ношеної, шоферської одержі його, бензином та мастилом змащеної, димом та сажею прокіптюженої, квартира, як відчинити, такий шпурляла дух, мов бензосховище. Сірника небезпечно витерти — вибухне. Добре, що електрика.

Як повернувся Микола до Турова та взявся до роботи, був кінець вересня. Саме благодатна, сумирна пора осені. Розглядатись та оглядатись йому не дали. Вже другого дня був у рейсі. І не якось там, а на чолі чотирьох машин. Старшим. В нього ж і звання, і водійський клас. Отже, без особливих іспитів директор поставив його старшим. Микола розумів, що це і є іспит, і тут уже треба не підкачати, до звання слід показати й знання. Він їх мав. І довів, що таки не дурно зветься механік-водій і не дурно — старший автоколони. По трьох важких кількодобових рейсах всі, хто з ним у тих рейсах був, відчули, що хлопець він міцний, надійний, сили в нього і на двох би стало, а мотор, машину знає так, мовби наскрізь бачить. Терешко Торохтій, який всі три рейси ходив з Миколою, був не лише захоплений і підкорений своїм старшим (і своїм же «кадром»), а по-справжньому пишався,

підкинував, підморгував хлопцям: ну що, мовляв, скажете? Танкіст! І двоє інших водіїв, літній Данило Севера та хоч молодий, а розважливий і поміркований Славко Волосюк, заперечити не могли — Микола їм подобався. Так у ділі, без зайвого славослів'я і стали всі вони друзями...

Обживався Микола у Турові довго — все ж на роботі, все в рейсах. А втім, оскільки за характером своїм він був дослідник і споглядальник, то зумів-таки знайти час, оглянув і старовинний Турів, і його околиці. Оглянувшись, обійшов усе і, задоволено потерши величезні свої долоні, з усмішкою сказав: «Непогану все ж я вибрав собі Антарктиду!» А воно ж, як розібратись, то він її й не вибирав: приїхав, залишився... Отак, мабуть, і все в житті. Та вже як йому сподобалось, то й добре, щаслива він людина. А чому б і не подобатись! Головне шось, що стрілою розтинає вповодж усе містечко, високим мостом стрибнуло через став. За ставом, як глянути з мосту, гаї: дубові, соснові, березові, а між них болота, луки з вільшаниками, лозами. Це в один кінець Турова. У другий — вибігли з лісу кущисті березові переліски та й зупинились, задивилися, бо далі поля, поля аж до синього неба. Так і Микола, коли блукав по околицях Турова, зупинився край отих перелісків, обіперся плечем на грушу-дичку, задивився на поля аж до синього неба. В сумирнім золоті осені догорав день, притих, заспокоївся вітер, і Миколі чулося, мов десь між небом і землею перекукувались журавлі.

Турів хоч нині офіційно й іменувався містом, на околицях був справжнім гарним селом, після війни заново розпланованим і відбудованим. На вулицях зелений моріг, тільки там, де колії від машин, сіріє туга, збита земля. Кладочки біля парканів, під

молодими кленами, шовковицями, за ними, в садках, за вишнями-черешнями, високими грушами, поблискують склом та шифером будиночки. Центр, як і в багатьох райцентрах, це вже місто. Тут кам'яні будинки, бруковані вулиці й майдани, пам'ятник Леніну, магазини, установи, гасла на червоних дошках...

От із цього центру, з найголовнішого майдану, на якому — райком, пошта, раймаг, трохи далі базар, за базаром лікарня, пожежна команда з дощаною каланчею — і починається брукована вулиця, що веде до ЛМС. Ген отам, від центру подалі, в саду, що простягся аж до полів, і розташувалась вона, Миколина Антарктида, себто Турівська лугово-меліоративна станція. Царина вдавні — панська вулиця. Колись тут була поміщицька садиба з величезним, на десятки гектарів, панським садом, що й досі зберіг цю назву, щоправда, не офіційно. В Турові досі кажуть: «Ходімо через панський сад — ближче», або: «У панськiм саду гуляння. Оркестр!»... ЛМС зайняла колишній поміщицький господарчий двір. Кам'яні стайні були перетворені на майстерні, гаражі, багато перебудовано й збудовано заново. І правду казав Микола матері: гарно тут було. З одного боку липи та каштани, з другого тополі, осокори з шапками воронячих кубел. Через царину, ближче до центру, школа. Повна десятирічка. І приміщення — новий триповерховий будинок, на місці, де колись присадкуватий, з колонами, стояв панський дім. Ще ближче до центру, в обезвершеній церкві — Будинок культури. Кіно майже щодня. Це найближчі сусіди ЛМС.

Але до них Миколі ніби ніякого діла не було. Правда, кіно він любив. У кіно ходив. Може, з кіно і мрія ота про Антарктиду. Ну, та то вже позаду. Відслужив у війську. Споважнів, порозум-

нішав. Так-то воно так, а надивишся, буває, отих айсбергів, кораблів на океанській хвилі та літаків над сніговим безмежжям і розмієшся: альбатроси, пінгвіни...

А тієї першої осені, як отаборився в Турові, і помріяти було ніколи. В жовтні вже старшим колони з семи машин постугонів Микола шосейними та ґрунтовими дорогами аж на Вінниччину буряк вивозити. «Дивись там, Миколо Васильовичу, хлопців не розпускай, тримай!» — саме перед цим відрядженням і сказав йому директор. Година стояла золота, дороги слались та горнулись під колеса — дивись, устигай, бо осінь є осінь, сьогодні сонце, завтра сонце, а вже як задощить... І встигали. Буряк рікою плив до цукроварні, лягав у бурти під жовту свіжу солому. Миколині хлопці втоми не знали, спочинку не просили. Сімка підібралась безвідмовна, робити так робити. Засвіт вставали, на ходу снідали-обідали, залізно спали, щоб на завтра, за Миколиним висловом, бути, як штик. Директор цукроварні просто милувався ними: «Таких у мене, мабуть, іще й не було! От що значить старший на своєму місці!»

Та й не лише директор захоплювався. Терешко Торохтій хоч, звичайно ж, приймав похвали й на свою долю, а не міг утриматись, підморгував у бік старшого: от, мовляв, який у мене друг! Та він же, Терешко, і прошепетився. Перебільшив, либонь, переоцінив своє значення і становище при другому. Та й не так добре він цього друга знав.

Проти цукроварні на шосе автобусна зупинка. На зупинці модерна така, в заманливі кольори оздоблена, закусочна. І назва великими літерами з жовтої синтетики через увесь фасад: «Зупинка».

Три дні обминав Терешко цю принаду, на четвертий не витримав, зупинився. І саме в день його,

сказати б, зльоту. Того дня Микола розділив коло-
ну. З чотирма вантажними сам возив з одного
колгоспу, а три машини послав до іншого. І стар-
шим поставив не когось, а Терешка Торохтія.

Під вечір, уже натомлений, а натомлена людина
легко сердиться, роблячи чергову ходку, Микола
раптом побачив проти «Зупинки» Терешкову ма-
шину. Зупинився, аж гальма завищали. Застав його
біля буфету. Терешко пив стоячи, поспішав. Побачив
Миколу, поперхнувся, закашлявся.

— Скільки встиг?

— Одну... Сто.

— Плати.

Платив Терешко за триста.

— Сідай і — поперед мене.

Іхав Терешко добре — не причепишся. Діло зви-
чне, не первина.

Розвантажились мовчки і швидко. За ними до
вагової підходили інші машини. Терешко хотів
разу ж розвернутись і рушити в чергову ходку, але
Микола зупинив його:

— Злазь.

— Та покинь ти. Що ж тут такого! Ніхто
й не помітить, — винувато посміхався і вмовляв
Терешко.

— Помітять, — яось значуще і загадково сказав
Кучугуренко. Сів за кермо Терешкової машини,
завів, заглушив, знову завів, кілька разів переключив
передачі — машина працювала безвідмовно —
рушив, одвів її убік, заглушив мотор, стукнув
дверцятами і замкнув їх. Присмирнілий Терешко
бачив, як ключі від його вантажної Микола поклав
у глибоку свою кишеню.

— покинь ти. Що за жарти. Люди дивлять-
ся. Теж мені інспектор, — тихо просив він.

Люди справді дивились. Випростувались біля

кагатів, зупинялись на шосе проти господарчого двору цукроварні, оберталися з кузовів машин, що не встигли ще від'їхати.

— Не влаштовуй цирку... — озирався на Миколу Терешко, але йшов попереду і ступав уже не так рівно, бо триста грамів таки далися взнаки, тим більше, що закусити в «Зупинці» він не встиг.

Микола мовчав. Терешко рукавом стирав з обличчя піт.

Занепокоєний, одійшов від машини, що вже розвантажилась, і попрямував до них Данило Севера. Він наздогнав Миколу й Терешка саме тоді, як вони зупинилися перед колонкою артезіана біля перехрестя. Тут було людно: різного віку господині в квітчастих кофтах та хустках, з кошиків, поставлених просто на узбочині, продавали яблука, насіння, помідори. Дехто ждав попутних, а інші й так собі стояли, розмовляли.

І тут сталося найнесподіваніше.

— Качни, — кивнув Микола Севері в бік артезіана.

Нічого дивного, людина хоче ковтнути води, змити пилюгу, освіжитись. Севера й сам не від того. Він качнув.

— Та дужче, дужче! Щоб хлюпотіло!

І коли з колонки захлюпотіло, зашипіло, забризкало в усі боки, Кучугуренко раптом лівою рукою міцно вхопив за комір прив'ялого Терешка і одним рухом зігнув, згорнув, підставив усього під скажений струмінь води.

— Отак! Отак!

Крижана вода була йому в руки, бризкала в обличчя, на одежу, а він не пускав Терешка.

— Що ти робиш! Ідіот! Пусти... — захлинався Терешко, але вирватись не міг.

— Качай! Качай! — не голосно, але протяжно,

з притиском повторював Микола і раптом не витримав: розреготався.

Від цього реготу отямився Севера і покинув качати.

Микола обтрушувався, утирався долонею. З Терешка вода стікала, як із снопа околоту під дощем. Він гикав, схлипував, плювався і, аж утрете перейшовши з калюжі, яка негайно утворювалась навколо нього, на сухе, врешті погрозив Миколі мокрим у п'яточках кулаком:

— Я цього не забуду... Друг, називається!..

— Не забувай. А я ж для чого тобі оцю йордань улаштував! Мокрий? Висохни. І щоб до кінця відрядження був сухий. Зрозумів?

— Ти ще знатимеш, бугаю симентальський!.. — Терешко обома руками викрутив кашкета, витер ним обличчя.

— Все. Обсушись і не кашляй. Щоб на ранок був, як штик. Поїхали.

Стриманий Севера не промовив і слова. Аж тепер він рухом руки показав Миколі, щоб той качнув. Довго пив просто з-під крана, втерся долонею, і вони попрямували до машин.

Образу Терешко, може, й не забув, а науку зрозумів. Наперед скажемо, не тільки до кінця відрядження, а й взагалі відтоді на роботі, в дорозі не випив і краплі. Мав характер!

Проявив він його і в ту критичну мить, як від'їхали Микола та Севера, а він, мокрий як хлющ, лишився на людях. Відразу ж навпростець рішуче рушив у заводський гуртожиток, де вони жили, витерся, переодягнувся в сухе і за якихось десять хвилин уже був біля машини. Хміль з нього після несподіваної купелі випарувався без сліду. І щоб то він був за водій, якби не вмів відкрити і завес-

ти машину, та ще й свою, без ключів! На якись, може, тридцять хвилин пізніше за свого старшого він уже люто мчав по шосе в чергову ходку.

Є успіх, є пошана... Скрізь йому удача. «Везучий ти, Кучугуренку», — кажуть. Везучий... Все є. А от чогось і немає. Робота нічого собі, не на одному місці, не занудишся. Гроші? Та чи багато йому тих грошей треба? Майже всі матері одсилає. А сам і цигарок навіть не палить. Піде в кіно, вип'є іноді в товаристві. Спецодягу в нього — запас. Якби почистити та попрати оті ватянки, штани та блузи, що дома в кімнаті, в коридорчику, на ганку — бригаду одягти можна. Черевики не зношуються, більше ж їздить... Все є. Увага й повага. Передовик! А чогось таки й нема. Дороги відомі, рейси здебільшого звичні, люди навколо ті самі... А вчора по радіо чув: у Якутії вже морозище за тридцять градусів. В Оймяконі. Може, єдине, що він любив у школі, так це географію. Звучить же як чудесно: Оймякон. Так там, в Оймяконі, полюс холоду. Найбільші морози бувають. До мінус сімдесяти. А в Антарктиді так і мінус вісімдесят вісім. Найхолодніше місце на землі... Ще тут, на Україні, по сухому їздять, бабине літо, а там, у Сибіру, в тайзі-тундрі, у Верхоянську та Оймяконі сніги, мороз. Отам їздити! А їздять же! Пробиваються. Вирветься на вілюйську чи ленську кригу і помчав проти вітру колючого — швидше, швидше...

Машина ковтала, поглинала, тягла під себе шосейку, обабіч мигтіли стовпи, дерева — швидше, швидше... Машина вже підстрибує, ось-ось злетить... Микола збавив газ. От розмірявся!.. Ще торохне десь під укіс, буде тоді «везучий». А що, може, й справді везучий!.. За яку справу вчепить-

ся — витягне. Ну, й хлопці в нього на машинах — не підведуть. Дружна команда! Жоден від нього не запросився, не пішов. Терешко Торохтій — і то йордань ту згадує, як торішній сніг. Та вже й справді — торішній, бо от уже й другий рік турівського його життя покотився під колеса.

Чутка про подію з Терешком долетіла-таки з Вінниччини й сюди. Директор їх, як ото повернулись, зустрів весело: ще б пак! Честь і слава турівським водіям, отже, й директорові. Всім подяка в наказі. Терешкові особливу посмішку: «Чув, сухий закон там у вас. Молодці!» До Миколи на «ви»: «У вас, Миколо Васильовичу, не сумнівався. Справжній вожак!» Ніби він, Микола, зі своїми хлопцями, та й з тим же таки Терешком, після роботи й чарки не випив. Ще й не раз! І той, вінницький, директор їм на прощання такий бенкет влаштував! Звичайно, десь там, у далекій даліні, у тих тундрах-пустелях, може, його і не назвали б вожаком. А може, якраз там він мав би безмежні, як сама Північ, можливості... Світу побачив би. Ех, світе мій, світе широкий! А тут заходить зима. Майстерні, ремонт, запчастини. Та всі ж так живуть і не скаржаться. У того майстерні, у того кабінет чи контора, гараж, корівник... Теж, мабуть, скаржаться. Ну, в них там сім'ї, діти, господарства, садки. Звичка. А він сам і не може звикнути. Все здається, що це тимчасове, а оте, справжнє, Антарктида ота, попереду, попереду. Десь же є інші світи-краї. Побачити б, а там можна й вернутись. Якби хоч мама жила в нього, а то сподобала отой Крим. У кожного — своя Антарктида...

Вискочив на міст над ставом. Ху, чорт, і незчувся, а вже Турів. Турів... теж звучить цікаво. Тури колись тут у лісах бродили, кошлаті, гривасті. Прадіди на них з рогатиною...

А навесні — робота, гарячка, плани. Рейси, від-
рядження.

І знов літо.

І знову надійшла осінь. Суха, прегарна: жовте,
червоне листя, шовком біле павутиння стелеться —
бабине літо.

Вам здалося, Микола Кучугуренко такий собі
мрійник запізнілий? Праведник непитуший? Різ-
ний бував. Часом на нього находило. Тоді як
заведеться з опівдня на вечір та й до півночі, ніхто
не втримає, не зупинить! Щоправда, і втримувати
особливої потреби не було — меж ніколи не пе-
реходив. Вип'є іноді в товаристві. Товариство
своє. Найчастіше друзі: Славко Волосюк, Тереш-
ко... Теж нежонаті. Зайвого Микола зроду не пив:
міру знав. Траплялось це не часто, лише в вихід-
ний, та й то коли на завтра складного чи далекого
рейсу не передбачалось. А випивши, Микола ставав
ще добріший, обнімав хлопців, поривався кудись
іти. Куди? Однаково. Іти, рухатись, міняти міс-
це. У дружньому колі хапав когось упоперек:
«Давай поборемось!» — казав. Та кому з ним було
боротись! Після таких ото неділь, мабуть, і народи-
лась приказка: понеділок — важкий день. У Мико-
ли понеділок не був важкий. Вставав рано, мовби
й не гуляв до півночі, вмивався надворі під краном,
пив із долонь крижану воду і — до діла. Діло він
любив.

Цілий тиждень Микола робив, рухався,
жив. А справді важкою була для Миколи якраз
неділя. Куди себе подіти? Куди піти? Отак і підда-
вався на вмовляння приятелів: ходім пообідаємо,
вихилимо по чарці...

Так от — неділя. І пообідали в ресторанчику,
і випили по чарці, по другій... Через стіл Микола

дивиться у вікно на царину. Навскоси летить жовте листя. Котиться, перевертається по бруківці. А була б це річка — пливло б, відпливало у даль-далину...

— Ходімо на міст, — каже Микола.

— Ого! — сміється Славко.

— Що — ого? Двох кілометрів злякався? Проїдемо, провітримось, на мосту постоїмо.

Терешко:

— Краще в кіно.

Славко:

— Рано. П'ятої ще нема.

Терешко:

— Якраз устигнемо. О п'ятій початок першого сеансу.

Микола одвертається од вікна.

— А що в кіно?

— Якись подорожі... Пташині перельоти. Про заповідники. Кольорове! — охоче пояснює Терешко.

— Ходімо! — Микола встав.

— Дитячий сеанс. Для школярів, — сміється Славко. — Ваш — у сім і в дев'ять.

— А ми на дитячий! — посміхається Микола. — Будемо, як діти. — І, задумавшись, додає: — Взагалі, було б краще, якби люди були, як діти.

Встав і Славко.

— Стоп! — кладе на стіл долоню Терешко і теж підводиться. — По стаканчику білого, отого кисленького. Признатись, воно мене якось протверезує. А перед кіном...

Біля клубу — зграйки школярів, метушливих і радісних. З ними вчительки, на вулиці, біля дверей у залу, порядкують, заспокоюють. До початку сеансу лишилися хвилини. Терешко не дуже чемно

понад головами святково прибраних дівчаток і хлопчиків нахиляється до каси.

— Три найкращі квитки на найкращі місця!

— На попередні ще не даємо,— каже йому крізь довге вузьке віконце касирка.

— А нам на цей.

— Цей для дітей. Забери руку і не затримуй чергу, зараз початок,— сердиться касирка.

Терешко обертається до друзів:

— Не дає. І касирка ж знайома. Ліда Голубець...

Микола рішуче бере троячку з Терешкової руки і займає його місце.

— Що ти, Лідо, їй-богу...

Білі ручки, які він побачив там, у касі, зникають, Лідине обличчя з'являється з того боку. Дівчина дивиться очі в очі на Миколу, що примостився підборіддям на вичовгану рукавами та шорсткими долонями нижню дошку касового віконця, і обурено каже:

— Та ви що? Подуріли! — і єхидно додає: — Дихай убік, Миколо, у мене тут приміщення мале.

Микола закипає. Розуміє це. Похоплюється. Що за чортівня! Чи він справді випив зайве? Отой стаканчик кисленького... Та ні! Ні... Він одстороняє чергу школярів, затуляє розчервонілим обличчям касове віконце, бачить лише глузливі очі касирки.

— Так ти!..

Але його рішуче шарпонули від каси, просто за рукав, із силою.

— Відступіться! Сором який! Діти, беріть квитки. Швидко. Починається. Лідо, давайте без здачі. Без грошей, я потім розплачуся.

Школярі хапали квитки, бігли до залу. Черга зникла. Перед Миколою стояла... дівчинка не дівчинка, тоненька, в бежевому плащі, голубій шапочці, з-під якої вибивалось біле блискуче волос-

ся. Просто диво якесь сердите. І Миколі стало весело.

— А, малятко!

— Я вчителька.

— Так я ж вас знаю!

А як знав: ішов з друзками, зустріли. Як і зараз — чистенька, гарненька — біла вишенька в цвіту, тонюсінька, мов тополька, ну дівчинка-підліток, та й усе, — з жовтим, більшим за себе портфелем, у цій голубій пухнастій шапочці... мабуть, сама вив'язала...

— Нова вчителька, — сказав Севера, коли розминулись. Він перший і привітався з нею.

Терешко Торохтій аж зітхнув:

— Картинка!

— З такою при наших лапах і за руку привітатись не наважишся, — вголос поміркував Славко.

Микола мимоволі зиркнув на свою ліву. Розчепирив, стиснув у кулак. Здалося, не дуже й слухається. Вчителька... А що вона ще могла б: книжечки, зошити... Навіть для лікарні — тендітна. Ану, зуба комусь дерти та притримати треба. Пір'їна! Он йому як хотіли видерти, так утрюх тримали. І не втримали. І то ж санітари! Досі з тим зубом ходить, і боліти відтоді перестав. Як одрубало. Вчителька...

— Соломія Василівна, — просто в очі йому блиснула своїми синіми і не одвела. Ще й ніжною тупнула.

— Соломія... Соломіна. Ха-ха! І кого ви можете навчити!

Микола куражився.

Зупинялись перехожі. Терешко і Славко затурбувались, щоб не покликали міліцію чи дружинників.

— Візьміть мене під руку!

Це було несподівано, незвично, незрозуміло.

Микола замовк.

— Ну ж!

Відчув, що слухається. Мов загіпнотизований.

— Цікаво...

— Під ліву, незграба.

Микола посопів і просунув їй під лікоть свою лапищу. Вона зволожніла і неохоче підкорялась. Десь у рукаві, мабуть, аж парувала. Миколі стало душно.

— Отак і підемо.

— Куди? — Микола спитав так тихо, що й голосу власного не впізнав.

— До вас. — Вона теж говорила неголосно, але владно, весело, категорично. — І щоб, як струночка. Ви мене ведете. Я слабке створіння, а ви мужчина, сила й рішучість. Зрозуміло?

— Хо-хо! Сміхота! — Микола позирав на приятелів, що винувато тримались осторонь, бадьорився, навіть ручку її намагався легенько притиснути своїм ліктем.

— Гадаю, ви не такий же насправді дурень, як оце зараз показуєте? Правда ж?

Сміх Миколі як ножем одбатувало.

— Ну, звичайно... абсолютно... — якимсь дерев'яним, не своїм голосом пробелькотів Микола і тут же себе тверезо проконтролював: «Що я плету? І куди я бреду?»

— Дуже рада.

Йому стало легше. Та ні, де в чорта легше, коли ясно, що вона кепкує, глумиться, підсміюється.

Але вони йшли. І це вже було добре. Не цариною. Садом. Де, крім них, здається, нікого. Терешка й Славка, що, ніби прогулюючись між яблунями і грушами, назирці йшли за ними, вони не бачили, бо ні разу й не озирнулися.

— Так куди ж... справді? — Микола оговтався

і затурбувався, адже будинок, у якому він жив, уже визирав по другий бік царини з-поміж безлистих лип.

— До вас. Було ж сказано.— Здивовано і ніби ображено підвела на нього очі. І знову категорично: — Ляжете спати.

«Картинка!» — притамував подих Микола і з жахом згадав, який шарварок у нього в хаті.

Вони переходили царину.

Перейшли.

Микола явно гальмував. Спробував навіть схитрувати, але в цьому він не мав ніякої практики.

— Ключі... Куди я запроторив ключі?.. — Він обережно відпустив її лікоть, цапав долонями себе по кишенях — ніщо не бряжчало.

— Не хитруйте, — сказала вона. — Не вмієте, так не хитруйте.

І Микола здався.

У хаті вона розсунула фіранки. На тлі цих фіранок, колись ніжно-кремових, а тепер смугасто-сірих від пилюки, її ручки аж світилися білою. Все стало видно. Микола заморгав. Розстебнув гудзика на комірі. Відчайдушно спробував усе обернути на жарт.

— Хо! Ну й кіно! Не кіно — цирк!

— Цирк? — сказала вона, озираючись. — Хіба що ота частина цирку, де коні, ішаки, звірі... Звіри-нець. Свинюшник. Це у вас свинюшник, а не цирк. Як ви тут живете?

— Чи я живу? Навідуюсь. Ну, сплю, коли вип'ю.

— Од такого зап'єш.

— Чи я п'ю... Встав, поїхав.

— Коли ви встаєте? Рано?

— В сім. Як шт... ик. — Хотів поправитись, знову вийшло: — Шт...ик... Гик... Гикавка проклята.

— Випийте води.

— Води? Цікаво. У мене її зроду не було. Я під краном...

— Завтра щоб була. Я прийду в сім. Щоб були одягнені і була вода. Багато. Якби ще й тепла. По-чищу вам цю конюшню.

— Давайте заспіваємо, — раптом сказав Микола. І сів.

Як, по-вашому, відповіла на це Соломія? Ну от закрийте долонею те, що написано далі, і здогадайтесь. Думаєте, сказала: де вже там співати, проспіться спершу і так далі. Так от же ні. Не така була Соломія. Якоюсь лахманиною витерла табуретку, сіла.

— А яку ж ви знаєте?

— Всі! Я співаю всі. От:

Ле-ті-ла зо-зу-ля-а...

Широко розкрила очі, застережливо підняла руку:

— Тихше. Хіба ж так співають!

...Через мою хату...

— Ще тихіше. — І приєдналась:

Сіла на калині та й стала кувати...

Мовби навмисно підібрані, їхні голоси злились, і пісня пливла широка, прониклива, задушевна. Непомітно дужчала, злітала, затихала.

А біля ганку під липами стояли Славко й Терешко, посміхалися з несподіванки, розводили руками, низували плечима: концерт!

Після «Зозулі» було «Та й не жалко мені», потім «Гомін, гомін по діброві»... І ця остання зовсім приголомшила Славка й Терешка. Миколин оксамитний бас рокотав і скаржився, плив-плив кудись

у далеч, а Соломія тужила і вмовляла, докоряла і прощала.

Мимовільні слухачі не зронили й слова між собою, не шкрябнули сірниками, щоб прикурити, слухали, аж поки спів у хаті не затих. А затихнув він, коли вже стемніло.

Соломія з Миколою вийшли на ганок, Микола хотів іти її проводити, але вона рішуче заперечила. Дивився вслід, коли пішла, долонями витирав обличчя, мовби очам не вірив.

— Диво дивне... — це Славко.

— Казка, — не втримався і Терешко.

— А! Ви тут, — Микола засоромився. — Заходьте. Або — ні. — Подумав і попросив: — Рано встати можете? О шостій. Краще — о п'ятій. І до мене. Діло є. Генеральне прибирання влаштуємо. Свинюшник!.. — Засміявся.

Терешко:

— Так зараз!

Славко:

— Діда гукнем та його жінку.

Дідом вони називали між собою Северу.

— Без жінок. І не зараз. Неділя. Люди скрізь. А ми завтра. Досвітком, — Микола таємниче підніс угору пальця. — Самі впораємось. От буде сюрприз! — Прихилив обох до себе: — Сказала — прийде в сім. Прибирати. А ми самі. Досвітком. Не проспійте!

Досвітком прокинувся майже весь Турів. Збудила тривога.

— Пожежа!

На пожежній каланчі пильнував тоді Федір В'юн. Прізвище він мав інше, але ніхто його інакше як В'юн не називав, і нічого з цим він удіяти не міг. Вже як приліпилось — не віддрюпаєш. Був він

завзятий мисливець та рибалка, ця пристрасть заважала йому міцно та надовго утримуватись на одній роботі, де б не ставав, скоро починав шукати іншу, щоб і при ділі й без діла, щоб і посада, й платня, і вільний для рибальства час. Як в'юн вертівся, аж поки не закріпився на пожежній. І для рибальства є час, і виспатись можна, хоч би й на чергуванні.

Цю неділю Федір провів на ставу, біля лісу. Варили юшку, випили, все як слід. А от виспатись не встиг. З опівночі заступив на варту, це, між іншим, найнеприємніший для вартування час, а ще після рибальства, юшки... На ранок його так розморило, що не витримав і, обіпершись ліктями на шорсткі, нестругані дошки високої каланчі, почав вив'язувати та розплутувати уві сні химерні рибальські вузли. Обважнів, обвиснув, мало не впав. Кліпнув очима і похолов. Випростався. Протер очі. За панським садом, десь там на царині схопилася зоря. Зоря? Вона раптом розірвала ніч, білим полум'ям стрибнула над осоками, захиталась язиками та чорним іскристим димом. Горить ЛМС! І Федір В'юн ударив на сполох у голосного, співучого дзвона, що в свій час потрапив на каланчу з обезвершеної церкви. Він бив і бив, аж поки не побачив: унизу з'явилися засвічені ліхтарі, з розчинених воріт пожежники викочували помпи, бочки, впрягли коней. Застояні коні не слухались, їх сіпали, шмагали батогами, а над цариною злітала і спадала заграва. Раптом біло-іскристими язиками стрельнуло вгору, розметалось, заклубочилось ушир... Бензин! В ЛМС вибухають цистерни з бензином! В'юн скотився з каланчі і на ходу причепився до помпи, що торохтіла по шосе в тому напрямку.

Пожежа вже конала. Потріскувало. Шкварчало. Слався дим та їдучий сморід, і майже не було полум'я. Отоді й прискочили пожежники. Посеред царини, просто на бруківці, куріли-дотлівали промашчені, політі бензином Миколині ватянки, штани, блузи. Оддалік стояли ті, що прибули сюди раніше за пожежників, робітники ЛМС, милувалися, мовби це їй не була пожежа. Та воно таки й так. Це не була пожежа. Ближче до вогню, з жердинами походжали розпатлані, розчервонілі, в самих майках, Микола, Терешко та Славко, підворушували те, що не встигло ще догоріти...

Вони не проспали. Може, Терешко й проспав би, але його своєчасно збудив Славко. Десь о п'ятій вони вже були в Миколи, що саме пирскав надворі біля крана.

— Освіжаюсь, — сказав, — хоч воно й ні до чого, однаково зараз усі замазюкаємось.

За кілька хвилин вони вже виносили, викидали, викочували, витягали, вигрібали, виштовхували, вимітали з кімнати, з коридорчика, з комірчини, з ганку, з горища навіть, старе, зношене, запилене, засмальцьоване, побите, пощерблене, поламане Миколине і його попередників збіжжя, і ворох, ожеред, гора цього мотлоху росла, піднімалась, височіла під липами перед будинком.

— Вулкан! — сказав роздумливо Славко.

— Зараз буде вогнедишний, — засміявся Терешко і, пошкрябуючи сірниками, запитально глянув на Миколу, що ніс волохатого валика від канапи.

— Пали! — Микола шпурнув на вулкан валика, аж пилюка знялась.

— Гальмуй! — сказав розсудливий Славко. — Ви що? Не тільки липи, дім спалите. На царину все перенесемо, на бруківку. Якраз і вітер вздовж царини.

— От переполоху наробимо!

— Носити ж до біса! — Терешко починав з того ж таки валика від канапи та ще якогось поламаного стільця.

Носили, перекидали через паркан, і вулкан вистав уже серед царини на бруківці.

— Стоп, — сказав Славко. — Так воно й до вечора тлітиме-горітиме. А по вулиці ж підуть машини. Треба на підпорках, щоб усередині ходило повітря, піддувало.

Познаходили якісь дошки, жердини, на них і між них розставляли, громадили, розпинали кістяки меблів, ящики, діжки, ватянки, штани, блузи, фіранки, черевики, валянки в саморобних з автомобільної камери калошах...

— Дещо можна б використати. Хтось би ще зносив, — міркував Славко.

— До старого вороття більш нема! — урочисто продекламував Микола.

— Бензинчику б сюди! — кинув Терешко.

— А що! Ідея! — схвалив Микола. — Неси! Півканістерки! — гукав уже вслід Терешкові, що кинувся в глибину двору до гаражів.

Він таки приніс повну каністру. Не вагаючись, облили уже на бруківці вирослий вулкан, одставили подалі вбік напівспорожнілу каністру, Микола намотав на кінець жердини клоччя, Терешко підпалив, відступив, і Микола з веселою врочистістю тикнув цей смолоскип під вулкан.

Ох, яке ж почалося бензинове виверження! Над верхи дерев загуляло, заготовіло полум'я, вихопило з ранкової п'тьми шматину вулиці, бруку, рештки кам'яної стіни — аж страшно стало.

Але полум'я скоро почало осідати: бензин згорів, і тепер куріло-тріщало, осипалось попелом по краях те, чому тліти ще та й тліти.

— Еге-ге! — сказав Терешко.

І ніхто не зогледівся, як він схопив каністру з рештками бензину і підскочив до вогнища. Славко, як футбольний воротар на м'яч, стрибнув до нього, та було вже пізно. Терешко гойднув каністрою в бік пригаслого вулкана, бензин віялом бризнув на полум'я, полум'я враз шугонуло вгору і враз же по бензиновій цівочці, що тяглася од горлечка залізної посудини, стрибнуло до того горлечка, обхопило каністру. В ній захарчало, пакнуло, як ото лопається бульбашка, і засичало полум'ям з самого її горла. Каністра почала більшати, роздуватись.

— Тікай! — несамовито заволав Терешко, жбурнув каністру на вогнище і побіг.

Микола й Славко ледь встигли перестрибнути за стіну, як шарпнув вибух і полум'я знову злетіло над верхи осокорів.

Вибух розкидав недогорілі ящики, стільці, фуфайки. То зблискуючи, то курячись головешками, вони догоряли в різних місцях на бруківці. Якась одежина сходила димом аж на гілках ближчої липи. Певно, оцей вибух і сполохав пильного вартового на каланчі, пожежника й рибалку Федора В'юна.

Не змовляючись, Славко й Микола схопили жердини і кинулись згрібати докупи розкидане вибухом. Вогонь загрожував ближчим парканам, кущам, будівлям. Хлопці ледь устигали, бігали від одного вогнища до другого, тут їм довелось роздягтися до майок, жердини їхні пообгорали і часом аж спалахували, і, ткнувши в землю кінцем, загасивши полум'я, хлопці знову кидались у бій. Згодом з'явився Терешко і приєднався до них.

Осадивши коней, що нарешті таки розгойдалися, бігли мовби наввипередки, пожежники закричали:

— Ви що ж, розумієш, паніку наводите! Що це вам?!

— А, гасителі з'явилися! Запізнилися! — Микола втерся долонею, п'ятірнею відгорнув назад чуба.

— Зубоскалите! Ви ще відповісте за це!

— Що ви запізнилися? — Замурзаний Терешко, мов алебарду, поставив перед собою обгорілу свою жердину. — Картоплі можна напекти, поки ви розворушитесь.

Весь Турів знав, що пожежники з нічого робити щовечора в грубці чергової пекли картоплю. І це Терешкове зауваження розлютило начальника.

— Розгорнуть шланги! — подав він команду.

І пожежники взялись.

Дві помпи, що приторохтіли на приборкання стихії, стали на флангах, бублики шлангів умить покотились по бруківці, розкрутилися, щоб кинджальним ударом пустити на вогонь далекобійний охолоджувальний душ. Ближче до полум'я, біля брандспойтів стали старші пожежники, грізні в блискучих своїх касках, начальник подав команду, і хлопці на помпах закачали. Вода з хлюскотом, з хрипом повітряних пробок, пострілами вдарила з брандспойтів, але враз один з них захарчав і змовк. Перемерзлі в ранковій прохолоді хлопці так качнули, що залежалий шланг тріснув на зламі посередині, і міцна цівка води вдарила вбік упоперек царини.

— Відставить на фторой! — командував, керував начальник. — Со фторой давай на першу! Одною справимось!

Справді, впорались і однією помпою. І якраз вистачило води з шести бочок. За кілька хвилин пригаслий вулкан пожежі було розметено струменями води, рештки його змито з бруківки, тільки темні патьоки спливали вниз.

Світало.

І ніхто не побачив, що з того боку царини, ближче до школи, під старим осокором зупинилась людина в чорному. Аж коли пожежники вже скрутили шланги і вишикувались, щоб вертати назад, людина вийшла з-під осокура і підійшла до них. Це був начальник районної міліції.

— Ідьте, — кивнув він пожежникам. — А вас прошу зостатись, — сказав начальнику пожежної охорони. — Підемо до мене. І ви, молодці, теж. — З останніми словами він звернувся до Миколи та його хлопців, що стояли вже одягнуті і в кепках. Він хотів був сказати їм «голубчики», «і ви, голубчики», та, глянувши на них, замінив це слово на більш підходяще для них — молодці.

— Так що ж це було? — спитав начальник міліції уже в себе в кабінеті. Він сидів за столом, а всі вони стояли перед ним.

Микола виступив уперед:

— Генеральне прибирання.

Начальник довгенько дивився на Миколу, ніби зважував значущість сказаного чи вивчав глибинний його зміст.

— Що, що? — нарешті перепитав він.

— Генеральне прибирання, — дохідливо й просто повторив Микола. І зітхнув. — Моя хата, моя й відповідальність. Вони тільки допомагали, — показав на хлопців. — А то — все я. Розумієте, набралось мотлоху... років, мабуть, за сто.

— Миколо Васильовичу! — перебив начальник весело (знає, виходить, що Микола Васильович!). — Ваш будинок шість років як побудований.

— А захаращений!.. До біса барахла нагреблось. На самому горищі!.. Треба ж було якось його...

— Генеральне прибирання, — начальник хитав головою, сміявся. — Чи перед весіллям?

Микола відчув, як обидва його друга зиркнули на нього, і насторожився. «Чи перед весіллям»? — повторювалось у тривожній думці.

— Ну й що, вдалося? — почув ніби здалеку. — Успішне, я питаю, генеральне прибирання? — сміявся начальник.

— Начисто! — сказав Микола. І сам заусміхався.

А начальник уже звертався до іншого начальника.

— Ви, ясна річ, скажете, що у вас — генеральна репетиція?

— Ніяк ні! — виструнчився безстрашний нищитель вогню. — Бойовий виїзд!

— Репетиція, репетиція, — замахав руками начальник міліції, — інакше за такий бойовий виїзд вас треба знімати з посади начальника пожежної охорони.

— Точно... Репетиція...

— Куди вже точніше. Приїхали, коли догорало. Шланг не витримав. Дякуйте хлопцям за несподівану тривогу, бо якби справжня пожежа... Ви можете йти, — звернувся начальник міліції до хлопців, — а ви сідайте, поміркуємо.

Начальник пожежної з острахом сів перед своїм начальником, хоч той сьогодні був — сама добродушність.

«Чи перед весіллям?» От же причепиться. Микола широко ступав, поспішав, скоро ж і на роботу, хлопці насилу встигали за ним, а це запитання не сходило з думки. Воно зникло аж тоді, коли в себе на ганку він побачив Соломію Василівну, пов'язану білою хусткою, як ото медички, в хвартусі, з віником, і з нею тітку Устимиху, в якій Соломія жила, теж з віником і величезною ганчіркою в руках.

— А вода? — стала перед ним Соломія.

— Буде,— сказав Микола.— Зараз буде. Хлопці!..

— Щоб за п'ять хвилин! — не дала йому й договорити Соломія Василівна.— У мене теж у пів на дев'яту уроки. Ну й натворили ж ви тут! — І знову не дала заперечити.— Щоб вода була. Миттю!

— Любите командувати,— невпевнено огризнувся Микола, більше, щоб хлопці бачили, що не такий уже він і слухняний та покірний перед нею.

— І не бійтеся. Не зобиджу,— заблискала синіми лукавими очима.— Я добра. Люблю пораду й злагоду.

Важкі відра відтягували руки, хлюпали водою на штани, черевики, залізні дужки в'їдалися в зігнуті пальці — Микола не звик до такої роботи, а ніс уже третьою ходкою. І це вона, маляtko, заспокоювала його, Миколу Кучугуренка, щоб не боявся. «Не зобиджу!..» А хто ж міг його зобидити? Кого він у світі боявся? Хіба хтось, колись, де він тільки не бував, міг отаке йому сказати? А вона може. Царівна з казки... А він — Іван. Го-го! Та в якій же казці Іван не був найщасливіший!

— Начміла не забудь погукати на весілля! — за всіма правилами руху обминаючи його зліва, ехидно підкинув Славко Волосюк.— Симпатичний дядько!

Славко теж ніс у кожній руці по важкому повному відру.

— Візьми мене під руку.— І просунула свою вузьку, мов ластівчине крильце, ручку під його лікоть.— Отак. Ласкавенько. Учись.

Микола незвично й незграбно, але слухняно, з посмішкою і радісною обережністю влаштував її, таку дорогоцінну для нього, пахучу рученьку,

а вона збоку, знизу дивилася на нього своїми синіми, повними вологого, щасливого і трошки лукавого усміху очима і примовляла самим ніби подихом:

— Отак. І пальчики мої в свою лопату загорни, щоб тепленько їм. Та не души. Ніжненько, обережненько. І отак щоб усе життя.

«Все життя. Все життя», — повторювалось десь там у нього в думці чи в серці, і він дивився їй в очі, і не одводив своїх, і в той же час обережно обгортав її пальчики своєю лівою лапицею, ще й правою прикривав зверху. Дивився на свою соломиньку, відчував, що йому хочеться заспівати, або крутнутися в шаленому танку, або... повірити в бога, щоб помолитись отому богові за те, що сотворив і прислав йому в Турів оце блакитне, в пухнастий шапочці щастя... Все життя. «Моя ти соломинько!..» І став.

— Хочеш, понесу тебе на руках через все село, при людях. Через весь світ!..

— Дома, — сказала вона тихенько. І ступила крок.

І він.

Він підладжував свій, завжди майже метровий, крок під її коротенький, дрібненький і не помічав, що це не так легко, не помічав, бо не йшов — плив, летів, був у стані невагомості.

А десь в океані, супроти хвиль і вітрів, повз білі з рожевим відблиском айсберги, в Антарктиду прямували кораблі, яких йому ніколи не побачити.

ОСІННІЙ ПОДИХ

ОПОВІДАННЯ

ІМЖИЛЬ

Отак заплющу очі — бачу себе багато-багато років тому.

Я малий хлопець. Переді мною трава, квіти, гуси. Дорога стукотить, возом проїхали, пил золотавий... Присядеш на траву-моріжок — ластівки низько літають, з копанки воду беруть, горобці торохтять, сваряться на вербі. Лелека (чорногуз, бусел, бузько, жабоїд, а ми, хлопчаки, звали «дядько Артем» — був у нас такий високий, довгоногий, як жердина, сусід на ім'я Артем) поплив у повітрі, ноги червоні простяг, зупиняється, сідає на своє широчезне гніздо, закидає голову назад, лунко дзьобом тріскотить.

Ляжеш горілиць — під синім небом, як лебеді, білі хмарки летять, летять, і так мовби зовсім близько над вербами, над осоками, над тополями. І раптом — шуліка в небі пливе, мов по воді, крильми не ворухне. «Шу-ги, шу-ги...» — це сестра одганяє шуліку від гусенят. А сама десь у садку чи в городі біля хати, в зеленій красі.

І не тільки себе багато-багато років тому бачу, а все, що було при мені, наді мною, що тоді відбилося. Отак і бачу. Міг би, очей не розкриваючи, розповідати, аби хтось устигав та записував.

Літо в зеленій красі...

Чому ж усе-таки я любив і досі так люблю осінь?

Зараз лютий, зима. І мороз по-справжньому лютий. Сонце. Безхмарно. Глибоке небо блідо-

блакитне. Бачу зиму. Міг би, згадавши літо, щось розповісти про зелену красу. А мені згадується осінь, та ще й пізня осінь, з дощем.

Дрібнесенький дощик. Сіє, шурхотить мжичка, чи, як у нас казали, — імжиль.

Кому хочеться виходити з хати?

У нас велика сім'я, а втім, у хаті оце зараз лишилися тільки наша бабуся та я. Хто охоче, а хто й неохоче, але більшість розійшлися ще зранку. Татові конче потрібно було поїхати, може, й на весь день у ліс. І мокро, бридко й холодно, та й дорога важка, але відкладати — хтозна, що буде завтра, раптом сніг випаде, скоро ж зима. Сестри побігли до подруг, там вони вишивають, їм гуртом буде весело: і поспівають, і наговоряться про все і про всіх. Брати теж розбрелися. Старший у клуні на току молотить — тато наказав, менший почимчикував до сусідів гуляти. А я в хаті. Майструю. Правда, в хаті темнуватو, зате ніхто не заважає. Та й куди я піду? Ні чобіт, ні одежі мені не лишилося.

Бабуся пораяється, вона щодня зайнята, завжди щось робить. І не присяде. От якби мама... Та матері в нас нема...

Посходилися майже всі разом. Михайло, старший брат, прийшов перший. А за ним — інші. На обід.

Пообідали і знову розійшлися. Обід лишився тільки для батька, в печі, щоб теплий був. Тато приїде під вечір, а я вже й зараз його жду, так ніби привезе мені з лісу зайця. Мені так хотілося поїхати з ним у ліс по дрова. Не взяв. Куди там! «Натомишся, змокнеш та змерзнеш». Так ніби я колись мерз?

А дощик дрібненький сіє та сіє. Імжить та імжить. Тепер тільки менший брат вештається в хаті туди-сюди. «Та присів би ти, — каже бабу-

ся.— Або візьми віник, підмети». Сама ж миє миски, ложки.

Я дивлюся у вікно. Надворі — комора, далі — хлів, перед парканом — дрова... А за парканом — це вже з правого боку, на південь, за перелазом, — бузок, кущі смородини, порічок, вишні. А далі — груші, за ними — дві яблуні: путимка та спасівка, яку ми зevamo солодка.

І все надворі мокре, з дерев капає вода, поблискує дощик. На сливі сорока, теж мокра і теж блищить. Вона чогось жде, певно, підстерігає, щоб щось потягти. Скоро хтось приїде, думаю я, сорока віщує. Повернувся, щоб сказати бабусі, — а бабуся чистить картоплю, та так уважно, пильно, я аж замилувався. Глянув на сороку, а сороки вже нема, зиркнув у двір — а там батько розчиняє ворота. «Тато приїхав! Тато приїхав!» — кричу. «Геть ти, як мене злякав», — сміється бабуся. Обтерла руки, встала.

Щось там я схопив, умить одягнувся, вийшов допомагати.

Перевернули дрова, розпрягли коня, зняли хомут... Кінь похмурий, з нього аж парує. Стомився старий.

— Витріть його, — звертається батько до бабусі, — та дайте чогось теплого.

Кінь аж чорний. Чи тому, що мокрий, чи вже сутеніє. А він же в нас — гнідий.

— Іди вже обідай, а я сама, — каже бабуся.

Входимо разом з татом у хату. Поливаю теплою водою, тато миється, бризка. Видно, йому приємно. Потім витирає обличчя, руки. До хати увійшла бабуся.

За столом тато їсть.

— Може, й ви будете їсти? — звертається до нас, хлопців.

— Вони вже їли, — каже бабуся. — Та й картоплю варитиму. Наїдяться.

Тато їсть поволі, спокійно.

Бабуся запалює в печі. Там уже в казанку картопля. У вікні проти печі блискає на шибці заграва. Я побачив — про все ніби й забув. Дивлюся захоплено.

Бабуся стане до печі — заграва зникне, відійде — знову заграва блискає. І ніби все це далеко-далеко, десь у глибині, в темноті за вікном, у безвісті. А ще ж надворі видно. І мовби стукає, шкрябає, мовби тріскає...

— Можна зайти? Чи є тут живі?

Я збудився, здригнув, поглянув убік. «А, хтось прийшов. Чужий чоловік». І казка зникла.

— Добри вечір. — Чоловік став ближче біля порога й не відходить.

— Заходьте. Вечір добрий. Сідайте до нас обідати чи вже вечеряти. — Це запрошує батько.

— Дякую, їжте на здоров'я. Може, я і не вчасно...

— Та ні. Як бачите, повернувся, приїхав. Якщо ви до мене... Певно, якась вам потреба?

— Їжте на здоров'я... Не турбуйтеся, закінчуйте. Тоді вже розкажу.

— Та я вже й закінчив.

Батько встав, випив води. Всі мовчимо. Чужий чоловік зітхає.

— Боюсь і казати, а мушу... Напитав я... Я з Листвена... Кінь у вас є. Старий...

Всі мовчали, а тут — зацікавили.

— ...так чи не продали б мені?

Довго всі мовчать. Нарешті батько зітхнув.

— І не думав про це. Що вам і сказати...

— Погорів я. А без коня... Та й осінь глибока, що я встигну? В чужій хаті — то вже не життя. Хоч нас і впустили. Молодшу конячку не куплю, гро-

шей, самі розумієте... Та й погорів. І хата, й хлів. А за старого, може, й не багато попросите...

Чоловік високий, худий, у сірому піджаку, вусатий, акуратно пострижений. Тепер він сів на осло-ні. Ногу на ногу, шапку під лікоть, нагнувся, аж ніби згорбився. Я дивився на нього, потім на батька. Невже тато оддасть нашого гнідого?

Батько слухав, мовчав. Думав.

Мовчали й ми. Мовби й незручно стало: всі не знають, що сказати. Бабуся гірко зітхнула, руки під фартухом, стоїть, головою хитає, а нічого не каже.

— Кінь-то старий... — нарешті каже тато. — Не правду гріх і казати: йому за двадцять. А й жалко. Попрацював у нас більше, може, й за мене. Він же в нас із лошатка. Позаторік думка була — час продати. Та передумав. Хай живе вже, скільки житиме. Ми його знаємо, та й він нас знає. Не зобидимо. Аж ось і ви. Не чекав і не гадав... Не продав би я. Та от — погоріли ви. Може, вам більше потрібен тепер, ніж нам. Ми-то проживемо, а під весну знайдемо собі. Без коня ж — хату не витягнеш...

Серце моє тріпотіло. Мені стало душно. Тільки дивився на тата, на бабусю. Чому ж бабуся не каже?

Чоловік устав, шапку приклав до грудей, нахилився, мовби вклонився.

— Дякую вам. Мені казали: добрі ви люди... Дякую вам... — Він теж захвилювався. І ніби ніяково додав: — Я й гроші приніс...

Я сидів у кутку, нахилився, нігтями шкрябав крейду. Хтось увійшов з наших, я не дивився. Потім іще двоє. Шепотіли до бабусі — бачили ж чужого чоловіка, — виходили, верталися, я не слухав. Прислухався лише, як отой чоловік, листве-

нець, домовлявся з батьком, лічив, віддавав гроші, поволі, спокійно, адже все порішили.

Сутеніло. Бабуся кочергою помішала вугілля в печі — блиснуло на вікнах, на шибках, — закрила заслінку, і стало темніше. Тільки тоді я побачив, що тато з покупцем виходять з хати. Мить — і я одягнувся, щось найшов, натягнув піджак, шапку, чийсь черевики — вискочив.

Серед двору стояв наш гнідий. Похмуро, байдуже схилився. Може, й вуздечку йому важко підняти — стомився ж, — та й знову йти...

Батько тримав руками повід вуздечки, без вузлів, конопляний, рівний. Рукою вклав повід у полу кожушанки, подав покупцеві. З прапрадідівських звичаїв так було заведено, я це знав, — коня не продавати чужому голими руками. Той теж полою свого піджака взяв за повід. І наш гнідий став уже не наш...

— Доведіть уже на добре здоров'я. Та в тепло його. Весь день же був на дощі.

— Я його не зобиджу. Беретиму, як і ви.

Через ворота, через вуличку — на вулицю та й пішли, пішли. Я стояв і стояв, аж поки бачив. Гнідий ішов байдужо. Його не підганяли. Далі, далі, поки не стало видно. А дощик шурхоє, імжить та імжить...

У хату прийшов я останній. Лампа світила, на столі в мисці парувала картопля, блискали огірки, капуста. Вечеряли...

— Їж! — хитнула головою бабуся.

— Не хочу.

Ліг на лежанку, заплющив очі.

...Коню мій, коню!

Я тільки ходити почав, а мене вже тато піднімав, садовив тобі на спину, придержував, а мені давав

повід: «Но-но!» І ти йшов. Я тримався і за повід, і за гриву, а радів, радів, аж захлинався.

Підріс — чіплявся за гриву, дерся нагору, на спину, щоб поїхати та ще й швидко! А гнідий не слухав, він був лінивий. Возив мене поволі, не риссю, іноді пробіжить, тюп-тюп та й знову йде. Ми його знали, і ніхто не сердився.

Зате як везе, тягне віз — із снопами, сіном, з картоплею, з гноєм — і під гору й на гору, по сухому й по болоті, — витягне! Пригнеться, витягнеться, доведе до кінця. Не підганяти ні лозиною, ні віжками — сам витягне. Гріх було його й бити.

А вже як стомиться — стане. Стане, так уже стане. Краще й не жени — не піде. Є можливість, є час — дай годинку, хай поскубе трави, відпочине, і можна їхати. Та ми його до цього й не доводили.

Кінь був і такий — поки не напасеться, його не впіймаєш. Він тебе знає, до тебе не підійде і не допустить, щоб і ти до нього підійшов. Мене він не боявся. Якщо я схочу впіймати, можу й підійти, та схочу накинути оброть — так укусить, аж тільки ойкнеш. Хіба що батько прийде — тоді вже послухає, стане. А інших, і своїх і чужих, або не допускав, або втікав... Не допускав, щоб повели додому голодного.

Взимку тато викине з-під корови гній — та на сани, запряже гнідого і по снігу, по дорозі веде на ниву. А ниви в нас три, і всі далеченько. Коли погода гарна, світла, та ще й морозець при сонці, — любо піти й поїхати. Вперше я йду з татом. Кінь, як завжди, тягне поволі. Дійдемо, викинемо гній, сядемо на сани і вже їдемо додому. Другий раз, десь через день або й через тиждень, батько накидає повні сани, запряже і до мене:

— Ну, вези.

І я везу. Гнідий іде по тому ж сліду. Не треба

віжками направляти, знає, куди йти. Везе далеко і доведе до нашої ниви. Там є сліди інші, до чужих нивок, та гнідий промине їх, обійде, а до нашої ниви поверне, стане там, де треба. Мені залишається вилами викинути та почистити... Кінь тільки жде. Дрімає.

Невродливий був, невисокий, кудлатий і волохатий, якийсь не блискучий навіть, як в інших коні. «Почисть його», — часом каже тато. І я охоче брав залізну скребницю — така в нас була для нього — і чистив, чистив поволі зверху донизу. Пил проти сонця ніби іскрить, так і видно, і пахне по-своєму, по-кінському.

Ласку розумів. Стоїть і жде, аж голову протягне. Почухаєш за вухами, під горлом, аж ніби й сам допомагає, так йому подобається. Хліба даси — бере обережно, ласкаво, любить хліб, а не хапне, не вкусить, бере легенько, губами.

Я його пас і навесні, і влітку, і восени. Годував січкою з дертю, борошном, висівками, вівсом. Сіно вибирав найкраще, пахуче, м'якеньке, щоб до весни був дужчий, щоб орати, сіяти... Та хіба тільки я!

Всі ми його любили...

Хтось, може, спав у цю ніч спокійно. Я ж довго лежав, мовчки дивився в темінь, заплющував очі і знову розплющував, крутився, думав та думав. Щось мені снилося, щось ніби й бачив, з кимсь говорив. Чув, як хтось зітхав і стогнав. А заснув не знаю коли. Знаю, коли прокинувся.

Бабуся встає найраніше. Я тільки й почув, як вона шепнула: «Вставай. Уже тут». І я схопився. Бабуся збудила тата, а з татом підхопився я. Мене мовби підкинуло — «уже тут!» — і я зрозумів.

— А ти чого встав? Темно ще. Спи.

І я вдягався.

— Тут уже. Гнідий наш, — зітхнула знову, як і вчора, бабуся.

Ми вийшли всі разом.

Похмуро, холодно, блищать калюжі, але мжичка вщухла.

Кінь стояв посеред двору. Довгий повід тягся по воді, по дальній дорозі, брудний, мовби такий важкий, що голову гнідого потяг униз. Він і сам не пішов у повітку. Дійшов, став посередині двору і стоїть. Чи приймете мене? Але не мокрий, тільки копита в глеї, а шерсть суха. Волохатий, і такий, як і був, — гнідий.

Батько взяв за повід, потяг — кінь підняв голову, ступнув услід.

— Одірвав, — каже тато, — був прив'язаний, а перед досвітом обірвав повід та й пішов... додому.

Завели в хлів. Принесли пійло. Я сіна підклав.

Напився, жує сіно. А бабуся дала хліба, погладдила холку, гриву.

Саме як снідали, прийшов лиственець.

Снідали всі разом. Говорили поволі, спокійно.

— Я й не турбувався. Знав і зразу й пішов до вас. Треба буде краще місце йому підшукати... Найду вже. Щоб не приходити частіше, — заусміхався.

А коли виходили, батько тихо, ніби соромлячись, сказав:

— Якщо передумали, то гроші я поверну... — Винувато усміхнувся. — Хай залишається.

— Ні-ні, не гнівить бога. Хай буде так, як ми з вами порішили. Дякую вам. Будемо друзями...

І знову гнідий пішов за новим господарем.

Бігли роздерті високі хмарі. Проскакувало сонце, боролось з хмарами.

ПЕРШІ ЧОБОТИ

Чобіт у мене довго не було.

Я вважав себе вже дорослим, хоч насправді був малим пастушком.

Все йде по черзі. В селі велося так: найменшого привчають стерегти гусей. Жени гусей — наказує старший або старша, і малий жене. Веде їх, відганяє собак (якщо сам, звичайно, не боїться) і доглядає, щоб не вхопили ворони чи шуліка.

Це, сказати б, перший клас.

— Пасе вже! — каже хтось із дорослих, щоб інші чули, ну й він, малий, чув та пишався.

Другий клас — пасти свиню. Саму або ще й з поросятами. Відповідальність — не кожному доручають. Треба це заслужити.

А далі йдуть: вівці, телята, корови. Найвище ж — кінь. Якщо ти їдеш на коні — ти вже парубок, ти ось-ось будеш і косар.

Та до цього мені було ще далеко.

Перший клас я закінчив успішно. Ганяв гусей, стеріг — це влітку, на лузі. «Коли пас я маленьким гусей, мені сонце всміхалося любо...» — писав колись у вірші Андрій Панів. Отак і мені.

За рік перейшов у другий клас. Цього я не дуже й хотів, та що зробиш, все йде вперед — мусив. Такий закон, хоч, правда, й неписаний.

Свиня у нас була одноока. Та одним оком вона бачила краще, ніж інші двома. Бачила всіх і все. І знала, де можна і, головне, коли можна своєчасно щось їстівне вхопити. І в себе на подвір'ї, і в сусідів. Хлів розчиняла найраніше. Щось знайде, сусідських поросят порозганяє, все, що побачить, нанюхає, — поїсть, хтось із хати вискочить з палицею — вмить утече. Крізь паркани,

крізь хвіртку, перескочить через перелаз, як заєць.

Звали ми її — біла свиня. Яка вона була насправді, я й зараз не можу сказати. Принаймні білою ніхто її не бачив. Десь залізе в bagno, в пісок, забереться в калюжу, встане, обтруситься, обчухається з одного боку — і вже однобока. Худа, як дошка. Завжди бруднюча. Свиня як свиня, нічого й не додаси.

Коли вона в нас з'явилась, вже й не пригадую. Пам'ятаю, було, бігає весь день, кудись мчить або звідкілясь утікає. Отак десь і одне око втратила. Люта була. Певно, тому, що завжди голодна. Їсти треба — поросят водила по дванадцятаро, а то й більше, нагодуй себе та малих! Я сам її боявся. І то ж мене призначили її пасти.

Провела бабуся, подала гнучку й довгу ліщинову лозину:

«Жени, — каже. — Не слухає — лозинкою!» — та й пішла.

Довів до царини. На царині з правого й лівого боку — тини, огорожі. Пильно поглядаю; тут ніби втекти їй нікуди, городи загороджені густо й високо. Свиня йде поволі поруч з тином. Згодом пішла швидше, раптом побігла. Я за нею. Дивлюся, пильную, глянув набік: чи нема дірки? Знову на неї, а її вже нема. Ну, мовби крізь землю провалилась. Я до тину, до огорожі... а свиня в городі чавкає, хрускає картоплю, буряки, моркву — аж лящить. Мені й самому добратися в город важко — все загороджено. Врешті найшов одбиту жердку (свиня-то знала хід!), ускочив з палицею, б'ю її, а вона все далі в город, глибше та глибше, туди, де мак, і все їсть, їсть, їсть...

Сам я не мав сили вигнати. Прибіг додому.

— Свиня втекла, — кажу бабусі. Всі сміються, а мені плакати: б, але соромно. Удвох побігли,

вигнали, та свиня вже й не заперечувала — встигла наїстись. Добре, що ніхто з сусідів не бачив.

Довели з бабусею на толоку.

— Стережи її, кляту,— каже та й пішла. Отут уже стерегти було неважко: свиня лягла і рохкає — наїлася, відпочиває.

Як тільки не вимучила мене за ціле літо оця одноока свиня! Все передбачав, все ніби й знав і про садки, й про городи, де її ходи, де могла пройти-пролізти, знав і норов її, а вона здебільшого мене дурила і свого домагалася. Отак мучила мене аж до пізньої осені.

— У саж її,— сказали,— та годувати. Хай посидить до різдва. А може, й до паски. А там...

Настав час, коли мені пора йти в школу. От і почнеться мій справжній перший клас...

На покрову у нас ярмарок. Сонячно, тепло. Я з батьком ходжу по ярмарку. Він все переглянув, придивився, розпитався — прицінювався. Нарешті тато купив витяжки. Я стояв у гушчині ярмарку, а бачив лише витяжки, нюхом чув, як ремінь по своєму пахне. Спитати не посмів, але здогадувався: на чоботи мені.

Досі я носив не чоботи, а гидкі недоноски. Руді, латані-перелатані, підбиті-перебиті, однокі, кривовокі, великі й малі — що дістанеться, які дадуть, бо в старших, може, є щось і краще, а мені, що лишилося, я ж менший...

Чоботи мені пошив тато. Я так довго, так терпляче ждав! Мій батько вмів усе. І швець з нього був непоганий. Шив чисто, міцно, може, грубувато, не легесенькі, та хто на це звертав увагу, а тим паче я!

Але батько шити чоботи не любив. Отак і тепер, почне та й покине: кудись гукнуть, щось треба зробити на току, причину завжди знайде. Ото

вечорами тільки щось і зробити. Та що там і скільки зробиш при лампі?

Я знав: чоботи мені. Про те, щоб віддати іншому, щоб пошив, нема чого й думати: треба ж платити. Отже, тато сам зайнявся чоботарством. Ох та й довго ж таки він їх шив! Поволі, уважно. Спочатку готував дратву, гострив швецький ніж, сушив кленові гвіздки, різав довші й коротші, розколював рядками... Коли все підготував, аж тоді почав шити.

Я стояв біля нього й дивився, милувався. Мені приємно було, як пахне свіжий ремінь, смола, віск.

А батько не поспішав, тяг, відтягав, та мої чоботи все-таки «росли», наближались до мене, як живі, — вже були схожі на чоботи, аж поблискували. Коли ж стали подібні до справжніх чобіт, батько працював веселіше та швидше.

Пам'ятаю, в суботу (я боявся, що не встигне, а в неділю батько не працював) чоботи мої вже прибивав на каблук. Ще згодом рашпілем підчистив, навіть ранти гарячим воском із смолою присушив. Оце, мабуть, і все. Кінець. Витягне колодки...

Я тримав нарешті за халяву, батько тяг за колодку, витягав з чобота. Витяг з одного, потім з другого. Підняв, поважив у руках, кинув разом — чоботи аж стукнули об поріг.

— Ну, приміряй!

Крім мене, стояли сестри, старший брат, ну й, звичайно ж, бабуся. Лампа блимала, а чоботи поблискували. Я хвилювався, аж мов боявся, так ніби хтось може одібрати.

Онучі білі, чисті — обкрутив тугенько — це я вмів! Узувся, пройшов, стукнув. Тато дивився, усміхався: не муляє? Куди там! Чоботи просторі, легкі — не ходити, а бігати б у них, танцювати!

Перші мої чоботи! До самого обіду я гуляв у нових чоботях.

Неділя. Сонце, тепло. Я ходив у «панському» саду (так називався у нас колишній поміщицький сад, великий, старий), блукав по алеях між тополями й липами. Через сад дійшов до церкви, там люди, я й там походив. Чоботи мені трохи муляли. Муляли і фактично — нові ж, не розходжені, — і психологічно: хотілося, щоб хтось побачив мене в нових чоботях, та не хтось, а всі. Я й сам час од часу поглядав на свої чоботи.

Служба скінчилася. Люди виходили з церкви, йшли в різні боки: прибрані, чисті, врочисті. І я йшов між людьми. І так мені легко було, мовби плив.

Як завжди у свята, всі виходили гуляти. Зійшлися мої ровесники та й старші товариші. Дивилися, хвалили мої чоботи, дехто навіть нахилився, торкав руками: чи тверді носки, чи м'яка шкіра, чи довго носитимуться...

Відповідав я охоче на все, що питали хлопці, мені було приємно — і те, що всі хлопці тут зі мною і ніхто нікуди не йде від мене, і те, що я всіма помічений, мовби став між хлопцями старший.

Неждано з-за чиєїсь хати з'явився Лаврін.

«А, Лаврінка», — подумав я, і світлість дня враз потьмарилась.

Він у батьків був одинець. Точніше, у матері, бо він — мамин син. І не просто син, а синок, синочок.

Лаврінова хата за нами, за нашими клунями, на іншій вулиці, а це вважається далеченько від нас. Не часто він заходить сюди до нас: ми малі, він старший, у нас думки й діла свої, а він уже пасе коні, любить коней і спить навіть з ними — так один із старших парубків колись глузував з нього і дратував його. Та не в тому річ: ми його побоюва-

лися, він міг будь-кому з нас, малих, зробити несподівано якусь паскудність. Підступно, підло.

У сім'ї він один хлопець. І найменший. Крім нього, у них четверо дівчат. Так довго чекали мама й тато сина, а сина все не було, народжувалися дочка за дочкою: Ольга, Олена, Лисавета, Варка — одна за одною, — росли та підросли. А синочка, як бідкалася Лисавета (мати звалася теж Лисавета), бог не дає. Молилася, просила... І допросилася: нарешті народився Лаврін. Піп так записав, і ніхто не заперечував.

Ну ж і берегли малого Лавріна! І в теплі, і в добрі, і їсти, й пити, аби тільки ріс, та щоб міцнішав та дужчав. А він не міцнішав, не дужчав. Слабенький, бліденький тягся синок. Люди жнуть, косять, хлопчаки голі й босі, засмагли бігають та плавають — літо ж! А мамин синок ходив одягнутий, у хустку закутаний, у чоботях: щоб же не застудилося дитя, казала мати, воно ж у нас одне. Лаврінка! — захоплено милувалася. А хлопчаки підсміювалися, дратували: дівка, чи баба, або — воно... Лютий Лаврін кидався за ними. Та хіба доженеш? Врешті він скинув хустку...

Так непомітно підріс. І непомітно, за мамою, всі називали його «Лаврінка». Цим же словом, ім'ям його дратували.

На селі якщо когось прозвуть — то вже припечатано. І назавжди. По-вуличному. Та якби одне, а буває по кілька прізвиськ. І біда в тому, що всі підходящі, дотепні й не забуваються.

І підріс Лаврін, а його звать усе-таки Лаврінка.

Змагалися, боролися хлопці — хто дужчий. Менший поглянув на Лавріна і завзято: та я цього хирлявого покладу! Лаврін побілів: таке прізвисько... Змагався він, боровся люто, з ненавистю,

і поклав-таки, переміг, та назвисько «хирлявий» і переможцеві припечаталось.

Лаврінів батько тесляр. Його завжди кликали: заходь, мовляв, Петре Миколайовичу, якщо ласка, треба хлівець би підлаштувати. Або: хату хочемо нову, для сина, так, якщо ласка, оце б з неділі... І Петро Миколайович ходив, тесав, стукав. Шнур та гостра сокира, майстер він був добрий, роботящий, дома його тижнями нема, у Лаврінові справи не втручається: то вже Лисавета догляне. А вже Лисавета від синочка не відходила. І стерегла, і годувала, і мила, і вчила, як одбитися від старших. На все йшла. Найменший же наш Лаврінка, він у нас уже мужчинка...

Отак від маминих слів придбав ще нове прізвисько: його тільки й звали — спочатку Лаврінка, а пізніше мужчинка.

Тепер, коли він підріс, дорослі й старші хлопці звали просто Лаврін. Щоб не дратувати. Бився він з усіма, кусався, дряпався до крові. А побитий ішов або втікав до коней у ліс, десь лягав і нищечком плакав од люті...

І от він з'явився.

Руки Лаврін тримав у кишенях. Ми замовкли. І він став і слова не сказав. Очікував. Побачили б його здалеку, пішли б в інший бік чи й порозходились. А тут з'явився несподівано. Витяг руки — вже тримав кисет з тютюном (він куриєв смалку). Скручував цигарку з газети.

— Може, закуриш? — усміхається ніби ласково. А на мене гляне — і зразу набік, в очі не дивиться.

Заперечливо хитаю головою.

— Батька боїшся?

Знову хитаю головою, але вже ствердно.

— Що?

Я зразу помітив: він поглядав на мої чоботи. Говорити я не хотів і все ж не витримав.

— Ну, боюсь батька. Так що? — дивився йому в очі.

Він одвернувся вбік, куриє.

...Я не забув (та й він це пам'ятає), як колись, давненько запропонував мені закурити. Аж просив. Я відмовлявся. А він куриє, дим пускає на мене, це було взимку, на льоду, нікого близько від нас не було. Спокуса в серце мені вповзала, я ж зроду не куриє — як воно? що воно? — а він, одвернувшись, скрутив другу цигарку і врешті ткнув мені: на, спробуй — дає свою з жарком. І я прикуриє. Потягнує, закашляється, слюзи полилися, я все кашляє та кашляє, аж захрип, плював, ось-ось задихнусь... І раптом цигарка в моїй руці тріснула, зашипіла з двох боків, обпалила руки, я кинув її геть, кашель зник, цигарка лежала погоріла на льоду. А Лаврінка на всю голову сміявся, гиготів, аж підскакує.

— То жаль, що ти не потягнує більше. Я б тебе провчив! — знову гиготів.

Я нічого не розумів, злякано дивився на нього.

— Що? Там же порох! У цигарці! Я підсипав. От дійшло б тобі, як ти куриє, та в горло, так ти б тоді знав!

Війна тоді відійшла, а порох у багатьох лишився...

Дома про ту подію не сказав нікому й слова. Було соромно. Згадуючи, і тепер червоніє. А з Лаврінкою зустрічатись не хотів і не хочє.

...Кинув цигарку, глянув униз, притоптає. Підняв голову.

— Що я бачу? У тебе нові чоботи!

Не хотілося говорити. Я тільки й думав про те,

щоб швидше піти додому. Та, певно, не посмів. Не витримав і сказав:

— Нові... Ну так що? — повернувся, щоб іти, та було пізно.

— Почекай! — Лаврін учепився мені за піджак. — Треба ж їх обновити!

Вмить своїми брудними, з присохлим гноєм, великими, гидкими чоботищами почав бити мої чистісінькі, новісінькі чоботи. Я підскакував, піднімав то одну ногу, то другу, відштовхнув його, а він бив, бив... З усієї сили вдарив чоботом його по ногах, вище, по колінах, ще вище...

— Лаврінка ти! Мужчинка нікчемний!..

Хтось із хлопців з другого боку штовхнув його, теж ударив... Я вирвався.

— Мужчинка ти! Хирлявець! — чулося з боків. Я побіг додому.

У повітці сів на дровах, дивився, придивлявся до своїх чобіт. Що він мені наробив! Подряпав, мов пилкою пообдирав, пороздирав гвіздками, певно, в нього десь на підборах залізні шипи... З чорних мої чоботи місцями стали рудими. Я їх витирав, чистив, попольовував, по черзі скидав, залазив руками всередину — поправляв придавлені носки, знову чистив. Майже нічого не мінялося. Пішов у хату. Бабуся зразу відчула.

— Що це з тобою?

Я показав на чоботи.

— З ким же ти?

— Лаврінка...

Бабуся сплеснула руками. Похитала головою. Врешті твердо:

— Ходімо! — Вона одяглася. Взяла ліщинову палицю. — Я тій Лисаветі скажу! Я їй скажу!..

Наша бабуся рішуча. Ішли мовчки, я розумів — гнівилася. Попереду швидко палицею — стук, стук,

ніяк не може заспокоїтися. Цей Лаврінка не раз її доводив.

Ось наша клуня. Через городи за нею Лавріновий двір, хата. Бабуся ще більше поспішає, ніби наступає, певно, щоб не встигла розхолодитися злість. Я насилу встигаю не відстати. За клунею у нас маленький садок: висока липа, кущі порічок, ліщина, дві груші — солодка і кисла. Тільки зайшли за клуню, а там за кущами під липою — Лаврінка. Присів, а ми й застали. Схопився, а штани в руках. Бабуся, не думаючи, не питаючи, сухою ліщиноювою палицею по Лаврінці, по спині, по ногах, руках — раз, раз, раз... Лаврінка вирвався, побіг і вже здалеку:

— Я вам не прощу!..

— Кричи, кричи! — палицею стукнула бабуся. — Оце тобі і все! І не смій!

І обернувшись до мене, теж сказала, але тихо і спокійно:

— Оце тобі і все.

До Лисавети ми не пішли.

Прокинувся вранці, узявся за чоботи: вони почищені, помащені, були майже як нові. Певно, тато...

Того ж тижня батько повів мене до школи. Прийняв нас учитель — він тоді в нас був один — старий, високий, стрункий, зовсім голомозий. Я його знав, мабуть, від народження. Він усіх в нашому селі вчив. Може, навіть і мого тата.

І мене вчитель записав у перший клас.

*Лютий, 1972
Ірпінь*

КРИЖНІ

Чередник Антін Князь — це по-вуличному, а насправді — Антін Сова, з гаю та мочарів, де пасли череду, сердито підганяв корів. Сонце опустилося, час уже до села, туди ж відстань — не близький світ. У надвечір'ї корови неслухняні, ти їх женеш, вони ж похапливо, жадібно рвуть пашу, аби побільше наїстись. А тут у низині, мовби одгородженій гайком, невелика долина, трава молода, соковита, всередині ж озерце, за озерцем вільшаники, осоки, кущі лози. Антін перегнав череду та й вирішив не обходити, а перескочити — озерце вузьке, але довге — знав же: не глибоко й вода тепла — червень, благодать! Та й щоб корови не встигли розбрестися. Стрибнув — аж вода плюскнула — у самісіньку осоку, де вільх доскочив, і з-під його чобіт залопотіла крильми качка. Чередник заляк, прикипів, кроку не рушив, зрозумів: тут поруч є гніздо, саме ж такий час, крижні та чирки несуть яйця.

Заспокоївшись, обережно нахилився, пильно придивлявся, розводив гілки, осоку, і в кущі, звідкілья вилетів крижень, за озерцем під вільхою побачив у рудій траві гніздо, повне біло-сизуватих великих яєць. Взяв одне, усміхнувся: важкеньке. І тепле, аж гаряче. Полічив: десять! Ого-го! Що ж робити? Небезпечне місце знайшли птахи. Чи то лисичка, чи й пес який нанюхає, та ще скоро й озерце пересохне. Шкода качку, жаль і яєчка покидати. Аніж комусь, краще сам заберу.

А Єпіфан десь з лісу гукає:

— Антоне! Князю! — Так його кликали, він давно зник і не ображався, може, й пишався — князь же! — Де ти подівся? Черета розбрелася!

Почувши старшого чередника, не відгукнувся: ось я тут, мовляв, близько, поруч, іду-поспішаю,

а вмиль зняв кашкета, швиденько забрав яєчка, підняв, завагався: ще порозбиваю, знову поклав на траву, дістав із-за спини берестяний кошіль — такий носив у ліс, чотирикутний, легкий, для хлібасолі, — уклав туди здобич, обережно закинув за плечі, натяг на голову кашкета та й поспішив на Єпіфанів голос.

— Де тебе чорти носили? Слід загубив? Дременув за болото?

— Еге, — примирливо, але таємниче усміхнувся Антін. І не стримався: — Качине гніздо знайшов. З яєчками!

— Ну?

— Ось! — і легенько поцокав по кошелю.

— Забрав?

Антін кивнув.

— І всі?

— Усі.

— Скажи! Дурному завжди щастя! — Кинув скручену з газети цигарку, притоптав, плюнув.

— Десять, — мовби не вірячи, ще раз потримав рукою за кошіль. — Ще теплі!

— Теплі? — Єпіфан похитав головою.

Пил на шляху, піднятий чередою, золотів, опускався на землю. Поволі брели корови, за ними чередники. Антін же останній услід. Находився за день, день же улітку — рік, наморився у спеку, і досі пекло в спину, потилицю. От удома вже відпочине. Ішов заспокоєний: повечеряє, ляже на сіно, спи собі цілісіньку ніч. Та ще перед сном крижневою яєчнею підкріпиться. Не такий він багач, щоб качині яйця не забрати, крижень ще встигне нанести в іншому місці. Знайшов гніздо та з яйцями — це удача. От Олена й засмажить яєчню. Вдома курей потроху вирізали, одна попеляста залишилась, але й та вже другий тиждень сидить

у кублі та квочке. А тут тобі, Олено, й подаруночок! Може, й не піде вечеряти (чередників годували по черзі в хатах), хай Єпіфан сам вечеряє...

Веселенько заскочив у двір, у свою хату. Дружина сиділа на ослоні. Зняв із-за плеча берестяний кошіль і, мовчки усміхаючись, поставив на лавці череп'яну полив'яну ще й розмальовану миску. Показав туди одне, друге, третє і далі всі десятеро яєць.

— Це тобі подарунок, Оленко! Крижневі!

— Качині? — сплеснула руками Олена.

— Аж десяток. До пари! От.

Підвелась Олена, довгенько дивилась у миску... Поглядав і Антін то на Олену, то в миску, думав: придивляється, наче вони не однакові. Милується...

Раптом Олена зиркнула на Антона:

— Ти хоч одне розбив? Може, й не свіжі?

Отак кількома словами зіпсувала настрої! А він? І не подумав про це, дурний. Поспішав. Та ще кричав Єпіфан, лаяв. Той завжди лає.

— Аж шкода. Такі великі, та багато ж їх... А що, як із зародками? Каченятка ж пропали.

Недовірливі ж які ці жінки!

Антін рішуче взяв яйце, стукнув об лавку. Яйце потекло, за плівкою червоніло, як муарове. Зрозумів: насиджене, таки із зародком.

— От тобі й десяток! — раптом зареготала Олена. — От ти й без пари! — і далі сміялася, та весело, здалося Антонові.

Був би не витриманим Антін, дав би їй... Та він стримався. Пюнув, зітхнув. Якби ж то знаття, там у гаю одне яечко розбив би, не приніс на страмоту. От тобі й удача. Та вже...

— А курка наша? — Олена вже не сміялась.

— Що курка? — не зрозумів Антін.

— Квочка ж! Підсиплемо. А раптом...

Видно, не вірячи в успіх, а все ж не вагаючись, —

тільки б швидше з цим ділом покінчити, — підняв Антін полив'яну миску, виніс у сінці, штурхнув квочку, вона аж закудкудакала, уклав яйця в тепло насиджене кубло, поклав туди ж і попелясту.

Не повернувся в хату, перечекав хвилину, пішов у село. Темніло. От і краще, ніхто не питає. Побадьорішав, поки добрався до чужої хати, усміхаючись, ніби й нічого не сталося.

Епіфан уже вечеряв.

— Ну? — Помовчав, жував. — Що?

Антін розумів ці ущипливі запитання, ще й як розумів. Хотів був збрехати, та не зміг. Повагався, махнув рукою:

— Поклав у миску перед Оленою... Та й пішов...

От так, ясно й не ясно. Хай сам думає, як хоче.

— Міг би дома й повечеряти, — явно кепкуючи, додав: — Яечнею.

Епіфан пильно дивився в обличчя, та ще збоку, усміхаючись: признайся, мовляв...

Антін одвів очі. Що йому вже казати неправду? Глянув — і одрубав:

— Підсипав під квочку...

Замилувалася Олена на малих-малюсіньких, чорненьких смугастеньких каченяток.

За півтора тижня, як повернувся Антін з гаю, не давши йому і вмитися, найперше гукнула:

— Ти йди сюди! Подивись, які вони в нас!

Ще й не зрозумів Антін, а вона за руку потягла його в сінці. Квочка завоктала, та Олена дістала одну крихітку, притримала у жмені, тільки широченький дзьобик виднівся.

— Бачиш? Бачиш!

— Клади вже... В тепло. Щоб не змерзло, — усміхнувся Антін. — «Що то бездітна жінка...» — І зітхнув.

Раніше за Антона, удосвіта встала Олена, поси-пала в хаті пшоно, крихти сиру — не знала, чого ж вони захотять, що люблять, це ж не курчата! Антін не втручався, хай уже сама, чекав та дивився. Олена принесла з сіней всю корзину разом із квочкою та малими — квочка знову сердито за-квоктала, малі ж ледь попискували — і легенько випустила всіх на підлогу: їжте! Попеляста справді клюнула кілька разів, кличе малих, а ті — під неї, приліпилися до підлоги, як завмерли. Квочка при-сіла. Згодом знову встала, подзьобала пшоно, сир, кличе, а вони знову під неї.

— Заспокоються, звикнуть, — махнув рукою Ан-тін та й пішов: час уже гнати череду.

Забачив на вигоні Єпіфана, підійшов, статечно привітався і так байдуже, між іншим сказав:

— А знаєш, наші вже бігають.

— Ти про що?

Знову не втримався Антін, аж рот щасливо розкрив:

— Та каченята ж. Крижневі.

— Живі?

— Всі. Дев'ятеро.

— Везе людині, — Єпіфан поліз у кишеню по кисет.

Непорушно сиділа Олена, чекала. Може, води хочуть, водяні ж птахи? Долила чистої води у шап-лик, узяла каченятко, щоб показати, а воно з рук — стриб, та в воду, ковтнуло і попливло. Забула ж, дурна, заусміхалась — це ж качки! Треба їх на воду. Забрала всіх у корзину, зверху квочку, понес-ла до копанки.

За двором через вулицю верби, моріжок, широ-чезна копанка, як озеро.

Донесла до берега Олена, розігнала чужих гусе-

нят, свійських качок білих і рябих, пустила своїх смугастих, жовтеньких знизу. Квочка зразу кличе, а малі від неї прожогом до води. Берегом бігає квочка, кидається в воду, кличе, розгрібає землю, шукає їм черв'ячка, а малі за чужою качкою попливли, почули її голос і слідом, слідом. Хитає головою Олена, ох, та різна ж у них мова, не розумієте мами. Мами? Мачуха вона, от у чому справа! Та й вона вас не розуміє.

Пішла в хату, сиділа, думала, а заспокоїтися не змогла.

А малі, нагулявшись, попливли до берега, саме туди, звідкіля пустила їх, прибігли до квочки, сіли гуртком, як грудка одна. Попеляста теплими крильми пригріла їх. А Олена чекає, милується.

Час уже годувати їх, так, либонь, здогадалася квочка, підвелась, узялась за своє, розгрібає у всі боки землю, скликає малих. Олена теж запрошує: беріть, їжте, підсипає ще. І малі побігли в тінь за вербу, почали дзьобати, спробували мочений хліб, свіжий сир, поковтали того-сього, роти в них широкі, лопатисті, не те що в квочки, хіба ж їм копатися в землі? Поїли-таки! — радіє Олена. А вони, смішно хитаючись, навіть крильця порозкривавши, мов хочуть полетіти, чимдуж побігли до води.

Перед заходом сонця, дочекавшись нарешті малих, Олена через вулицю обережно підганяла каченят, праворуч, ліворуч поглядала, щоб коні з возами не наскочили, заклично примовляла. Квочка теж по-своєму кудкудахкала-розмовляла, малі ж ішли слухняно. Сусідки з-за тину поглядали, хитали головою, усміхались: треба ж таке! А тут ворона з осокора шухнула вниз, змінила напрям і подалася вгору. В ту ж мить каченята, як ішли, так і впали в пісок серед вулиці, припечатались і за-

вмерли, як грудки. Завмерла і Олена: такого вона ще не бачила. Лише квочка протяжно просигнала: кррришшш!

Корови вже йшли, хвостами розганяючи мух, гедзів, поспішали додому.

Зайшла в хату Олена, а в хаті — Антін.

— Ну, як вони?

— Їм аби вода, — радісно показала у вікно. — Аж натомилась за день. Їдять уже. Додому зі мною прийшли. Такі розумні, такі розумні...

Підросли качечки. В липні стали справжніми дорослими качками. Сміливо і вперто бігали на своє подвір'я їсти — звикли. Олена ж давала їм смачне тісто з вареною картоплею. Попеляста давно вже їх покинула, а вони незалежно розкошували в Рябковій копанці, вибирали ряску та росли.

І не вгадати, в серпні стали схожі на свійські сірі, видно тільки де селезень, де качка, а все ж сторонились білих і глинястих свійських. Прилітали й дикі, сідали з ними і крижні, і чирки, а вечорами знімались, летіли. Домашні ж Оленині поспішали додому.

«Може, вони й справді стануть ручними? — думала Олена. — Якби ж то...»

— Поріж їх, — сказав Єпіфан, — побачиш, полетять. Та ще мисливці почнуть стріляти.

— Що ти? Як же їх різати?

— Ого! Накажи тільки.

А тим часом однорукий сторож Михайло, а повуличному Голоїд, понабивав шротом набої. Рушниця в нього одноствольна, стріляв теж однією рукою, а вціляв — перший у селі мисливець. Тепер чекав лише сезону.

У середині серпня, як і годиться, в неділю почалось полювання. Мисливці, хоч їх у селі й не

багато, в болотах за озерами стріляли, а найбільше полохали, розганяли качок. Вечорами частіше почали прилітати птахи в Рябкову копанку, ніби на захист — тут поки що не стріляли.

Повернулася Олена з роботи. За нею в двір прийшли качки. Хазяйка накидала їм їсти, присіла на порозі, милувалася, як вони жадібно ковтають, наступають одна на одну, усміхалась, відчувала ніжність — це для неї втіха й радість.

Увійшов Антін. Теж присів поруч. Перелічив качок. Мабуть, у дорозі хтось йому вже казав, що на Рябковій копанці стріляли.

— Їх так і було восьмеро?

— Як це? — Олена теж полічила, сплеснула руками: — Встрелив уже хтось!

— Поріж-таки їх, — зітхнув Антін.

Олена тільки поглянула на нього, одягла хустку, мовчки вийшла з двору.

На вулиці сусідка спинила її:

— Чи всі ж твої каченята цілі? Аж двічі стріляв Голоїд. Та й з того боку теж.

Прискочила Олена в хату до Михайла, не привіталась, аж руки взяла в кулаки.

— Встрелив качку?!

— Та що ти? Що я — твоїх не знаю?

— Де ж вона ділася? Твоя робота! Твоя! Прости мені боже, ще стрілятимеш — і праву руку одірву...

Кілька тижнів у селі не стріляли.

І все ж за якийсь час Оленіні крижні перестали приходити в двір. Зранку, коли навкруг берега людно, проходили, їздили, перегукувались люди, іноді птахи знімалися, відлітали. А під вечір все-таки прилітали, спускалися на своє улюблене Рябкове озеро. Більшість у селі знала їх і любила, як

своїх. А побачивши їх приліт, приходила Олена до води, кликала тим же своїм ласкавим голосом, повторювала: вуть-вуть-вуть... Вони підпливали близько-близько до берега, але не йшли вслід, як бувало. Дорослі стали, літають куди захочуть... та й наполохали їх... стільки бахкали.

Сумувала Олена. Темніло, вона поверталася в хату. Скрушно сяде на ослін, задумається, забуде й про вечерю, зітхає. Хоч би вони швидше відлітали у вирій, постріляють же всіх. Здичавіли. Не наші вже вони. Та й хай. Аби залишилися живі...

Пізньої осені ще вдосвіта в неділю на базарному майдані почали збиратися люди. Двічі на рік буває в нас ярмарок — весняний і осінній. У той недільний день сходився великий осінній ярмарок.

Людно, святково на вулицях. Ще святковіше на майдані. Місцеві й приїжджі заходять у крамниці, виходять з пакунками, весело перекидаються дотепами — і знову в гущавину ярмарку. А людей там — знайомих і незнайомих — ні пройти, ні проїхати. Ярмарок так ярмарок!

Опустилося сонце. Порідшало на майдані. Порідшало і на вулицях. Роз'їжджаються прибулі. Хто на машині, хто на велосипеді. Піші — через город стежкою до своєї хати.

На возі, не поспішаючи та ще й мугикаючи якусь немудру пісеньку — добре, видно, поярмаркував, — їхав додому якийсь опасистий чоловік. Саме проти Рябкової копанки раптом на півслові замовк, різко зупинив коня, видобув з лойтри рушницю, швидко вклав набої, — не забув ще й патронташ причепити до пояса — мисливець же! — не дійшовши до берега, з-під верби прицілився — качки далеко — і бабах, бабах. Качки злетіли, покружляли навколо озера і сіли на протилежному боці. Стрілець кинув

рушницю на воза, сам ускочив туди ж, віжками стьобнув коня, рвонув уперед.

Та поки доїхав туди, там уже зібралися люди. Олена з Антоном тільки почули постріли — перші вискочили з двору.

Стрілець таки встиг стрільнути, вкладав нові набої, та Олена з Антоном уже добігали до нього.

— Ну, вже я їм, цим стрільцям-розбійникам, дам... — шипіла Олена, коршунію накинута на мисливця, схопила за рушницю, струснула, люто дивилася в очі:

— Стріляй, стріляй! — кричала. — Стріляй усі свої набої!.. У світ божий... у небо! — стукнула підборами. — Та не смій наших качок чіпати!

Отетерілий червонолиций мисливець дивився на жінку. Раптом зрозумів, зареготав, підняв рушницю і почав бахкати в небо, в білий світ.

— Всі вистрілюй, усі!

А той бахкав, кидав порожні гільзи.

— Все! — стрілець поклав рушницю на воза.

Ну й салют же був, так салют!

А крижні знялися ще раніше, ніж почався отой веселий салют, розлетілися в різні боки над вербами, піднімалися вище, вище, сходилися в гурт. Олена побачила, про все забула, зачаровано дивилася вслід. Скільки ж то їх тепер лишилося?

Та не встигла перелічити: швидко ж летять вони! Далеко вже врівнялися ключем, але бачила: багато їх. Полетіли, полетіли далі, туди, на Чернігів, на Десну, на Київ. І жаль їх, так жаль... Тепер не прилетять. От побули в гостях та й попрощалися. Зітхнула. І жаль їх і радісно. Живі-здорові ж... Може, навесні й прилетять. Може.

СПОГАДИ

МАЙК ЙОГАНСЕН

Справи давноминулі, може, не все достеменно так, але було, було.

Мені не хотілось писати про себе, та без цього не обійдешся.

Пізньої осені 1930 року я покинув Чернівці. А вже був на другому курсі сільськогосподарського політехнікуму. Неохоче віддали мої документи: подумай та роздумай перед тим, як покинути, та я вперто вирішив їхати. Знали б вони, ті, що раяли мені продовжувати тут учитися, в чому основна причина, що змусила мене виїхати звідси, думав я, певно, не тільки підтримали б, а може, й документів не віддали. І удень, і особливо ночами не раз про це думав і передумував...

Жив я разом із студентами у тому ж політехнікумі — великий, міцний, мовби важко притиснутий до землі, білий будинок — колишня духовна семінарія (в час Вітчизняної війни розбомблена), на другому поверсі, теж у величезній одній кімнаті, вірніше залі, перегородженій, ніби арками, на дві чи три частини, без дверей, з вузькими східцями вниз. І було нас у тій «бурсі» близько сорока чоловік, старші й молодші, більше старших, багато з яких, крім початкової школи, ніде не вчилися: робітники з міських заводів, залізничних майстерень із міст Глухова, Шостки, Конотопа, Бахмача, чимало — «по разверстке»... А прибули учитися «на агронома». Гуртожиток для нас був і аудито-

рією, тут ми читали й писали свої завдання, особливо увечері. Скрипучі залізні ліжка часто будили нас уночі, бо розділяли нас тільки тумбочки та табуретки. Отак ми й жили у цій великій комуніспальні.

Скоро кожен із нас, як і годиться, мав своїх друзів-товаришів, з ким одверто і сміливо можна поділитись думками. Ну, і знали (більше відчували) й таких, яких слід остерігатись у розмовах. То були роки, коли, починаючи з шахтинського процесу, СВУ (Спілка визволення України), процесу Промпартії, без кінця то когось «викривали», то критикували, то «били» за збочення «лівих» і «правих», допитували, судили, садили, нищили... Газети, радіо читали і слухали більше мовчки, очима на когось із друзів глянеш, іноді коротку репліку кинеш — і обов'язково навкруг озирнешся: чи нема поруч «довговухих слухачів»... Поміж собою — частіше одні, на один — не раз розмовляли про те, що нас турбувало і мучило. А мучило багато.

Поіменно я і зараз пам'ятаю своїх друзів, з ким відверто розмовляли, ходячи по Чернігову і в гуртожитку, а таких, кого остерігались, — намагались уникати. Часто бували й такі моменти у тому ж нашому гуртожитку, коли хтось із газетою в руках підходить поділитись, мовляв, читав, або порадитись. Підходять інші — гурт, та ще у такій, як наша «бурса», — мов на вокзалі. На початку коротко, обережно, далі ширше, гостріше розмови-перемови пішли. Обережність не кожному вдається витримати.

Отож після коротких і ніби невинних подібних розмов несподівано трьох нас «запросили» на комсомольське бюро. По черзі, одного по одному почали питати-допитувати: такого-то числа у гуртожитку між вами були розмови про... Рикова,

Бухаріна, Томського... Хто говорив, і саме як говорив?..

Справді, кілька днів тому в центральних газетах критикували, викривали правий ухил Рикова, Бухаріна... Здавалося мені: ми ж тільки з газети «по писаному» повторювали. Правда, хтось (я то знав, хто) із нас нагадав слова Рикова, мовляв, десь говорив він, що наших селян, які орють, сіють, годують усіх нас, тож саме їх найперше слід забезпечити хлібом, житлом... І от тепер допитують нас, ніби це наші слова: хто із вас це говорив, хто його підтримував, чому ніхто з вас не спростував ці ворожі розмови? Не викрили — тож виходить підтримали. На бюро розмова не закінчилась, а тільки почалась. Почалась і потяглась. Вирішено в ближчі дні розслідувати...

Додалось згодом і давніше. Того ж пізньосінного місяця два тижні працювали ми «на картоплі» в селі Бобровиці. Ночували в клуні на соломі, багато хто з нас простудились. З товаришем допросились у нашого ж студента-старости відпустити додому в гуртожиток. Він згодився при умові, щоб хтось із старших нас підтримав. Старших ми не знайшли. Осінній вечір, швидко сутеніє... і ми не вдвох, а вже четверо полем навпростець, щоб ближче, пішли пішки. Добрались до гуртожитку аж серед ночі. Простуджені, кілька днів при високій температурі видихали. Тепер не комсомольське бюро нас «вивчало», а на загальних зборах наші імена картала наша ж студентка, удвічі старша за нас (називали ми її «тітка-делегатка», уміла вона і любила завжди виступати), назвала нас дезертирами... Почалось, потяглось...

Ми вирішили покинути наш політехнікум. На одному аркуші демонстративно написали наші прізвища кожен різним кольором: червоним, чорним,

синім, разом подали директору. Стояли ми проти нього подалі від довгого столу. Було мені не те що сумно, а тримала якась непевність — що ж буде далі?.. Директор якийсь момент ніби вивчав коротку нашу заяву, потім на кожного з нас глянув, саркастично усміхнувся і раптом сердито й твердо сказав:

— Я не підпишу колективну заяву... та ще кольорову... — зневажливо кинув її на великий стіл у напрямку до нас.

Мовчки забрали ми заяву, вийшли... і тут же, на підвіконні, кожен окремо написав свою заяву звичайним олівцем. Знову зайшли в кабінет, директор на порозі зупинив нас:

— Віддайте в канцелярію, рішення довідаєтесь завтра...

Забути оці нервування, коли і чим це закінчиться, заспокоїтись, звичайно, я не міг, хоч і був будь до чого підготовленим. Та коли другого дня в канцелярії давно знайома нам, приємна секретарка з моїми документами в руках тактовно радила-розраювала мене не робити «цієї помилки», мовляв, ще не пізно, залишайтеся... зразу відчув я — не лише від свого імені це діється. Та я розумів, що я вже не студент. І ця реальність гостро стукнула мені в серце, відчув себе... просто порожнім. Таке відчуття, ніби відпливаєш від рідного берега, а чужого дальнього не бачиш. І розумів: не від розваги ідеш, а від чогось небезпечного утікаєш. Почав пливти, то пливти... Пливти...

Тоді ж в обкомі теж забрав комсомольські справи.

Валізка, книжки (здебільшого поетичні: Тарас Шевченко, Михайло Лермонтов, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Олекса Влизько), пішов на такий крок — махнув на Кубань, вирішив працювати агрономом. Про це прочитав у газеті (а мені

було двадцять!), в ті часи багатьох кликали, інших навіть просили.

Кубань... Чому Кубань? Іще школярем у юнацькі роки, читаючи давні й не давні книги, захоплений був я історією рідної України, особливо Запорозької Січі (дідівська та батькова була у нас своя «домашня» бібліотечка, частина релігійна, більшість різноманітна, кілька книжок українських: Шевченків «Кобзар», великий однотомник Гоголя М. В., «Історія України-Русі» Грушевського М. С., така ж книга Аркаса М. М з портретами українських гетьманів)... Я читав і перечитував ці книги, а з «Тараса Бульби» або «Гайдамаків» багато напам'ять міг читати.

З болістю-гіркотою знав, як у ті давні часи російський уряд гнобив, руйнував і врешті зруйнував вольну Запорозьку Січ. («...истребить Кош сих, козаков, как гнездо их своевольств, и, усмирят, учредит над ними начальство».) Знав, як горде, непокірне Запорозьке військо з обуренням, ненавистю відстоювало свою вольність. І знав, куди після ліквідації Січі царський уряд безцеремонно «вірних козаків» поселив — між Південним Бугом і Дністром. Згодом запорозьких козаків перейменували на Чорноморське козацьке військо. Пізніше Чорноморське військо переселено було на чорноморський кордон на правому березі річки Кубані. А ще пізніше Чорноморське військо разом з частинами кавказьких козаків перейменовано було на Кубанське козацьке військо. Певно, розрахунок був такий, щоб і сліду не лишилось від Запорозької Січі...

Точно, звичайно, того я не міг знати, та тяготіння якесь у душі певно було. Діди, прадіди мої були козаками-запорожцями, сам відчував себе нащадком того ж роду-племени. Тож, покидаючи свій

рідний край, ламав голову: куди їхати, де жити? Звичайно, поміж своїми, хай і далекі, та все ж рідні. Та й Кубань — край південний, сонячний, чорномор'я, роздольні степи, річки, дальні кавказькі гори... Наївність, може, якась романтика... Та дороги, простори я уявляв, мріяв, заспокоював себе...

От тільки грошей мав обмаль. Звернувся на біржу праці (була тоді така установа), там дали мені лише на дорогу, тому надумав зупинитися в Харкові. Слід додати: мені у відділі кадрів ЦК ЛКСМУ запропонували переїхати в Харків, в університет. Подбав про це Володимир Гавриленко. Вірші писав я й раніше, а в ті студентські роки написане посилав у газети, журнали, дещо було надруковано в Києві, Чернігові, потім у Харкові, в журналі «Студент революції», в газеті «Сільськогосподарський пролетар».

У травні того ж 1930 року побував у Харкові: покликали нас, молодих письменників, на першу нараду «ударників соціалістичних ланів».

У Харкові, здавши валізку в багаж на вокзалі, трамваем доїхав до площі Рози Люксембург, довго нерішуче стояв проти «Сільськогосподарського пролетаря», вагався, не знав, як зайти й сказати, що хотів би одержати гонорар (я цього слова просто боявся), бо там був недавно надрукований мій вірш, чекав, може, хтось із знайомих вийде (я ж у травні декого з них зустрічав і вже знав). На біду, ніхто не з'являвся. Та сміливіше ж! І я пішов у двері, потім на другий поверх, зупинився, оглянувся: куди ж і до кого зайти? Дверей чимало, стукотить друкарська машинка, та й темнувало. І тут навпроти виходить з паперами, газетами Іван Даниленко (він працював тут же в газеті, ми вже були знайомі), став, привітався: ти чи не ти? Звідкіля ти взявся?

Як приємно було зустріти знайомого товариша!

Вояж мій на Кубань так і обірався. Ще не оговтався, як увійшов Володимир Гавриленко. Я тільки почав розповідати, куди збирався їхати, він зупинив:

— Нікуди не поїдеш. Ти ж одержав від ЦК ЛКСМУ відношення?

— Тут. Зі мною.

— Будеш учитись тут. Працюй. Віршуй! — весело засміявся.

Ночував я на Толкачівці, в кімнаті з харківськими студентами, ліжко віддав мені Володимир Гавриленко. За кілька днів він же повів мене в університет (тоді він іменувався Інститут педагогічно-професійної освіти) до ректора. Переглянувши мої документи, ректор підвів голову:

— На перший курс?

Я не встиг відповісти — бо ж збирався саме на перший, — а тут Гавриленко перехопив:

Учився на другому, то хай і далі вчиться на другому.

— Але ж то був сільськогосподарський політехнікум, інша програма, доведеться багато складати іспитів -- відстав же.

— Складе. — І до мене: — Як ти?

— А скільки? І коли іспити?

Мені, звичайно, хотілось лишитись на другому курсі, другий — це ж другий, а не перший, та я й чув уже, хто там, на другому, учитись, які літератори, поети, але й побоювався, вагався.

— Мінімум чотири. Може, й більше. До весни.

Ще попереду півзими, далі весна...

— Складу, — сказав я.

І почалось моє знайомство з письменниками.

Жили ми, студенти, на Толкачівці. Непомітно перейшли Новий рік, уже й 1931-й. В ту зиму, чомусь мені здається, була холоднеча, може, тому, що я одягався легко, вітер завжди здавався мені проти: униз від Толкачівки з півночі та зі сходу від Журавлівки завжди б'є вітер, а то й стриже сніг, я швидко бігав, частіше їздив у трамваї. Їздили ми до університету через Пушкінську вулицю.

Ми не пропускали занять, тим більше, коли в аудиторії (аудиторії були в різних приміщеннях) приходили улюблені наші професори: Олександр Іванович Білецький, Леонід Арсенович Булаховський, Микола Костьович Німчинов, Володимир Дмитрович Коряк... В душі я пишався, що мене вчать *такі* професори. А жили ми разом з моїм другом відтоді й досі — Степаном Крижанівським.

А вже додому, на Толкачівку, частенько недоїжджали, а забігали в Каплунівський провулок № 4 — незабутній усім нам Будинок Блакитного. Ми, студенти-літератори (так нас звали з інших факультетів: історики, географи, біологи, або ще лінгвістами, філологами), знали, коли в Будинку Блакитного сходяться письменники.

У Будинку можна було купити талони, пообідати. І ми, якщо були гроші, охоче захоплено залишались на довший час. Увечері часто сходились молоді поети, прозаїки, критики, драматурги, найчастіше поети-студійці з заводів «Серп і молот», «Тракторного», ХПЗ та інших. Поети читали свої вірші, ми слухали, хто виступав, кого хвалили чи критикували. Знали вже багатьох, особливо старших, видатних. А читали все. Не пропускали надрукованого в газетах, журналах «Плуг», «Гарт», «Молодняк», «Літературний ярмарок»...

Отак серед зими зайшов я до Будинку Блакитного. З холоду — тепло, приємно. Внизу купив тало-

ни, чув: поруч, з другої кімнати, стукотить більярд. Я вже тут бував не раз: столики впритул біля стін так, що можна сидіти утрьох. Місця майже скрізь зайняті. От тільки найближче проти мене один приємний чоловік (я його вже колись бачив) одкинувся, спиною притулився до стільця, курив. Проти стіни вільний стілець, на стільці лежить сірий капелюх. Підійшов ближче, неголосно питаю:

— Тут вільно? Можна сісти?

Глянув, потягнувся до попільниці, з цигарки легенько струснув попіл:

— Так, вільно. Будь ласка. — Знову курив.

Капелюх я перекинув з стільця на другий стілець і сів проти цього чорнявого чоловіка. І тут же від буфета підійшов другий товариш — високий, довголиций і, здалось мені, суворий, нелюб'язний.

— Для чого ви? Я міг би й сам перекинути капелюха.

Я спаленів, аж устав.

— Пробачте, я гадав, це не ваш, а...

— Однаково, — невдоволено одвернувся, взяв капелюх і до товариша: — Підемо? (Розмовляв поросійськи).

Розгублений, я не смів і оглянутися: чи хтось чув, бачив?

Улаштувався проти мене хтось із плужанців, він ось-ось розминувся з цими двома товаришами, не знаю, чув чи бачив мою неприємну пригоду.

— Хто це був?

— Що ми привіталися? І оце обоє пішли?

— Один з капелюхом...

— А! Петніков.

— А другий, приємний?

— Майк Йогансен.

Мене консультантом прийняли до видавництва ЛІМ — «Література і мистецтво». На третьому курсі нас перевели на п'ятиденки: чотири дні занять, п'ятий — вільний, отже можна працювати, та й мусиш — нас позбавили стипендії. Тоді частенько з студентами проробляли різні експерименти, наприклад, запропонували вчитися бригадами, потім увели п'ятиденки і так далі. Отак я й потрапив до «Літератури і мистецтва», і вчився, і писав, і працював — усього потроху.

До видавництва ЛІМ, як і до інших видавництв, журналів, приходило дуже багато листів, пакетів, бандеролей звичайних і рекомендованих. То були здебільшого поезії: вірші, поеми; та й проза — багато оповідань, повістей, романів.

Нас було кілька отаких консультантів: один відповідав за прозу, перечитував оповідання, повісті, навіть романи, коротко одписував листи: ваша повість незріла, недороблена... учіться у Коцюбинського, читайте оповідання, романи сучасних письменників і т. д. У консультанта драматургії було легше: трагедій, драм, комедій приходило досить мало, якщо порівняти з прозою чи поезією. Найважче, мабуть, було нам, поетам-консультантам: вірші, поеми приходили щодня десятками. Зате нас у ЛІМі було двоє.

Ми «сортували» вірші, поеми: на безнадійні, слабенькі, малограмотні відповідали, можна сказати, одним сортом — таку вже мали написану й надруковану під копірку відповідь — і майже те саме, що і в прозаїків: ваші вірші (поема) недороблені, української мови поки що ви не вивчили, от, наприклад, пишете (приклад), епітети, метафори... ямб, хорей, — вивчайте, читайте, учіться у Павла Тичини, Маяковського.

Траплялися, звичайно, й гарні вірші. Таким автограм писали кожному окремо листи не стереотипно і підтримували, вірші часто рекомендували, слали чи віддавали в газети, журнали.

Ну, і сам я, працюючи в «Літературі і мистецтві», за той час підготував свою книжечку.

Ще до того, там же, у видавництві ЛІМ, 1930 року вийшла моя перша книжечка, поема «Переможці степу». Мушу сказати, я її не подавав у видавництво. З журналу «Трактор» цю невеличку поему запропонували (тоді все робилося простіше, попередніх планів не було), і за кілька місяців книжечка вийшла. А вже згодом я віддав збірку поезій з назвою «Декади зросту».

Хвилювався, чекав. Приходив до видавництва здебільшого після занять в університеті. І в якийсь день зайшов у кімнату, не в ту, де працював, а поруч, де бував один з редакторів поезії.

В кімнаті нікого не було. Не сідаючи, оглянув стіл — певно чогось шукав. Лежало чимало папок, і серед них побачив свою руду теку, рукопис «Декади зросту». Розкрив: зверху лежала — рецензія не рецензія — просто без будь-якої назви, ні про автора, ні про того, хто написав цей відгук, всього на аркушик паперу, а написано й ще менше, правда, густо, дрібним, прямим почерком і чорним, ніби тушшю. Я зирнув униз, прочитав дату і підпис: Майк Йогансен. Із стукотом серця почав читати.

Зміст приблизно такий: перечитав цього молодого поета, писати може, і, певно, згодом буде й краще, хоч у віршах є й зайвина (потім, пізніше, коли ми були знайомі, я вже знав, що він любив такі слова), можна скоротити, а дещо й вилучити, там я підкреслив, відзначив, а так скоротивши, можна б якусь тисячу й надрукувати.

Оту «якусь тисячу» абсолютно точно пам'ятаю, це ним написані слова.

Навесні 1932 року моя перша збірка віршів побачила світ, а я вже її натрапив у книгарні, куди, особливо на вулиці Карла Лібкнехта, часто заходив. Отож, по суті, я й був хрещеником Майка Гервасійовича Йогансена.

«Харків, Харків, де твоє обличчя? У чому твій зміст?»

Ідучи по дошках або й по грязюці (такі тоді були тротуари на Толкачівці) повз «Гіганта», ми часто восени та й в інші часи весело жартома скандували: «Харків, Харків, де твоє обличчя? Харків, Харків, у чому твій зміст?» — і тоді багато хто з нас, та й не тільки з нас, молодих студентів, а й старших людей, повторювали ці вірші, написані Павлом Тичиною. Майк Йогансен взяв їх епіграфом до свого ревію і по-своєму «обіграв». А почалося з театру, з «Березоля», де його вірші поклали на музику. Так само й я повторював слова, не згадуючи автора. Аж тепер Степан Крижанівський нагадав: «Харків, Харків...»

Після університету, по десяти місяцях служби в армії, повернулись до Харкова і жили вже у «Слові»: Степан Крижанівський, Іван Вирган, я. Там же жив і Майк Гервасійович Йогансен. Згадую Крижанівського, Виргана, бо ми приятелювали, а згодом здружилися з Йогансеном.

Будинок «Слово» — це вже історія. Історія літератури, історія письменників. Під вечір — день улітку довгий — всі, посидівши за столом, попрацювавши, виходимо у двір. Тут у нас ніби клуб, у садку, з південного боку, сидимо, говоримо про що завгодно, дехто грає в шахи. А частіше, це вже в дворі, там натягнута біла сітка, сходиться більша компанія волейболістів: Іван Вирган, Геннадій

Брежньов, Степан Крижанівський, Олександр Хазін, Йосиф Фельдман. Хтось стукне м'ячем, ще стукне — і вже прийшов Майк Гервасійович. Грали добре, вперто, хоч, звичайно, не всі однаково. А там з'являвся Володимир Сосюра. Ще не дійшовши, двома пучками проти своїх уст показував (всі ж зайняті грою): дай, мовляв, цигарку. А вже накурившись, грав з усіма нами.

— Я гратиму проти Майка, — жартома чи всерйоз казав Сосюра і ставав з протилежного боку сітки.

Майк Йогансен, стрункий, високий, чорночубий, вродливий — глянеш і зразу бачиш — спортсмен! І не тільки тому, що відмінно грав у більярд (його звали король більярду) чи у волейбол, а був спортсмен всебічний. І звичайно ж — мисливець. Про що буде сказано далі.

А вже коли звечоріло, розходились хто куди, але не всі разом. Я любив ходити з Майком Гервасійовичем. Ми часто — Крижанівський, Вирган, я — разом ходили до Лісопарку. Частіше саме ходили, а не їздили. Це близько. Походимо, погуляємо, сядемо, поговоримо. Поки дійдемо, по дорозі Майк Гервасійович обов'язково зупиниться.

— Купимо насіння.

— Від нього потім не відчепишся.

— Не любите?

— Ого! Ще й як. Язик поколеш, а лузатимеш. Краще не треба.

— А ми, білого. Гарбузового. Підсмажистого. Смачне, пахуче...

І водночас, у найкращому розумінні, був інтелігент, естет. Ми наслідували його.

У мене було таке враження, що він тягся не до старших письменників, а до нас, до молодших, а точніше — до молодих. Та він і сам же був

молодий і фізично й духовно. Я його любив. Він це відчував і знав. Ну, звичайно ж, йому було не байдуже, що його люблять, слухають. І він, гадаю, ставився до мене більш ніж дружньо. Приємно було ходити разом тихими зеленими вулицями зразу за «Словом». Ми ходили, відпочивали і говорили. Якщо футбол — їхали на стадіон.

Розмовляти з Майком Гервасійовичем було легко й приємно. Говорив дотепно, влучно, не стомлював слухача. Я захоплювався його допитливістю, здавалося, він все і про все знав. Мабуть, так воно й було. Говорив просто, але і впевнено; слухаючи його, не вагаєшся, зразу віриш.

Сміливо дозволяв говорити про інтимне. У тридцятих роках закохався, одружився. З першою дружиною розійшовсь. Їхній хлопчик Гай (він звав тільки Гайок) жив то в мами, то в батька. Розлучилися з дружиною, як кажуть, мирно, мовби домовились, згодились, і після того теж зустрічалися дружньо. Ми, друзі, ніколи про це не питали, не говорили. Може, не траплялось такої слушної нагоди, а певніше, незручно було про таке питати...

Йшли з ним: Іван Сенченко, я. Осеніло, біла павутина чіплялась за кущі, жовте листя. Ми ходили по Лісопарку, Майк Гервасійович одягнений у брунатний лижний костюм (він любив таке вбрання), голова одкрита. Проходили дівчата, молоді жінки. Раптом Майк Гервасійович сказав:

— Закохався, одружився вдруге. Аж тепер відчув, що таке любов. Більше: зрозумів, що таке жінка.

— А досі?

— Усміхаєтесь? Отак і було досі. Не розумів. Не знав.

Щодо мови — він був професором, офіційним чи не офіційним, але справжнім професором. Ми так його й звали:

— Професоре, скажіть, будь ласка, таке слово — «тишина» українське є?

— Як уже ви сказали, то, певно, є. Десь, може, в іншому реченні й краще, скажімо, «тиша», але й «тишина» теж існує. — І повторив мовби на слух: — Ти-ши-на.

— А «серебро»?

— Є й «серебро». Є й «срібло». Аби на своєму місці. У мене ж ви натрапляли, якщо читали мої поезії, «сереброкрилий». Пишіть сміливо! Зверніть увагу на Юрія Яновського, яка в нього мова. Або в Тичини. Отак, як і вони, пишіть.

— Ого! То ж *п о е т и...* Такі поети!

-- Не прибіднюйтесь. Будьте такими ж поетами. Але іншими.

Не раз казав, не раз я це чув, звертав увагу — він ніби хизувався:

— Що я написав з поезій — не переробляю начисто, зразу віддаю в друк.

Мовляв (так я розумів), коли переробиш, це вже буде не те, що зразу задумав, відкарбував...

Кохався в природі, любив птахів, тварин, звірят. Про це казав захоплено і завжди дотепно. Нагадай лише про полювання, і він обов'язково щось розповість. Частіше — про собак.

— Уникайте невігласів! — І запевняв: — У час полювання пес усе краще розуміє, ніж гадають мисливці-невігласи, такі усе зіпсують.

Сам Майк Йогансен був справжнім мисливцем. У ті часи багато письменників захоплювались мисливством, починаючи з Остапа Вишні, Олеса Досвітнього, Олександра Копиленка. Про полювання влучно й дотепно написав у своїх книжках

і Йогансен, особливо у «Подорожі ученого доктора Леонардо...».

Майк Йогансен, безперечно, був мандрівником. Бродячий дух його не покидав. Несподівано зникав, з весни до літа або й до осені його не побачиш: мандрував. З'являвся теж зненацька, приїздив засмаглий, задоволений, веселий.

Уже з назв його книжок можна зрозуміти, куди він їздив, де побував. Та ж «Подорож ученого доктора Леонардо... у Слобожанську Швейцарію» (1930 рік), «Три подорожі» (1932 рік), «Подорож у Дагестан» (1933 рік), «Кос-Чагил на Ембі» (1936 рік) та інші про все це оповідають.

Думав про те, що і про що надалі, які книжки мріє написати. Пригадую, коли вийшла книга «Подорож ученого доктора Леонардо...», він у видавництві ЛІМ саме тримав цю книгу в руці, і один автор просив підписати «на добрий спомин» автограф, він, підписавши, сказав:

— Битимуть мене за цю подорож. Але в мене мрії — про інші подорожі.

Майже щороку Йогансен мандрував. Про «Кос-Чагил на Ембі», приїхавши, розповідав:

— Отам, де я побував, — біле містечко. Гіпс, пісок... і нафта. Біле з чорним. Азія. А я захоплений. Уже пишу.

Задумане виконував не вагаючись. Писав, здається мені, легко, образи кликали вперед, у глибину. Писати — природна його стихія.

Багато написав поезій, оповідань, нарисів, повістей, літературознавчих праць.

Колись він писав у маленькій передмові до книжки поезій: «Читаючи її, ви перейдете від стихійної революційності юнацьких літ через манівці романтики чистого слова до балад активного учасника великої соціалістичної будови». Отак

і сам пройшов. Точнісінько можна це сказати й про нього.

Інший раз — ще до тридцятого року — писав, назвавши себе «ледачий автор», мовби кепкуючи: «Творю, сидячи коло столу і вмочаючи перо в атрамент. Пишу на чистому папері...» Такий він і був: дотепний, розумний, хай і кепкуючий, але і з себе також. «Писав хороші вірші і погану прозу до 1928 року. В 1928 році отямився й почав писати хорошою прозою».

Так як же він писав?

Тепер мало в кого збереглися надруковані його поезії, проза. Видавали ж тоді книжки малими тиражами, для прикладу, в мене збережена його прозова книжка, тираж якої 3105 примірників, поетичні ж — іще менші. Конче потрібно перевидати прозові та поетичні книжки цього видатного письменника.

Наводжу кілька прикладів його поезій.

Непереможні хмари-гори
Ламались, падали, пливли
В архіпелаги неозорі,
І птиці линули в імлі. .

(1921 р.)

Дві тисячі літ були б ви богом,
У хмарі стояв би ваш мідний геній.
За тисячу з вас зробили б святого.
Тепер ви просто — товариш Ленін.

(1924 р.)

Різноманітні, сказати б, різнобарвні писав він поезії. Бували точні, ковани ритмічні строфи, от як, наприклад, «Спілка» (та й попередні строфи, що вище).

Я — це ти. Я руки простягаю,
Наші руки сходяться в імлі.

Ти — це я, і нам немає краю,
Ні числа, ні часу на землі.

(1927 р.)

Або з іншої поезії:

Ось іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до краю, чи впаду,
Ліс ліворуч, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

(1927 р.)

Взагалі, він не тримався ритмічності, коли відчував, що повноцінне слово глибше додасть думку, мисль, і це слово знайдено — не вагався, додавав, хай ритмічність і порушено.

От поруч інший ритм і вже інше чуття:

День.
Двадцять годин.
Сімсот двадцять хвилин.
Сто три тисячі двісті секунд.
День
один,
другий
день,
один за одним
дні
ідуть.
Сонце ронить секунди...

(1931 р.)

Теж ритмічно, але почуття інше: зразу напруження, чогось ждеш і сам напружуєшся — поет вас тримає. Це своєрідна музика.

Писав для малят. Перекладав з російської, зокрема чимало з поезій Григорія Петнікова (в юності вони в Харкові навчались у гімназії, отже дружба збереглась надовго). Знав німецьку, англійську. Може, чи не останній значний його твір — переклад «Пісні про Гайавату» Генрі Лонгфел-

ло. Точно знаю, бачив передрукований рукопис. Він відніс його у видавництво «Дитяча література» в Харкові у Держпром. Ті, хто читав, захоплено казали: переклав блискуче... Це, мабуть, його лебедина пісня... Потім війна, сліду не лишилось.

У прозі він теж був поет, та ще, мабуть-таки, й вигадник. Перечитуючи «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію» (така повна назва книжки), читаєш цілі сторінки поетичних віршів, а найбільше — прозових, по суті, поезій. Тут стільки дотепних веселих вигадок, і все написано обережно: можна читати, сміятись — автор не образить читача, він надто делікатний, і разом з тим — любов до природи, тонке розуміння краси, живих істот, музики в живому і в живих.

Цитую приклади:

І Дон Хозе склав вірша:
«Я покинув Барселону
— Кін-кону; лін-льону,
Не побачу її зроду
Лід-льоду; дід-доду».

Потім цей Дон Хозе Перейра стане Даньком Харитоновичем Перервою, степовиком, членом степового райвиконкому. Автор перекидав своїх персонажів куди задумав, куди хотів, аби лише йому було потрібно.

Ось уже Данько «узявся пригадувати вірша»:

Степ сповила велика борода,
Веде вівса і попасає просо
У край землі, де голуба вода
Стоїть у озера, підтикана і боса.

В іншому розділі вже мріє доктор Леонардо:

Аж дерево у пам'яті глухій,
Що винеслось над обрій давніх літ
І так у полі зорянім заснуло...
Те дерево в дитячий край веде,
В туман, що закипає над рікою,
За ті горби, що десь за ними ген
Має тайна і розтане знов..

Зверніть увагу, як автор ніби мріє, струнить, роздумливо питає, питає і розповідає.

А в прозі?

«Той, хто сьогодні, негайно, в цю мить не їде в Індію, той позбавлений елементарнісінької людської цікавості! — так казав один товариш, коли в його спитали, чому він проживає весь свій вік лише в своїй кімнаті. І, казавши це, він, не встаючи з ліжка, витяг зі стосу книжок повний каталог нарізних рушниць, як магазинних, так і автоматичних, фірми Віблі Скотт і попрохав більше йому не заважати».

У природі ж — любов, розуміння, захоплення у всьому — в живому і не живому.

«Ти давно чуєш, як межі водяві дерев'яні трелі втручається вищий, чистіший, довший тон.

Це друга флейта, флейта-п'якколо Слобожанської Швейцарії. Ти можеш бачити, який п'якколо грає на цю флейту...»

«От пливе одна така ластівка, крила її складені правильним півмісяцем, крізь них просвічує сонце й дим! Ці крила блідо-оранжеві, а пера слабо-блакитні.

Це і є п'якколо. Це золотава щурка, як кажуть, єдиний залишок колишньої тропічної фавни, ще перед великою мандрою льодових полюсів землі.

Дядьки називають цього птаха бджолоїдом, бо він полює залюбки на бджіл.

А от над річкою шугнув куди яскравіший само-

цвіт — він сидів на очеретині, коли його сполохав наш човен. Це королик-рибалка, так звать його англійці, а в нас він називається синьовуд».

Ще приклад, в іншому місці:

«Грім викотив уже свої чавунні барила ген за Бешкинь на Коропів хутір, блискавиці мовчки блимали десь далеко, і тільки дощ м'яко ллявся ще над річкою і берегами. Перебийніс добув сопілку й заграв.

Дитячим голосом, мов дівчина-школярка, сопілка сказала, як щука-риба одбила од берега ряску, як було літо та й стала зима, як мороз-морозенко скував воду, як прийшла красна весна, і в гаї зелененькім орала дівчина воликом чорненьким. Коли сопілка про все це розповіла, Перебийніс звичайненько обтер її і сховав у кишеню».

Дивовижний, повносердний поет, багатий, переповнений дум, задумів, музики...

...Зранку працював, перечитував. Серед дня вийшов у двір.

— Твого друга забрали. Вночі...

Це Арон Копштейн, він мовби усміхався, мовби допитував, так ніби першу новину саме він довідався. Взагалі Арон перший про все і про всіх знав, намагався першим усіх попередити, розповісти. Я дивився запитально.

— Йогансена, — додав Арон.

Серце стукнуло. Голова опустилась, відчув — побілів...

Жити та жити б, працювати, писати...

А прожив він сорок два роки.

*Жовтень, 1972
Конча-Озерна*

ЗУСТРІЧІ З ОЛЕКСАНДРОМ ТВАРДОВСЬКИМ

Давня мрія моя — побувати в сибірському краю на Півночі. Свого часу побував на Кольському півострові, згодом в Узбекистані, в Туркменії, в Каракумах на Узбої, у Форті Шевченка на Каспії. Окремо — на Алтаї. А тут трапилася щаслива для мене нагода: з Спілки радянських письменників з Москви повідомили, що можу поїхати на з'їзд якутських літераторів в Якутськ. З радістю згодився.

У Москві в Спілці спитав:

— Хто з російських письменників поїде в Якутію?

— Олександр Трифонович Твардовський і Данило Іванович Романенко, — відповіли мені.

Олександр Твардовському в лютому 1947 року в Москві послав я листа з проханням допомогти мені демобілізуватися з армії. Віддавши в штаб Політуправління Сухопутних військ всі мої документи: рапорти, листи від Спілки радянських письменників України, жив і чекав результату в квартирі Сергія Борзенка. Довго, понад місяць, не давали мені з Політуправління відповіді. А я щодня заходив або дзвонив у штаб, перепитував, сам розумів, що всім набрид, а найбільше сам себе нервував. У такі безрадісні дні й вирішив написати листа Олександр Твардовському.

Додому до нього не пішов, гадаю, посоромився. На мого листа Олександр Твардовський послав свій лист у Політуправління. У кожному разі, Марія Іларіонівна Твардовська в листі до мене пише: «В архіві Олександра Трифоновича Твардовського зберігається Ваш лист до нього 1947 р.,

пов'язаний з питаннями Вашої демобілізації з Армії. Рукою О. Т. на листі зроблена помітка: «Відп.». Листа Олександра Твардовського до мене або про мою демобілізацію, якого просила знайти і послати їй Марія Іларіонівна, розшукати в себе мені не пощастило. А втім, у мене так захаращений «свій власний давній архів» військовий і повійсько-вий, що, може, колись ще і знайду.

Довідавшись про мою невдачу, Марія Іларіонівна листом попросила мене написати спогади про Олександра Твардовського.

Спогади... Розповісти про знайому або роками знану людину усно — просто і легко. А написати — куди складніше. З чого починати, про що писати й чого не писати, що варте і що не варте... Спогади ж про видатного поета — зразу відчув я — це непросто й нелегко. Адже спогади про письменника, так чи інакше, — літературна історія, якоюсь мірою — літературний документ.

За студентських часів у Харкові я добре знав творчість молодого поета Олександра Твардовського. Коли ж прочитав його поему «Країна Муравія», на якийсь час — може, на місяці, може, на роки — у ті тридцять роки всі інші поетичні збірки, поеми багатьох сучасних поетів відійшли якось набік від мене. А я тоді поетичні речі читав майже всі, по-своєму вивчав українські, російські, білоруські і перекладні. Захоплений цією поемою, пригадую, при зустрічі в Спілці з Іваном Сенченком (ми тоді разом працювали в «Літературному журналі») у першу чергу спитав: «Читали «Країну Муравію» Твардовського?» — «Не читав, — трохи іронічно хитає він головою і додає: — «Кому на Русі жити добре?» недавно перечитав, — хитро мружиться, — може, мені цього й досить?» — «Не досить, — уперто, з притиском кажу. — Прочитайте

«Країну Муравію». Обов'язково. Я вам сам принесу. Це літературна подія!»

В ті роки, по змозі, ніколи не проминав надрукованих віршів, поем Твардовського. А під час війни, коли в багатьох військових і невійськових газетах, журналах друкували, передруковували його вірші, розділи з поеми «Василь Тьоркін», часто не лише собі перечитував, а й уголос їх читав солдатам, друзям, товаришам. Особливо поему «Василь Тьоркін». Василя Тьоркіна (без усяких лапок!) знали, приймали солдати на війні в наступі, в обороні, як живого, справжнього, невтомного, дотепного бійця. Але про Тьоркіна — то вже окрема розмова, сказати б, спогади про війну, а не про самого Олександра Твардовського.

Я й досі не пригадую, коли вперше зустрівся з Твардовським, але й тоді, до війни і по війні, він був для мене в чомусь напутником чи побратимом. Гадаю, може, тому листовно і звернувся до нього в справі моєї демобілізації.

Плани, коли збирався їхати в Якутію, були в мене широкі. Крім Якутська, хотілося побувати в таких місцях, як Амга, Покровськ, Сангар, Вілюйськ, на річках Лені, Амзі, Алдані — я вивчав матеріали, збирався писати поему про М. Г. Чернишевського.

З'їзд письменників Якутії планувався на кінець липня. До початку з'їзду сподівався побувати хоч би в деяких місцях, у першу чергу на Амзі, де на засланні жив Володимир Короленко, на Лені в Сангарі.

Не чекаючи нікого, вирішив полетіти в Якутію.

У літаку не лише свої власні плани обдумував — часу на це було досить: літак з Москви до Якутська летів тридцять три години, — а й думав про

знайомих і незнайомих якутських письменників, зокрема й про те, що туди ж, у Якутію, прибуде Твардовський. Розумів — їде він у Сибір не лише на якутський з'їзд, адже розпочав нову велику поему «За даллю — даль», перший розділ з неї я читав у «Правді» влітку в Москві під час української декади 1951 року.

З ілюмінатора час од часу поглядав униз — на міста, поля, ліси.

Ось уже й тайга. На сидінні поруч зі мною, якимось бочком уместившись, дрімав високий, обвітрений, сухорлявий, не старий чоловік у кожусі. Тайга йому байдужа, подумав я собі, та й одягнений не по сезону, мабуть, не вперше бачив він цей безбережний Сибір. Коли чоловік розкрив очі, поглянув крізь ілюмінатор на сонячний день, на свій годинник, я просто спитав:

— Чому ви одягнуті по-зимовому, хіба в Якутії холодно?

— Жарко, — усміхнувся він, — за місяць-два похолодає, а я з експедицією пробуду на півночі Якутії не менше трьох місяців.

— Ви геолог?

— Так. Начальник геологічної експедиції.

Весело, майже жартома дивлюсь на начальника експедиції:

— Може, мене візьмете в експедицію?

— А ви хто? — цілком серйозно, допитливо дивиться на мене.

Так ми познайомилися. Він призначив мені місце в Якутську, куди я мав прибути для остаточної домовленості.

Літак опустився на аеродромі в Якутську 2 липня 1953 року.

Олександр Твардовський прибув у Якутськ значно пізніше. До його приїзду мені пощастило побу-

вати в Сангарі. Начальник геологічної експедиції таки прийняв мене у свою невелику групу, пропонував навіть лишитися на весь літній сезон: «Одна одиниця, — сказав він, — є вільна, можу зарахувати вас у штат. Робота для вас цікава, і грошей на дорогу заробите».

Якби не з'їзд і не мандрівні плани, я б з радістю залишився з ними до кінця експедиції.

У моєму блокноті записано:

«11 липня. Сьогодні, очевидно-таки, виїдемо. Зараз сиджу на базі експедиції. Зранку був з ними на Лені — все готове, тільки вантажити — і в путь.

...Пів на десяту вечора. Відпливаємо з Якутська. Скінчилось моє нудне чекання. Якутськ позаду. Ідемо по широчезній Лені. Яка це краса — подорож!

12 липня. Після ночівлі знову їдемо по Лені вниз на північ. Вітер зустрічний. На Лені шторм, майже як і на морі. Непривітно, дощ, холод.

Ночівля була на острові (зелень, квіти, зарості, озеро) у наметі. Спав я вперше в житті у спальному мішку. Це вже цілком по-експедиційному.

Праворуч — тайга, ліворуч — тайга. Сопки, ленські тераси. Сибірський пейзаж.

13 липня. Сіро, хмарно. Лена — широчезна. Береги — піщані тераси з рідкою рослинністю: сосни, модрина, сухостої. Острови — в зелені лоз.

Середина дня. Дійшли гирла Алдану. Дуже мальовничо навкруг. Спереду Верхоянський хребет.

14 липня. Посуваємося далі. Дощі скінчилися. Сонце, тепло. Жаль, що скоро Сангар і скоро розлучатися мені з експедицією... Провести літо в такій невеличкій цікавій експедиції і в такому далекому краю — може, й неповторна нагода.

15 липня. Дев'ята година ранку. Остання година

мого плавання по Лені. З-за Сангар-хая виглядає сам Сангар».

Щасливий був я тим, що поїздив по Лені разом з геологічною експедицією!

Кунгас — величезний, здається, шеститонний човен. Два менші човни прив'язані за ним, їх усіх веде моторний глісер. Геологічна експедиція разом зі мною — вісім чоловік. У кунгасі забезпечено все потрібне геологам для життя і роботи на всю подорож до кінця експедиції. Ночувати зупинялися, де було потрібно і зручно: на березі, в лісі, на островах посеред Лени. Іноді ловили рибу, деякі геологи ходили полювати «на вечерю», приносили півдесятка — десяток качок. «Хіба ж у такий незаконний час стріляють?» — скрушно сказав я. «Який там у тайзі та ще в експедиції закон», — весело відповіли мені.

Розпрощався я з експедицією і того ж дня, 15 липня, літаком полетів із Сангара в Якутськ.

Якутські письменники сказали мені, що Олександр Твардовський і Романенко ще не приїхали, «десь їдуть». День з'їзду ще точно не визначено. Чого ж вагатися, подумав я, і другого дня спробував знайти транспорт, щоб їхати на Амгу. Але саме перед тим у багатьох місцях пройшли дощі, машиною ні до Амги, ні до Покровська не дістатися. Я поїхав у агентство Аерофлоту. Рейсових літаків до Амги нема, але в тому напрямку часто ходять патрульні літаки (наглядають, чи не горить ліс у тайзі). «Краще спитайте у капітана, він точніше скаже», — показали мені на напис: «Командир з'єднання». Я зайшов у кабінет. Командир з'єднання, почувши, хто я, звідкіля прибув і куди хочу полетіти, — сам він з Дніпропетровщини, — не вагаючись, сказав:

— Полетите.

17 липня серед дня в літаку У-2 я полетів в Амгу.

Я лечу над тайгою, піді мною тайга,
Темні хаші, розпадки, узвишся.
Дальні сопки вкриває імліста юга,
Ближні пнуться до мене гостріше.

У блокноті в літаку так спробував я записати бачене навкруг. А було сонячно, безмежна тайга, безмежне небо з білими хмарками, видно на всі сторони, летіти б, летіти! — таке відчуття в душі.

Амга справила на мене чудове враження. Недарма так хотів я сюди поїхати. Пробув тут кілька днів. З ранку до вечора ходив із секретарем райкому партії містом, їздив полями, лугами понад річкою Амгою. Познайомився з місцевими людьми: якутами і «пашенними» — так називають і досі російських заселенців, присланих сюди ще до революції царським урядом «для вкорінювання хліборобства в Якутії».

У розмові якимось спитав у секретаря:

— Територія вашого району велика?

Секретар відповів не одразу. Подумав, усміхнувся.

— Та з Чехословаччину буде.

Другого дня уже з секретарем райкому комсомолу поїхали на Яммалахську скелю.

Давно хотілося мені там побувати, подивитися, хоч приблизно, на те місце, де колись бував і зупинявся на самій скелі Володимир Короленко, де, як він пише, «пережив кілька хвилин смертельної небезпеки, а на її вершині — одну з вирішальних хвилин мого життя». Там, «на її вершині», зустрівся він з одним якутом, і між ними відбулася цікава, можна сказати, знаменна розмова, про що він писав, «що від тієї розмови щось у мене повернулося в душі» («Історія мого сучасника», книга четвер-

та, XVIII, «На Яммалахській скелі»), і в листі пояснив: «Ця глава зробила мене письменником. Після цього я написав «Сон Макара».

Відстань до Яммалахських гір невелика. Особливо, якщо йти навпростець лугами, пагорбами понад річкою Амгою, за якісь дві години можна бути й на Яммалахських горах. Про це я ще ввечора розпитав. Взагалі я завжди любив ходити пішки, принаймні прибувши на задумане місце, щоб усе бачити, дивитися, спостерігати і де завгодно зупинитися. Але цього разу підготовлена райкомівська машина звабила мене їхати: дні спекотні, ходити важко, а машиною можна не лише на Яммалахські гори, а й десь далі поїздити.

Дорога дедалі від Амги важка, розбоїста, калюжі, болотяні кущі. Ідемо поволі. Газик однаково тягне й кущами, й глибокими калюжами.

До Яммалахської скелі ми не доїхали, лише до містка. Річечка не широка, але місток пошкоджений — дощ розмив. Машина повернула назад. Ми з секретарем пішли пішки. На моє-таки й вийшло, скептично думав собі, збирався ж іти, а не їхати...

Спека дедалі дужчала, але ми легко й весело йшли второваною дорогою, потім лугами над річкою Амгою.

Ось і Яммалахські гори. Піщаними дорогами пройшли повз них, поступово забиралися вище, ще вище — аж на найвищу скелю. Не такі вже й високі ці гори, але простір видно далеко, особливо луги, ріку Амгу і далі ліси, тайгу. І ота сама Яммалахська скеля — не скеля, не бескид, а кам'яниста простора площина. Очевидно, чимало змінилося відтоді, коли був тут Володимир Короленко.

Якийсь час оглядали скелю. Уявлялось мені: саме тут він сидів, відпочивав, розмовляв з якутом...

Згодом спустилися вниз.

Сонце схилилося на захід. Стомлені подорожжю, на прощання зупинилися проти Яммалахської скелі, покупалися в Амзі і поволі пішли в місто. Чимсь нагадували мені оці амгівські урочища наше українське полісся, особливо придеснянські простори — луги, ліси, неповторні привілля. Недаремно В. Короленко колись сказав, що якби йому довелося вибирати Америку чи Амгу, він вибрав би Амгу.

Тим же літаком і з тим же пілотом повернувся в Якутськ. Зразу довідався: з'їзд відкладається на 10 серпня. Для мене це удар. Не збирався ж я літувати в Якутії.

Сидимо в обкомі у невеликій кімнаті-їдальні. Мляво перемовляємось — усі дещо розгублені. Я сказав, що не зможу до середини серпня чекати. Зосереджений і, видно, незадоволений тією ж з'їздівською ситуацією, Олександр Твардовський відповів:

— Незручно. Приїхали — треба залишитися до кінця.

Слова Твардовського повторює Данило Романенко.

Кілька днів тому приїхали вони сюди. Їхали поїздом, під кінець — пароплавом по Лені.

Усі ми тепер приходимо сюди вранці у буфет, один від одного довідуємося, що відбулося і що передбачається надалі. Для нас це вже ніби клуб. І цього разу, 23 липня, знову були тут. Але вже в іншому, веселішому, настрої.

...Після першої зустрічі в обкомі з приїжджими московськими, сибірськими та якутськими письменниками я, щоб не сумувати, тоді ж таки поїхав у Покровськ. Колись там на засланні побували Григорій Петровський, Серго Орджонікідзе. Поїхали туди ми з якутським поетом Семеном

Даниловим. Їхали тайгою, немов трав'яним килимом: біле, червоне, синє... Побували, крім самого міста, на звірофермі чорно-бурих лисиць, у Якутському плодово-ягідному опорному пункті інституту плідівництва, поїздили полями над Леною. Стомилися за ці дні, але з якоюсь легкістю повернулися пізно вночі. Перед сном до мене зайшов бурят-монгольський критик М. П. Хамаганов, він теж збирався виїздити до з'їзду. Ми домовилися почекати наступного дня.

Вранці у Спілці дізнався: з'їзд перенесено на 30 липня. Стало зразу легше. А ще довідався: до з'їзду відбудеться поїздка у Вілюйськ для відзначення 125-річного ювілею з дня народження Чернишевського. Ми з Твардовським включені в поїздку.

Зрозуміло, в обкомі ми були у кращому настрої.

Твардовський, Елляй (Кулачиков Серафим Романович), я встали, щоб розійтися. Твардовський зупинив нас.

— Ходімо до мене.

Елляй зітхнув:

Треба додому. Дружина чекає, їй треба йти, а діти залишаються... У мене багато дітей. Семеро.

— От ти який! — трохи здивовано, але весело і щиро сказав Твардовський, якимось по-дитячому дивлячись на цього невисокого «головного в Якутії поета».

На виході Елляй попрощався з нами, і ми попрямували в напрямку до готелю «Золото», де в Якутську влаштували Твардовського. Ще до його приїзду і до моїх подорожей з експедицією і в Амгу я встиг походити цим невеликим містом. Обійшов усі вулиці й околиці, від Лени до протилежного боку, аж до лісового стадіону, і все ж їти в готель, та ще вдень, мені не хотілося. Я міг би ще

поблукати околицями, навіть посидіти над величезною рікою, або на чужому човні, або на модринових чи соснових колодах — їх там на березі Лени цілі штабелі. Тепер же, маючи такого супутника, як Олександр Трифонович, мені приємно було б там походити-побродити, посидіти над сибірською рікою. '

— Базар любите? Тут же, ліворуч, — показав я в напрямку до Лени, знаючи, що спочатку буде ринок. — Підемо? Подивитесь на якутський базар. А там посидимо коло води.

Твардовський зупинився. За нами й проти нас проходили люди, поглядали на нас. Під час ходи, здавалося мені, він швидко стомлювався, важко дихав.

— Жарко, — похитав головою. — А в готелі в мене прохолодно. Ходімо все-таки до мене.

Так ми весь той день і просиділи в нього в готелі. Розмовляли, згадували, перепитували про все, що нас цікавило. По-справжньому знайомилися. І все ж я почувався якось скуто. Вітальня маленька, затишна, на першому поверсі. Номер виходив не на вулицю, а в двір. Було б і зовсім тихо, якби у дворі за вікном не дзінькали нестримно чорносерпокрилі стрижі. Ніде стільки не бачив я цих невтомних птахів, як тут у Якутії. Верескливі зграї вдень і вночі, не вгаваючи, снують у небі, тільки на якусь мить сідають на підвіконня, за підвіконня, щоб там у своїх гніздах погодувати малих стриженят. Мене ця процедура не дратувала, я заспокоєно з цікавістю спостерігав птахів. Помітив, що й Олександр Трифонович час від часу теж з інтересом поглядав на стрижив. Літня, в строкатій сільській кофтині, невисока якутка без стуку зайшла в кімнату.

— От і добре, Настенько, що ви нас почу-

ли. Принесіть нам чайку. — Прибиральниця стояла на порозі, мовчки чекала. — Чайку, ну... і все інше.

Вона повернулась і вийшла. Твардовський зразу скинув чорний, у вузеньку білясту смужку піджак, повісив на спинку стільця, потім галстук і там же сів. — Скидай, — повернувся до мене. — Можна б розчинити вікно, але комарі не дадуть потім спати ні вдень, ні вночі.

З протилежного боку столу сів я. Зрозумів — це надовго.

Мовчазна прибиральниця принесла чайник, склянки і «все інше», поставила на столі і вийшла.

— От ми й удома, — якось по-юначому Олександр Трифонович потер великі свої долоні, мовби погрів їх, і запалив цигарку.

За ці кілька днів, коли ми зустрічалися, — а зустрічалися то в обкомі, на засіданні, то в їдальні, то в Спілці, то на вулиці, — я помітив, що він часто береться за цигарку, палить. Нічого про це не казав, не сказав і зараз, але мимохіть уже в його кімнаті взяв на столі пачку цигарок.

— Пробач, — раптом спохопився Олександр Трифонович, — я не запропонував, подумав — не палиш.

— Не палю. — Я поклав пачку ближче до нього.

— А я от палю. Лікарі, правда, проти. От запропонували оці сигаретки... оцю травку. — Твардовський притоптав у попільницю цигарку, налив чарки.

— Не підходящий я вам напарник у цьому відношенні, — рукою показав на пляшку.

— Не можеш підтримати?

— Можу, звичайно. Але потім — увечері, навіть завтра почуватимусь препогано.

— І завтра не захочеш?

— Гірше. — Заперечливо похитав я головою. —

Від самого цього духу завтра мені буде моторошно. Я буду просто хворий.

Якусь хвилину він дивився вниз на стіл, лоб зморщений, брови зійшлися на переніссі, зосереджено думав. А я, розгублений, не знаходив потрібних слів, щоб його розрадити. Не раз я відчував: якби беззаперечно підтримав його у всьому, ми легше б зблизилися, може, навіть знайшли і приязнь, та не було б товаришування, тим більше — дружби. На щастя (чи нещастя), ніколи з мене не виходило наслідувача. Я це розумів. Внутрішній мій опір уперто показував свій характер дуже часто і перед ким завгодно. Твардовський це відчув, що видно було з того, як по-своєму він вивчав мене, по кілька разів перепитував те саме і про мене, і про моїх друзів. Розійтися з ним було б, може, й просто. Я міг би не піти до нього в готель — і все. Але цього я не хотів. Це було б нерозумно. Навпаки, я хотів бути з ним, ближче познайомитися наодинці. З одного боку — найцікавіший, найвидатніший сучасний поет. І разом з тим — незалежний, впертий, сказати б, норавливий, характер — знає собі ціну. І з цього боку — він теж мені цікавий. Я завжди цікавився людьми. Тим паче — неординарними. Так, це була приємність і, якщо хочете, удача — зустрітися з Олександром Твардовським не в офіційній московській обстановці, а в подорожі в Сибіру, в Якутії, хай навіть поки що в гостях у його готелі — майже в домашніх умовах.

За оту «якусь хвилину» приблизно так думав я про нього, аж поки він підняв голову, подивився на мене і тихо, глухувато сказав:

— Щаслива ти людина. А я завтра без цього жити не зможу.

— Пробачте. Не слід мені було про це... — теж тихо, винувато дивився на нього.

— Ну що ти, що ти. Я сам давно це розумію. Одначе... — Коротка пауза. Здалося мені, він усміхнувся, — одначе, ми все-таки потрошку вип'ємо? — Допитливо дивився на мене. І я уже зовсім відверто дивився йому в очі, усміхнувся, встав, узяв чарку.

— Вип'ємо.

Він теж устав.

Знову сиділи на своїх місцях. Він знову палив. За вікном чорними блискавками пролітали стрижі, підтримували нас своїми невтомними, верескливими, веселими голосами. Напружено-обтяжливий настрій зник. Ніби якийсь розділ нашого знайомства почався наново — легко і приємно.

Розмови наші точилися ті самі, що й раніше, але ніби й не ті. Не в тому, сказати б, ключі. Не скованість, а вільність з'явилася, хоч Твардовський все-таки «вивчав» мене. Я розумів: йому потрібен співрозмовник, і він дізнавався, чи підходящий я для цього. Очевидно, обом нам це було потрібне — я ж теж хотів знати, який він, Твардовський, у житті, в побуті, у товаристві.

Спогади, різні й цікаві, в кожного є. Є і знайомі — друзі, товариші — щирі й нещирі. Розмовляли ми про друзів. Згадували, хто з ким разом був на війні. Найчастіше перепитували один одного про поетів російських, українських, білоруських, говорили про їхні твори.

— У час війни багато поетів написали гарні речі, — сказав я, — вірші, поеми, цілі збірки. — Зупинився, чекаю, мені хотілося почути, що ж він скаже. Твардовський слухав, непорушно мовчав. — У час війни наша поезія зробила, ну, сказати б, — додав я, — стрибок. Ви не згодні?

З тим же непорушним обличчям, підтриманим долонями, — ліктями обіперся на стіл, — він відповів:

— Ні, чого ж. Можливо. — В тоні, певніше, в очах, якийсь кам'яний усміх чи іронія. Ні, він не підтримує, хоч і не заперечує відверто. Я веду далі: цікаво ж все-таки, до чого ми доберемося.

— «Прапор бригади» Аркадзя Кулешова, або його вірш «Лист із полону» я навіть переклав...

Твардовський ожив, опустив долоні на стіл, хитнув головою, перебив розмову.

— Хороша річ. — В очах і в голосі з'явилася приємна якась м'якість.

— Ну, а ваш «Тьоркін», самі розумієте, вершина неперевершена. Мабуть, тільки на війні можна так розкрити такого героя. Народного героя. Для мене, коли десь уже в Німеччині, чи в Австрії в якомусь журналі прочитав новий розділ з вашої поеми «Василь Тьоркін», «Смерть і воїн», — це була подія, я не міг заспокоїтися... — Тут, очевидно, і в мене спокій втратився, я говорив уже швидше, запальніше, хоч і тихо. На якусь хвилину замовк. Твардовський дивився на мене уважно, не перебивав. І я, ще тихше, прочитав першу строфу з розділу «Смерть і воїн»: «За далекие пригорки уходил сражень жар. На снегу Василий Теркин неподобранный лежал...» «Неподобранный лежал...» Я пройшов війну, знаю, що таке жорстока війна і смерть. Не раз бачив мертвих убитих людей, не раз поруч з ними лежав на землі, в окопі, на траві, на полі, влітку, взимку... Але оті слова «непідібраний лежав»... живий — непідібраний, на снігу... заходили моє серце, кригою заходили кров... — Я замовк. І Твардовський мовчав. Скуто, зосереджено дивився вниз на стіл.

Довге мовчання.

Уже зовсім заспокоєно я сказав:

— Найкращий розділ.

Твардовський подивився на мене, ледь помітно усміхнувся, хитнув головою і, майже не вагаючись, відповів:

— Можливо. — І тут же додав: — Один з кращих.

Поезія, поети... Ми найбільше говорили про це. Не забували, звичайно, знайомих прозаїків і критиків. І про мову. Саме він перший це й розпочав.

— Навіщо ти пишеш українською мовою?

— Як?.. А навіщо ви — російською? Українська мова моя рідна мова. Ви ж не міняєте свою на чужу.

— Ну, для чого ж так... — здивовано, почасти розгублено стелював плечима.

Я й раніше від наших українських і білоруських поетів — Андрія Малишка, Анатолія Велюгіна, Пимона Панченка — чував, що він часто в невеликому дружньому товаристві, — а в такому випадку буває з'являється пляшка, закуска — уже випивши, неждано наскакує на когось з національних поетів саме з такими питаннями, чому, мовляв, пишеш не російською мовою? Все йшло і в нас добре й приємно, аж поки він не почав про це. Тепер обоє ми напружено замовкли. Після довгого мовчання уже в іншому лагіднішому тоні він спитав:

— З Андрієм Малишком які у вас стосунки?

— Різні бувають, — відповідаю. — І приємні, й гострі.

— Добре знаєш його?

— Достатньо. Більше ніж треба. І до війни, і на війні, й після війни. Два роки були на фронті, в наступі, починаючи з 1943-го до закінчення війни. Здебільшого жили в одній кімнаті на Україні, в Польщі, в Німеччині, в Австрії. Їздили в одній машині. Від редакції до передової. Дружно

жили. Писали кореспонденції, свої поезії читали один одному, їздили в Київ на пленуми, видавали збірки. Траплялись і суперечки...

Стуливши губи, напружено слухав Твардовський. Потім сказав:

— А Кулешова добре знаєш?

— Тільки як поета. З великою любов'ю ставлюсь. Для мене він — один з найулюбленіших поетів. У нього — і глибина, і простота. Певно, у всьому він щирий.

Дивлюсь на Твардовського і бачу — він теж з любов'ю слухає про Аркадзя Кулешова, ствердно хитає головою. Але по паузі знову починає оту раніше припинену суперечку.

— От якби Кулешов писав не білоруською мовою...

— Ну й що? — перебиваю, — може, й не був би таким поетом. Певно суть і цінність у тому, що крім справжнього таланту, він самобутній національний, саме білоруський, поет.

— Та він і ти, і всі інші національні поети в наших умовах своєю національною мовою звучите себе. Простір для вас потрібен. Аудиторія. Щоб загальне російське слово звучало навкруг.

— Одне слово — російська імперія. Це не новина.

— Ну і що? Так чи інакше всі ви дійдете до одного, до нашого найбільшого.

— Китайців ще більше. То давайте зразу починати з китайського. Тим більше, і там єдина комуністична партія.

— От ти куди!..

— Так виходить. За вами. Логічно. Дискусія наша ні до чого не дійде. Вона не нова. Якби загальна суспільна та ще й вільна розмова-дискусія відбулась, може, чогось цінного й дійшли б. І друж-

ба, і братство було б справжнє. А так, як один, так званий старший брат, по-диктаторському наказує, а всім не дозволено заперечувати, це вже не демократія, не вільність, не братерство. Удвох ми з вами можемо сперечатися, але це домашня розмова. Це, як казав Тарас Шевченко, — дуля в кишені. — Твардовський дивиться іронічно, явно незадоволено. Я не відступаю. — Здається мені, не для цього відбулася і Жовтнева революція. І перемогли у цій великій війні. Вільність і братерство. Справжнє, без лицемірства, насильства. Про це написано і в Маркса, і в Леніна. Ви добре знаєте насильство, калічення рідної мови, асиміляцію. Це антиприродно, антинародно...

— Так. Так... — обдумує, дивиться вниз Твардовський, розважливо хитає головою. — Одначе, Гоголь ваш, — Твардовський підняв голову, — був розумний, глибокий... — може, хитріший від вас... Раніше зрозумів, почав писати по-російськи...

— От він вам і показав, що таке «неделимая» Росія. Це вам теж приклад. Тільки національний, саме український письменник міг так розкрити гнилу Російську насильницьку поміщицьку імперію. Він був теж поміщик... А Тарас Шевченко, кріпак, по-іншому теж розкрив російське царське поліцейське насильство. Дивно, а може, навпаки — не дивно, що навіть і тепер дехто з вас, російських талановитих, розумних поетів, письменників, тримаються за таких, як Шульгін, Валуєв і валуєвщину, наче у вас у душі чи в серці сидить шовініст. Ви називаєтесь інтернаціоналістами! А насправді... Як же ви розумієте братерство, дружбу? Хіба лише так, що загнуждавши «меншого брата», сісти верхи на нього, як на коня. Ви ж учили Маркса, Леніна і ледь-ледь знали, чули про Шульгіна, Валуєва... Чому ж не йдете за Марксом, Леніним, а йдете за

Валуєвим?.. Покинемо про це. Наша суперечка, на жаль, ні до чого не дійде. Дехто з вас і досі не може, головне, не хоче зрозуміти того, що є в Радянському Союзі понад 50 мільйонів українського народу, який знає і любить свою рідну материнську мову. А ви намагаєтесь придавити нас прямо й не прямо. І ласкою, і хвалінням, а найбільше страхом. І грошами, й орденами, і преміями. Слабодухі, відступники продаються, як казав Тарас Шевченко, — за гнилу ковбасу, за що завгодно, аби гроші, аби хвалили. Горді ж, міцні — хай і мовчать: не мають голосу — невідступні тримаються... до смерті тримаються... Так є і так буде.

Те, про що я зараз написав — майже дослівно, — та дискусія чи розмова — гостра, колюча, розумію, не буде надрукована, тим більше тепер. Беззастережно наступають на нашу мову офіційно. Навіть ім'я Тараса Шевченка, яке не менше 50 років радянської влади святкували, зараз, хоч і прикрито, не дозволяють. Іноді прикрито, але нахабно, цинічно роблять своє чорне діло. Твардовський міг би тепер тільки задоволено потерти руки: ага, я ж казав!.. А може, й ні, він в кінці нашої розмови тільки слухав, мовчав, думав. Я ж написав про те, що тоді казав і від чого зараз не відступаю. Хай буде це записано для тих, хто думає так, як і я.

Дні тоді стояли довгі, а ми майже до вечора розмовляли, дискутували, з чимсь згодилися, з іншим не згодились. Так, говорячи, він запропонував гукнути чергову: хай щось принесе... Я відмовився: стомився й так від розмов, від напруження.

— Обоє ми стомилися, — підтримав Твардовський.

Надворі ще до вечора далеко, але від пливучих низьких хмар сутеніло. Невтомні стрижі чи то

заховалися в свої гнізда, чи піднялися вище за хмари — вони завжди літають, ніби живуть у повітрі. Я встав, подякував. Поки дощ не почався, треба встигнути добратися до себе, в готель. Ми знали: завтра нам летіти в Вілюйськ.

Ранок чистий, безхмарний, сонячний. Твардовський не в настрої. Збудили о п'ятій ранку, привезли на аеродром. Сидимо, чекаємо польоту у Вілюйськ, а ніхто не підійшов, не сказав, коли полетимо. В такому настрої він вередливий, нетерплячий.

Нарешті гукнули всіх до начальника аеродрому. Там підготовлено невеличку закуску: печиво, каву, чай... Хто що хоче. Знайомилися, розмовляли. Всім стало легше.

Згодом ідемо до літака. У літаку Твардовський зразу ліг і заснув.

Тайга, річки, озера. Безмежні сибірські простори. Дивишся — і не стомлюєшся.

На аеродромі у Вілюйську літак опустився на якусь хвилину, аби ми вийшли, і зразу ж попрямував далі на північ.

Аеропорт на протилежному боці Вілюйська. Місто — за річкою Вілюй. Не так і далеко, може, з кілометр, а не видно ні міста, ні річки. Навкруг аеродрому — жодного будинку, ні людей, ні живих істот. У напрямку до міста — піщані дюни, бережні ліски, кущі, невисокі сосонки, модрини.

Капітан, головний і єдиний начальник цього аеродрому, зустрів нас радісно, особливо Твардовського: йому телефоном повідомили, що прилетять письменники, а з ними Олександр Трифонович. Капітан запросив нас до себе. З льотного поля добралися до його «штабу» — невеликого дерев'яного будинку. Там прохолодно і приємно.

— Скоро прибуде машина, — заспокоює капітан, — забере вас у місто, а ми тут поки що відпочи-

немо. Буфету, на жаль, тут нема.— Він дістає кілька пляшок вина, закуски.

...Машини нема й нема. За столом уже набридло. Твардовський починає знову нервувати: що вони там?.. Капітан усміхається, заспокоює:

— Буде машина! Хай вантажна, а приїде. Не поспішайте. А мені з вами — просто свято. Уявляєте собі, як я тут живу сам? Як у засланні! Вірите — залізничного гудка другий рік не чув. Розбив літак,— капітан розвів руками,— сюди ото мене й послали в цей аеропорт... Знаєте, яка мені радість, що ви прилетіли сюди! Особливо ви, Олександрє Трифоновичу... Як ми на війні читали, любили вашого Василя Тьоркіна! «Потерял боец кiset, заискался,— нет и нет...» — неждано почав читати. Зупинився.— Отак і я, розбив літак — моя вина... Ех, нічого ви не знаєте...

— Ні, чому ж,— збоку, ледь іронічно, але ласкаво перебиває капітана Твардовський.— Знаю і знав. Чого вже.

— Та правда,— винувато виправдовувався капітан.— Звичайно, знали. Чого це я справді... Все-таки я щасливий, що вас бачу. Та ще тут!

Ми так і не діждалися машини. Пісками навпростець пішли до Вілюйська. Невелика, може, якийсь кілометр, відстань, але спека, глибоким піском іти важко. Та ще саме серед дня.

Ми йшли один за одним, згодом — хто як міг. На диво, під нами співав пісок. Десь про це я вже читав, а тепер, почувши ці звуки, час од часу зупинявся, слухав, як голосно пищали, скреготали вілюйські піски, особливо коли поруч проходять інші. Потім сам швидше зайшов уперед за товаришів, спробував їх сфотографувати і знову слухав, як вони йшли і під ними чоргали, співали, співали піски.

Нарешті дісталися до Вілюю, втомлено сіли на березі проти міста. Зразу ж прибув катер, перевіз нас на той бік, і ми поволі подалися вгору до райкому. Там уже було підготовлено місце для відпочинку і ночівлі. Твардовський зразу влаштувався у кімнаті, ліг, заплющив очі. З ним залишилися Данило Романенко і якутський письменник Протодьяконов. Через прохідну кімнату влаштувалися і ми з Елляєм та Золотарьовим-Якутським.

Того ж дня, уже після відпочинку, місцеві товариші запропонували нам поїхати в колгосп до рибальської артілі. Пропозицію всі охоче підтримали, і той же катер, що перевіз у місто, тепер доправив нас на піщаний острів.

Невеличкий, без кущів, майже без рослинності, невисокий, довгастий цей острівець, певно, з'являється тільки серед літа, коли річкова повінь до кінця спадає. Для рибалок він у цей час не те що гарне місце, а просто рибальський рай. Недарма ж артіль обрала саме цей безлюдний «робінзонський» острівець. Тиша, затишок, аж коли-то пролетить літак або пропливе пароплав, та й то віддалік. Здалеку видно Вілюйськ, а на протилежному боці — ліси, тайга. У річці закинуті сітки, на піску глибоко закопано кілька бочок: риболови туди в розсіл кидають уловлену рибу, сортують її. Як і всюди в Якутії, чим глибше в землю — вічна мерзлота, і рибу тут на піщаному острівці тримають у бочках, як у льоху чи в холодильнику.

Рибалки по черзі вибирали з бочок то сигів, то тугунків, частували нас. Багаття горить, приємно пахне димок. Сивобородий невисокий якут, уже коли обід був майже підготовлений, щоб усі ми бачили, рукою за шнурок витяг з ріки кілька живих стерлядок. Тут же, біля багаття, розрізав, розклав на величезній сковороді. Ми притихли біля вогни-

ща, дивилися, як головний рибалка чаклував, смажив найсвіжішу оцю золотисту стерлядку. Скородо шкварчала, пахощами закликала нас сісти навкруг, хоч ми вже й спробували всяку іншу рибу. Але тут нам справді хотілося саме цією стерлядкою поласувати. І ми їли, хвалили, а риболови гордовито усміхалися.

— Такої рибки я ще ніколи не їв, — щиро каже Твардовський. — Їв стерлядку, але не таку смачну, — оглянув усіх і додав: — Хоч іноді й привозять у Москву з-за Уралу стерлядку, але це — не те.

Бенкет на безлюдному вілюйському острові ми ще не раз весело згадували не тільки в Якутії.

Повернулися в райком надвечір і рано лягли спати.

Другого дня зранку поїхали машинами за місто, на колишню дачу купця Расторгуєва. Про цього купця розповідали нам і в машині, і там, на колишній його дачі (пісок, сосонки, болітце з озерцем і осокою, кущі, березнячки). Ми слухали все з цікавістю, майже як легенду.

Купець першої гільдії Расторгуєв орендував у Ленської компанії пароплав «Соболь», мав торгові будинки в Москві, Іркутську, Владивостоці, агентів у Китаї. 1918 року Радянська влада наклала на нього контрибуцію: три пуди золота. Купець виконав.

Згодом він несподівано помер у своєму домі на ганку.

На синові іменини його дружина сказала: «Ех, все, що мав, поніс із собою». Вона знала: її чоловік з довіренням своїм служником ночами пакували золото у бляшанки з-під монпансьє і закопували в землю на дачі. Таких бляшанок нібито було закопано шістнадцять...

Побували в педагогічному училищі ім. М. Г. Чер-

нишевського, на тому місці, де колись уперше Чернишевський почав розкопувати канаву, щоб до нижньої долини текла річкова вода. Самотній засланець ночами писав, а вдень часто шукав собі фізичну роботу. Саме він перший почав садити там кущі, квіти, доглядати їх. Підтримують і продовжують цю традицію вілюйські студенти, молодь, вони розширюють ділянки, досліджують землю, навесні садять картоплю, сіють огірки, навіть помідори, а біля педагогічного училища — квіти.

У Вілюйську все пов'язане з Чернишевським, із спогадами про нього. Товариство наше поїхало на відпочинок, я ж пішов у музей. Музей небагатий. Старий сухорлявий директор охоче розповів мені все, що знав про життя Чернишевського тут, у засланні, історію цього містечка і місцевих людей. Не покинув мене страж музею і коли я збирався прощатися з ним, ретельно замкнув музей — він єдиний тут (крім прибиральниці) начальник — і пішов зі мною, розповідаючи й далі, показував, де жив над Вілюєм Чернишевський.

— Змила все весняна повінь. Давно й сліду не лишилося, — сумовито хитав головою. Ми попрощалися.

Я спустився вниз до самої ріки. Якийсь смуток того високого старого музейного службовця залишився в моїх думках. Поволі йшов, дивився на зсунутий високий берег, на розмите колишне кладовище. В рудому піску виднілися трухляві дошки з білими кістками... Отут були вулички, будинки, в одному з них колись багато років жив (чи жив?), ходив, зупинявся, відпочивав у власноручно зробленій альтанці Чернишевський. Це влітку. А взимку?.. Зима жорстоко-морозна, хуртовина струже. І так майже вісім місяців на рік. А він, засланець, у призначеному жандармом будинку-тюрмі

довгими-довгими ночами при каганці ходить у кімнаті сюди-туди, зупиняється, пише. Що він передумав? Нема й сліду від того будинку-тюрми, а дивишся — ніби все бачиш.

Того дня відбулася закладка пам'ятника Чернишевському. На узліссі поблизу міста вже була підготовлена трибуна. Місцеві мешканці гуртками збиралися сюди, стояли, чекали. Мітинг відкрив заступник голови районної Ради депутатів трудящих. Крім місцевих працівників, виступали якутські письменники і ми, приїжджі. Не було Твардовського, у нього боліло серце.

О шостій вечора у Будинку культури почалася ювілейна сесія районної і міської Рад депутатів трудящих, присвячена 125-річчю народження М. Г. Чернишевського.

У будинку багато людей. Зал широкий, але низький, наче придушений стелею старого будинку. Спечно, дихати важко. Ми сиділи в президії. Як тільки увійшли, Олександр Твардовський тихо попросив головуючого по можливості дати йому слово раніше. Після відкриття сесії голова надав йому слово.

З трибуни, коли вщухли оплески, Твардовський неголосно, без будь-яких нотаток почав говорити. Не промовляв, а розмовляв з присутніми. Привітав усіх від імені московських письменників, сказав про приємність приїхати сюди, в далеку Якутію, у Вілюйськ, в те місце, де, хоч і несамохіть, жив, працював видатний революційний демократ Микола Гаврилович Чернишевський. Недовго, просто говорив поет, а в залі — тиша, зосередженість, слухали, не пропускаючи жодного слова.

Сьогодні у Вілюйську загальне свято, зокрема, й тому, що тут усім відомий видатний поет Олександр Твардовський — гість цього міста.

Сесія продовжувалась. Доповідь, виступи російською і якутською мовою. Тримав слово директор педагогічного училища імені Чернишевського, виступав якутський поет Елляй...

У президії Твардовський сидів недовго. Вийшов за лаштунки, запалив цигарку. У залі ставало дедалі задушніше. Я поглядав на нього — чи не вийти б і мені, але не за лаштунки, де він палить, а надвір, на повітря. Твардовський, глянувши на мене, кивнув на вихід і пішов перший. Згодом за ним і я.

На вулиці за будинком поглянув праворуч, ліворуч. Люди, хоч і не густо, проходили, стояли. Де ж Твардовський? Пройшов далі. Віддалік у затінку побачив його. Притулившись до штахет, він палив цигарку.

— Ходімо разом, — сказав він, але не йшов, стояв, палив. Взагалі-то нелегко бути з ним. І все-таки не раз він вибирав мене, коли задумував кудись іти. Залишатися самотою або ходити наодинці, як я зрозумів, він не любив.

— Скоро скінчиться, — показав я рукою на Будинок культури, — тоді вже.

Я не думав, куди і з ким підемо.

Надворі сутеніло, сонце давно зайшло, але видно було навкруг майже як удень. (У Якутії в ті тижні — білі ночі. По приїзді я довго не міг уночі спати, іноді навіть читав без електрики). Неждано підійшов до нас високий, стрункий, одягнений в льотний кашкет і кітель, знайомий нам капітан, начальник Вілюйського аеропорту. Він радісно привітався.

— Насилу вибрався з будинку. Боявся пропустити вас, — дивився він тільки на Твардовського. — Ну, та я вас знайшов би! Я вже побував у райкомі у ваших кімнатах.

Твардовський теж з цікавістю дивився на нього,

здавалось, усміхом підтримував його. Я скористався з цієї зустрічі і сказав:

— Ви почекайте, а я все-таки зайду туди, на сесію. — І зразу пішов. Устиг тільки зайти до президії, як секретар райкому закривав сесію. Він дякував приїжджим гостям, у першу чергу Олександрові Твардовському, всім, хто прибув на засідання. Потім оголосив, що після перерви буде концерт.

Концерту ми не чекали. Якутських і московських письменників повів я до того місця, де залишив Твардовського з капітаном. Ні Твардовського, ні капітана там уже не було.

Ми вирішили, що вони в райкомі, де наші кімнати, і пішли туди.

У кімнаті Твардовського за столом сиділи сам господар і капітан. По тому, як вони голосно, особливо капітан, дискутували, ми зрозуміли, що вони в доброму гуморі. На кітелі капітана згори до низу розстебнуті всі гудзики, він енергійно жестикулював, ніби виступав. Побачивши нас, радісно вигукнув:

— Ура! Прибуло поповнення!

Поки ми всілися навколо столу, вони обидва вели далі свою розмову. Капітан уперто просив «при всіх» прочитати «щось із Тьоркіна».

— Ні, навіщо ж, — стенив плечима Твардовський, — «Тьоркіна» ви самі читали. А от давайте поспіваємо. — Устав, відійшов від столу, щоб на відстані всіх бачити, і перший почав співати.

Кремезний, високий, богатирські плечі, руки — як кувалди, одна рука — мої дві разом, ковальський син і сам коваль, гордовитий, норовистий, — я ніколи не те що не знав, а й не уявляв, що він може і любить співати! Із поетів — от уже з ким ми співали, так це з Андрієм Малишком, і на війні, і по

війні. Андрій умів і любив співати, мав добрий голос і знав безліч українських пісень. А так — я ніколи не чув не те, щоб співали, а хоч би спробували співати. А тут — Олександр Твардовський грубуватим, хрипуватим голосом (видно, не часто він це робить) співав, диригував. І ми теж підвелись, намагалися об'єднати наш різноголосий хор. Вперше тут, у Якутії, чую і бачу Олександра Твардовського в такому піднесеному настрої. Починав і закінчував він російські, білоруські пісні, іноді припиняв: «Ех, цього ви не знаєте!» — і пропонував іншу. Не знаючи слів, ми підтримували, просто мугикаючи, — хор тримався, ми сміялися, нам усім було весело. Не обійшлося, звичайно, без пісні «Славное море, священный Байкал», прийнята була і запропонована мною «Ой, хмелю мій, хмелю», і зовсім незнайомі мені такі пісні, як «Далеко, далеко степь за Волгу пошла». Але найбільше запам'яталася, теж невідома не лише мені, а й усім нашим присутнім, пісня, проспівана Олександром Твардовським. Потім я сам попросив, щоб він іще раз проспівав. І він згодився. Правда, вже не співав, а повторив словами. На жаль, я не записав (у той момент це було неможливо), пам'ятаю тільки, що починалася словами «Жили чумаки, жили три годы». Чимсь пісня ця нагадувала білоруську і нашу українську, чимсь вона з правдивістю зв'язана.

Того вечора Олександр Твардовський постав переді мною з незнаного боку. Пізніше, думаючи про нього, зрозумів, який він різноманітний, багатий внутрішньо, в душі, хоч у звичайному побуті тримався зосереджено, можливо, навіть замкнуто.

Отак, як несподівано почали співати, так неждано і припинили. Очевидно, стомилися. Хтось запропонував: ходімо на повітря. Все, що було на

столі і навкруг стола, залишилося на місці. Дружне, веселе наше товариство вийшло на вулицю.

Тиха зоряна ніч. Злегка прохолодно. Видно навкруг, наче початок вечірнього присмерку або вранішньої зорі, коли ще з-за обрію не зійшло сонце. Біла ніч. Загальне товариство потроху розходилося. Розпрощався з нами капітан, йому опівночі треба бути в аеропорту. Парами, поодиноці пішли ми за місто. Десь там далі, за околицями, чути людські голоси, співи: свято, гуляння ще не скінчилося. Якутські письменники дуже хотіли, щоб ми побачили літнє традиційне юнацьке свято, подивилися національний танок, співи-імпровізацію. Ми прямували в парк.

Парк — це не парк у нашому розумінні. Простіше сказати, великий просторий піщаний плац з окремими невеличкими сосонками, рівний, з міцною рудуватою травою і без трави — просторий пустир.

Молодь, коли ми підійшли, — а їх, дівчат і хлопців було принаймні понад півсотні, — не стояла, не сиділа, не танцювала так, як ми до цього звикли, як це буває на святі в нас, у Європі, а поволі, ритмічно ворушилася навкруг, як у каруселі. Ходили, хиталися сюди-туди, неголосно співали. Але співали не всі. Загальним колом підтримували один одного зліва і справа попід руки, невтомно продовжували своєрідний хоровод. Лише одна пара — він і вона — в середині хороводу танцювала, співала-розмовляла. Одне каже, друге відповідає, він підходить до неї, питає щось, вона відповідає і відходить на протилежний бік кола, він — услід. І цей речитатив триває, аж поки вона не подасть руку або не сховається в загальному хороводі. Тоді їх змінить інша пара. Щось подібне, хай в інших варіантах, ми бачили і в своїх рідних прадавніх місцях, і в інших

республіках. Зокрема, колись я спостерігав у Литві, як там у танку молоді «знайомляться»; плескаючи руками об руки, він і вона теж входять у загальний хоровод. І не тільки це в людей. Згадаймо залиціння, упадання — ритуальні танці у всіх наших «менших братів». — від тварин до птахів. У всьому цьому — своя краса, молодість і сила.

Але тут, у Вілюйську, в літню північну білу ніч, на мене це справило враження не те що зачарування, а якогось гіпнозу, чаклування. Я довго нікому нічого не міг сказати, зацікавлено дивився, відчував тільки, що це прадавній танець.

Твардовський, як тільки ми зупинилися, несподівано мовчки притулився до мене, взяв під руку, ніби відчув, що весь той хоровод і ми тримаємось завдяки цій підтримці поід руки. З нами залишився тільки М. Якутський, решта письменників розійшлися, ходили навкруг хороводу. Отямившись, я спитав Якутського:

— Що вони співають? Про що питають?

— Різні слова, — весело усміхнувся він. — Перемовляються між собою. Як у росіян — частівки.

— Що, наприклад, оці двоє!

— Я питаю. — Якутський поміж парами пішов у коло.

— Мені моторшно, — тихо, хрипко сказав Твардовський. — Ходімо звідси. Ходімо.

Повернувся Якутський.

— Те, що я й казав. Приблизно. Парубок, наприклад, допитується в дівчини, як вона ставиться до нього, чи знає його, чи подобається він їй.

— Ну? І все? В цьому дусі?

— Ні. Не обов'язково. По-різному буває. Іноді зразу розходяться, сказати б, не підійшли одне одному, не сподобалися, а буває, до чогось і домовляться. Просто... поетична імпровізація. Стародав-

ній якутський національний танок із співами. По-нашому зветься огуохай. Юнаки і юнки на цьому святі зустрічаються, знайомляться, іноді полюбляться і одружуються. Так часто буває.

— Мені моторошно... Важко. Ходімо звідси, — гостро, вперто, майже істерично повторює Твардовський. — Ходімо, ходімо... Мені страшно...

Міцно, обома руками трусив мене за руку, тяг уперед. Ні я, ні Якутський не суперечили. Швидко відійшли вдвох і пішли в напрямку до міста.

Далеко залишилися хоровод, співи, а він час од часу ніби сам собі повторював: «Як мені важко... боже, як мені важко...»

Ворота в двір райкому розчинені. З вулиці Твардовський раптом потяг мене в той двір. Заперечувати, так само, як і заспокоювати чи розважати його, я не міг — сам не знав, що це дасть, — він був у нелегкому стані. Я тільки втомлено слухав, іноді коротко відповідав. Двір просторий і чистий. Новий сосновий сарай, дерев'яні гаражі, дров'яний склад. Відчувався бензиновий дух і хлорно-вапняна дезинфекція. Зійшли на вимиті східці райкомівського ганку. Твардовський сів на східцях, притулився до стовпця, заплющив очі, руками обхопив опущену голову і ніби в забутті все повторював: «Як мені важко... Як мені важко...» Я спробував розчинити двері, щоб зайти в будинок, але там було замкнено.

Спустився вниз до нього.

— Може, ходімо додому?

— Ходімо. — Покірно, м'яко чи, може, байдуже сказав він і встав. Я взяв його під руку, і ми пішли.

В його кімнаті все було прибрано, на столі залишено ситро, дещо з закусок і цигарки. Твардовський зразу скинув піджак, повісив на спинку

стілця, стоячи, із склянки випив ковток, зняв черевики, ліг на ліжко і швидко заснув.

Довгожданий не лише для місцевих літераторів, а й для прибулих письменників, а найбільше, очевидно, для мене (я раніше за всіх приїхав сюди), нарешті 30 липня 1953 року відкрився III з'їзд письменників Якутії.

У той перший день з'їзду, крім загальної доповіді, — її проголосив перший секретар Якутського обкому, — на вечір призначена була зустріч письменників з читачами. На цю зустріч прийшло нас справді інтернаціональна бригада: поети, прозаїки, драматурги, критики — з Якутії, з Москви, Києва, Бурят-Монголії, Сибіру.

В клубі, куди ми прибули, ні пройти, ні пробратися. Довелося службовим ходом добиратися до сцени. У великому залі душно. Електрика не яскрава, а жовто-тьмяна, стільці щільно зсунуті, у проходах впритул стоять люди, здебільше молоді хлопці, дівчата. Нарешті зал затихає. Тільки легкий гомін, як на морі. Нам, хоч і в цій задушній обстановці, було приємно: стільки зібралося слухачів! Як виявилось, у Якутськ приїхали в педагогічний інститут студенти-заочники на літню сесію. Для них ця зустріч з письменниками — справжнє свято, тим більше, що в афіші, правда не друкованій, а писаній, сказано: «Виступають: Олександр Твардовський...» Далі ще з десятків імен якутських, сибірських і моє — єдиного з України — письменників та поетів.

Важко, стомливо слухати виступи, чекати інших. Дедалі повітря не вистачає. В залі вікна закриті, кватирки не допомагають. Може, вийти на якийсь момент подихати? Раптом називають моє ім'я.

Читав я рідною мовою вірш «На Кольському півострові».

Безмежна колія-струна,
Сосна з гілками гострими.
Далека дальня сторона
На Кольському півострові.

З першого рядка я відчув, як у залі уважно, напружено слухають незнайому для них українську мову. Читав неголосно, але виразно, чітко, кожне слово віддавав слухачам. І мені було приємно: мій виступ зал широко прийняв.

Зустріч письменників з читачами в Якутську пройшла дуже добре. Незважаючи на задуху в залі, задоволені були і слухачі, і ті, хто виступав.

До президії чимало прислано було записок. Найбільше: чому нема Твардовського?

Твардовського не було на з'їзді і тут, на виступі. По приїзді з Вілюйська він захворів.

Другий день з'їзду. Співдоповіді позаду. Виступають якутські прозаїки, поети. З привітаннями — приїжджі гості, в тому числі я. Завтра закінчиться з'їзд. Слухаю виступи, мимохідь думаю: хочеться в дорогу — додому.

Третє серпня. Якутський аеропорт. Ранок. За годину відлітаємо. В літаку депутати летять у Москву на сесію Верховної Ради. Ми разом з ними. Хоч і хочеться додому, все-таки вирішую при можливості на добу зупинитися в Іркутську, заїхати на Байкал.

Спека. Ні хмаринки. Вдень буде пекло. Швидше б уже летіти. Чекування — неспокій, напруженість. Так і здається — час зупинився.

Загальна приємна якась заспокоєність у душі, в думках. Подорожі, виступи, напруженість, уто-

ма — все позаду. Ми летимо. Літак — маленький шматок нашого сучасного життя — на свою відповідальність забрав нас у небо. Тепер не від нас, а від командира, пілотів, літака залежить усе. Думай собі, згадуй, відпочивай. А тебе все несуть уперед, до наміченого твого місця. Година за годиною летимо над безмежним Сибіром до Уралу. Скоро позаду буде Азія, далі — Європа. Літак поспішає. Ось уже й сонце опустилось на заході, Новосибірськ за нами.

Крізь ілюмінатор темно зеленіє тайга. Поволі проходять села, міста. Дедалі густіше пливуть білясті хмари. Як швидко міняється все навколо не лише на землі, а і в небі! Вдалині на заході низько, до самої землі, на тлі чорно-олив'яної тучі-хмари розкололась на всі боки блискавка. Ого! Ідемо на грозу! Заворушилися на своїх місцях пасажири, поглядають один на одного, неголосно перемовляються.

Майже непомітно літак знижується. Може, здалося? А може, тому, що скоро Омськ, там зупинка? Раптом літак повертає униз, налягаючи на ліве крило, усіх нас аж придавило до крісел. І в цю мить з кабіни вийшов пілот, ні до кого не звертаючись, коротко сказав:

— Повертаємось до Новосибірська. Гроза. — Повернувся, щільно зачинив кабіну. Ніхто не встиг нічого спитати.

Ні, Азія нас не відпускає. Не пощастило мені зупинитися в Іркутську, а тепер на ночівлю повертають нас усіх у Новосибірськ. За хмарами не видно вечірнього сонця. Ніби сутеніє. Неохоче перемовляємось:

— А якщо й уранці гроза? Невже не можна було обійти її?

— Виходить, що ні. Радист, мабуть, зв'язався

з Омськом, а там не приймають. Гроза — все-таки ризиковано.

А літак прямує на схід, до Новосибірська.

Справді, коли вийшли з літака, сутеніло. На аеродромі нас чекали і зразу забрали в готель. Ішли мовчки, оглядались довкола. Звернули увагу — на великому стенді червоний напис: «Не літай у грозу!»

— От бачите! — зауважує хтось з пасажирів.

Спить спокійно, уже в готелі кажуть нам, вранці вас збудять, завтра, мовляв, буде видніше. Але спати мені не хотілося. Я вийшов з готелю, зайшов у вокзал, узяв газети. Побачив пошту, телеграф, зупинився. Пошлю телеграму додому. Нікого біля телеграфного віконця...

— Будь ласка, дайте бланк. — Я ж їхав уже на Україну, певно, тому звернувся українською мовою. Приємна молодюсінька дівчина подала бланк, уважно з усмішкою дивилась на мене. Там же на підвіконні я написав телеграму: «Лечу до тебе, спішу до тебе, моє серденько». Підпис. І все.

— Приймете таку? — як і вона, усміхаючись, питаю дівчину.

Вона перечитала, ще раз подивилася на мене і якось, чи то здивовано, чи радісно-весело, швидко метнулася, зникла за скляними дверима. За якусь хвилину не сама, а ще з двома такими ж дівчатами з'явилася, стали проти мене.

— Прийемо, — тихенько каже з віконця моя знайома дівчина, — все, як ви написали, так і пошлемо. Негайно. — І ще тихше спитала: — А кому ж ви так пишете?

— Дружині, кому ж іще, — кажу я.

— Так я й думала, — радісно захитала головою ця чудова дівчина. І я з тим же веселим, радісним настроєм пішов у готель.

Збудили нас о четвертій. Саме б спати! Але всі ми були готові до польоту.

На тому ж самому місці, де й учора надвечір, близько до Омська, з півдня ще густіше й ближче наступали на наш літак чорні важкі хмари, час од часу блискала гроза.

— Історійка! — досить голосно, здалося, навіть весело хтось із пасажирів звернувся до всіх. Але нам було не до сміху. Стривожено дивилися ми в ілюмінатори, напружено чекали, що ж тепер скажуть льотчики, поглядали на їхню вузьку кабіну. Ніхто з них не вийшов до нас, а літак так само круто повернувся, але не наліво, як учора, а праворуч на північ, все вище, далі.

Гроза і хмари разом з Омськом залишилися далеко від нас. Сів наш літак у Свердловську. Звідтіля — Москва.

Незабутнє все-таки для мене оте літо 1953 року! Не раз довелось, уже в себе на Україні і в інших містах, розповідати згодом про свої сибірські подорожі. І якщо траплялося згадати друзів-письменників, з якими разом зустрічалися, їздили, і серед них — Олександра Твардовського, неодмінно присутні перепитували, просили, щоб докладніше розповів саме про нього. Я не відмовлявся. Якутські подорожі в пам'яті залишились назавжди.

Зустрілися ми з Олександром Твардовським уже аж за три роки після Якутська. І теж улітку. В Коктебелі, в Будинку творчості. В їдальні сестра-хазяйка показала на стіл:

— Ось вільні місця. Вранці двоє з новоприбулих не сіли, чи то посоромилися, коли сказала, хто за цим столом їхні сусіди, чи побоялися...

— А хто ж сусіди?

— Олександр Трифонович Твардовський з дружиною.

— О, з великою приємністю! — кажу. — Якщо ви не проти, ми згодні.

Широко розкриті двері супроти моря. За дверима видно, хто входить і виходить.

— От я тебе й познайомлю з Олександром Твардовським, — усміхаюсь до дружини. — А він нас познайомить зі своєю дружиною.

Поглядаю на двері. Заходить чимраз більше людей. Внутрішньо відчуваю: чекаю Твардовського. Який він зараз? Тут, не в сибірських просторах, а на Кримському узбережжі? Так давно його не бачив...

А ось і він. Зайшли обоє, Твардовський побачив мене, зупинився, розвів руки.

— Якутські зустрічі!

Ми встали назустріч, тиснемо руки, знайомимось. Неждано все-таки вийшло!

Коктебельська ота зустріч була недовго. Вранці іноді купалися, відпочивали на березі моря. По обіді раз чи два запропонував він піти в гори. Поділяти, хай і не довгі, і не вельми дальні мандрівки я не міг — південна спека, та ще серед дня, для мене не підходила. А він щодня спочатку сам, а згодом з одним білоруським актором ходив то в гори, то понад морем, навіть у степ. Поверталися обоє стомлені, засмагли, зразу прямували в їдальню, задоволено пили полуденний чай.

— Встає вдосвіта, шелестить паперами, не дає мені спати, — каже нам Марія Іларіонівна.

Твардовський і білоруський актор у цей час поволі ідуть над морем, у гори, а ми — у свої прохолодні кімнати. Мандрівники в білих блузах. Олександр Трифонович навіть з якоюсь брунатною сучкуватою палицею.

— На стежці знайшов, — задоволено якось сказав мені, — дуже гарна! — Підняв, показав, як жезл. — Суха і легка. По-моєму — ялівцева.

— Може, грушева, — кажу я. Усміхаючись, додаю: — Не така вже й гарна.

— Ні, чому ж, — майже здивовано перебиває і ще раз стверджує: — Гарна.

Цю палицю не полишає, ходить у подорож тільки з нею.

— Теж видумав моду, в таку спеку ходити в гори! Ну, та я хоч відпочину. — В словах Марії Іларіонівни приємна лагідність.

Олександр Твардовський усі ці дні майже завжди в доброму гуморі. Вранці працює, вдень охоче зустрічається з товариством, заводить розмови.

За тиждень подружжя Твардовських від'їхало.

Взагалі щастило мені в неждані для мене часи зустрічатися з Олександром Твардовським. Зрозуміло, після якутських подорожей мені завжди приємно і радісно було його побачити. Чимдалі взаємини між нами ставали простіші.

Так було і 1958 року. Цього разу зустрілися ми взимку в Ялті. Я приїхав у січні, Олександр Твардовський з Марією Іларіонівною і донькою Ольгою жили вже там, у Будинку творчості Літфонду.

Товариство наше там, у Ялті, непомітно зібралось різнохарактерне, але з багатьох поглядів приємне, веселе, чимось дотепне — справжня товариська компанія. Олександр Твардовський, Тихон Сьомушкін, Іван Нехода, Іван Бауков і я. Інших — а в будинку письменників було понад десять — не пригадую. Все наше товариство працювало. Умови для цього були ідеальні. Аби тільки «вліз» у роботу — ніхто не телефонує, не гукає на засідання, чи комісію, або на виступ — ти сам собі госпо-

дар. А втомився — виходь у сад, хочеш — іди вниз, до моря, або вгору, стежками через зарості кущів аж до гір. Так ми й виходили, і мандрували, кому куди заманеться. Кожен по-своєму так і відпочивав.

Найчастіше ми ходили вдвох з Тихоном Сьомушкіним, рідше з Іваном Бауковим, він більше пропонував у місто, я не дуже це підтримував, тим паче вдень. Ще рідше — з Іваном Неходою, той завжди сидів у себе в кімнаті, на ключ замкнувши двері, писав свої паризькі вірші.

Іноді, не часто, вийшовши з будинку і побачивши нас з Тихоном Захаровичем, до нас приєднувався Твардовський. Ходили садом, розмовляли, сперечалися, згадували всілякі літературні історії, різні бувальщини.

Строкате товариство наше і працювало по-різному. Кожен у свої години писав, читав, обдумував плани. Олександр Твардовський працював уранці у своїй окремій кімнаті на першому поверсі (його родина — в другій кімнаті поруч), Сьомушкін жив на другому поверсі, а ми з Неходою — на третьому. Знали, кому й коли можна стукати, гукати «на повітря», але цим ніхто не зловживав.

Поступово всі ми пізнавали характер кожного, вдачу, звички. Отак і жили, приємно й весело, не менше місяця, а дехто й більше.

Твардовський майже щодня, так чи інакше, бачив когось із нас. З явною приємністю зустрічав нас з Тихоном Сьомушкіним — ми найчастіше вдвох ходили в саду алеями. Тихона Захаровича він знав давно, по-дружньому довірливо розмовляли на «ти».

До Івана Неходи, як мені здалося, ставився трохи іронічно, хоч прямо й не показував цього. Він інколи бачив Неходу разом з нами

в саду «на проходці». Одного разу при зустрічі спитав:

— А де ж ваш Нехода?

— Пише, — в тому ж тоні, як і він спитав нас, весело відповів Сьомушкін. — Усе пише.

— Що ж він — з ранку до вечора пише?

— Виходить, так.

Іншого разу, коли повз нас пройшов один російський письменник, Твардовський звернувся до мене:

— Що він — не родич вашого Неходи? — хитнув головою вслід тому високому прозаїкові.

— Хто? Цей? Та що ви! Не того ж роду...

— Мені здалося. Обоє вони — на одне обличчя, — ущипливо відповів.

Бувало й так: коли ми з Тихоном Сьомушкіним ходили по саду, Твардовський, ідучи з дружиною з міста, побачить нас, гукне, попередить:

— Зачекайте мене, проведу Марію Іларіонівну додому, прийду до вас, побродимо.

Так було й того дня. Саме недавно пройшов сніжок з крупюю, згодом затихло, стало сонячно. Тихон Захарович гукнув мене в сад. Ми ходили вузькою звивистою стежкою.

— В тому й приємність, — каже він, — що серед зими в Ялті бувають такі чудові дні. Особливо під весну.

На стежці мокро і слизько. Ми перейшли на асфальтову дорогу, ішли вниз у напрямку до моря. Назустріч нам поволі, важко вибиралося вгору таксі. Щоб пропустити машину, ми відійшли на узбіччя. Машина різко загальмувала, зупинилася. З неї вийшов Олександр Твардовський. Таксі з Марією Іларіонівною поїхало вгору до будинку, а ми перейшли на алею і вже втрюх пішли далі.

— Оце їздив шукати вашу книгу, — звернувся до

мене Твардовський. — Не знайшов. Невже єдиний примірник? Може, все-таки відступите?

Заперечливо хитаю головою.

— Не можу. Мені ця книга доконечно потрібна. У Москві знайдете.

— У Москві я забуду.

— Забудете? Тоді зізнайтесь: вона вам не дуже потрібна.

— Та мені дуже б хотілося цю книжку мати в себе. Розумієте?

День тому в книгарні в Ялті, переглядаючи книжки, я знайшов книгу в червоній палітурці чеського вченого Любора Нідерлі «Слов'янські старожитності» і з радістю купив. Пішки йшов угору до будинку, з приємністю думав: от, мовляв, пощастило купити цінну книгу, в Києві розшукував, але не трапилася... Біля будинку побачив цю книгу у мене Твардовський, узяв у руки, переглянувши, спитав, де я знайшов.

«Отже, таки їздив шукати», — думав я, вже ходячи в саду разом з ними.

— У нас чортзна-скільки книг видають по сто тисяч примірників, — гостро каже Твардовський, — а от таких, як Нідерлі або Джавахарлала Неру, десять тисяч. Або й менше. Спробуй купити. От теж стотисячним тиражем вийшла, наприклад, повість одного лауреата. Повні полиці в книгарнях лежать. Купуй. Читай. А я не хочу. Для мене це цілком неістівне. Як Собакевич казав: «Мені жабу хоч цукром обліпи, не візьму її в рота».

— Не ремствуй, — каже Сьомушкін. — Твої книжки ідуть тисячами. І не лежать на полицях у книгарнях.

— Та я хіба про себе.

Сіли на лаву. Твардовський запалив цигарку. Поступово перейшли на веселіші теми. Про спорт,

конкурси, чемпіонів. Як і завжди — аби почалось, один за одним починаємо згадувати, розповідати.

— Всілякі бували змагання, конкурси... навіть у давнину...

— У наш час іще більше. Особливо в Європі.

— Ще більше в Америці,— додаю я.— Колись у дореволюційному «Огоньку» читав на цілому розвороті приблизно таку назву: «Конкурс людської дурості». Там, наприклад, розказувалось про конкурс: хто найбільше з'їсть крутих яєць. Чемпіоном став той, що за дві години з'їв п'ятдесят двоє яєць.

— Пусте,— стенив плечима Твардовський,— мій батько без будь-яких змагань, конкурсів міг переплюнути отих чемпіонів. Удвох, бувало, їдемо вночі в Смоленськ на базар, я дрімаю на возі позаду, він спереду підганяє коня — між нами казанок варених яєць. Хазяйки приходять до нас у кузню, просять то кочергу, то сапу прикувати, а платити чим — грошей нема, кожна приносить пару-другу яєць, а то й десяток. У нас у хаті завжди сітка, а то й дві свіжих яєць. Тож їдемо, батько невиразно наспівує, підганяє коня, а яєчко облуплює і — ціле в рот. Поки доїдемо до Смоленська — казанок порожній. Звичайно, я їх не лічив, але гадаю, не менше шести-семи десятків.

Про свого батька він згадував іноді гостро дотепно, інколи сумовито-журливо, але завжди з любов'ю. Так і здається — ось-ось скаже: він такий, як і я... Судячи з усього, батько теж його любив.

Іншого разу Твардовський там же в Ялті розповів:

— Батька я привіз у Москву. Разом вийшли уранці на Тверський — люди поспішають, біжать... Непомітно й ми увійшли в той московський темп. Батько — дедалі швидше, швидше, ніби хоче

всіх обігнати. Раптом став як укопаний, голосно, сердито крикнув: «Куди вас чорт несе! Летите як оглашені!» Та ще й міцніше слівце додав. Службовці, студенти, господині з пакунками, портфелями, сумками, авоськами подалі обминають нас, я весело усміхаюсь, рукою підтримую батька, заспокоюю... Надовго він не схотів залишитися в Москві. Не сподобалась йому міська штовханина, метушня. Не звик. Та й як звикнути! Особливо сільському мешканцеві.

— Мурашник, — підтримав я. — Так і мій батько колись казав на Хрещатику в Києві.

— Саме так. Тим паче — в Москві.

Ішли до будинку. Твардовський згадував московських письменників, які жили в Києві. Говорив ніби для мене. У той день він охоче вступав у розмови. Назвав Михайла Булгакова, сказав, що він разом з Костянтином Паустовським навчався у Київській гімназії. Я про це знав. Зокрема, чув від самого Паустовського тут же, в Ялті, в інший час, та й в Ірпені. Але не втручався.

— Булгаков-юнак, кажуть, був гострий, задержуватий. — Твардовський помовчав. — А втім, і в його книгах це відчувається... Не раз попадав у халепу... Не тому, звичайно, згадую про це... Просто шкода, що передчасно пішов із життя такий талановитий літератор... А книжки його й досі не всі опубліковані.

Помовчавши, додав:

— Ну, я про інше. В ті часи старших гімназистів, юнкерів ночами зупиняли на вулицях за спізнення. Щодо цього досить дотепно відзначився в Києві генерал Драгомиров. До речі, попадало за це і Булгакову. Але я не про нього. Той генерал зупинив одного хлопця, що запізнився, переглянув пропуск, ні слова не сказав про запізнення, тільки спитав:

«Де ваша портупея?» Хлопець виправдовувався, мовляв, поспішав, боявся запізнитися... «Доповісти у частині, — перебиває генерал, — вам призначено позачерговий наряд». Як належало, хлопець повторив. Наряд — то наряд, зітхає він, що вже втрачати, і сам додає: «Але ж у вас теж відсутня портупея...» — «Правильно, — відповів генерал. — От і за мою теж — другий вам позачерговий наряд!» — «За що ж?» — «За зауваження старшому».

Неждані, часто невідомі нам речі Твардовський любив розповідати. В таких випадках здавалося, що він хизувався: от, мовляв, я ще й не таке знаю!

Трохи згодом Твардовський запросив мене, Тихона Сьомушкіна та Івана Неходу до себе на вечір: у доньки Ольги день народження.

У такому невеликому товаристві, в гостях у родині Твардовських, ми почувалися легко, затишно, як удома. Сам господар, як я зрозумів, завбачливо не попереджав нас про цей вечір, а просто сказав:

— Приходьте увечері до нас — у Ольги день народження.

Не було обдуманих тостів, просто, щиро вітали іменинницю, а вона всіх нас знала, почувалася, хоч і в товаристві «стариків», весело, радісно. Не знаю, що пригадує і як пригадує тепер той вечір у Ялті Ольга Олександрівна Твардовська, але я пам'ятаю, що найбільше тоді говорив Іван Нехода і все в риму, дедалі дотепніше, він був того вечора як заводний. Вряди-годи сміх затихав. Ми брали слово. Розмовляли, як ведеться, про щойно почуте, прочитане, згадане. І, звичайно, про поетів, друзів. У той іменинний вечір всі ми, не перебиваючи, могли слухати когось одного. Пригадую, я похвалив сибірського поета Петра Комарова.

— Чудовий поет, — сказав я. — Перекладав кілька років тому його вірші для видання збірки

українською мовою в київському видавництві і заховався у цього поета.

Процитував декілька строф. Твардовський уважно слухав, ствердно хитнув головою.

— А знаєте, я перший підтримав і надрукував цикл віршів цього поета. — Усміхнувся, оглянув нас гордовито і додав: — І не помилився.

Були в нас і суперечки. Ісаковського і Маршака він беззаперечно визнає, я не згоджуюсь, кажу, що перебільшує.

Розійшлися по-різному. Першим до себе в кімнату пішов Нехода. Ми втрьох вийшли у нічний сад. Сіли на лаву. Твардовський запалив цигарку. Сьомушкін несподівано сказав:

— Дай і мені цигарку.

— Заради бога! — якимось радісно відповів Твардовський (взагалі, він частенько використовує оте «заради бога»), подав цигарку, креснув запальничкою. — Я звик, що обоє не палите, от і не врахував.

Уже з цигаркою Сьомушкін — видно було, щось своє думав — раптом сказав:

— Прочитав би ти нам: «Тьоркін на тому світі».

Твардовський палив, мовчав. Кинув цигарку. Притоптав.

— Гаразд. Завтра приходьте увечері, прочитаю. — І встав.

Увечері наступного дня, коли ми зайшли до нього, він зразу категорично попередив:

— Ні, не буду читати.

З його тону я зрозумів: іще вдень відмовився від учорашньої своєї обіцянки, вирішив не читати. Людина він уперта. Можна було й не просити. І все ж Сьомушкін незадоволено почав:

— Ти ж обіцяв...

Твардовський перебив його:

— Прочитаєте самі. Я ще над нею пра-

цю. Я все-таки вірю, що надрукують. Отоді й прочитаєте.

За календарем — ще зима. Кінчається тільки січень, а часто буває сонячно, тепло.

По обіді вийшли на сходи. В обличчя пригрівало веселе сонце. Вдоволено зупинилися.

— Ніж іти за стіл, ходімо до моря, — пропонує Іван Бауков.

— До моря через місто — ні, — заперечую, — краще вгору. — Показую на північ, до гір.

Нехода і Сьомушкін відмовились, пішли до себе в кімнати. А ми з Бауковим поміж виноградниками попрямували вгору до посадок майбутнього парку. Над глибоким яром перейшли по величезній іржавій трубі, мов над прірвою, — внизу лише шемріла брудна водичка. Все вгору і вгору.

— Не схотів піти з нами Нехода, — сумовито, ніби сам із собою говорить Бауков. — Тихон Захарович по обіді полюбляє подрімати, а Нехода... не вже оце писатиме?

Ідемо поволі. Я не заперечую і не підтримую.

— Проходять годы у Неходы... — так само сумовито, ритмічно починає, ніби вірш. Та так і є. Подумавши, він каже далі: — Бегут ручьями с диких гор...

— Варто записати, — усміхаюсь я.

— А що? І справді. — Бауков зупиняється, дістає вузенький блокнот, записує.

— Краще — козлами, — явно сміюсь я.

— Що — козлами? — незрозуміло перепитує він.

— Бегут козлами, а не ручьями. Бегут козлами с диких гор.

— Точно, — хитає головою. — Мабуть, так краще. — Тут же переробляє. Я додаю:

— Но посвященья в жанре оды не получал он до сих пор.

— Прийнято! І записано! — весело записує.

Йдемо, зупиняємося на стежці між камінням, далі імпровізуємо нежданий вірш. У блокноті Баукова — уже дві строфи.

Він одірвав кілька вузьких аркушків, передав мені:

— Пиши ще ти.

Продовжували, коментували, записували. У мене й досі зберігаються ті аркушики — дві строфи написані його рукою, останні три дописав я.

Того ж дня, коли ми написали вірш, повернулися до будинку, зайшли до Тихона Сьомушкіна, прочитали йому вірш уже з назвою «Ода тебе, Нехода». Сьомушкін весело потер долоні, зразу почав друкувати — машинка тут же в нього в кімнаті.

— Пошлемо Іванові. — Друкує і додає: — Покладемо перед вечерею на столі в їдальні. Та ще й запечатану в конверт.

Пішли до пошти, щоб нам, як належить, проштампували марку на конверті. Ішли посеред звиистої шосейки, раптом назустріч таксі, ми відступили. З машини вийшов Твардовський. У першу чергу звернувся до Тихона Сьомушкіна:

— У тебе є десять карбованців? Терміново потрібні.

Сьомушкін подав. Твардовський розплатився з водієм, подякував. Машина пішла вгору, щоб розвернутися. Сьомушкін розкрив конверт, подав вірш Твардовському:

— Прочитай.

Твардовський зосереджено дивився на рядки, читав. Ми чекали, що ж він скаже. Невже не сподобалось?

Нарешті Твардовський з усмішкою показав пальцем на одне місце у вірші:

— Тут одне слово слід замінити. «Он похвали

давно достоїн. Он много пил, хоть мало жил». «Пил» — переробити на «ел».

Тут же було перероблено. Він ще раз прочитав той рядок «он много ел, хоть мало жил», додав:

— Так підійде.

Повернутися з нами до міста він не захотів.

На пошті, коли Бауков попросив поштаря проштампувати марку, той, сухенький, низенький, зиркнув спідлоба, спитав:

— А тут що? — У руки не взяв. — Киньте в ящик.

— Ні. Нам треба сьогодні. Покласти надвечір на стіл. Тут вірші... Для друга. Можете прочитати.

— Тим паче, — недовірливо подивився на Івана поштар, чмихнув: — Якраз мені час вірші читати. Кидайте в ящик.

— Ми хочемо із штемпелем... Він марки збирає...

— З штемпелем от і прийде по пошті. Так я не маю права.

— Чортів дід, — уже підійшовши до нас, каже Бауков.

— Сюди цілком годиться проштампувати п'ятаком. Ще краще! — пропонує Сьомушкін.

— І п'ятака якраз нема.

— Є, — він дістає п'ятак, віддає Іванові.

Бауков ще раз звертається до поштаря, просить чорної мастики. Поштар неохоче все-таки дає прямокутну подушечку. Бауков намазав п'ятак, придавив на марку...

Мов шкідливі школярі, усміхаючись, почекали ми, поки Нехода попрямував на вечерю. За кілька хвилин пішли туди ж. Він уже переглядав то справа, то зліва той лист.

Ми посідали, мовчки дивилися на нього. Нарешті розпечатав. Уважно почав читати. Читав, усміхався, хитав головою: «От чорти». Дивився на нас, ніби вивчав нас.

— Що там у тебе таке цікаве? — мов знічев'я питає Бауков.

Я дивлюсь на стіл, боюся, що ось-ось зарегочу. Увійшла родина Твардовських. Олександр Трифонович сів за стіл, як і щодня, проти нашого столу. Нехода з листом у руці подивився на Олександра Трифоновича.

— Це вже ваша робота... — усміхався.

— Ну, що ви, що ви... Як можна, — гостро, з явною неприємністю заперечив Твардовський. І нам стало якось ніяково.

А за кілька днів на тому ж місці в їдальні Нехода підійшов до Твардовського, подав томик його поезій:

— Підпишіть, якщо ласка, мені на пам'ять.

Твардовський підписав автограф.

Лютий. Сонячно — весняний день.

Несподівано трапилася для нас, хай невеличка, але приємна подія. Хоч на початку всі ми сприйняли це досить холоднувато.

У формі Чорноморського флоту в наш Будинок творчості прибули двоє підполковників. Про їхній приїзд я довідався тоді, коли вони прийшли до мене в кімнату. Привіталися. Майже офіційно від імені старших керівників і від себе особисто запросили поїхати в Севастополь, зустрітися з моряками, виступити в Будинку офіцерів і на кораблях.

— Ми вже відвідали Олександра Трифоновича Твардовського. Потім Тихона Захаровича Сьомушкіна. Обидва вони згодні. Маємо надію — не відмовитесь і ви. Запросимо ще Івана Івановича Неходу. Моряки чекають вас.

Слухаю. Думаю. Так, ніби вони знали, що тут, у Ялті, зібралось саме таке наше товариство. А може, й знали. Не збирався, звичайно, їздити виступа-

ти будь-де. Не для цього прибув сюди... Приблизно так і відповів їм. Усміхнувшись, додав:

— Розумію, хочете залучити Твардовського. Я вам потрібен — ну... як кажуть у редакціях, «для підверстки». Може, обійдетесь без мене?

— Ні,— категорично заперечили.— Усіх вас чотирьох московських і київських письменників від імені адмірала запрошують чорноморські моряки. Олександр Трифонович згодився лише з умовою, що всі ви четверо поїдете до Севастополя. Слово за вами.

Про відмову я вже не думав. Зоспокоював себе тим, що в Севастополі досі ні разу не був, поїздка — якась своєрідна зміна обстановки. Коли вже так,— поїдемо.

— Одне слово, по-військовому ви нас оточили,— уже веселіше кажу їм.

Підполковник Верба (прізвища їхні я вже знав) сміється:

— Оточили, але — увагою.

— Ну, добре. Я, звичайно, заперечувати не буду. Вони пішли до Івана Неходи.

Збуджений вийшов на вулицю. За будинком стояли Твардовський і Сьомушкін. Вони були в такому ж стані, як і я.

— Сам розумієш,— звернувся до мене Твардовський,— я зараз на такій струні... Краще б мене не запрошували, мені не до виступів. А от бачите, відмовитися не зміг. Не можна. Поїдемо на кілька днів. Донька, звичайно, в захопленні, їй, звичайно, цікаво побувати в Севастополі.

— Поїдемо,— підтримує Сьомушкін.— Перепочинок зробимо. Це корисно.

Зрозуміло, після домовлення про виступи в Севастополі робота наша за столом сама по собі «завалилася». Добре, що ненадовго!

За два дні у призначений час прибуло дві «Победи». Вийшовши, прямував я до тієї машини, де стояли Сьомушкін з підполковником Вербою. Перед ближньою машиною стояв Олександр Твардовський з Марією Іларіонівною і Олею. Твардовський зупинив мене:

— Куди поспішаєш? Поїдемо з нами. Я тебе чекав.

Було ще рано. Ми їхали слідом за машиною, де були Сьомушкін, Нехода і підполковник. День повесняному теплий, приймний, хоч іще перша половина лютого. Їхали не поспішаючи, могли оглядати навколо то гори, то море. Сонце поблискує над морем. Гірська дорога звивисто крутиться, ми бачимо то море, то ближні й дальні ліски, то садки на околицях містечок.

Поруч з водієм Марія Іларіонівна. На задньому сидінні нас троє. Посередині Олександр Трифонович. Він усміхнувся, злегка обняв доньку, дивиться на мене:

— Наречена!..

— Ну, татку,— соромливо відсувається від нього Оля. Взагалі-то Олександр Твардовський не дуже говіркий, а в Ялті він охоче вступав у розмови, розповідав цікаві історії. У машині ж раптом звернувся до мене:

— Прочитаємо свої вірші.

Отут уже я став неговіркий. Я не знав, з чого й починати, цього я, правду сказати, не чекав. Не дуже я люблю виступати, а тут, у машині, в дорозі, та ще ніби в них у гостях... Трохи розгублено врешті відповів:

— Ні, мені якось ніяково... Краще прочитайте ви.

— Ну що ж — прочитаю.

Водій вів машину поволі. Твардовський тут же почав:

Вся суть в однім-єдинім заповіті:
Те, що скажу, в чім таїна моя,
Те знаю краще від усіх на світі —
Живих і мертвих,— знаю тільки я.

Сказать те слово іншому нікому
Не доручу я, сповнене тривоги,
Не передам — хай навіть Льву Толстому,
Мого не скаже — хай собі він бог.

А сам я — смертний. За своє подбаю,
В житті турбота про одне моя:
Про те, що знаю, як ніхто не знає,
Сказати хочу. Й так, як хочу я.

Відповідати, хвалити, як це майже завжди буває в таких випадках, просто не було потреби: вірш справді глибокий, точний, по-справжньому філософський. Тим більше, слухав не один я, а всі в машині, в тому числі й водій, він так слухав, що притишив хід, обережно, тихіше вів машину. Всі притихли. Ось-ось я сказав би: читайте ще, читайте, — тільки хотів і не встиг це сказати, як він злегка передихнув, мовив:

— Прочитаю вам «Московское утро». — І поволі, якимось зворушливо почав:

Москва по утрам обновляется чудно:
Еще не шумна, не пыльна, малолюдна;
Подернута дымкой в разводах белесых,
Где дождь по асфальту прошел на колесах;

Насыщена запахом булочных ранних,
Где белый — как сдоба и черный — как пряник;
Остужена тенью своих корпусов;
Озвучена боем кремлевских часов...

И весь этот мир, этот утренний город
Мне нынче особенно близок и дорог.
Надев мои новые брюки в полоску,
К газетному я направляюсь киоску.

Прониклива ця лірика зразу заворожила нас. Ніби зникла подорож, усе, що навкруг за машиною, — ми незворушно слухаємо. Чим далі, тим глибше. Розгорнутий, довгий, сюжетний вірш нас просто загіпнотизував, хоч так просто, без будь-яких настирливих сенсацій розповідає — саме розповідає, — помірно, спокійно, про звичайний, буденний московський ранок. Але скільки викликає думок! Вірш уже й закінчений, а в машині ні слова, всі — як зачаровані.

Здається, я довго мовчав і думав, що думаю й зараз, перечитавши заново не раз читаний вірш видатного поета: яка все-таки моя удача і щастя, що я слухаю від самого автора такі в металі відлиті чудові строфи.

По довгій паузі я спитав:

— Звичайно, цей вірш ще не побував на друкарському верстаті?

— Ще ні, — відповів Твардовський.

Знову мовчання.

А вірш цей не виходив у мене з думки. Тут і глибина, і сучасність, ліричність і епос, наступ і відступ, іронія і гумор, навіть сарказм. І прихований смуток...

Того ж дня відбувся широкий літературний вечір у Севастопольському Будинку офіцерів. Наступного дня — виступи перед молодими моряками на бойовому кораблі. Олександр Твардовський читав у Будинку офіцерів «В тот день, когда окончилась война» і розділ з поеми «Василий Теркин» — «Переправа». На кораблі — лише «Переправу». Ще в дорозі спитав мене:

— Читаєш напам'ять? — Я підтвердив. — Добре. Я теж так читаю. Напам'ять — відчуваєш і ро-

зумієш своє написане і самого себе. Головне — слухач слухає тебе.

Прибули в Севастополь серед дня. Було сонячно, тепло (8 лютого 1958 року!). Разом з моряками ходили по місту, подивилися панораму «Оборона Севастополя», артилерійські батареї, зокрема ту, на якій був Лев Толстой, там же пам'ятник генерал-інженеру Едуардові Тотлебену, який керував підземними роботами.

Увечері — літературний виступ. Зал ущерть заповнений. Але слухачі на своїх місцях, можна проходити поміж рядами. По-справжньому святково. Багато офіцерів-моряків. Багато жінок, одягнених як для театру, чимало молодих учителів, старших школярів. Усім хочеться послухати письменників. Найбільше — Олександра Твардовського.

Перший виступав, як і домовились, Іван Нехода. Читав по книжці кілька віршів. Слухали в залі тихо, напружено. Далі виступав Тихон Сьомушкін. Коротко розповів про новий свій роман, над яким тоді працював. Головний герой роману — флотоводець адмірал Синявін. Потім прочитав розділ з цього роману, вже надрукований у журналі «Огонек». Після Сьомушкіна виступав я. Читав той же вірш, що і в Якутії, «На Кольському півострові», і «Довжик».

Всіх нас приймали не те що тепло, — ми самі відчували, — щиро, від душі, і нам було теж радісно і приємно.

Слово надали Олександрю Твардовському. Він підвівся з-за столу. Сплеск моря — хвилина за хвилиною оплески не давали можливості розпочати. А потім запала тиша. Я дивлюсь на нього — відчуваю: він уже хвилюється. Глибоко, важко дихав, обіперся, ніби перед стартом, долонями на

стіл. Пауза. Непорушний зал чекав. Я сам нервую... Ну, читай же, читай...

Неголосно почав:

В тот день, когда окончилась война
И все стволы палили в счет салюта,
В тот час на торжестве была одна
Особая для наших душ минута.

В конце пути, в далекой стороне,
Под гром пальбы прощались мы впервые
Со всеми, что погибли на войне,
Как с мертвыми прощаются живые...

Читав Твардовський свої вірші просто, виразно, доносив кожную фразу, думку. Ти йому зразу щиро довіряєш — такий він глибокий, мислячий, не естрадний артист, а справжній поет. Дедалі більше зачаровував слухачів, гіпнотизував їх не лише словом, поетичною музикою, а й глибокою думкою, — жодного руху, шепоту, повна тиша в залі:

Вот так судьбой своею смущены,
Прощались мы на празднике с друзьями
И с теми, кто в последний день войны
Еще в строю стояли вместе с нами...

Сам по собі цей вірш зразу бере за душу. А у виконанні автора?.. Та він і сам зразу увійшов у цю глибоку болісну поетичну музику. Забув про всіх присутніх у залі, йому не вистачає повітря, час од часу передихає... Я не раз слухав читання поетів, сам не раз виступав з нашими «різними поетами», але ніхто так мене не покорив, як Олександр Твардовський у цьому залі цим віршем. Я слухав його, як закам'янілий.

...Простились мы.

И смолкнул гул пальбы,
И время шло. И с той поры над ними

Березы, вербы, клены и дубы
В который раз листву свою сменили.

Но вновь и вновь появится листва,
И наши дети вырастут, и внуки,
А гром пальбы в любые торжества
Напомнит нам о той большой разлуке...

Якусь мить у залі панувала тиша. Твардовський не сів, ледь нахилив голову. Поряд сидячи, ми чули, як глибоко він передихнув. І раптом буря оплесків. Хвилина. Друга. В кінці залу встали, голосні вигуки: «Читайте ще, читайте! Просимо!» Твардовський підвів голову. Знову тиша. І знову неголосно, виразно:

Переправа, переправа!
Берег левый, берег правый,
Снег шершавый, кромка льда...

Уже потім я збагнув, як розумно, обдуманно побудував Твардовський свій виступ. Перший вірш — важкий, як сама війна, слухаєш — аж дух забиває. А «Переправа» — всім слухачам віддих, радісний усміх, ніби відпочинок після напруження.

Вечір закінчений. А в залі більшість слухачів стоять, не поспішають виходити. Ще збуджені, ми йдемо в невеликому гурті з моряками-офіцерами на вищий поверх, там же в будинку. Спочатку майже всі мовчки. Згодом начальник Будинку офіцерів каже:

— Звичайно, ви стомилися, але ваш приїзд, ваші виступи нам усім, севастопольським морякам, подарували справжнє свято. Ви собі навіть і не уявляєте, яка це для нас удача, що ви згодні прийти до нас.

— Уявляємо, — весело каже Сьомушкін. — Для

нас побувати в Севастополі, виступати перед моряками — теж свято.

Східцями вгору поволі йдемо з Твардовським за ними.

— До речі, щоб не забути, — уже в просторій кімнаті Твардовський зупиняє мене. — Свій вірш «На Кольському півострові» дай мені для перекладу в «Новый мир».

— Він уже перекладений. Але, на жаль, не звучить, як в оригіналі, — кажу я.

— А хто переклав? У мене відмінні перекладачі.

— Борис Іринін.

— Гарний перекладач. Але ти все-таки дай мені його.

За накритим столом уже загальне поживлення. Ми пішли туди ж.

Наступного дня уранці разом з місцевими письменниками і офіцерами знову оглядали Севастополь, чорноморську набережну. Було, як і вчора, тепло, сонячно. Непомітно розійшлися меншими групами. Івана Неходу забрали тутешні поети. Ми з Сьомушкіним ішли позаду всіх. Коли від набережної Марія Іларіонівна і Ольга пішли в місто, до нас приєднався Твардовський. Ми теж прямували в місто.

Часу залишалось небагато — ми не забували, що серед дня катером нас повезуть на крейсер виступати.

Ішли центральною вулицею. Зупинилися проти книгарні: на вітрині рядами стояли, ніби запрошуючи читачів, чотири томи один за одним в чудових темно-синіх палітурках «Доповіді і виступи М. С. Хрущова». Мовчки переглянулися з Тихоном Сьомушкіним. Не зайшли в книгарню. Пішли далі.

— В Москві купиш усі чотири томи, будеш вивчати, — не витримав, усміхнувся до Тихона.

— Ні! — різко відрубав Тихон. — Ти вивчати-меш. Я безпартійний. А тебе заставлять... в «порядку дисципліни».

Твардовський мовчав. Сьомушкін звернувся до нього:

— Невже ти вважаєш, що цей... державний діяч? Ти ж з ним зустрічаєшся.

Твардовський ствердно хитнув головою:

— Так. Вважаю. — І по паузі, неждано для нас, повторив те, що раніше нам казав у Ялті. — Тут і сам не знаєш, як вести себе... і як жити...

Вийшли до моря. Супротивний північно-західний вітер гостро бив в обличчя. Нас уже чекали на парапеті в бухті. Прив'язаний катер гойдався на хвилях. Від вітру бризкала холодна морська піна, розбивалася об катер, долітала до нас. Хоч наші супровідні офіцери поспішали, фотокореспондент примусив нас усіх «позувати» перед ним, потім поплив з нами на катері і теж фотографував. Мені й зараз приємно дивитися на ці знімки. Це для нас незабутня історія...

Корабель, чим ближче допливаємо до нього, все вражаюче гіпнотизує нас. І не дивно: ми ж усі четверо вперше так навіч впритул бачимо це крицеве громаддя. Непомітно затихаємо, забуваємо гострий вітер, холодні солоні бризки на обличчях, дивимося на грізну оцю фортецю. Наші супровідні офіцери бачать наш подив, навіть розгубленість, з гордістю усміхаються, поглядають на нас.

З катера добралися на палубу хисткою (як для нас) мотузяною драбиною, дехто з нас посміхався, весело забирався все вище, дехто боязкувато дивився тільки вгору — вниз ж холодні морські хвилі. Всередині ж корабля — для мене в першу

чергу — просто тропіки. В такому пеклі я колись був у шахті на Донбасі, у місті Красний Луч. Температура, як мені здалося, не менше сорока градусів.

— І тут нам іще й виступати! — напівжартома звернувся до друзів.

— Доведеться, — весело каже Нехода.

— По одному віршу, — коротко додає Твардовський.

Поводили нас по кораблю, потім запросили в кінозал. Це невелика низька каюта, впритул сиділи на стільцях молоді моряки. Дружно встали, привітали нас.

Не відкладаючи, ми почали виступ.

Як і вчора, першим виступав Іван Нехода, за ним Тихон Сьомушкін, третім я, останнім — Олександр Твардовський. Ми справді читали по одному віршу. Наш прозаїк Сьомушкін коротенько розповів про свій майбутній роман, над яким тоді працював, але уривка не читав, а залишив їм на пам'ять журнал «Огонек» із розділом роману. Олександр Твардовський від початку до кінця, хоч і стомлений від духоти, з величезним успіхом прочитав «Переправу».

Тією ж мотузкою драбиною спустилися на катер. Накрапав дощик. Поки ми виступали, надійшли низькі роздерті хмарки, налетів гостроколючий мокрий вітер. Але після корабельної задухи нам легко дихалося холодним морським вітром, який підганяв наш катер до севастопольського берега. Не встигли доплисти до міста — хмари розійшлися, дощик ушух, знову пригрівало сонце. На березі, ніби змовившись, зупинилися. На прощання подивилися на грізний, як скеля, крейсер — короткочасну нашу «морську оселю».

Поїздка до Севастополя, виступи в Будинку

офіцерів і на крейсері хоч на короткий час і вибили нас із робочого режиму, зате багато нового і незабутнього дали нам.

Поверталися в тих же машинах. Їхали вранці. Весняна сонячна година радувала нас.

Для Криму, особливо для Ялти, лютий — справжня провесінь. Частіше виходимо на простір — вабить-таки весна, потроху міняємо робочий режим.

З Сьомушкіним, уже походивши, поверталися до будинку. Назустріч — Твардовський. Зупинилися. У нього під пахвою невеличка, акуратно загорнута в білий папір, навхрест перев'язана шпагатинкою книжка.

Мені завжди подобається, коли бачу щось гарно, чепурно зроблене людськими руками. Не витримав, щиро похвалив. Спитав:

— Хто ж це вам так загорнув?

Він щиро, задоволено подивився на мене, усміхнувся:

— Та вже я. Люблю. й умію так робити. Для мене це навіть насолода. Чого ж ми стоїмо? Проведіть мене до пошти.

— Туди, вниз — легко, а сюди вгору... — похитав головою Сьомушкін.

— Назад — таксі доведе. Ходімо.

На пошті Твардовський здав пакуночок і ми пішли бульваром понад морем. Дійшли до кіно біля порту, далі — за ринок. Збиралися повертатися якраз проти шашличної. Нараз Твардовський зупинив нас:

— Зайдемо. Щось з'їмо.

— Недавно ж обідали, — стенив плечима Сьомушкін.

— То нічого. Шашлика ж ми не їли.

Шашлик нам дали свинячий, жирний. Їсти справді не хотілося. Та все ж з'їли той шашлик.

— Повторимо?— Твардовський запалив цигарку, задоволено притулився плечима до спинки стільця, дивився на нас, мовби чекав згоди. У тому не дуже охайному закладі, крім нас, нікого не було. За буфетом, спершись на лікті і обнявши рум'яні свої щоки долонями, байдуже поглядала на нас буфетниця. «Повторювати» ми, звичайно, відмовилися.

— Ех ви, їдці! А я повторю.— Твардовський звернувся до буфетниці:

— Принесіть мені те саме. Та ще парочку крутих яєць.

Не вперше чув я оті його веселі збиткування над їдцями. Іноді його дочка Ольга за столом звертається до нього «по допомогу».

— Ну, тату...— підсуває тарілку.— Візьми.

— Теж мені їдець!— усміхається, бере тарілку.

Ість він неквапливо, нежадливо. Можна з приємністю дивитися, як великими руками бере хліб, ніж, виделку. Сам міцний, богатирського вигляду.

— Ми, бувало, з Віктором Некрасовим хіба так, як з вами, закушували!

— Та хіба тільки з ним?— сміється Сьомушкін.

— І то правда,— підтримує Твардовський.

— А з Фадеевим?

— Так... Фадеев...— Притих, зітхнув.— От за кого мені сумно... Мені особливо.

Принесли замовлене. Мовчки їв. Закінчивши, махнув рукою до буфетниці. Ми — за кишені, він зупинив нас.

— Платити буду я.— Поклав гроші на стіл.

Таксі довезло нас до будинку.

Щодо письменників Твардовський був крутий, невідступний. Двічі мав я нагоду спостерігати це там же, в Криму.

У Севастополі до нього звернувся тамтешній поет з проханням дати рекомендацію до Спілки. Для того поета, здавалося, випав саме зручний момент — нас було четверо і самі письменники, розмовляли, сміялися. Коли ж цей поет у флотському кітелі попросив у Твардовського рекомендацію, той спохмурнів, на лобі зібралися зморшки, він дивився в обличчя поетові:

— Я так не можу. Я вас мало знаю. Тим паче — як поета.

Він-бо його знав і знав як літератора, але справжнього поета в ньому не відчував. Всім нам було незручно. Найбільше ж отому поетові. Скоро він залишив нас.

У Ялті частенько до нашого будинку приходив Анатолій Никаноркін. До Твардовського. До Неходи. До мене. Ми, хоч і не разом, побували і в його квартирі. У Никаноркіна вийшло кілька поетичних збірок. Він попросив у Твардовського рекомендацію до Спілки. Той написав. Потім Твардовський мені сказав:

— Ви ж його прийміть там, у Києві. — Він знав, що я в Комісії по прийому до Спілки письменників. — Никаноркін і письменник, і лікар. З любов'ю вивчає Крим, Ялту, відомих лікарів, учених. Пише про них ґрунтовну книжку. Чимось він нагадує мені колишніх земських лікарів. У хорошому, звичайно, розумінні.

Згодом у Києві я підтримав Никаноркіна, його прийняли до Спілки.

Іноді ми з Тихоном Сьомушкіним грали в більярд. Олександр Твардовський не грав. Не прига-

дую, щоб заходив навіть у більярдну. Більшість з моїх друзів у певний час грали хто в шахи, хто в доміно, в карти. У Твардовського подібного я не спостерігав.

А тут якось трапилось. Увечері — надворі накрапував дощ, іти нікуди — зібралися на третьому поверсі в холі. Сиділи, розмовляли. Взагалі сходились ми там не часто. Хтось поклав на круглий стіл карти.

— Зіграємо?

— Зіграємо.

В запропонований преферанс, кінг майже всі грати не вміли. Єдине, що вміли, — в дурника. За столом четверо — двоє проти двох. Навкруг ще кілька, це вже глядачі.

— От ми вам зараз припечатаємо погони! — весело підморгнув мені й Твардовському Сьомушкін. Роздає карти. Ми — їхні супротивники. Твардовський зосереджено дивиться на карти.

— А ти добре граєш? — звертається до мене.

— Подивимось, як вони грають. А там побачимо, хто — кого, — непевно відповідаю. — А ви?

— Погано, — одверто каже, морщить лоба, хитає головою. Мовляв, карти — дурниця, але все-таки боротьба, треба не відступати.

— Намагайтесь пам'ятати відбиті карти. Свої й чужі. Особливо козири.

— Це-то я знаю.

Виявляється, найзапеклішим гравцем був Сьомушкін. Грати вмів, але мав одну ваду — невитриманість. Він уже зразу нервував, червонів, вагався, яку ж карту взяти в руку чи віддати. Твардовський слідкував за картами, за моїми розкритими — особливо. Слідкував за відбитими, або коли я приймав: у мене в руках — карти як віяло. Я підтримував його, він мене. В чомусь ми порозумілися. «Ви-

манював» я тузи, великі карти, козири і шістки. (Шістками ж прийнято «давати «генерала» або «маршала»). На другий чи третій захід ми таки поклали на плечі Сьомушкіна погони.

— Ось ти і генерал, — усміхався якось по-дитячому, але задоволено, Твардовський.

Сьомушкін ще більше почервонів. Гра тривала далі. Тепер він ховав карти під стіл, щоб ми не знали, скільки їх у нього залишилось. Замість веселості, на жаль, наступила загальна напруженість. Твардовський теж нервує, вагається, скільки ж карт можна віддати Сьомушкіну: той не показує карти, тримає під столом, звідтіля тільки й дістає по одній.

— Можна дати дві? — стримано питає Твардовський.

— А ти по одній.

— Та що ти їх тримаєш, як у матні!

— Ну й що. Тримай і ти так.

— Це ж негідно. — Глядачі затихли. Це ще не конфлікт, але близько до цього. — Будеш так вести ся, зіпсуєш настрої усім нам.

— Ну, і що ж буде? Ми ж граємо...

— От те й буде. Будеш продовжувати — спусти тебе зі сходів!

— Ну, тату... що ти?.. — докірливо дивиться на батька Ольга.

Сьомушкін встав. Поклав карти на стіл, не кинув, а підкреслено поклав, і мовчки сходами пішов униз.

Неприємна пауза.

— Пробач, — звернувся до дочки Твардовський. Оглянув усіх нас. — Недобре вийшло.

Я почувався в чомусь винуватим. Було дуже ніяково. Я теж устав.

— Ну, що ж... Розійдемося. — Пробачився, попросився, пішов до себе. Не встиг скинути під-

жак — постукали в двері. Зайшов Твардовський.

— Усе влаштовано. Я заходив до Тихона. Вибачився. Всі вже на місці. Ходімо грати.

Звичайно, ми зіграли два чи три кони, але це вже була «не та гра». Стримано мовчали, силувано перекидалися уривчастими словами. Мляво закінчили, розійшлися.

Товариство наше — хай несподіване, але незабутнє — збиралося до від'їзду з Ялти. Надходила весна. Кожного вдома чекали свої нагальні справи.

Може, й по-різному, але в чомусь і однаково жили ми тоді в Ялті. Я пишу про це, пишу про всіх їх чотирьох: Твардовського, Сьомушкіна, Неходу, Баукова, — найбільше про Твардовського. Їх чотирьох — уже нема. Залишився один я. Писав, думав, усвідомлював: я повинен про них, друзів-товаришів, розповісти. І зараз, коли я дописую останні сторінки, відчуваю — всі ми: Сьомушкін, Нехода, Бауков, я — тільки відблиск на тлі таланту Твардовського.

Незадовго до від'їзду Твардовський спитав мене:

— А прозу пишеш?

— Ні. Поки що ні.

— Даремно. А я пишу. «Печники» мої бачив? У «Огоньку» в сьомому номері цього року?

— Поки що ні... — І тут же додав: — Але обов'язково прочитаю...

— У мене є й інші речі. «Родина й чужина», наприклад. Я не залишаю прозу.

Іншого разу сказав:

— Зайди до мене, почитай свої вірші.

Увечері я зайшов до нього, прочитав кілька нових написаних речей. Він палив, зосереджено слухав. Коли я закінчив «Сковорода на Слобожанщині», він сказав:

— Ну, що ж, можна писати й про Сквороду. І вірші гарні. Але для «Нового мира» не підійдуть.

Ще кілька віршів було прочитано. Він показав рукою, назвав, які послати в журнал.

Значно пізніше — все відкладав, вагався — влітку чи восени послав я кілька віршів, і не ті, що він пропонував, а нові. Уже 1959 року надрукований був у «Новом мире», № 8, вірш «Пусть хоть простая, да работа». Іноді перегукувалися вітальними телеграмами.

На III з'їзді письменників у Москві, того ж 1959 року, в передостанній день роботи з'їзду увечері, коли лічильна комісія збиралася в призначеній кімнаті, я йшов туди. Назустріч — Твардовський. Зупинив мене, обняв.

— Петро! Куди ти йдеш? Ходімо зі мною. — Рукою показав я на комісію. Там уже влаштувалися товариші навкруг стола. — А, туди... Ти так рідко буваєш у Москві. Хоч би приїхав з книжкою для перекладу на російську.

— От на з'їзд і привіз. Домовився з лєнінградським відділенням «Советского писателя».

— Це добре. А тут у Москві... Упадати за різними перекладачами... Краще не зустрічатися з такими... — Ідемо. Я проводжаю його. — І тут на з'їзді досі тебе не бачив.

— На різних меридіанах знаходимось, — з деяким підтекстом усміхаюсь йому.

— Та правда — всі дні сиджу в президії, лише президію й бачу, а в перерві — то заскочиш до редакції, то на обід.

Я довів його до виходу.

В листопаді 1960 року на заключному вечорі декади української літератури й мистецтва в Колонному залі головував Твардовський.

Вечір ще не почався. Зал повний. Ми, хто мав виступати, збиралися за сценою. Глухо, ніби далекий прибіій, долітали з залу людські голоси. Зразу здалося мені там, за лаштунками, темнувато, я мало кого встиг упізнати, зупинився посеред кімнати, почав придивлятися. І тут же увійшов Твардовський, але не з дверей, а з-за лаштунків — він раніше прибув сюди. Ми пішли назустріч один одному. Зразу сіли під стінкою. Але поговорити нам не дали. Слідом за Твардовським з'явилися фотокореспонденти. Почали запрошувати, пропонувати, куди дивитися, весело розмовляли, щоб і ми були на фотографії веселі. Фотографували, сліпили нам очі своїми блищами, розважали нас, щоб устигнути побільше сфотографувати.

— Коли-то побачиш та сфотографуєш Олександра Твардовського! — І знову заходять з другого боку.

— Це моя удача. Перший побачив вас. Фотографії вам забезпечу...

Тут з'явилися інші фотокореспонденти. Судячи з усього, вони тільки й чекали Твардовського. Фотографували і справа, і зліва, поспішали, щоб він не встав. Сідали до нас Аркадій Кулешов, Берди Кербабаяєв, потім поміж Кулешовим і Твардовським уместився Малишко — він явно переживав, коли, прийшовши, побачив, що нас разом з Твардовським фотографують, «відсунув» Аркадія на приставлену канапу, сів поруч з Твардовським.

Твардовський глянув на годинник, підвівся. За ним і ми. Навіть на ходу фотокореспонденти продовжували його знімати.

Коли вщухли оплески, Твардовський відкрив літературний вечір. Здається мені, тоді в Москві я востаннє зустрічався з Олександром Твардовським.

Люди є люди. У кожного, або майже в кожного, є плюси й мінуси, здібності й вади, удачі й невдачі, вольовий характер і безхарактерність, допитливість і байдужість... Так кого ж люблять і за що люблять у народі, загально визнають, називають відомих, видатних, улюблених? Одним словом цього не скажеш.

Люблять того, хто вміє вдосконалювати себе, свої здібності з юності до старості. Учить і вчиться.

За невідступність, цілеспрямованість. За неповторний дар таланту, те, що називають «божий дар». Тільки йому дано і саме він невтомною, невідступною силою своєю досяг... І не собі, а всім людям.

Такий був поет Олександр Твардовський.

У нього теж були вади. Але ті вади відступають, бліднуть супроти його розуму й таланту. Його люблять за головне — за те, що він міг і зміг зробити і залишити назавжди, як безсмертний дар для всіх людей, — за його невмирущій поезії, чого не зможе зробити ніхто інший, крім нього. Як він коротко сказав:

Я об одном при жизни хлопочу:
О том, что знаю лучше всех на свете,
Сказать хочу. И так, как я хочу.

*Лютий — серпень, 1976
Київ — Конча-Озерна*

МИКОЛА БАЖАН — З НАМИ

У небагатій (і, мабуть, першій) своїй бібліотечці, яку майже непомітно почав я збирати в студентські часи у Харкові в гуртожитку — спочатку в чемодані, потім у тумбочці — були три невеличкі збірки М. Бажана: «17-й патруль», «Різьблена тінь», «Бу-

дівлі». До самої Великої Вітчизняної війни беріг і дорожив я тими збірками. Певно, не тільки тому, що за свою студентську стипендію купував, а тому, що сам вибирав у книгарні саме те, що вважав найкращим, цінним, особливо сучасні поезії, бо сам писав і мої вірші уже були надруковані в газетах, журналах.

З тих названих трьох Бажанових збірок першу придбав я «Будівлі», як приїхав у Харків. Бувало, після лекцій, якщо не поспішав, хоч і не зовсім попутно, обов'язково заходив на вулицю Карла Лібкнехта в найближчу і гарну книгарню: подобалося, що там на прилавку завжди розкладали нові видання, можна переглянути, вибрати. Отак одного разу серед книжок упала в очі яскрава палітурка — біле з чорним — індустріальний каркас, назва: М. Бажан. «Будівлі». Перегорнув сторінку, перший вірш — «Слово о полку». Прочитав перші рядки:

Масивні коні, п'яні коні
Мотуззя рвали, плуги шлей,
Тягли в проклятім перегоні
Тупі потвори батарей...

І, не вагаючись, зразу купив. На вулиці, проти театру «Березіль» і редакції «Вісті», перейшов на Пушкінську до трамвая, у напрямку до гуртожитку на ходу переглядав, іноді зупинявся, читав далі. Захоплювали мене ритмічна музика, рішучість і мова. Оті слова «мотуззя рвали», «тягли в проклятім перегоні тупі потвори батарей»... Відчувалась упертість, сміливість, могутність, ніби в мої м'язи входила сила. То була, якщо можна так сказати, перша зустріч і знайомство з поетом Миколою Бажаном. Було це 1930-го або 1931 року восени.

Пізніше, не раз перечитавши цю збірку, — напам'ять знав окремі рядки, строфи, — намагався не

пропустити, при нагоді шукав у журналах: то в «Глобусі», то в «Червоному шляху», інших часописах — нові поезії М. Бажана. Довідався, що до появи збірки «Будівлі» вийшли попередні дві збірки поета — «17-й патруль» і «Різьблена тінь». Тож хотілося мені і їх придбати, особливо збірку «Різьблена тінь», бо «17-й патруль» я вже читав у свого товариша-студента, а «Різьблену тінь» і в руках не мав, сама ж назва збірки мене явно інтригувала. Згодом я ці книжки мав. Першу обміняв на іншу книгу в свого ж товариша, а збірку «Різьблена тінь» купив у старого букініста: в Харкові тоді продавали на вулиці, на ринку різні книжки, іноді дуже цінні. У того ж букініста — скоро ми з ним добре познайомились — я купував давні рідкісні книги, такі, як «Українські думи та пісні історичні», різні словники, він уже знав, чим я цікавився, і зберігав для мене. У нього потім купив невеличку книжечку М. Бажана «О. Довженко. Нарис про митця». На білій палітурці чудовий великий портрет Олександра Довженка. Бажан і Довженко на одній книжці — для мене була справжня цінність. Довженком захоплений був я, певно, раніше, ніж збірками поезій Бажана, ще з перших його фільмів: «Сумка дипкур'ера», «Арсенал», особливо «Звенигора», «Земля». Може, ще й тому, що він чернігівський, мій земляк...

(Після війни, при зустрічі, стільки цікавих думок, стільки розмов було в невеликому товаристві то в Києві, то в Ірпені. Домовились навіть наступного літа разом поїхати на Чернігівщину — в Сосницю, Короп, Новгород-Сіверський. Не дожив...)

Бібліотечка моя розширювалась. Бажанові поезії закликали мене, ота поетична ваговитість, міцна мова, внутрішні рими, своєрідна музичність...

Бійці виїжджали, і коні іржали
(стримано в стременах сталь дзвенить),
а дим терпкий у полі, а в полі дим іржавий...

Або:

Осіння путь, і мряка пелехата.
Рипить понад шляхом старий понурий дуб,
І листя дня, зів'яле та лапате,
Прослалось стріхами обідраних халуп...

Така важка втома. Але путь — уперед. У наступ.

Мотузкою в'яжи свої подерті струни,
У зашморга в'яжи свій непотрібний біль.
На прапорі твоїм, на прапорі Комуни,
Немає слів зневіри і знесиль!

Ляга туман. Вогні цвітуть.
Вогні далекі. Дальня, щасна путь.

Молоді тоді ми були, такі, як я і мої ровесники-поети, молодюсінькі, — ласкаво якось казав наш професор Володимир Дмитрович Коряк. Не пропускали зустрічі в письменницькому Будинку імені Василя Блакитного, коли хтось із старших письменників керував студійцями у тому Будинку, тим більше, якщо це був поет. Ходили майже як на лекцію в університеті, учились не тільки у старших майстрів, таких, як Павло Тичина, Майк Йогансен, Микола Зеров, Максим Рильський, Володимир Сосяра, а й у молодших. Отак захоплювались збірками Миколи Бажана і ще молодшими поетами — як Олекса Влизько (збірки «За всіх скажу», «Живу працею»), Микола Скуба («Перегони»), Леонід Первомайський («Терпкі яблука», «Трипільська трагедія», «Пролог до гори»), і російськими поетами: Маяковським, Асеевим, Тихоновим, його книгами-баладами «Орда», «Брага», Прокоф'євим — «Полдень», «Улиця Красних Зорь», шукали (і зна-

ходили) в букіністичних книгарнях інших поетів, наприклад, Гумільова...

Університет закінчено. Літом жив уже не в гуртожитку, а в товариша: темнувата кімната під дахом на четвертому поверсі, в «мансарді», як жартували ми, на вулиці Лермонтова проти Толкачівки, поблизу недавніх наших студентських корпусів-гуртожитків. Улаштуватись на роботу не поспішав – знав, скоро піду в армію. Восени уже служив у полку в містечку Охтирка. За рік, теж восени, повернувся з армії, – тоді брали на рік, – знову жив у тій же «мансарді».

Згодом мав кімнату в письменницькому будинку «Слово». Речей у мене майже не було, зате бібліотека множилась. На полицях стояли не десятки, а сотні книжок, не бібліотечка, а справжня бібліотека. І вона поповнювалась і поповнювалась. Багато було рідкісних книг. Поезія, проза, драматургія, історичні, сучасні й дореволюційні. Зібрання, крім російських, українських, – європейські, такі, як Генріка Ібсена, Кнута Гамсуна; романи Ліона Фейхтвангера; французькі, англійські, німецькі, польські романи, повісті; політичні, філософські книги; словники українські, російські, старі, давні книги-раритети. В душі пишався, що мав таку чудову бібліотеку. Не заради хизування, а багато, багато з тих книжок перечитав і продовжував читати, вчитись.

У ті тридцяті роки я чимало письменників уже знав, і старших і молодих, не тільки по імені, по книгах, а бачив, слухав виступи то в Будинку імені Блакитного, то в школах, інститутах, на заводі, де відбувались літературні виступи, і ми, при можливості, туди їздили, ходили, хоч на такі вечори не

легко попасти, бо слухачів тоді було — не пробитись. З минулого, звичайно, не все пам'ятаєш, але якісь деталі допомагають, нагадують. Так, наприклад, пам'ятаю, як уперше побачив Миколу Бажана. Було це влітку, в такий випадковий момент, коли Бажан з товаришами за столом закінчували обід — закусували... динею...

Серед дня троє нас, парубків, вийшли з кіно і там же на вулиці Карла Лібкнехта зайшли в ресторан пообідати. За столом один з нас раптом показує очима, тихо шепоче: «Микола Бажан». Стіл їхній — через один стіл проти нас. Зразу майже інстинктивно я зрозумів — Бажан навпроти мене, двоє високих чорноволосих товаришів, праворуч і ліворуч, як і він, у темних костюмах, у білих сорочках. Бажан довгим, вузьким ножем різав диню, між собою неголосно перемовлялись, усміхались. Як заворожений дивився на них, більше на Бажана, і боявся, щоб він не звернув уваги на нас, на мене (я ж — проти нього), і дивувався, що Бажан, узявши скибку, ножем відрізав шматок дині... їв виделкою... Молодий, високе чоло... і вже в окулярах. Зовсім не так чомусь уявляв я собі поета Миколу Бажана, і цим якимось був стурбований. І все ж не міг одірвати очей від нього, мені ж добре відомі були його вірші — і «Слово о полку», і «Пісня бійця», «Розмова сердець», «Осіння путь», «Дорога несходима», «Нічний рейс», «Моєму другові»... Уявляв: отакий він є. Поет. І пише так само, як у вірші «Моєму другові»:

Затулиш вікна і зачиниш двері —
Твоя пора.
Беззвучно б'ються на папері
Сухі істерики пера...

Довго дивився на нього, на його товаришів: хто

вони? Може, теж поети? Кого він називав — «Моєму другові»? (Дивна річ, скільки минуло часу, і в Києві після війни, і в Кончі-Озерній зустрічались, розмовляли про все що завгодно, але і на думку не спало спитати, чи пам'ятає Микола Платонович, з ким він тоді був, хто були ті його товариші? Правда, тоді ще, в Харкові, згодом дізнався: то були Майк Йогансен і Юрій Яновський). Заплатили вони, встали, пройшли проти нас до виходу, а ми досить безцеремонно дивились їм услід.

Почалася війна. Полтавськими полями, селами від Дніпра наша 300-а стрілецька дивізія того важкого 1941 року, глибокої осені в дощі, сльоту, в бездоріжжя, з боями проходила через Харків. На якусь добу — з вечора до наступного ранку — пощастило мені побути в моїй кімнаті. Тієї безсонної ночі, затуливши вікно, вибирав я у своїй бібліотеці найдорожчі книги, укладав у пакунки. Вранці встиг віднести єдині дві зв'язані шворкою пачки знайомій старій жінці на Павлівку. Решта залишилась на стелажі, на полицях, на столі, на підвіконні. Навіть друкарська машинка, зошит-нотатки, записки, написані й не дописані вірші... все залишилось.

Від Харкова — на Чугуїв. За Сіверським Дінцем у холодну, жорстоку зиму 1941—1942 року обороняли Великий Бурлук, Артемівку, Мотрине, Білий Колодязь... Навесні — далі на схід: Оскіл, Дворічне, Валуйки... Довгі, важкі дороги війни...

Від Сталінграда, після розгрому німецьких військ, — наступ на захід: Дон, Міус, Донбас. Улітку 1943 року там же, в Донбасі, якийсь час дивізія наша поповнювалась для дальших наступів. Неждано телеграмою мене відкликали з дивізії в армію.

Напружені, нервові кілька днів то у відділі

кадрів армії, то в Політуправлінні Південно-Західного фронту. Врешті — з проїзними документами, путь мій — Воронежський фронт.

Попутними машинами, потім поїздом добрався до зруйнованого, розваленого Воронежа. Ходив, перепитував, де Політуправління. З Політуправління, уже з призначенням, знову попутними машинами, солдатськими дорогами — у напрямку на Україну. За кілька днів і ночей був уже в курських просторах, у тих місцях, де недавно наші дивізії, танкові колони розгромили гітлерівські армії. Ночували в степу біля Дону.

Зійшло сонце. Чудовий ранок. Рожевий Дон. А збоку колючі, іржаві дроти... Путь на Старий Оскіл, на південь. Дорога стомлює, але їхати машиною — благодать порівняно з поїздом.

Утомлений, припалий дорожним пилом, прибув у село, зайшов у редакцію газети «За честь Родины», куди був призначений (але в українську, з тією ж назвою — «За честь Батьківщини»). Зразу довідався — українська газета ще тільки організовується, навіть і штати не визначені, прибув лише переді мною заступник редактора газети Тиміш Одудько. Надії мої якось притьмарились.

Устиг умитися, перекусити, як з'явився сержант-посильний:

— Редактор вас чекає.

Кульгавий, спираючись правою рукою на лаковану лискучу палицю, редактор ходив по редакції: заходив з хати в іншу хату, наказував, показував тією ж палицею куди йти, що робити. Як «новачка», зразу мене запримітив, бо всіх у редакції давно знав. Глянув на моє посвідчення, хитнув головою, ласкаво сказав:

— От і добре. То, може, з ходу сьогодні поїдете в 27-му армію? — Назвав, куди і з ким їхати, мовляв,

наступ іде, всі кореспонденти в роз'їзді, нема чого й вам чекати. В ласкавих редакторських словах явно звучало: досить, що ти живий, не покалічений приїхав, а решта його не цікавить, та й лагідність його механічна, роками завчена, як у актора. І все ж я теж ласкаво сказав, що за кілька днів у дорозі стомився, мені б переодягтись, покупатися і хоч би ніч відпочити.

— Ну... — редактор помовчав, ніби вивчав невеселе моє обличчя, і, певно, змилювався, додав: — Тоді завтра. Вранці. — Палицею пристукнув, повернувся, пішов далі. Так, хоч і недовго, працював я під орудою цього невсипуцього редактора.

Прибули потім Андрій Малишко, Любомир Дмитерко. І ми четверо: Одудько, Дмитерко, Малишко, я — почали організовувати і випускати українську газету «За честь Батьківщини». Було це, повторюю, на Курщині, в селі з приємною назвою Тополі, поблизу від Харківщини. Згодом прибув Андрій Головка як кореспондент газети «Радянська Україна», разом з нами жив у нашій редакції, їздив на передову в полки, батальйони, писав свої кореспонденції.

Той рік, те літо було гаряче не тільки від природної спеки, а й грозове, жорстоке для ворога — дні і ночі радянські армії наступали вперед, на захід, на південь — Україна визволялася.

Скоро редакції наші були біля Харкова. Фронт уже називався 1-й Український. Зв'язків з друзями-письменниками до приїзду в нашу фронтову редакцію майже не було. Тепер, коли прибули А. Малишко, Л. Дмитерко, А. Головка, ми один від одного чимало довідались: хто живий, де знаходиться. З Малишком здебільшого жили в одній хаті, їздили на передову, у визволені села Харківщини, Сумщини, дружно працювали, написані вірші часто

уголос читали-радилися. Перед тим він працював у газеті «За Радянську Україну», яку редагував Микола Бажан на Південно-Західному, пізніше Сталінградському, фронті. Поширювали цю газету на окупованій гітлерівцями території України. Тепер газета «За Радянську Україну» свою справу закінчила. Тоді М. Бажана призначили заступником Голови Ради Народних Комісарів України.

...Троє нас: Головка, Малишко, я — на Сумщині, в районі Великої Писарівки біля Харківщини, щойно визволеної від ворогів. З передової повернулись у село Солдатське над річкою Ворсклою: сюди повинна прибути частина товаришів з редакції.

Надвечір'я. Поміж рідкими соснами дійшли до берега Ворскли, утомлені, присіли на теплому білому піску. Відпочили. Мовчки Малишко і я почали роздягатися, пішли купатись. Андрій Васильович глянув на нас, перевернувся, грівся й далі на пісочку. Покупавшись, поволі одягались, негolosно наспівували: «Мала мати одну дочку та й купала у медочку...» Андрій Васильович неждано якось хитренько усміхнувся, теж тихо перебив:

— Певно, купала дочку не дуже в густому медочку? — Спів урвався — така несподівана репліка, — потім ми з Малишком голосно засміялись. Небалакучий Андрій Головка іноді несподівано нас веселив. Ночували того дня в якійсь порожній клуні. Ні машини, ні товариші з редакції не прибули. Поки сонце не зайшло, Малишко запропонував пограти в карти — він любив грати в дурня, карти носив у кишені.

Почали грати, Головка до мене:

— У Андрія — туз, однаково він виграє, то, може, здамося?

Знову сміх. Легка така, приємна дотепність була

в Андрія Васильовича, до карт він був байдужий, тим більше, за день добре стомився... Навіть тепер, коли згадую ті часи або наскочу на свого вірша «Рідний край», так і бачу, як

Біля Ворскли увечері нишком,
Коли сонце сховалось в імлі,
Ми сиділи з Андрієм Малишком,
Полонені красою землі...

І далі:

Тихий відгомін плів по тім боці
І до нас повертався з пітьми.
Це було в сорок третьому році —
На Україну вернулися ми.

Із фронтових газет і досі збережено в мене «За честь Батьківщини», № 51, неділя, 1 серпня, 1943 рік (№ 51 — насправді № 1). Перша фронтова українська газета. На першій сторінці згори рядки:

В нас клятва єдина і воля єдина,
Єдиний в нас клич і порив:
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!

Це «Клятва» Миколи Бажана. Заклик великими літерами — «УКРАЇНА НАКАЗУЄ: ТІЛЬКИ ВПЕРЕД!» Далі — передова. Вона закінчується: «Оживуть степи й озера» і, як сказав Тарас Шевченко,

На оновленій землі
врага не буде, супостата,
а буде син, і буде мати,
і будуть люди на землі.

Під передовою коротка розповідь: «М. Бажан,

О. Довженко і М. Рильський на нашому фронті. В липні наш фронт відвідали заступник Голови Ради Народних Комісарів УРСР, поет-орденоносець Микола Бажан, видатний український режисер і письменник, лауреат Сталінської премії Олександр Довженко і поет-орденоносець, лауреат Сталінської премії, академік Максим Рильський...

...Великий літературний вечір відбувся в Н-ській танковій частині. На вечорі... читали свої твори М. Бажан, О. Довженко і М. Рильський...»

На цій же сторінці вірш В. Сосюри «До бою!». На другій і третій сторінках статті Андрія Малишка «Снайпер Наталка Приблудня», Андрія Головка «Бій у степу», А. Петрицького «Шлях на Україну».

Наступ продовжувався по всій Україні. Письменники, митці разом з солдатами невтомно, натхненно ішли на переможне визволення. «За честь Батьківщини» в кожному номері друкувала статті, вірші наших письменників, поетів. Номер за номером — то стаття Любомира Дмитерка, то велике оповідання Юрія Яновського «Українка», то вірш М. Бажана «Летить, орли!»...

23 серпня Харків був визволений. У вересні мені пощастило побувати в Харкові. При зустрічі товариші дивились на мене, як на воскреслого: «О! А ми чули, що ти загинув...» О. Ільченко казав, що в Москві «справили» по мені панахиду І. Сенченко, М. Рильський, Ю. Смолич... Здивований, дивився, розгублено думав: з кимсь, може, переплутали? Потім сказав весело: «Не вірте, я з вами...»

Я пішов до будинку «Слово», де жив. Постукав у двері. Зайшов у свою кімнату. Літня жінка здивовано встала, опустила руки і — жодного руху, розгублено дивилась на мене, певно, з несподіваністю побачивши офіцера, а я одягнений: коротка

«венгерка» (всю війну не носив довгу шинелю), пілотка, через плечі навхрест праворуч пістолет, ліворуч фотоапарат. На порозі я теж зупинився, привітався і теж якимось непевно оглядав навкруг: майже порожня темнувата кімната, стіл, стілець, у кутку сірим застелене залізне ліжко...

— Сідайте, — в'яло, тихо сказала жінка, показала на стілець.

— Я ненадовго, дякую. — Ще глянув навколо. — Стіл... той, як і був, а телефон, а книжки?

— А хто ви? — ще тихше спитала, явно злякано дивилась на мене.

— Я? Жив у цій кімнаті... До війни. — Підійшов до столу, долонею легко пристукнув об стіл.

— Ні, — раптом досить упевнено і голосніше заперечила, хитнула головою. — Стіл це не той... це мій.

Я усміхнувся, глянув їй в обличчя.

— Не турбуйтеся. Усе ваше. І буде ваше. Війна ще не закінчилась. Якщо я залишусь живим, навряд чи житиму тут. А в цьому столі є такі ознаки, яких ви не можете знати. Тільки я знаю. Міг би довести.

Вона зітхнула.

— А книжки? Книги, невже їх нема?

І вона розповіла, що голодну, холодну зиму гібала у цій неосвітленій, непрогрітій кімнаті, з такими ж іншими бідаками улаштували залізну грубку — «буржуйку», бляшана труба у вікно, показала рукою, і грілись на ніч... книгами, щоб не замерзнути, не вмерти...

— Пробачте, — якимись дерев'яними словами, тихо, винувато сказав я, попрощався.

На вулиці поволі йшов через Держпром у напрямку на Павлівку до тієї старої жінки, якій заніс на схов частину своїх книжок, і сам думав уже не про книжки, а чи вижила вона. Дедалі вагався, чи

варто йти? Але там, у старому дерев'яному будиночку, щиро й радісно привітали мене, запросили разом пообідати. За столом — сама господиня, дочка і онука. Подала по чарці «перваку», весело сказала:

— Пийте, не бійтесь, сама гонила...— Повагавшись, додала:— І продавала... інакше, може б, і не дожили.

На прощання все ж я спитав про книги. Вона махнула рукою, просто сказала:

— Продала.

Так книги мої «згодилися» отим бідним жінкам. Хтозна, може, ці книги врятували їм життя у лихоліття жорстокої війни. З жахом уявляв: рвали палітурки, листки, кидали в полум'я дорогоцінні книжки, збірки Тичини, Зерова, Йогансена, Сосюри, Бажана, Влизька, Скуби, Первомайського... Я ж з ними учився поезії...

За багато років, у мирні добрі часи, ходячи в Кончі-Озерній, — тоді досить часто, особливо восени, взимку, без домовлення ми виходили увечері на вулицю походити, подихати, поговорити, — у розмові непомітно переходили на літературу, говорили про поезію і поетів давнішніх і молодших. І якось, провівши П. Панча, Ю. Смолича, С. Голованівського, уже йдучи удвох додому, я сказав Миколі Платоновичу:

— Ви знаєте, що ви були одним із моїх поетичних учителів? — Назвав перші збірки Бажана, що беріг їх, багато знав напам'ять...

Ніч була зоряна, морозна, чітко поскрипував сніг. Микола Платонович зупинився — в таких несподіваних випадках він завжди на дорозі зупинявся.

— Що ви кажете? Ну, мені дуже приємно. Я й сам тоді починав. — Як і ви — теж учився... Всі ми

чогось учимось... Усе життя. Тоді такі малі тиражі були, здається, деяких тих збірок і не зберіг...

Говорив він з короткими паузами і ніби ніяково, а потім перекинув розмову про кількох молодих поетів з явною приємністю, уже йдучи далі...

1-й Український фронт восени підійшов до Дніпра в напрямку на Київ. Фронтіві наші газети: російська, українська, узбецька, татарська з загальними національними назвами «За честь Батьківщини» базувались поблизу Борисполя — Броварів. Наша українська редакція була в селах Требухів, Красилівка, Гоголів. День-два «одписавшись» у редакції, ми, кореспонденти, їздили на плацдарми — то на Букринський (південніше Києва), то на Лютізький (північно-західний), весь час у боях разом з дивізіями, полками, батальйонами. Приїздили, віддавали нові бойові кореспонденції і знову — на передову. Знали і чекали близький, рішучий наступ — за Київ.

Третього листопада 1-й Український фронт з Лютізького плацдарму рушив у наступ за Київ. Вечір, над Києвом — море вогнів. Третій день іде наступ. Уночі шостого листопада наші війська взяли Київ.

На попутних машинах ми з Андрієм Малишком доїхали до Вищої Дубечні. Похмурого вечора разом з солдатами переправились понтонними містками за Дніпро. Розбитими дорогами, руйнованими селами то разом з ротами, то попутними машинами добрались до Приорки, Куренівки...

Київ! За Святошином іще гуркотіли далекі артилерійські вибухи. А ми, утомлені, голодні, ходили по Києву, часто зупинялись, дивились мовчки один на одного, на зруйновані, згорілі, мертві великі будинки, чорні, похмурі потвори, і знову

йшли. І все ж раділи, відчували, розуміли: ми в Києві!

А Київ — майже порожній. Уже серед дня кияни, ніби крадучись, почали з різних напрямків — з лісу, з околиць — вулицями з рюкзаками, мішками по одному, по двоє повертатись додому.

Хрещатик — груддя цегли, чорні потвори, балки, покручені труби, залізаччя...

Тепер нас уже троє. Зустріли по дорозі Любомира Дмитерка. Зайшли в Спілку. Порожньо, голо в кімнатах. Сумно, непривітно, аж холодно. А в душі відчуваєш: все зміниться, буде так, як було, — ми в Києві.

Ночували теж у порожньому будинку. Другого дня на вулиці Леніна проти Опері почав горіти великий будинок. Серед дня в університеті в підвалі теж горіло. Розлютовані гітлерівці залишили свою помсту. Люди з відрами бігли на допомогу. Сапери з ранку до вечора невтомно перевіряють вулиці, будинки.

Сьомого листопада Київ святкував Жовтневе свято і визволення. За кілька днів наша редакція була в Святошині. Все на захід, все вперед до перемоги.

Навесні сорок четвертого року редакції наші якийсь час тримались на Тернопільщині в селі Скорики. Частіше мав можливість їздити в Київ Дмитерко: він працював над п'єсою, збирав документи то у фронтовому штабі, то в Києві. Приїхавши, розповів, що в Києві у Спілці письменників готується пленум. На цей раз прибув він не так, як ми — в пілотці, а в новому зеленому кашкеті. Після довгих військових років нам усім страшенно хотілося побути на пленумі в Києві, побачити друзів-товаришів. Тоді в редакції, крім нас, додалися ще С. Скляренко, В. Сосюра, російський поет О. Бези-

менський, кореспондент «Правды» С. Борзенко. Малишко домовився з Дмитерком, щоб він дістав йому й мені теж такі, як і в нього, кашкети. У наступний приїзд Дмитерко нам їх привіз, і ми вже хизувалися такими кашкетами, хоч не дуже пасували вони до військової форми. У редакції тепер була в нас і машина «віліс», оформлена на ім'я Малишка, для наших роз'їздів на передову в частини.

У червні нам прислали запрошення на пленум у Київ. Редакція не заперечувала, і ми — Малишко, я, Борзенко — збиралися їхати машиною. Ображений В. Сосюра поскаржився Головку і Безименському, що Малишко не бере його з собою. Про це Головка сказав нам. Ми завагались: «віліс» маленький... Все ж вирішили їхати разом із Сосюрою, сказали йому, що завтра вранці виїжджаємо. Сосюра простодушно нам відповів:

— Безименський сказав мені, що ви на своїй машині та з вашим водієм на дорозі розіб'єтесь. Ідьте самі.

Як кажуть у приказці, баба з воза — кобилі легше. Ми весело, радісно вранці рушили на Київ. Малишко з водієм спереду, ми з Борзенком на задньому сидінні. Шосейна дорога чиста, рівна, іноді вузька з вибоїнами, та ми на це не звертали уваги, ще б пак, їхали в Київ! На пленум. Для нас — просто свято.

22 червня. Три роки війни. Саме в цей день їхали ми від містечка Грицево, де ночували. За Бердичевом виїхали на асфальт, зустрічних машин небагато, водій піддав швидкість до вісімдесяти кілометрів. Ми перемовляємось, поглядаємо на зелені посіви. За селом проїжджаємо повз кладовище, Борзенко на ходу щось пробує записати у свій блокнот, дивлячись то на село, то на кладовище

з хрестами, з червоними зірками замість хрестів, і каже нам:

— Хрести мені більше подобаються. Хрести — це ж століття, старовина, історія...

— Так-так, — повернувшись до нас, сердито перебиває Малишко, — а зірки — теж історія. Тільки сьогоднішня. Солдати це, офіцери, як ти... тільки зірка в тебе на грудях, а вони...

З-за плеча, збоку втручається водій, підтримує Борзенка:

— Мені теж подобається з хрестами...

Водій наш добрий, приємний, молодий, як і ми, пропонували нам іншого водія, бо наш Микола восени на дорозі разом з нами перевернув машину в кювет, слизько було, але благополучно — самі ж перекинули «віліс» і поїхали далі. Нового водія ми не взяли, звикли до цього, хоч він трохи вайлуватий, інертний, зате не кутив, як і ми, правда, любив утрчатись у розмови і, головне, повертався до співрозмовника, не дивлячись на дорогу, хоч не раз його попереджали.

Між Бердичевом і Житомиром пройшов дощик. Купчасті високі хмарки ідуть на схід, дорогу швидко сушить, машина ще швидше мчить на Житомир. Одягнені ми в плащ-намети, тихенько, як і часто з Малишком, поспівували, водій повернувся до нас:

— Співайте голосніше, щоб не задрімати...

Встиг я тільки й сказати:

— Дивись на дорогу, Миколо, слизько... — Він повернувся, але було пізно. На вибоїні «віліс» підстрибнув і одним чи двома лівими колесами з страшною швидкістю помчав навскіс, певно, замість пригальмувати, водій з гарячки додав газу, машина ліворуч різко перестрибнула кювет, на повний хід пішла по мокрій ріллі, — тріск скла,

металу, — перевернулась кілька разів і стала на ріллі. Всі ми з різних боків були на землі. На ходу я тільки побачив, як з сидіння набік вистрибнув, упав на ріллю Малишко. В гарячці я теж хотів це зробити — вистрибнути, та не встиг. Нас із Борзенком машина викинула разом, але в різні боки, мене — праворуч, його далі ліворуч.

Перший устав я. Побачив — Андрій упав і встав... Я, викидаючи рукою з рота набиту землю, побіг до нього. Він стояв, тримався рукою за голову.

— Головою вдарився. Струс...

— Устав... нічого не трапиться.

Махнувши рукою, я побіг до Сергія. Він сидів на вогкій землі, розкривши рота, намагався набрати повітря, але не міг вдихнути.

— Руки піднімай, глибше дихай, дихай... — сам показував, як це робити.

За якісь хвилини він врешті відповів:

— Забило дух...

Я побіг до водія. Сидів він недалеко від покаліченої нашої машини на ріллі... Босі ноги, роздерта штанина, кров на лиці, він плював, кашляв. Чоботи його розкидані далеко від машини в різні боки.

— Що тобі?

Він, опираючись руками, почав підніматись, хитаючись, пішов до чобіт.

А в цей час від шосе до нас бігли люди з носилками. То були санітари, сестри, офіцери... На дорозі я побачив дві військові санітарні машини, закриті брезентом: Офіцер підбіг до мене:

— Допомога потрібна?

Я заперечно хитнув головою — ні. За плащанетом він побачив у мене фотоапарат.

— Дайте мені ваш фотоапарат, я вас сфотографую. Такої удачі... такого дива, яке з вами трапи-

лось, ви ніде не побачите... На ваше щастя сфотографую...

Я подав фотоапарат. У мене й досі він є і, головне, є фотографії (два кадри), де ми в плащ-наметах, з розбитою машиною на чорній ріллі і розкиданими на всі боки нашими паперами, книжками, газетами...

Я й тепер з приємністю (і сумом) переглядаю ті фото, ті два кадри, де назавжди залишились незабутні події у той давній час з моїми друзями — Андрієм Малишком, Сергієм Борзенком.

Санітарні машини поїхали. Диво дивне, справді нам пощастило. Могло ж бути... І думати страшно. А машина — теж диво: стояла на всіх чотирьох колесах, на друзки розбите вітрове скло, дверці — одні не відчиняються, другі не зачиняються, і аж тепер ми почули, що мотор і далі тихо вурчить. Водій не дивиться на нас, винувато обкручує онучі, поволі взуває чоботи, потім пробує: чи поїде ж машина? Ми теж мовчки збираємо папери, книжки, газети...

Того дня добрались у Житомир. Там у танковій майстерні чи базі розповіли наші перипетії, танкісти весело посміялись і зразу взяли за діло. Всю ніч «латали» нашу машину.

Ночували ми в кабінеті редактора газети. Удень машина була готова для їзди. Правда, їхали з одним вітровим склом — для водія. Другого танкістам не пощастило знайти.

Здивовані були в Києві, коли при зустрічі друзі, товариші в першу чергу перепитували нас про нашу аварію. А ми ж домовились про це нікому не розповідати. Машину разом з водієм залишили на «околиці», на заводі «Більшовик», теж у майстерні, для остаточного лагодження. Житомир і Київ — відстань не дальня, та й телефон... Хтось, певно,

з тих, хто бачив нас у редакції, подзвонив, а ця аварійна наша подія комусь новина, може, сенсація, як же — перший подзвонив.

В день пленуму, 26 червня, в музеї Леніна, ще до відкриття, на вулиці в гурті з товаришами побачив нас Бажан. Ми з Малишком пішли назустріч йому. Радісно, весело привітались. Бажан сказав:

— Я вас хотів бачити ще вчора, мені казали, що ви прибули... з пригодами? — Запитально оглянув нас. — Могли б подзвонити. — Дивився на Малишка, знову оглядав нас.

— Незручно турбувати вас... — трохи ніяково почав Малишко. — Ми навіть не доходили до телефону...

— Говоріть, говоріть, — перебив Бажан, весело, чи то допитливо, чи недовірливо відступив від нас на крок. Малишко теж глянув на себе.

— Миколо Платоновичу, що ви оглядаєте нас? Живі ми...

— Та це я бачу. Радий, що живі. Дивлюсь не так на вас, як на ваші кашкети. — В очах Бажана явний усміх, ось-ось зарегоче. — Кашкети вам, звичайно, дістав Дмитерко?

— Дмитерко, — здивовано, майже розгублено відповідає Малишко. — Та Любомир ось тут, — показує рукою. Бажан чмихнув.

— То-то я відчув, — якось потяг носом і засміявся. — То ж то ваші кашкети з Дмитеркових штанів. — І зареготав.

Ми теж розсміялись, казали, що це знали. Насправді таки не знали, нам байдуже було, що, і як, і з чого Любомир і собі й нам подарував ці обновки.

— Ну, годі, посміялись, і досить. — По паузі Микола Платонович уже зовсім інакше сказав: — З приїздом вашим, запрошую вас сьогодні до мене в гості.

— З такими нашими кашкетами?..

— Та вже... поки комендатура не звернула увагу...

Всі весело засміялись.

Так ми з Малишком того вечора були в гостях у Миколи Платоновича і його дружини.

В Німеччині, після закінчення війни, я довго не мав змоги демобілізуватися з армії. Коротко кажучи, мене намагались залишити в армійських кадрах, а я хотів жити на Україні, займатися своєю літературною працею, писати книги...

З Європи мене призначили на Далекий Схід — у Приморську армію. Я запротестував: не поїду. Та все ж урешті довелося змиритися.

У політвідділі генерал, з яким я розмовляв, сказав мені:

— На дорогу в Далекосхідну Приморську армію потрібно, вважається, два тижні, я даю вам місяць із зупинками в Києві, Москві. Пощастить вам свого добитись, я буду радий за вас.

Місяця на дорогу з Німеччини в Далекосхідний Приморський військовий округ, як виявилось, для мене було замало. Лише в Києві більше як на місяць затримався. Я все ж намагався свого досягнути. Вирішив узяти документи із Спілки письменників, інших організацій. Потрібних людей у таких випадках, як правило, швидко не знайдеш. Та я й не поспішав. На війні, особливо в останні роки, я часто хворів, а тепер, після всіляких нервунь, тим більше. У військовому госпіталі в Києві дали мені можливість амбулаторно лікуватись.

Час іде, а справа моя ніби на місці. Нарешті, здається, все потрібне для демобілізації підготов-

лено, а спокою не було, щось турбувало, чогось не вистачало.

Я вирішив піти до М. П. Бажана. Ішов до нього на прийом, як до заступника Голови Ради Народних Комісарів України, а в душі відчував, що йду до чуйного товариша, друга, знаного з юності, з студентських літ. Чому саме наостанку вирішив піти до нього, точно не пригадую, може, він у той час не був у Києві, може, через свою соромливість не посмів турбувати його, але розумів, що Микола Платонович, якщо не зможе допомогти, то в чомусь дасть найкращу пораду.

Зателефонував не додому до нього, а в Раду Народних Комісарів. У ті часи простіше все діялось, без особливих ускладнень. Можна було зайти, поговорити, порадитись. Назвав, хто я, спитав, чи можу прийти до Миколи Платоновича сьогодні або завтра. У телефоні чулись невиразні короткі перемовляння, потім мені відповіли, що можна, коли мені зручніше. Якщо сьогодні, то краще до перерви.

До Ради Народних Комісарів ішов пішки, щоб заспокоїтись. Зосереджено думав, щоб нічого не забути, заради чого йшов. У самій установі поволі роздягся, зимову свою одержу — був кінець січня або початок лютого 1947 року — віддав у роздягальні, якусь хвилину оглянув себе: чи все в порядку... У старого мовчазного гардеробника спитав, на якому поверсі приймальня заступника Голови Ради Народних Комісарів М. П. Бажана... І все ж хвилювався.

Постукав у двері. Чітку, коротку почув відповідь: «Так!» Зайшов — і на порозі з несподіванки зупинився. Крім Бажана, — він за великим столом з розкладеними книгами, журналами, газетами, — ліворуч сиділа молода жінка.

— Пробачте, я гадав...

— Заходьте, заходьте, прошу! — Микола Платонович підвівся, рукою показав на стілець ближче до нього і знову сів.

Я пішов до призначеного місця, саме навпроти тієї жінки, теж сів. Кабінет невеликий, на столі — ручки, олівці, папери. Проти столу шафа з книгами. Біля стіни кілька стільців: усе звичайне, просте, і це трохи розчарувало мене, чомусь уявлялося, що у заступника Голови Ради Народних Комісарів повинно бути просторіше, сказати б, розкішніше. І разом з тим відчув, що мені стало приємніше і ніби вільніше. Глянув на жінку: ще увійшовши сюди, я зразу її впізнав. Навесні сорок п'ятого року Малишко, Борзенко, я приїхали у Львів саме в такі дні, коли там була урочиста зустріч з київськими керівниками. Удень в опері з доповіддю виступав Д. З. Мануїльський, а ввечері там же відбувся великий концерт, виступали київські, львівські актори, співаки. У київській групі акторів були Ніна Костенко і Вероніка Борисенко — молоді талановиті співачки.

— Знайомтесь, — весело усміхаючись, Микола Платонович показав на мою сусідку.

— Ми знайомі... були... якщо, звичайно, не забули... — не, зовсім певно почав я, але мовби на підтримку вона зразу мене підбадьорила:

— Ну як же! У Львові... з Героєм Радянського Союзу Борзенком зайшли до нас...

Зразу мені стало легко й вільно. Я глянув на Миколу Платоновича, весело сказав:

— Як бачите, Герой і тут мене виручив.

Микола Платонович засміявся.

— Ну, ви й без нього упорались би успішно.

Роблю короткий відступ. Борзенко після того концерту другого дня вранці зайшов до нас —

жили ми в готелі «Жоржі»: я з Малишком в одному номері, Борзенко в іншому. Як і часто, він без жодних передмов, навіть без привітання зразу запропонував (те, що на ходу надумав):

— Старики (він любив так звертатись), давайте зйдемо до гарних дівчат-співачок Ніни Костенко та Вероніки Борисенко. Чудово учора вони співали...

— Ти з ними знайомий? — скептично перебив його Андрій.

— Не знайомий, так познайомимось. Вони в нашому готелі, — підняв руку, пальцем показав на стелю, мовляв, вище.

Малишко відмовився. А мені просто цікаво було, як саме він буде знайомитись, бо раніше (давно, ще в Харкові) знав, як він при зустрічах чи то з чоловіками, чи жінками по-своєму, може, простодушно, може, безцеремонно — не вагався. Для прикладу: колись у 1935 році ми з ним якийсь час жили в Києві — тоді я повернувся з армії, квартири не мав, запропонували на місяць чи два проїхати в Київ на «літературні курси». Я згодився. Особливих навантажень на тих курсах не було, ми часто ходили в музеї, на виставки, в бібліотеку, іноді на пляж за Дніпро. Одного разу в музеї на вулиці Рєпіна, на виставці, уже оглянувши все, на виході знову зупинились: скульптура жінки, вродлива, молода, напис: «Автопортрет. Галина Львівна Петрашевич».

— Зйдемо до неї, — раптом пропонує Борзенко, — познайомимось.

— А куди? Що вона, тут живе? Чи працює?

— Адресу знайдемо.

Не поспішаючи, Сергій пішов до чергової, за ним я, далі — до адміністратора. І вже з адресою пішли на вулицю Заньковецької до самої скульп-

торки, автора «Автопортрета». Взагалі не скажеш, що Борзенко дотепний чи гострий, скоріше інертний, може, навіть недбалий, байдужий, але в чомусь — вигадник, може щось неждано придумати і запропонувати.

Майстерня у Г. А. Петрашевич, як виявилось, була у старому будинку. Ми подзвонили, почекали якусь хвилину — відповіді не чути. Борзенко у двері міцно постукав — мені так хотілося, щоб у будинку нікого не було, щоб іти звідти... Та нараз назустріч нам розчинились двері і перед нами стояла висока, вродлива, чорнокоса жінка — зразу можна було впізнати отой скульптурний «Автопортрет», який щойно бачили в музеї. Вона запросила нас у будинок.

Гіпсові, бронзові, інші скульптури, великі, малі, цілі й поламані стояли, лежали праворуч, ліворуч у коридорі, в кімнатах, у кутках.. Ми йшли услід за господинею, поглядали один на одного. Врешті вона зупинилась у невеличкій кімнаті, запросила сісти.

— Пробачте, у мене такий розгардіяш, усе розкидано... А ви...

— А ми з виставки. Дивились ваш «Автопортрет», вирішили піти до авторки «Автопортрета»... — Борзенко намагається не дати слова господарці, сам перепитує — мені ясно: щоб вона про нас не питала. Сергій продовжує: — У літературній газеті прочитав рецензію про виставку і про ваш «Автопортрет»...

— Ви критик? — пильно дивиться на нього скульпторка. — А може, ви — художники?

Коротка пауза.

— Ні... Просто ми... аматори... Я з заводу, з Харкова. — В розмові Борзенко знову не поспішає, явно обдумує, щоб зайвого не сказати. Відчуваю

в душі, як мені все це неприємно, чому б не сказати просто, щиро, але не втручаюсь. Скульпторка поглядає на нього, на мене. На допитливий погляд я відповідаю:

— Я теж з Харкова.. недавно з армії...— Встаю. Прощаємось. Так і не назвавши своїх прізвищ.

За кілька днів на Хрещатику серед дня, швидко йдучи, неждано зустрічаю уже знайому нашу скульпторку Г. Л. Петрашевич, вона йде проти мене з художником Міщенком, знайомим мені ще з Харкова. На ходу розходимось. Раптом згадую: це ж вона! Зупиняюсь, обертаюсь — вони вже далеченько, але й вони теж зупиняються, обертаються, щось говорять, вона показує в напрямку до мене художникові... «Вернутися б до них?» — майнуло в думці. Але повертаюсь, іду далі своєю дорогою...

Певно, згадавши оту давню юнацьку пригоду в Києві і в Львові, коли Борзенко запропонував зайти познайомитись із «гарними дівчатами-співачками», з цікавістю подумав: як же він, Борзенко, тепер після достатнього свого парубоцького досвіду буде знайомитись, головне, як почне, а я послушаю.

На диво, і тут було майже так, як і тоді. Постукали. Зайшли. Привітались. Правда, назвалися, хто ми. Говорив він. Я спостерігав, ледь усміхався, слухав. Молоді, вродливі дівчата, здавалось мені, розгубились: така несподіванка...

— Ви так чудово учора співали... — Борзенко звертається до Ніни Костенко. Вона стоїть біля столу, чорноволоса, невелика дівчина, далі від неї на кріслі сидить білява, здається, вища, Вероніка Борисенко, — з учорашнього концерту ми знаємо їхні імена, — ми ж зупинились серед просторого

готельного їхнього номера. Борзенко, мовби згадавши, повертається до Вероніки, додає:

— І ви теж...

З крісла, ніби привставши, Вероніка Борисенко ледь усміхається і їдко — до Борзенка:

— І я теж? Гречно дякую. — Стримані, чіткі слова, чемні, та ще більше підкреслені іронією. Вона ще глибше вмощується в кріслі. На якусь мить ми всі примовкли. Можна б і посміятись, але ж ми зайшли до них для знайомства... Я червонію, відчуваю: потрібна якась допомога, і зразу втручаюся:

— Ви й без нас чудово знаєте свої успіхи. Не для того, щоб хвалити вас... Просто зайшли познайомитись, подивитись ближче на вас, — усміхаюся, — які ви є...

— Ну, і які? — виклично, задиристо, явно кокетує Ніна Костенко, ніби підкреслюючи свою молодість, красу.

— Чудові... — тихо, щиро кажу я. — Хоч нам соромно, що отак вдерлися до вас, — дивлюсь на Вероніку і теж підкреслено, як і вона, додаю: — І ви теж.

Вона сплеснула долонями, встала й зареготала.

Розмова і за столом теж все-таки не дуже складалась. Коротко, скупко якимось усі ми говорили, обережно вибирали слова.

— Ви теж їдете в Київ? — питають нас. І ми розуміємо, що дівчата збираються їхати. Тепер ми бачимо: валізи, сумки рядком стоять біля порога. Певно, обидві чекають, що ось-ось гукнуть їх чи прийдуть, щоб узяти речі і їхати.

— Не сьогодні.

— У кожного — своя дорога, — відповідаємо ми. Перший устаю я. Дякуємо, прощаємось.

На вулиці довго йшли мовчки. Ніхто не хотів

починати розмову. Наче в чомусь були винувати. Потім Борзенко, ніби виправдовуючись, сказав:

— І все-таки добре, що ми зайшли, познайомились.

— Може, й так. А суть? Краще було б їх не турбувати. Либонь, більше ми їх і не побачимо. Хіба що в опері. Не збираєшся ж ти ходити до них у гості непрошений, як сьогодні. Навіть якщо будеш у Києві. Випадкова зустріч... Твоя ж витівка... А втім — не будемо шкодувати...

І ось справді така несподіванка. І де — не в театрі, не на вулиці, а в кабінеті заступника Голови Ради Народних Комісарів.

Микола Платонович підтримує почату розмову:

— Борзенко одружений, а ви — парубок. От вам і наречена. — Весело поглянув на нас обох. Я глянув на мою сусідку, усміхнувся і все ж відчув, що червонію. Вона теж усміхається, звертається до Миколи Платоновича з легким кокетуванням:

— Миколо Платоновичу... Такі речі говорите... Поставили мене в незручне становище...

Щоб не розвивати далі такі «делікатні» розмови, я, дивлячись униз, із кишень свого майорського кітеля дістаю свої папери-документи, кладу їх на стіл, обминаю такі слова, як «одруження», «наречена», обережно, тактовно, але теж у такт і в підтримку початого жарту, кажу:

— Парубкові, та ще перезрілому, як я, у першу чергу демобілізуватися б з армії... Другий рік домагаюсь... І все без успіху.

З паперами в руці підійшов до Миколи Платоновича, кладу їх на стіл, коротко додаю деякі подробиці і один за одним подаю йому в руки. Жарти зразу припиняються. Бажан зосереджено бере, читає, відкладає набік, бере інше. Крім військових рапортів, переглядає окремі прохання про мою

демобілізацію, потім довідку із Спілки письменників України. «Москва. Головне Політичне Управління Радянської Армії. Генерал-лейтенанту тов. Шатілову С. С. Президія Спілки радянських письменників України дуже просить Вас допомогти демобілізації талановитого українського поета Петра Дорошка. Тов. Дорошко всі роки Вітчизняної війни працював у фронтовій пресі, зокрема, в українській газеті 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини».

Зараз тов. Дорошко, у зв'язку з розформуванням з'єднання, де він служив останнім часом, направляється у Приморський військовий округ. Це абсолютно відриває поета від української літератури, тим паче, що поет Дорошко зараз працює над великою поемою до тридцятиріччя Радянської влади на Україні про 1-й Український фронт (назва поеми «Сандомирський плацдарм»).

Просимо Вас допомогти демобілізації поета Петра Дорошка або хоч би переведенню його на службу в Київський військовий округ.

Голова СРПУ О. Корнійчук. Заступники А. Машишко, Ів. Ле, Ю. Смолич, секретар Я. Баш».

— Шатілов у Головополітуправлінні займається загальними питаннями, — роздумливо, ніби сам із собою, говорить Бажан, дивиться на мене, — а ваше питання, здається мені, розглядатимуть у Сухопутних військах.

— Так, — додаю я, — недавнє це розмежування я знаю, але з Головополітуправління передадуть за призначенням.

— Поки це дійде... Спробуємо все ж звернутися листом просто в Сухопутні війська, певно, буде швидше. Тим більше, там у управлінні головує добрий друг і товариш мій ще з Південно-Західно-

го і Сталінградського фронтів генерал Сергій Федорович Галаджев, він підтримає.

Бажан подзвонив. Увійшов секретар. І мені було приємно, що це давно знайомий мені товариш. Микола Платонович детально сказав, що і як підготувати, віддав йому мої документи і сам теж почав писати листа.

З підготовленими паперами знову зайшов секретар. Бажан переглянув, якусь хвилину явно незадоволено повагався, але без жодного зауваження, переробив майже все написане і знову віддав секретарю.

— Несіть, хай дівчата друкують. Щоб устигли до перерви.

Із секретарем, ніби на допомогу, я теж пішов. На ходу, винувато усміхаючись, секретар сказав:

— Микола Платонович мої підготовлені листи, документи завжди переробляє, скорочує. Я вже звик. Звичайно, він краще це робить.

— Ще б пак! — засміявся я. Він теж весело, щиро засміявся.

Коли повернулись з надрукованими паперами, у кабінеті був тільки М. П. Бажан, сусідки моєї вже не було. Офіційні документи скоро запечатали в пакет із сургучем. Окремий лист Миколи Платоновича до Галаджева — не запечатаний, не заклеєний — у конверті: товариський, дружній і короткий. Микола Платонович подав цього листа мені, щоб я прочитав і віддав «по належності» С. Ф. Галаджеву.

Сердечно попрощалися. З легким, добрим відчуттям спускався я східцями з наркомату... І по широкій вулиці Кірова, далі Хрещатиком як на крилах летів. Вірив в успіх.

У Москві я жив у Борзенка. Першого ж дня відніс документи, листи в штаб Сухопутних військ. І там теж, здалося мені, все складалося з певною надією. У відділі приймали мене двоє офіцерів: підполковник і майор. Документи мої, листи з адресами переглянув підполковник, віддав майорові, сказав:

— Візьми на себе.

На своєму столі майор позаписував, у який час прибули документи, доброзичливо звернувся до мене:

— Ви знайомі з Миколою Платоновичем?

З лаконічних їхніх розмов я зрозумів, що вони теж знайомі з Бажаном.

З документами майор пішов у другу кімнату, я — за ним. На ходу встиг дещо спитати, зокрема, чи довго ця справа діятиметься? Усміхаючись, він похитав головою:

— З місяць. Може, менше. А може, й більше. — Він зупинився. — Запишіть телефон. Час од часу дзвоніть мені. — Назвав прізвище.

Ішов я з надією, адже він запропонував телефон, маю до кого подзвонити, поговорити, іноді зайти до них.

Минали дні, тижні. Не настирливо, але все ж час од часу я дзвонив у штаб, питав, як мої справи. Іноді навіть — «як наші справи?». По-товариському зустрічались у штабі, коли я заходив. А справи поки що були, як кажуть, на міліні. Та я не дуже терзався, не сумував. Я увійшов у роботу. Я писав далі поему «Сандомирський плацдарм».

Зима тоді в Москві була морозна, сніжна. А в теплих кімнатах у друзів мені вільно: ні самого Борзенка, ні його дружини здебільшого нема — Сергій у редакції «Правды», Марія займається

своїми справами, а я в окремій кімнаті пишу. Так непомітно минають дні.

І все ж, коли сам у квартирі, замість рядків у думку влізає ота гризота-турбота, моя демобілізаційна справа... Коли врешті це закінчиться? І я, як і кожного разу, з тривогою і надією дзвонив. Відповідають мені чемно, оптимістично, заспокоюють, кажуть: не турбуйтеся, не одна ж тільки ваша справа...

І враз — не я дзвоню, а дзвонять мені сюди, в чужу квартиру. З коридора гукає Марія до телефону, подає трубку, з надією тихо каже:

— Із штабу...

Тремтячою рукою беру трубку.

— Слухаю... — Серце калатає. І чую веселий голос майора:

— Вітаю вас. Довгождана ваша справа закінчена. Маршал Конев сьогодні підписав наказ. Ви демобілізовані.

Біля телефону, подавши мені трубку, так і стояла Марія, певно, чекала результату. Я поклав трубку, якийсь час не міг жодного слова сказати, мовчки дивився на неї і раптом став на коліна, засміявся і, як у дитинстві... перехрестився. Пізніше вона казала, що я був дуже блідий і вона сама боялася відійти від мене. Було це 17 березня 1947 року.

Роботу над «Сандомирським плацдармом» — недописаною поемою — на якийсь час було припинено. Після таких довгих, утомливих, майже дворічних домагань я врешті досяг свого. В душі відчував себе переможцем. Схвильований, щасливий, я не турбувався, хоч розумів, що переді мною нові складні життєвські справи. Знав — маю можливість узятись за основне, чого я хотів, мріяв. Тепер — у нову путь-дорогу!

Другого дня в штабі Сухопутних військ, уже з підписаними демобілізаційними посвідченнями, на прощання запросив товаришів-друзів на товариську вечерю в ресторан «Арагві». Майор, найближчий для мене в штабі, з ним найчастіше передзвонювались у відділі, в розмові широко сказав:

— Взагалі, вам пощастило. Допомогли листи Бажана, особливо до С. Ф. Галаджева.

Все вже було позаду. Помовчавши, я тільки й сказав:

— У Москві, де вирішувалась моя доля, я писав поему «Сандомирський плацдарм». Присвятив її Миколі Платоновичу Бажану.

Ще день у Москві. І надвечір того ж дня я вже їхав до Києва. Повертатися жити у Харків я не збирався. Обдумано і передумано давно, вирішено було ще на війні. Останні роки я був зв'язаний з товаришами-друзями письменниками, поетами — киянами. І сам відчував себе киянином.

У Києві — півмісяця всіляка житейська метушня: одержання військового квитка, паспорта, прописки (прописку згодився дати мені у своїй квартирі Степан Крижанівський), різні обліки... Це ніби коротка перерва в роботі. А в квітні, щоб продовжувати поему і відвідати рідний дім, поїхав на Чернігівщину в своє село Тупичів.

...«Сандомирський плацдарм» тридцятого квітня було закінчено. Останні дні писав з великими труднощами. Стомився від напруження. Але вперто, наполегливо довів до кінця. Хай у чернетці — поема написана.

Та й написана річ не давала мені спокою, жила в мені. І в хаті, і ходячи сам на сам десь за околицями села, тільки й думав про неї. Повторював рядки, строфи — не відходив від неї, жив з нею.

«Сандомирський плацдарм» надруковано було

в журналі «Дніпро» у серпні того ж 1947 року. Перед друкуванням зайшов додому до Юрія Івановича Яновського. Дружні відносини з ним у мене були здавна, ще до війни в Харкові. Багатьом із нас, молодих поетів, у першу чергу в поетичних питаннях, він був радником і другом так, як і Майк Йогансен. У Спілці в Харкові Юрій Іванович, коли збирались поети і хтось із молодих читав свої підготовлені збірки чи просто вірші, часто приходив, слухав. Виступав завжди коротко, стисло, точно — слово його було незаперечне. Не лише зауважував, прочитавши або послухавши вірші чи поему, часто пропонував, що саме переробити чи скоротити. Іноді гостро, із звичною нам дотепністю, іронічністю, а то й скептичністю, показував наші невдачі. Ми ніколи не сердились, а тільки дякували. Я завжди його любив, щиро приймав його зауваження. Що ж до української мови — слово його кришталеве. Тому з поемою зайшов до нього додому.

Подзвонив. Узагалі, коли йдеш без запрошення, завжди відчуваєш себе незручно, і здається — довго не відчиняться чужі двері, пильно дослухаєш, чи хтось підійде?.. Цього разу скоро двері розчинив сам господар, Юрій Іванович. Запросив у свій кабінет. Він у домашньому довгому сіруватому азійському халаті. Папку з рукописом забрав від мене у свої руки. У кабінеті не сів, ходив біля полиць, наповнених книжками, я з ним поруч. Він на ходу дещо перепитував, зупинився, аркуш за аркушем перекинув кілька сторінок, прочитав початок, посередині поеми, потім кінець.

— Хочете, щоб перечитав?

— Звичайно. Дуже просив би.

Ходимо знову по кабінету; розмовляємо. Папка з поемою вже на його столі.

— Якраз не дуже пишеться, — усміхаючись, дивиться на мене. — Охоче прочитаю. Заходьте за два дні в такий же час.

— Дуже дякую. Робіть усе, що вважаєте потрібним, кресліть, скорочуйте, віддаю у ваші руки, — підтримую веселий його настрій.

— Ну, ви не прибіднюйтесь. Дещо, звичайно, може, й перекреслю чи відзначу, запропоную щось і вилучити. Вірші ваші знаю, тим паче військові: слідкував, читав, підтримував вашу збілочку «Сади Червонограда» в серії «Фронт і тил» в Уфі... — Намить задумався. — Ось я вам покажу деякі книги наших письменників. — З полиці дістає збірку поета, пальцем показує підкреслені рядки:

— Бачите, яка мова? — Читає вголос. — І так надруковано. І ні редактор, ні мовник не заперечують, пропускають.

— Поет же талановитий, — втручаюсь я.

— Звичайно. Тому й шкода, що так видано. У цій збірці слід би чимало переробити, дещо вилучити. Було б краще, на користь для поета, а для читачів особливо. — Поклав збілочку на те ж місце. — А ось прозаїк. — Дістає другу, значно товстішу книжку, розгортає на відміченій раніше закладкою сторінці, весело читає довгі речення. Тут заводське виробництво. В цеху клеплять, стукають молотки, лящить залізо об залізо, голосу людського не чути, чад, кіптява, від диму нічого не видно. Автор торжествує, захопленими словами пише: це симфонія, орган, музика сьогodнішньої епохи. Я сміюсь.

— Ну, це явно... — навздогад називаю автора того твору.

Юрій Іванович хитнув головою, мовляв, «він», і сам теж сміється.

У призначений час я знову в кабінеті Яновсько-

го. Сидимо за столом. На столі акуратно складені написані й не дописані його рукою сторінки. Прямий, трохи наліво, чіткий, дрібненький почерк, легко читати, так і хочеться хоч кілька фраз проглянути... Праворуч і ліворуч книжки, журнали, газети, чистий папір, ручки, олівці. Охайно, чисто, все покладено на певне місце. На стелажі проти мене теж книги, книги... Але думки мої недовго цим затримані. Я переживаю, чекаю, що скаже Юрій Іванович, відчуваю — серце моє швидко стукотить. Яновський гортає сторінки моєї поеми, зупиняється, каже, показуючи рукою:

— Це можна б і скоротити, олівцем тут відмічено, звичайно, якщо ви згодитесь. А ось я сам перекинув сюди оці строфи — вони тут будуть гостріші, наступальніші. — Перекидає далі. — А це можна б і стиснути, зробите це ви самі... Поема вам удалася. Темпераментна, гостра, тільки трохи задовга — тим і затримує наступ. Спробуйте ще сконцентрувати, буде краще. На берегах рукопису це відзначено, подивитесь самі. А взагалі, поема ця для вас — не «потолок» (саме це російське слово він сказав). Згодом зробите кращі речі, в цьому я певен.

Небагато зауважень, конкретні; всі, відмічені на сторінках і сказані словами, я щиро прийняв до уваги. А оте коротке слово «не потолок» мене чимось різнуло, я аж здригнув. Я так вірив, що моя поема справді зроблена добре... Дивна річ: відмічені зауваження і сказані слова, що «поема удалась», навіть, що «трохи задовга», здались мені просто звичайними, природними. А оте коротке «не потолок» чи то налякало мене, чи стривожило. Усе сказане Юрієм Івановичем я щиро сприйняв, подякував. А попрощавшись, ідучи вулицями, думав і відчув, що до поеми трохи охолов. Згодом,

за день-два заспокоївшись, утихомирившись, усе переглянув, переробив, поскорочував... А значно пізніше — через багато років — ще не раз скорочував, переробляв, наскільки зміг, сконцентрував.

Літо і осінь у Києві — життя то в друзів Крижанівських, то в Будинку творчості в Ірпені. Жив, як у приказці сказано: ні кола, ні двора. І все ж, не вагаючись, викликав листом з Німеччини свою майбутню дружину (познайомились ми з нею в Люкенвальде, в Німеччині). Вона приїхала, і влітку ми одружились. Одруженим жити, навіть у щирих друзів, складніше, і їм, і тим більше нам — незручно. Намагались не дуже надокучати їм, відчували себе справді як гості, — якийсь день-два у них, а тижнями в Ірпені.

Восени поїхали в Будинку творчості в Гагру. Осінь — жовтень, листопад — на узбережжі Чорномор'я чудова. В Будинку творчості тоді було небагатолюдно, письменників і зовсім мало. Крім двох чи трьох киян, були там московські письменники: Костянтин Паустовський і Костянтин Федін. З Паустовським я був знайомий ще до війни, в 1935 році разом були в Одесі (теж у письменницькому Будинку творчості), пізніше — в Ірпені. Письменники, як і завжди, удень працювали. Федін цілі дні за столом, закінчував роман. Ми з Костянтином Георгійовичем Паустовським після обіду, коли море спокійне, не штормило, часто ловили рибу: якомога далі закидали «вудки» в море (довгий шнур з важким грузилом і кількома гачками), тримали в руці шнур, доки з глибини не торкне риба — бичок, морський карась. Отак чекали, розважались, більше розмовляли, згадували.

Перепитував частіше я, нагадував Паустовському про його мандрування, надруковані оповідання,

повіді, розпитував, як він працює, чи краще йому писати вдень, чи ночами, сказати б, яка його творча лабораторія. Розповідав він охоче, а розмови були колоритні, надзвичайно цікаві, як і його оповідання, їх можна б зразу записувати і друкувати. Розповідав про своїх друзів-письменників, особливо про Аркадія Гайдара, Рувима Фраермана (автора книги «Дикий собака Дінго»), як разом мандрували, жили, працювали, ловили рибу в мешорських озерах Рязанщини. Бувало, до нас приходив Федін — звичайно, без вудки, просто для відпочинку, — забирав нас піти походити...

Жовтневе свято, 7 листопада, ми всі святкували в Будинку творчості в загальній їдальні. Звучить це досить прозаїчно, а було нам дуже весело, радісно. За столом співали різні національні пісні, частіше грузинські, бо їх починав директор Будинку, грузин, з добрим голосом і сам невтомний співак. Хто не знав слів, а їх була більшість, підспівували хоч і різноголосо, зате гучно. Дехто з молодших, відсунувши столи, стільці, пішов у танок.

Серед ночі над узбережжям — Паустовський, Федін, Наталія Альбертівна Волжина, я, Степан Крижанівський — пішли «дихати». Непомітно десь зник від нас Крижанівський, а ми зайшли в якусь харчевню пити каву.

За день чи два після свята під вечір неждано до Будинку творчості прийшов Микола Бажан. Я знав, що Микола Платонович із дружиною тоді відпочивав у санаторії «Україна». А ми в цей час із Паустовським були біля Будинку творчості.

— Якраз вас я і хотів знайти, — Микола Платонович радісно привітався, — маю надію, що ви ще не вечеряли?

Несподіване це запитання нас дещо спантеличи-

ло. Костянтин Георгійович запитально глянув на Бажана, непевно тільки й сказав:

— Щойно підійшли, щоб зайти сюди, — показав на ідальню.

— От і добре. Запрошую вас до себе вечеряти. Не заперечуєте? Я знав, що ви тут. А раптом скоро хтось від'їде. Хотілось би разом посидіти. А де кімната Федіна? Ходімо запросимо.

Поки у Федіна відбувалась коротка розмова, я встиг вийти і сказати дружині, що наша «парубоча компанія» їде в гості до Бажана.

У дорозі Бажан і далі нас розважав:

— Стара моя купила таку чудову копчену барабульку...

Жартома він іноді називав дружину таким словом: «стара». Розмови взагалі ведуться довільно: ми ж їдемо в гості! А я, на жаль, почуваюсь не дуже зручно, якимось ніяково, — вони старші, я наймолодший, — більше слухаю їхні перемови.

У Бажанів дві великі просторі кімнати. У більшій, вітальні, на столі все підготовлено для вечері. І нас тільки четверо — «парубочька компанія». Микола Платонович ніби попереджає:

— Дружина скоро прийде. — Показує на стіл і додає: — Сідаймо.

На столі біле, червоне вино, коньяк, різноманітна закуска і вищезгадана ота рибка — знаменита золотиста з червоно-чорними крапинками барабуля, або, як її ще називають, султанка. За столом найчастіше веде розмову Федін. Відчуває він себе, як досвідчений грузинський тамада, дотепно, легко говорить, і нам усім це подобається. Паустовський рідше втручається в розмову, зовсім не так, як бувало, на рибальстві, коли ми вдвох наодинці. Микола Платонович, як господар, пропонує гостям і те і се, турбується, перепитує.

Непомітно йде час. Бесіда весела, легка, а в паузах чогось ніби не вистачає. Між розмовами якось безпосередньо Паустовський звертається до Миколи Платоновича:

— Де дружина ваша?— Розмови взагалі велись неголосно, а цей запит здався ще тихшим. Микола Платонович стенив плечима:

— Я й сам турбуюсь. Певно, винуватий — не попередив, що поїхав вас шукати сам...

І саме в цей час увійшла Ніна Володимирівна. Ми встали, привітали її.

Бесіда за столом зразу пожвавилась. Про літературні справи, про письменників якщо й згадували, то принагідно, частіше у зв'язку з нежданими дотепними, майже анекдотичними випадками. Так, Микола Платонович, усміхнувшись, почав:

— Ми з Павлом Григоровичем Тичиною разом з братами нашими письменниками тридцять восьмого року були в гостях у Джамбула на його ювілеї. Обід під гарячим сонцем на землі. Ні столів, ні стільців. На пекучій землі розстелені килими, на них поставлені страви, питво, як звик сам господар. Попередив нас Мухтар Ауєзов — у Казахстані є такий стародавній звичай: господар серед гостей когось визнає як найкращого, як свого брата, в нагороду дає йому з вареної баранячої голови око, а друге — собі, це відзнака братства. Мухтар казав це сміючись, ми вірили й не вірили — може, жартує... На квітчастих величезних килимах — кумис, вино, фрукти, найбільше ж вареного м'яса. Народний поет-акин Джамбул на килимі сидить, підгорнувши ноги, одягнений у святковий шовковий халат, на голові розкішна лисяча шапка, біля нього в мисках, у піалах і на килимі — їжа й питво, як і у всіх гостей, але на блюді єдина варена бараняча голова. Господар їжу брав руками,

виделки не визнавав — так він звик, — оглядав присутніх. Гости, веселі розмови все голосніше, бенкет у розпалі... — Микола Платонович коротко передихнув, сам весело оглянув нас і вів далі: — ...а варена бараняча голова когось чекала. Нарешті господар узяв у ліву долоню голову, правою рукою видобув око, поволі оглянув присутніх: кому б дати цей подарунок? На кого гляне, той чимось зайнятий, дивиться вниз. Зупинився на Тичині, дивиться на нього, а Павло Григорович якось непевно почав брати свою піалу. Господар мгукнув, хитнув головою і сам з'їв той подарунок. Узяв друге око, знову оглянув присутніх — і повторив те саме. Усі притихли... отак, як і ви зараз притихли...

Останні слова нас ніби збудили: ми справді уважно слухали його розповідь. По паузі раптом усі ми дружно зареготали. Бажан же озвався знову:

— А вибрав Джамбул усе-таки, як найкращого гостя, Павла Тичину. Згодом уже акин склав пісню «Моєму синові Павлу Тичині».

Вечір продовжується. Всі в доброму настрої... крім мене. Дедалі я почувався якось скуто, ставало мені задушно, важко. Соромно про це було сказати, а сам думав тільки про те. Глянув на присутніх: ніхто на мене не звернув уваги.

Ковтнув нарзану, встав, тихо вийшов із-за столу, перейшов на балкон. Зразу дихнуло в обличчя вологе морське повітря. Довго дивився на нічне море з близькими й далекими вогнями, дихав, дихав глибоко, і мені ставало легше.

Підійшов Паустовський, тихо спитав:

— Вам недобре?

— Ні. Уже краще. Певно, коньяк мене притомив, — усміхнувся я.

— Може, барабулька? Або все разом. — Костян-

тин Георгійович дістав «Казбек».— Можна тут запалити?

— Будь ласка.— Сіли. Він запалив цигарку.

— Я теж притомився.— Поволі палив. Потім повернулись до столу. І так до самої довгої ночі.

...Колись, через багато років, якимось у розмові я з винуватим виглядом сказав Ніні Володимирівні, що того незабутнього вечора у Гагрі, в такому чудовому товаристві, за столом були хвилини, що почувався далеко «не на висоті». Ніна Володимирівна засміялась, сказала, що в той вечір, коли всі розійшлись, уночі Миколі Платоновичу теж стало недобре, певне, гірше, ніж мені. Винувата у всьому була ота барабулька.

У Києві тиждень-два тримались у Крижанівських. Потім найняли кімнатку в Ірпені у старих людей. Улітку сорок восьмого року одержали квартиру в письменницькому будинку на вулиці Леніна на тому ж поверсі, де жив Ю. І. Яновський. Згодом квартирні сусіди наші захотіли обміняти дві свої кімнати на кімнати в іншому будинку з розрахунком, щоб потім поміняти на Москву. Звернулись до мене з проханням домовитися з письменником, який би згодився на цей обмін. Згодився Олесь Гончар. Прозаїчну цю справу я намагаюсь якомога стисліше викласти, хоч насправді ота квартирна процедура, як і завжди в таких випадках, відбувалась не зразу і не так легко. Принаймні сусідами нам стала родина Гончарів, а з протилежного боку на тому ж поверсі — сім'я Яновських.

Працювали ми за столом, як відлюдники. Особливо восени, взимку. Як у вірші Бажана: «Затулиш вікна і зачиниш двері — твоя пора». Іноді вийдеш на вулицю, зайдеш у книгарню, переглянеш, купиш

нові книги. Радісно зустрінешся з друзями... Чекаєш літа, а влітку — зими...

Погожий весняний день. Вулиці в розквіті. На деревах, кущах — свіжа, ніжна зелень, цвітуть квіти. Кияни ходять у легкому літньому одязі, дехто хіба що в плащі. Тепло. Кінець травня.

Ішов додому бульваром Тараса Шевченка. Перейшов вулицю Короленка проти університету, на вулиці Леонтовича біля Володимирського собору зупинився: чулась вечірня служба... Може, зайти? Подумав, повагався, пішов далі. Із розчинених, залізом обкутих великих дверей лунав церковний спів...

Володимирський собор, університет Шевченка, назви вулиць: Шевченка, Короленка, Леонтовича, Івана Франка — роїлись, увіходили в мою думку гордо і разом з тим сумовито, миротворно. Мимо проходили люди, я їх уже не бачив, не помічав, думав своє...

І тут назустріч мені — Юрій Яновський. Зупинились, привітались. Думки мої нараз відлетіли. Бачити Юрія Івановича, хоч би коли зустрілись, приємно. В моїх очах він — взірець чоловічої краси. Так і здається мені, що він один із чотирьох героїв-запорожців з його ж твору «Чотири шаблі». Стрункий, високий, завжди вишукано вдягнений і разом з тим скромно. Піджак, біла сорочка, галстук пасує до піджака й капелюх — все на місці, нічого крикливого. Для мене він був і вчителем, і другом. У житті — точний, не галасливий, а гордовитий. Помисли, думки чисті, усе, що написав у творах, віддавав людям як подарунок. Сам невідступний: тримався за кожну написану літеру, крапку, відстоював, як із свого серця, душі добутий вистражданий скарб. Так воно й було. І зустріч ота

на бульварі Тараса Шевченка з «найближчим сусідом» була мені радісна і приємна.

— Отак сусіди й зустрічаються... — іронічно, як і часто, усміхався Юрій Іванович. — Або на вулиці, або в Спілці на зборах. Вибрали б час, зайшли, посиділи б, погомоніли... Постукали б хоч би у стінку.

Заперечливо я похитав головою, теж усміхаюсь:

— Ну, що ви! Я не дозволив би собі стукати вам у стінку. Міг би, звичайно, зайти... Та відлюдник я, побоювався вас турбувати: раптом ви працюєте?

— Для відпочинку зробили б перерву. Не весь же час працювати... Ну, я жартую. — Юрій Іванович уже без усміху каже: — А може, підемо зараз разом?

— Ходімо, — зразу згоджуюсь я. — А куди?

— До Бажана.

— Додому? — здивовано дивлюсь на нього. Юрій Іванович заперечливо хитає головою, знов усміхається.

— З Миколою ми передзвонилися. Він іде нам назустріч. Може, чекає вже біля університетського корпусу.

Тією ж дорогою, якою я йшов сам, тепер удвох ідемо назустріч Бажану. Володимирський собор поміж старими, високими тополями, огорожений ботанічний сад... Може, асоціативно тут знову згадалися мені оті навіяні думки, коли йшов сам, і я про це сказав Юрію Івановичу, назвав вулиці з дорогими безсмертними іменами...

— Це ж історія... Люди ходять, згадують.

— Так воно і є. Київ... Київська Русь — уся історія... І давнина, і... — на слові Юрій Іванович обірвав себе, повагався, потім додав: — На жаль, не дуже й згадують...

Бульваром проти парку Шевченка назустріч нам

ішов Бажан. Коли зупинились, він, подавши руку, весело сказав:

— О! Товариства додалося! Дуже мені приємно. А вас я так давно не бачив.

— Я вас теж... — почав я. Юрій Іванович кивнув на мене і якимось по-своєму жартома до Миколи Платоновича:

— Перехопив парубка на вулиці. А то ходимо удвох та вдвох.

— Просто мені пощастило, що зустрівся з вами, — у тому ж тоні кажу я.

— Дуже радий. Так куди ж підемо? — питає Микола Платонович.

— Тут і походимо в ботанічному, як і ходили. Сонце ще високо, стежки просохли... далі від машин. — Яновський говорить неголосно, ніби сам із собою. І ми йдемо у ботанічний сад, заходимо за огорожу. Настрій у мене просто святковий, радий, що зустрівся з ними.

Ботанічний сад — парк старих дерев і кущів з табличками латинськими і нашими назвами. Ми йдемо проти сонця, крізь листя просвічують передвечірні промені. Ще день, але під високими кронами в густому саду від тіней ледь сутеніє. Людей небагато. Жінки з дітьми стежками з алеї ідуть додому. На лавах старі гріються проти сонця, у молодих — свої розмови. А ми поміж дерев стежками — то вгору, то вниз. Не зупиняємось, не сідаємо, просто ходимо.

Давні й недавні спогади. Більше слухаю розмови старших друзів, не часто сам втручаюсь, хіба що перепитую. Слухати мені не лише цікаво, а й повчально: вони багато бачили в житті, зокрема письменників, своїх сучасників і тих, кого вже нема. Спостерігав, навіть учився, як поводитись у товаристві: Микола Платонович і Юрій Іванович

завжди тактовні, в словах іноді гострі, але один одного не перебивають. Щирі, правдиві — істинно інтелігенти. Згадувати про це і тепер приємно і... трохи сумно: це ж минуле і неповторне.

Спокійний, зосереджений, завжди врівноважений Яновський, певно, згадавши щось із минулого, зі своєю іронічною посмішкою сказав:

— В Одесі хотілось би побути, біля моря. Походити отак, як ми ходимо. Навесні часто згадую Одесу, море в таку пору... Сам виходжу на Володимирську гірку, дивлюсь на Дніпро, а бачу море...

Бажан, більш експансивний, аж зупинився.

— О! Я б охоче підтримав! — По паузі додав: — Тільки не в ВУФКУ. Згадавши про це, зразу втомлююсь. — Він засміявся, похитав головою. — Утомлива була в мене на студії робота, але багато й гарного. Згадуєш добре, приємне, неприємне забуваєш. Молодість! — Низом ідемо протореною стежкою. — А тепер, бач, їздимо на з'їзди, пленуми, декади. А то й за кордон...

Я знав, що обидва вони якийсь час жили в Одесі, там працювали, писали свої книжки, може, там уперше познайомились. І ось тепер, коли їх обох разом бачу, чую їхню розважливу мову, розумію незмінну, давню їхню дружбу: це незабутні юнацькі дні, роки наміцно, назавжди з'єднали їх. Братерська дружба. Друзі у кожного є, але серед них є найближчий, найдорожчий, незмінний на все життя. Так і в них. Я просто відчував тут, у ботанічному саду на прогулянці, навіть з якоюсь доброю заздрістю, цю безпосередню, схожу на хлопчачу, дружбу цих двох справді мужніх, невідступних людей, що перейшли вже півдороги свого життя. Бачив і думав інше. Багато в чому у них обох, хоч і вдача і поведінка різні, є спорідненість. Обоє тактовні, у вищому розумінні — джен-

тьмени. Правдиві, товариські, без жодного лицемірства — не любили цього і в інших, — простодушні, щирі, без відчуженості, бундючності — цього і в інших теж не любили.

Пізніше згадував Харків, де вони жили. Згадував зв'язані з ними деякі приємні моменти, схожі на анекдоти... До речі, ні Юрій Іванович, ні Микола Платонович, наскільки мені здається, не дуже вміли розповідати так звані «анекдоти», більше любили слухати чужі, дотепні й гострі. Правда, колись тут же в Києві, теж при зустрічі на вулиці Леніна, зупинив мене Юрій Іванович, а я йшов з маленьким складним алюмінієвим спінінгом під пахвою, в короткій куртці, в чоботях, але в кашкеті — отже, було це восени.

— Ну, й що? — Юрій Іванович явно скептично дивиться мені в обличчя, усміхається, показує на спінінг.

— Нічого. Іду додому.

-- А риба?

— Холодно. Довго й не ходив. Вітер за Дніпром різкий, пронизливий.

— При вашому «суртуці» можна й застудитись. Знаєте, як один рибалка у таку погоду підійшов до такого ж риболова біля озера і каже: «Кінчай. Стовбичиш у воді — у тебе на правій щоці уже флюс». А той крізь губи цідить: «Не турбуйся. Не флюс це, під щокою я черв'яків грію».

Я зареготав. Анекдота цього справді тоді вперше почув.

Поведінка, характери, повторюю, може, в чомусь протилежні, але в житті, у ставленні до людей, особливо в літературній діяльності — у них справжня спорідненість. Кровно любили вони рідну землю, свою Україну, мову, літературу, мистецтво — для них це була не лише діяльність, а жит-

тя. І так усе свідоме життя невтомно, напружено робили свою справу з юності і до кінця.

У той день годину, може, дві — на годинник ніхто не поглядав — ходили, розмовляли, іноді зупинялись, сонце опускалось, і так непомітно, без домовлення, дійшли до університету, звідкіля й увійшли в ботанічний сад. Там стали, Микола Платонович каже:

— То що, будемо розходитись?

— Будемо, — одним словом відповів Юрій Іванович.

Ми дійшли до того місця, де зустріли Бажана, там з ним попрощались. Уже вдвох якийсь час простували мовчки. З бульвару Шевченка повернули на вулицю Пирогова. Молоді високі дерева чудово квітували. Я замилювався, особливо їхніми великими гронами-китицями з кремово-білими квітками. Здавалось, вони рожевіли під вечірнім сонцем. Увагу мою помітив Яновський, спитав:

— Знаєте, як вони звуться?

— Не знаю. Здається, вперше побачив.

— Кательпа. — На хвилину ніби повагався, повторив: — Кательпа з родини бігنونієвих... — Якось хитрувато глянув на мене, з певним задоволенням додав: — Рослина з екзотів. На Україні не дуже розповсюджена. Є у нас в ботанічному саду. В Криму. В Одесі... Батьківщина кательпи — Японія, Китай, Південна Америка. Культивують у нас частіше два з чотирьох видів: кательпу бігنونієвидну з білими квітами і кательпу гарну з великими кремово-білими квітами, отаку, яку ми зараз бачимо... Ось вам коротенька довідка.

— Просто чудова лекція! — спантеличено дивлюсь на Юрія Івановича: звідкіля він так детально це знає? І кажу:

— Для роботи, певно, вам потрібно було це перечитати чи перепитати?

— Ні. Просто... цікавлюсь. Люблю рослини, птахів... Світ люблю...

Дивна річ. І тепер, коли доводиться мені йти тією вулицею, обов'язково згадую оту зустріч, розмови в ботанічному саду, навіть слова, які на прощання Юрій Іванович казав: «Катальпа... катальпа з екзотів...» Бачу, як тоді бачив і чув.

Конча-Озерна — письменницьке селище, теж уже своєрідна історія, хоч вона й не давня. Високо на водонапірній вежі білою цеглою датовано: «1956 р.». Отож, можна вважати, це початок нашого селища: в першу чергу — питна чиста вода. Від лісу до луку дерев'яними кілочками були розмежовані 26 діляниць.

У Спілці організували кооператив. На початку в пайщики подали заяви понад сорок письменників. Згодом, коли справа дійшла до конкретних дій, тобто, коли треба було не лише допомагати в будівництві, а й платити гроші, ентузіастів поменшало. У тому дружньому товаристві я не був, знав лише тих, що увійшли до кооперативу. Це були: С. Скляренко, А. Головка, М. Руденко, В. Минко, П. Тичина, І. Гончаренко, М. Бажан, О. Гончар, С. Голованівський, Л. Смілянський, Ю. Смолич, П. Панч, Н. Забіла... Та при нагоді зупинив мене Олесь Гончар, спитав:

— Чому ти не подав заяву в наше товариство?

Я сказав, що не збирався і не збираюсь. Не маю можливості навіть платити. Повагавшись, Олесь сказав:

— Все-таки дай заяву. Щодо грошей — тобі допоможуть. У кооператив подали кілька заяв, але ми хочемо, щоб були ти і твої товариші. — Він назвав

двох моїх друзів, додав: — Павло Григорович Тичина відмовився від нашого кооперативу. Отже, вільна дільниця.

Того ж дня я подав заяву. За якийсь час дільниця Павла Григоровича офіційно перейшла на моє ім'я.

Селище Конча-Озерна насправді почалося ще раніше, ніж про це було сказано. У розмові з першим секретарем ЦК Компартії України Андрій Малишко, який, крім таланту, умів ще й подобатись керівникам, при нагоді в гарному настрої сказав, що, мовляв, варто б допомогти письменникам, особливо тим, що пройшли важку війну і багато зробили для української літератури, збудувати поблизу Києва дачні будиночки, як це зроблено деякими російськими письменниками біля Москви у Переделкіно, щоб і наші київські літератори мали можливість за містом відпочивати й працювати. Ідею було підтримано не лише на словах, а й на ділі. Про цю розмову я сам знав від Андрія Малишка ще тоді, коли про майбутнє селище і будівництво в Кончі-Озерній не було й мови.

Не зразу й не швидко почалось оте будівництво.

В червні 1955 року, в чудовий сонячний день, запросили нас, пайщиків, на «закладку» селища в Кончі (тоді ще не звалась Конча-Озерна), щоб усі приїхали з потрібними їстівними продуктами, бо прибудуть «наші будівники», а ми вже знали — будуватиме селище трест Хрещатикбуд.

І ось ми на місці. Нас понад двадцять пайщиків, більшість з дружинами. Майже стільки ж будівників: керівники, інженери, виконроб з почтом, навіть майбутні сторожі, один у солдатській одязі — гімнастерка, галіфе, кашкет, поношені, вицвілі під сонцем у поході, на роботі, — певно, не дуже давно повернувся з армії. Ми на лоні природи між старими соснами на зеленій, ще не ходженій, не

топтаній траві. Вгорі високі сосни тихо шумлять. Розкладаємо килимки, зужиті простирадла, ліжнички, плащі й газети — все, що привезли. З машин витягаємо сумки, пакунки, розкладаємо на ті ж килимки, простирадла всяку їжу і навкруг усі весело улаштувуємось. Порядкують жінки. «Закладка» захоплює, цікавить, певно, всіх — це ж уперше. Хто навколішках, хто на принесеній з машини подушці, більшість — просто на пахучій траві, бочком.

Коротке слово сказав Семен Скляренко, секретар Спілки, один з організаторів нашого кооперативу. Він має надію і вірить, що «закладка» — початок і зрушення. Будинки наші з цього дня ростимуть, підніматимуться, але ми повинні допомагати будівникам у роботі...

Інженер, один з керівників Хрещатикбуду, впевнено говорив, що за це літо... ну, принаймні не пізніше наступного року, селище на цьому чудовому місці буде збудоване. Немолодий цей інженер-будівельник чимало гарних, приємних слів казав присутнім. Я й тепер його згадую: рум'яний, не дуже високий, міцний, сонцем і вітром засмажений, мабуть, часто їздить по різних об'єктах... І думаю: невже він вірив у ті слова, які нам у вічі казав?

Поруч зі мною, напівлежачи боком, досить скептично каже мені Леонід Іванович Смілянський:

— Віриш, що так і буде? Отак, як гриби в лісі, виростуть отут будинки?

Я, стоячи навколішках, заперечливо хитаю головою:

— З досвіду знаю, схоже це на дитячу казку, — кажу йому, — та я не поспішаю. У мене й грошей поки що нема, щоб братися за таке будівництво.

Довго, довго нам довелося чекати. Не менше п'яти років.

Тоді, коли в Кончі-Озерній почалося будівництво, у Києві вже не було того керівника, який благословив наше селище. І в міністерстві у нас теж не було Миколи Бажана, він з 1953 року був головою правління Спілки письменників України.

Там, де визначили місця під майбутні будинки, у декого навіть були викладені фундаменти. Щоранку прибував автобус із кількома робітниками на чолі з виконробом та помічниками. Дехто з нас зацікавлено приїздив, щоб подивитись, довідатись, як ідуть справи, чого не вистачає, може, чимось і допомогти. Навіть восени і взимку приїздили в ліс: у всяку пору там завжди своя краса.

Водонапірна вежа піднята. З Дніпра, зі сходу, здалеку видно — як маяк над лугами. З ближчого озера електромотор забезпечує воду для роботи робітникам. Проти вежі збудовано дерев'яний будиночок. Там працюють, розраховують свої плани виконроб, його помічники, робітники. Селище ожило.

Та одного літа — саме серед літа — все завмерло. Приїздили, від'їздили — нікого навкруг. Тільки вороння каркає. Ні автобуса, ні робітників. Недавно перед тим з Білорусії прибула бригада — четверо чи шестеро — відмінні майстри, почали працювати, підняли до метра один будинок і раптом... припинили... Коли ми приїхали, їх уже не було. Нам сказали: білоруси попрощались і поїхали. Ніхто точно не знає, в чому справа...

Правління кооперативу звернулось до голови правління Спілки письменників М. П. Бажана. Він подзвонив головному інженеру будівництва Хрещатикбуду. Той сказав, що їм наказано будівниц-

тво припинити. В міністерстві — те саме. Бажан пішов у ЦК.

У кабінеті секретаря Бажан, як і належало, пояснив, у чому справа. На закінчення стенув плечима, додав: «Якийсь дурень заборонив будівництво».

Секретар раптом устав, почервонів, рвучко показав на двері: геть! Бажан розгублено вийшов, за дверима зупинився: що сталося? За ним зразу вийшов той же секретар, попрохав вибачення, знову запросив до кабінету.

— Той дурень, що заборонив ваше будівництво, був я, — сказав він. — Мене інформували неправильно. Письменницьке селище ніхто не буде гальмувати.

Будівництво знову тривало далі, з того літа аж до 1960 року...

Довгий час у Кончі-Озерній головою правління був Василь Петрович Минко. До речі, назву Конча злегка ніби оновили на Кончу-Озерну. На черговому правлінні, там же в Кончі, до засідання почались розмови: яку дати назву нашому селищу, бо домовлено було, що тут буде автобусна зупинка, отож назва потрібна і для селища, і для зупинки. П. Й. Панч втручається:

— Тільки не повторюватись — Конча на Кончудругу, це не звучить...

Дивлячись на нього, я пожартував:

— Конча-Панча.

Петро Йосипович усміхнувся, похитав головою. Іван Іванович Гончаренко уже без жартів мовив:

— Конча-Озерна... тут багато озер...

Перекинули, передумали ще кілька назв і згодились: хай буде Конча-Озерна.

Жартома й голову ми називали — мер: просто і коротко. Василь Петрович не заперечував, усміхався, певно, йому це подобалось. Так ми й звикли. Наприклад, мер призначив засідання правління в садибі Смілянського. Або — мер увечері запрошує до себе...

«Мер» незмінно понад десять років очолював наше господарство. Не у всьому і не настільки він був хазяйновитий, але роками товариші обирали його, хоч не раз він просив, щоб його змінили на молодшого.

Василь Минко був головним нашим господарем. Коли комусь щось треба, а то й усім нам тут у селищі щось трапилось: не стало світла або води — до кого звернешся? Звичайно, до нього. Він не відмовлявся, передзвонював, домовлявся зі своїм маленьким «штатом», найчастіше з комендантом або й з іншими товаришами. Любив чи не любив цим займатись, та, якщо вже його обрали, тримався на висоті, гідно вів свою роботу.

Зате любив увечері гукнути хоч би невеличку компанію, щоб разом у приємному товаристві подивитись футбол, якщо буває матч, або просто посидіти, погомоніти, головніше ж — пограти в доміно чи карти. Улітку відбувалося це в альтанці — у нього вона біля будинку, там він спеціально наказав зверху повісити велику лампу, внизу стіл, лавки й стільці. Коли грають, з альтанки з-поміж виноградного листя густий синій дим хмарою валує. Я — найближчий його сусід і мене він завжди запрошує, «щоб форум був» — хоч би четверо... В такі хвилини, коли дим димує, я намагаюсь утекти подалі хоч на якийсь час подихати, а краще — хай мене хтось змінить.

Те саме бувало і восени, уже в його будинку, і, навіть награвшись, він на прощання нагадував:

— Приходьте завтра в такий же час. — Сам жартує: — Клуб вас чекає.

«Клуб» у тій кімнаті, як увійти, зліва на стіні велике люстро, під ним на маленькому столі телефон, посередині кімнати — великий круглий стіл, навкруг чотири стільці, у кутках іще кілька стільців.

Увійшли ви, сам чи гуртом — троє, четверо. Господар — він уже чекає — весело із столу стягує картату, квітчасту скатертину, біля вікна дістає білястий чотирикутний ящикок — доміно, з тріском перекидає на стіл: чорні, блискучі з білими очками карти розкидаються. Він знаходить папір, навіл перегортає, кладе на стіл біля свого стільця, шукає олівця, це вже трохи довше і трудніше, але знаходить, і тут же сердито каже:

— От чорт, знову олівець поламаний. — З кишені я дістаю свій ніжик, зачищаю олівець, віддаю йому — він буде записувати результати гри. Присутні чекають, неголосно перемовляються. За дверима у другій кімнаті чути то крик, то спів, а то навіть стрілянину — то невтомно працює телевізор...

За столом іде гра. Поблизу двоє спостерігають, як глядачі або резерв. Раптом телефонний дзвінок. Господар за два-три метри від телефону, та він не встає з стільця, голосно гукає в ту кімнату, де грохотить телевізор. Відповіді нема, двері ніхто не відчиняє. Господар кричить у той напрямок раз, удруге. Нарешті хтось із кімнати виходить, він сердито каже: «Хтось там дзвонить, скажіть, що ми граємо, хай згодом подзвонить». Поки відбувається телефонна розмова, він лагідно додає: «Раз уже перервали, то можна мені трохи подімити?» (Загально прийняті слова він любить міняти на свої «придумані», наприклад, замість покурити каже

подиміти). Курії, звичайно, його підтримують, не заперечують і присутні, всі виходять на повітря.

Крім завзятої гри за столом, любив наш голова свята. Знав усі релігійні дати не лише багатьом відомі, такі як Великдень, Покрова, Спас, Хрещення, а й такі, як Благовіщення, Хрести, Теплий Олексій, Маковій, Петрівка, Ілля-пророк, Головосік і багато інших. Не тільки пам'ятав, а точно знав, у які дні це відбувається. Бувало, іноді через паркан каже:

— Ти знаєш, що сьогодні Пречиста? (Або Головосік).

— Не знаю, — кажу. Він усміхається, додає:

— Тож не коси, не рубай.

У тон йому і я усміхаюсь, кажу:

— Добре, не буду косити, не рубатиму й не копатиму. Правда, я і в будні не часто це роблю. І звідкіля ти все це знаєш?

— Тато в мене був релігійний, любив ходити в церкву. Часто і мене з собою брав. Свята відтоді добре я пам'ятаю...

Ну, а поскільки в наш час такі стародавні свята давно «скасовані», то він любить наші сучасні свята, не тільки не пропускає, а вимагає, щоб у нас у селищі в святкові дні був біля кожного будинку піднятий прапор. Дороги, стежки були чисті — свято, щоб було по-святковому, щоб приємно було не тільки нам, а й гостям, друзям, які прийдуть чи прийдуть.

Перед вечором першим ділом, не поспішаючи, сам піде на вулицю, від початку і до кінця перейде, подивиться, чи все в порядку. Через паркан, буває, кличе мене:

— Виходь на вулицю, підемо поглянемо, хто є, кого нема, може, до когось зайдемо... І обов'язково

в ті святкові дні у нього вдома бувають родичі, гості.

Та найбільше любив ювілеї. Відмінно знав, у кого в селищі в який час був день народження, тим більше «круглі» дати — ну там п'ятдесятиріччя або шістдесятиріччя чи сімдесятиріччя, а то й просто підходяща причина, щоб у компанії весело зустрітись.

Звичайно, ще до дня «дати» наперед сам про все дбав: готову «палітурку»-адрес брав у Спілці, своєю рукою спочатку окремо писав той адрес конкретно, щиро, навіть дотепно — адже знав того ювіляра, творчість його і характер, — потім ішов до художника С. О. Григор'єва, просив «художньо» переписати в «палітурку» гарними кольоровими літерами і шрифтом. Сергій Олексійович, звичайно, охоче це робив. Першими підписували адрес члени правління, починаючи з самого голови. Затим комендант носив цей «художній документ» до всіх кончівських «хуторян», щоб усі підписали, і нагадував, у який день і час відбудеться це свято, тобто учта, ювілейний вечір.

Найчастіше відбувалося це в комендантському будиночку або поруч — там є місце для зустрічі і влітку, і восени, навіть узимку.

Не всі захоплювались цими вечірками, але й не заперечували. Дехто на початку на той «прийом» ніби на підтримку йшов, адже голова запрошував, щоб «усі приходили і не запізнювались», а інші тому, що багатьом це було приємно й цікаво. Я теж часто ходив. І мені приємно було, коли приходили на ті вечори старші наші письменники: П. Панч, Н. Забіла, О. Іваненко, Ю. Смолич, Л. Смілянський, М. Бажан, А. Головка, П. Усенко.

Микола Платонович завжди приходив разом з дружиною. Взагалі обоє вони жодного разу не

цурались загального товариства, чого роками уникали деякі наші кончівські товариші-письменники. Відкривав зустріч голова — Василь Минко, а далі все йшло вільно, весело, чинно, як у доброму сімействі.

Зимував в Кончі-Озерній багато хто з нас. Особливо на початку, коли освоїлись, звикли і полюбили це селище. Улітку радували нас молоді садки, нашими руками не тільки посаджені, а й викохані отут на піскуватому ґрунті — на наших очах піднялись, як животворна оаза. Отож хотілось пожити і взимку.

Пригадую перший Новий рік у Кончі-Озерній. Перед самим святом вирішили разом зібратись на вулиці під живою ялинкою. Домислив і почав діяти наш голова. Мав досвід, ще більше — бажання. Напередодні новоріччя, в останній день, 31 грудня, ми побачили на перехресті нашої вулиці високу розкішну сосну зовсім іншою, ніж бачили раніше. В зелених гілках порались двоє людей: Василь Минко і комендант. Голова «консультував», показував, що й за чим робити, а комендант завзято навколо «ялинок» перечепляв, прикріплював великі й малі новорічні прикраси. Тут і коники, й птахи, і снігові зірки, гумові рибки і великі паперові риби, помальовані «по-художньому», цукерки, волоські горіхи, закручені срібною фольгою, прив'язані на нитках, і справжні, свіжі яблука, червоні, жовті, зелені — з наших садів. А на самій вершині сосни сріблом поблискувала найбільша п'ятикутна зірка. Усе дерево зверху донизу обкручене різнокольоровими маленькими ліхтариками. Відійдеш, поглянеш — новорічна ялинка убрана, як наречена!

— От і буде тут у нас новорічне свято. Новий рік! Уперше! На чистому сніжку, під живою ялин-

кою! — Голова по-дитячому усміхається, дивиться на присутніх, гурт прибуває, хто вийшов на вулицю, не пройде мимо, зупиниться. Він запрошує:

— Приходьте за годину до Нового року. Проведемо разом. Декому я вже подзвонив. Беріть із собою, що вважаєте за потрібне, — трохи наївно натякає. — Отут буде стіл, тут другий. Дід Мороз теж буде...

Зимовий день короткий. О шостій вечора уже темно. На вулиці майже нікого. Всі вдома. О восьмій неждано зникло світло. Вийшов на вулицю — селище ніби завмерло. От вам і Новий рік. А раптом на всю ніч?! За хвірткою при місячному сяйві на білому снігу було видно, «хоч голки збирай». Праворуч і ліворуч побачив: по одному, по двоє показуються люди. Праворуч ближче — я пішов назустріч. То були художник С. О. Григор'єв і Павло Матвійович Усенко. Григор'єв мене зразу заспокоїв:

— Уже дзвонили на станцію. Електрику обіцяють дати до десятої.

Підійшли до вбраної ялинки, постояли, вона сиротливо стояла, ніби справді завмерла, і нам стало холодно. Пішли далі. Сніг поскрипує. Під місячним сяйвом поблискують зірочки. Нічне небо теж мов заворожене: високі розріджені хмарки ледь ворушилились на заході. Біля садиби Оксани Іваненко зустріли Василя Швеця, Володимира П'янова. Постояли, поговорили, час іде, а світла нема. На перехресті у тіні від старезної сосни побачили Василя Минка. Високий, у важкому пальті, в сірій смушковій шапці набакир, самотній, він стояв, ніби чатував святкову ялинку з двома невеличкими столами. По центру на табуретці, прикритій білою скатертиною — Дід Мороз, теж невеличкий. Коли ми підійшли, Минко сказав:

— Я здалеку вас бачив і тут чекав... — Повагався, і раптом рішуче спитав, певно, давно вже обдумане: — А що, як не буде всю ніч світла?.. — І тут же додав: — Тоді всі разом — до мене! — Заперечувати нікому не дає, каже далі: — Люба (дружина) знайшла свічки. І стіл великий розсунений...

— Буде світло! — упевнено відповідаємо. — Не може такого бути.

Вийшли на шосе. Машин майже нема ні з Києва, ні на Київ. Іноді блиснуть фари, нам аж заздрісно. Поглядаємо на свої годинники. Ну, ще час є.

Знову повернулись на нашу вулицю. До нас приєднались з лівого боку Андрій Головка з дружиною, з правого — Сава Голованівський, теж з дружиною. Нам стало веселіше. Не встигли переговорити, раптом уся наша вулиця засяяла.

— Ура! — закричали всі. — Да будет свет! — Тут уже справді світло всіх звеселило. Зразу почали поглядати на годинники.

— Браття! Але ж час до хати!.. Щоб вернутись сюди до ялинки!

Половина — праворуч, друга — ліворуч, гурт розділився. Василь Петрович усім на ходу нагадує, щоб об одинадцятій бути тут.

У призначений час прийшли не тільки ті, що гуляли, чекали світла на морозці, а й Микола Бажан з дружиною, Петро Панч, Юрій Смолич з дружиною, кожен із своїми «запасами», щоб під ялинкою не було холодно на морозі. На столах усе добавлялось і було хоч імпровізовано, але не прозаїчно, не звичайно, а справді приємно й душевно, отак у лісі на сніжку, серед ночі під місячним сяйвом, під різнокольоровими лампочками навкруг ялинки.

За тридцять хвилин до Нового року гурт знову розділився. В будинок Бажана пішли Смоличі,

Головки, Усенки, Голованівські. Минко забрав нас до себе: Швеця, П'янова, Малишка, мене.

— З Новим роком!— звучали наші голоси у морозяному лісі.

Немало років минуло відтоді, коли зачинателі починали, організовували селище, жили, працювали, писали книжки — багатьох їх уже нема. Навколо селища чимало змінилося і доброго, й не доброго, і в лісі, і на лузі. Поселились інші молодші товариші.

Мешкав Микола Бажан через два будинки. По газети найчастіше ходжу мимо його садиби. Ідучи, завжди поглядаю, чи є хтось у саду, на городі? В літній зелені не все побачиш, але буває, що біля будинку блимає електрика — у них часто і вночі і вдень світиться лампочка, ніби гасло. Це означає, що господарів нема. А коли хтось є, та ще в саду, тим більше сам Микола Платонович, я, не вагаючись, охоче заходжу. Живемо майже поруч, але не так часто бачимось. Після важкої недуги (інсульту) я наново вчився читати. Це справді так — пробував писати, намагався розмовляти з людьми, трохи якось боязко, несміливо, сам розумів, що мова, слово в мене збіднене, зіпсоване, і все ж учився.

Отак одного разу з газетами під пахвою, ідучи стежкою між сосонками, побачив Бажана в саду. Зупинився, повагався: він то піднімався, то опускався. Копає щось, подумав... Пішов навпростець, зайшов у хвіртку, не дійшовши, привітався. Бажан поміж деревець біля стовбурців витягував бур'ян. У ті роки більшість із нас посадили садки, багато хто захопився цим і охоче працював

в саду. Микола Платонович підвівся назустріч, подав руку, потім ніби винувато опутив:

— Пробачте, руки в мене... в землі...

Те, що Бажан працює в садку, не здивувало, навпаки, дуже сподобалося, що він так пильно, захоплено, акуратно це робив з явною приємністю.

— Я не знав, що ви так любите цим ділом займатися.

Микола Платонович скинув свого сірого кашкета, витер чоло, заусміхався.

— Я тут стільки грициків повитягував, цілий оберемок.

— А я зайшов і зразу не зрозумів, чим ви захоплені... Про інше подумав.

О, я з приємністю це роблю. Правда, краще вранці. До спеки.

— Спочатку я думав, що шукаєте черв'яків.

Я-то добре знав, що Бажан ніколи не цікавився рибальством, та й сказав жартома. Микола Платонович зразу сприйняв це весело.

— Ще чого! — він зареготав. — То ви з Новиченком цим хворієте.

— Новиченко, коли приїздить сюди до мене, з Києва привозить усячину для риболовства і черв'яків обов'язково. Напевно, гадає, що в нас цього добра нема.

— Ну, я радий, що ви зайшли. Не збираєтесь їхати в Київ? Скоро має прибути машина, то прошу.

Я подякував і з легким відчуттям пішов до себе.

Того дня вийшов на луг. Тоді я часто переживав, терзався, здавалось мені, що не зможу вже більше нічого написати. Як жити? І чим жити? Самотньо ходив на луг, у ліс... На лузі поміж дубами, осоками за маленьким озерцем, там же, за Бажановим будинком, закувала зозуля. Так ясно, близько і

дзвінко прокукукала разів з десяток чи й більше. Аж шкода мені стало, що не полічив. Але якось легко, приємно йшов: такий день свіжий, з вітерцем, гарний, і зустріч з Миколою Платоновичем, і та зозуля біля його будинку, і солов'ї то ліворуч, то праворуч подалі, відчувалось — душа моя потроху оживає.

І того ж літа, пам'ятаю, в неділю, досить рано, вийшов у напрямку до вулиці, постояв, ніби чекав: чи не приїде хтось до нас? По шосе, видно між сосонками, легкові, вантажні машини пробігають від Києва і на Київ... Неждано майже проти мене на нашій вулиці зупинилась машина. Вийшла жінка, поглядає на будинки — когось шукає. Я пішов назустріч. Це була Ліна Костенко.

— Когось шукаєте? Може, я вам допоможу?

— О, я рада, що ви побачили і вийшли. Де будинок Бажана?

— Географія не складна. Я вас доведу.

З машини вона дістала папку, ми пішли до будинку Миколи Платоновича.

Під вечір зайшов я до Бажана, спитав:

— Ліна Костенко вас знайшла?

— Так. Рукопис привезла, просила, щоб перечитав.

— Про рукопис я знаю. То я довів Ліну Василівну до вашого саду. А зайшов... може, дасте мені прочитати? Правда, читаю я поволі, туго, не все, може, і второпаю, але хочеться самому прочитати.

— Чого ж! — зразу відповів Микола Платонович. За хвилину додав: — Але ненадовго. Ліна Василівна просила невдовзі віддати.

З рукописом, уже в себе в саду, спробував переглянути перші сторінки. Зразу відчув, що довгий день для мене був надто напружений і стомливий, вирішив читати завтра, на свіжу голову. (Не

пригадую назви того рукопису, думаю, була це майбутня збірка «Над берегами вічної ріки»).

Наступного дня у тиші почав читати, читав поводи, зосереджено, по кілька разів перечитував. Зупинявся, захоплений якимсь рядком, нежданними римами, як вишуканою знахідкою... Дивовижна все-таки поетеса! Я й раніше зберігав її книжки, у мене є збірки «Вітрила», «Мандрівки серця». А це нова книга, хай ще й не друкована, — новий приємний дарунок, адже кілька років збірки Ліни Костенко не виходили...

Роблю перепочинок, мені важко читати від напруження. І знову читаю. Звернув увагу на вірш з назвою «Камінна баба», з такою ж назвою, як і в мене в останній збірці «Івоги мого саду» (1969 року). Перечитав, порівняв: тема подібна, напрямок думки той самий... Вірш мій «Камінна баба» мені подобався і чіткістю, й сміливістю: «Баби камінні край подвір'я на Старокиївській горі, як сновидіння, як повір'я, як вурдалаки-упирі...» або: «...йде мати, хто її зляка? І очі повні остороги, і груди повні молока...» Закінчення: «про зміну й зіткнення епох... Летять, міняються епохи... а мати йде. А мати — бог». Але є і прозаїчні рядки, строфи, наприклад, той же «про зміну й зіткнення». А в Ліни Костенко від початку до кінця — чіткість, злютованість, і, головне, поетична образність, і коротше. Я не заздрих, мені приємно було, що чимось збіглися думки, я радів, що у нас є така поетеса.

За два дні рукопис Л. Костенко я відніс Бажану.

Тактовний Микола Платонович спитав:

— Устигли? Прочитали?

— Прочитав. Дякую. І наші домашні прочитали.

— Може, позначили тут якісь зауваження? Олівцем, — рукою показав на папку.

— Ну, що ви, Миколо Платоновичу, щоб я наважувався зауважувати *такій* поетесі. Та ще при моєму стані. І в думці не було. Вона в десять разів краще за мене бачить і знає. Для нас вона... боюсь і сказати... Хай пише. Це пісня, голос і розум нашої України...

У видавництвах тоді до поетеси Л. Костенко ставились, м'яко кажучи, більш ніж холодно, і не від самих редакторів це залежало. Я розумів, чому Ліна Костенко приїхала до Бажана з рукописом. Не заради лише, щоб він прочитав, а щоб сказав своє слово — дав відзвиг усно, а ще краще письмово, хай коротенько, щоб допомогти збірці вийти у світ. Вона знала, хто може без зволікань і боязні зрушити й допомогти цій справі. А слова Бажана мали для всіх велику вагу. Всі знали: Бажан завжди був щирий, справедливий, послідовний, невідступний. Не забував і не відкладав, якщо сам не мав можливості це зробити, дзвонив, кому треба, домовлявся. І досягав.

Одного разу Бажан зупинив мене біля свого саду.

— Я побачив вас, як ви вийшли, і вирішив дочекатися. Мені хотілося сказати, що прочитав ваші вірші у «Вітчизні». Дуже радий, що ви знову пишете.

— Дякую... Щиро дякую... — Мені справді було приємно не лише тому, що нагадав про мої вірші, а головне, що він слідував і не забував сказати добре слово, а це — підтримка. Та мусив усе-таки відповісти:

— На жаль, я не пишу. Може, згодом... Надруковані вірші у «Вітчизні», — то раніше написані, до недуги...

Микола Платонович якусь хвилину ніби повагався, потім упевнено сказав:

— Не сумнівайтесь, будете писати. Я вірю. Вірте й ви. Це минеться, не може бути інакше.

І я вірив.

Іншим разом. Там же, в Кончі-Озерній. На дорозі зустрілись. Микола Платонович сказав:

— От і добре, що ви тут. Прочитав вашу новелку «Імжиль». Чудова річ, щиро написано. Аж своє дитинство згадав.

Я подякував. І додав:

А це вже написав тепер. Після того...

— Ну от! Я дуже радий...

Уже попрощавшись, ідучи думав: коли він встигає читати газети, журнали, книги, вірші і при потребі піднімати своє правдиве слово?

У Кончі-Озерній усі звикли, хоч і «не по писаному», відзначати небуденні дати.

У квітні сімдесят четвертого року художникові С. О. Григор'єву присвоїли звання народного художника СРСР. Він оселився тут у нас, у будинку покійного С. Д. Складенка.

Квітень, сказати б, перехідний період у Кончі-Озерній, частина людей в Києві, частина тут. Григор'єв пересунув свою зустріч з товаришами на травень, саме на святкові дні. Запросив усіх кончівських друзів. Як і годиться з такої нагоди, за столом звучать добрі слова, згадують давні й недавні зустрічі, розмови, частіше звичайні, іноді неждані на адресу шанувальника.

Вечір відбувався на веранді в комендантському будиночку. Виступали, шанували художника письменники, жінки. Разом з Григор'євим сиділи П'янов, Голованівський, Минко, я. За довгим столом далі був Микола Бажан з дружиною. Я поглядав на них, чи говоритиме він про Григор'єва? Бо знав, коли є на таких вечорах Микола Платонович,

його обов'язково попросять виступити. Певно, він і сам це знав.

Бажан спокійно сидів, як і ми, весело розмовляв. І все ж його попросили сказати слово.

Він устав, зітхнув... Зітхнув чи передихнув, мовби хотів сказати: не збирався, мовляв, виступати, ну, та вже... Навкруг стало тихо. І він, дивлячись на стіл, зосереджено, теж тихо почав говорити, потім підняв голову і, ніби оглядаючи присутніх, заговорив голосніше. Слова на початку були, як завжди на таких ювілейних зустрічах, але тиша, уважність стали інші: усі хотіли послухати слово Бажана. І тут він говорив не лише щоб відзначити, похвалити художника, а просто, навіть буденними словами, вдумливо, конкретно розкривав його роботу як митця і педагога, що багато років віддав роботі з молодими художниками-студентами. Ми давно знали Григор'єва, бачили його картини не лише на виставках, у музеях, а й окремо видрукувані в книжках і навіть у його майстерні, однак промова Бажана в чомусь була і детальніша і чимось глибша. Уже й сам думаєш: треба ще раз переглянути ту або іншу картину чи етюд Григор'єва...

Бажан говорив і про те, що тепер, коли Григор'єв уже не перший рік живе, працює тут, у нашому селищі, ми краще знаємо його характер, поведінку, дружнє відношення до нашого товариства, і головне, що він щиро увійшов у загальний наш колектив, справді невимушено, природно.

Особливо відзначив відомі полотна С. О. Григор'єва — «Воротар», «Юні натуралісти», — пов'язані з дітьми, юнацтвом, з якими усе життя з любов'ю був зв'язаний сам художник.

Гурт потроху розходився. Ми з Григор'євим разом ішли додому, перемовлялись короткими реп-

ліками. Проти Бажанового будинку (Бажан з дружиною трохи раніше пішли додому) Григор'єв зразу ожив.

— Приємно було слухати, як Бажан так просто і чітко вміє розкрити свою думку. Про художню нашу роботу як говорив! І з таким розумінням! Не раз я чув його виступи, і завжди він з якимсь новим, свіжим поглядом скаже. Слову його зразу віриш. Талант! Справді енциклопедист!

Наступного дня до нас приїхав Л. М. Новиченко. Взагалі він охоче навідує Кончу-Озерну. Починається весна, починається літній рибальський сезон, він, завзятий рибалка, приїздить, ночує день-два у нас, вдосвіта устає, до вечора на озері.

— Після щоденної роботи в Києві — то в інституті, то за столом дома — тут, у Кончі-Озерній, хоч якийсь час подихаю, відпочину над водою, — каже він.

Того дня разом пішли на луг. Він з вудками, я — щоб показати йому нове розчищене озеро біля «Жовтня». Серед дня він повернувся: рибалок багато, каже, а риба не береться. Укладав у рюкзак свої рибальські коробочки, торбинки, запропонував піти до Бажана. Я глянув на годинник, сказав, що в такий час він відпочиває. Все ж Новиченко пішов. Скоро повернувся: Бажан справді відпочивав.

За годину ми сиділи за столом. Двері на сад розчинені. Нараз увійшов Микола Платонович.

Запросили його до столу. Він подякував, сказав, що посидить разом, але пити, їсти не буде, після Ялти знову тиск підвищився. Згодом вийшли в сад, посиділи, поговорили. Під вечір Новиченко поїхав у Київ.

Теж навесні (майже через рік), у квітні надвечір ішов до Володимира П'янова: там у нього ще

з осені підготована була маленька грядочка-парник для розсади, і тепер ми її засіяли, тож вирішив поглянути, чи щось наклюнулось. І не дійшов. З вулиці побачив Олесья Гончара в його саду, а за його будинком — густий білий дим. Зайшов у сад, разом з господарем походили по рядках яблунь, груш, кущів, дещо переглянули. Зайшли за будинок: він там палив торішне листя. Я сів на лаву, він — поруч, граблями підворушував вогке димисте багаття разом з бадиллям і шиголлям, поглядав на мене, здавалося мені, мовби чекав, що я про це скажу. Я мовчки дивився на його роботу. Він, весело усміхаючись, трохи іронічно сказав:

— Ти, звичайно, не схвалюєш, що я палю.

— Не схвалюю. Ми багато років не палимо ні листя, ні траву.

— Ми теж не палимо... та запізнались з осені, то вирішив цього разу дещо попалити разом з посуш-шям, різними непотрібними пагонами...

Із-за будинку до нас підійшов М. П. Бажан — найближчий Гончарів сусіда.

— Почув ваші голоси, зайшов до гурту. — Бажан теж сів на лаву. — Така весна, не хочеться сидіти за столом.

— Таке зі мною не раз трапляється, — весело сміється Гончар, — навіть і не навесні.

— Ну, ви, звичайно, жартуєте, — каже Бажан.

Гончар поставив граблі до бузкового куща, підійшов.

— То, може, щось сюди принести? Або на веранді?

— Ні, ні. Ні в якому разі. Просто посидимо. Тут.

Сиділи, розмовляли, певно, з годину, переговори-рили про різні приємні речі, згадки, намагалися не торкатися літературних тем. Сонце лагідно парило землю, все оживало навкруг, зеленіло, навіть жов-

тенькі «гусячі лапки» вже цвіли. За соснами опускалось сонце. Я встав, хотілось мені все-таки зайти до П'янова. Підвівся й Бажан.

— От що я подумав... Ви маєте «Всесвіт»? Передплачуєте?

— Не щороку. Деякі є...

— То, може, заберете в мене кілька річних комплектів?

— А вам?

— На полицях у мене вже нема місця. Ні в Києві, ні тут. Усе забите. Намагаюсь дещо зменшити.

З Гончарового саду перейшли у Бажанів, ішли липовою алеєю на вулицю. На виході в Бажана й Гончара під загальним дахом гаражі з сарайчиками. Разом з господарем зайшли у побілений сарайчик. Там садові, городні речі: граблі, заступи, а на столі, на стільцях — шпагатом перев'язані журнали «Всесвіту», інші книжки, газети.

— Не дивуйтесь, — махнув рукою Бажан, — розгартію тут у мене... — І, виправдовуючись, додає: — Але я знаю, що за чим.

— Ну, не кажіть, — щиро кажу я. — Такий порядок у сарайчику — дай боже кожному. — Підняв пакунок «Всесвіту» — важкий! Узяв у праву і в ліву по одному. — Оце на сьогодні досить.

Виходимо, Бажан каже:

— Завтра ми поїдемо. Хід сюди ви знаєте, ключ тут. Захочете, при нагоді зайдіть і заберіть інше...

Бажан, давно знаємо, любить книгу. У Києві, коли прибуває нова література, завжди заходить у книгарню «Сяйво». Навідуюсь туди і я, тим паче, — це в нашому будинку, на Червоноармійській, 6.

Згадую таку зустріч. Зайшов, зразу побачив біля столу Бажана. Зупинився, дивлюсь: він зосередже-

но переглядає книжки, відкладає на стіл, купка височенька, але він на те ж місце додає ще.

Я привітався. Микола Платонович обернувся.

— О, добридень! А я перекидаю, вибираю, що взяти, і не дивлюся, що ви тут.

— Тільки-но зайшов, — кажу. — Зупинився і дивлюсь, як ви так пильно вибираєте. — По паузі, усміхаючись, додаю: — Ну, тепер мені легше шукати: з ваших вибраних і я дещо відмічу й візьму. Можна подивитись?

— Будь ласка. Але з відкладених я візьму не все. З них іще буду вибирати. От можете взяти Марло. — Микола Платонович тримав у руці великий том у чорній обкладинці з одним іменням автора, теж великими, але червоними літерами: «Кристофер Марло», подав мені. Я узяв книгу, переглянув зміст. Поклав до відкладених книжок Бажана і взяв на столі собі такий же том.

— Куплю. Щось, може, в мене і є, але це — повне зібрання. — Почав переглядати інші книжки. — Така хвороба в мене — хочеться більше мати книжок у себе, а хіба встигнеш усе перечитати...

— У мене теж така хворість, — киває Бажан, — полиці повні, а все щось нове купуєш. Ну, не я, то інші читатимуть. А щось і нам знадобиться для діла.

Не пригадую, що я іще придбав у «Сяйві», тоді більше захоплювався книжками, ніж тепер, але зараз дістав той том Марло, глянув: 1961 рік, було це тоді...

Згадувані зустрічі за ці понад двадцять років здебільшого відбувалися в Кончі-Озерній, деякі побіжно, інші детальніше. Тут хочеться іще додати кілька невеличких відступів, теж пов'язаних із ставленням Бажана до людей.

Родина Усенків запросила нас на поминки Павла

Усенка. Помер він четвертого серпня 1975 року, а поминки відзначали за дев'ять днів після його смерті — сам він так наказав, щоб відбулося «по-старовинному» і саме тут, у Кончі-Озерній, яку любив.

Відомо було нам, що він у тяжкому стані, певно, й сам це знав: операція йому не допомогла. Останні тижні ми з В. Минком часто відвідували його. Удень він лежав у тіні під деревом біля свого будинку, не ходив, як бувало, по садку. Навідував його і сусід — С. Григор'єв. Нашому приходу Павло щиро радів. Розмовляли більше ми, згадували минуле — про війну, про сьогоднішнє. Павло слухав, дещо додавав, нагадував, видно, нелегко було йому говорити. Але тримався мужньо, жодного разу не сказав про свій стан. Ми довго з ним залишались, розважали його: йому було легше, і нам було приємно. Попрощавшись, ішли мовчки, на вулиці Григор'єв одним словом сказав:

— Згасає.

...Десь восени Усенко повернувся з лікарні після оперування гаймориту. По дорозі йшли ми разом, він сказав:

— Не доживу до вісімдесяти, задушить ця клята хвороба...

Наступного року — ще важча операція шлунка...

Навесні зустрів Усенка разом з Іваном Гончаренком — обоє біля саду голосно сміялись. Підійшов я, всі ми весело жартували. Павла Матвійовича провів я до його саду. Як і завжди, він виглядав не дуже добре, блідо-жовте обличчя, сухий, але стрункий, жвавий.

Серед літа уже не ходив...:

...У призначений час, о шостій вечора, пішли на поминки. Взагалі, гнітить мене ходити в гості, та

ще на поминки. Все ж пішов удвох з Минком. На дорозі нас чекав С. Григор'єв.

В будинку Усенків уже були давні друзі Павла Матвійовича, колишні комсомольці двадцятого року, які разом з П. Усенком організовували комсомольські осередки. Після нас іще прибули з Києва Г. Полянкер із дружиною, потім М. Упеник з дружиною і дочкою. Згодом М. Бажан з Ніною Володимирівною.

Для родини Усенків прихід наш з Минком і Григор'євим був буденним, звичайним — ми часто їх відвідували, а приїзд друзів, письменників з Києва, був особливо приємним.

У великій кімнаті, куди ми зайшли, всім було нам якось скуто, розмови йшли скупі, тихі. Відчувалося: так недавно тут ходив, щось робив господар цього дому, руками його тут поставлені книги, речі... Була життєва основа, а тепер ніби осиротіли дім, господарство. Старші й молодші принишкли, ходять мовчки...

Давні друзі Усенка говорили за столом багато щирих добрих слів про небіжчика. Виступали письменники. Згадували юнацькі літа, трудівничі роки. Війну і по війні.

В кімнаті від спеки задушно. Неждано швидко стемніло. Стомлений, я вийшов на ганок. А навкруг лопотить дощ. Так приємно хлюпає, такий жаданий усім нам дощ!

Виходили інші товариші подихати чистим дощем із вітром. Ожило не лише все навколишнє, а й ми на повітрі, заговорили на повний голос. Роздерті хмари з заходу йшли на луг до Дніпра.

Зайшли в кімнату, якийсь час посиділи, потім подякували господарям і знову вийшли на ганок. Дощ лив іще густіший. Вернулись у коридор, щоб одягнутись.

— Ходімо до мене, — пропонує Григор'єв, — до мене ж найближче.

Господиня запропонувала нам плащі, парасольку. Приєднався до нас Бажан. І по дощі мокрою стежкою перебігли в будинок Григор'єва.

Літо, як і завжди у Кончі-Озерній, пролітає непомітно, але в пам'яті щось залишається надовго.

Наприкінці травня сімдесят шостого року селище наше провело в останню путь Я. Т. П'янова — батька нашого письменника Володимира П'янова. Батьки його жили тут, у Кончі-Озерній. Помер він у лікарні в Києві. І, як по-давньому прийнято, привезли його до рідного дому, де він жив останні роки.

На прощання прийшли всі, що тут уже жили й роками знали його.

Будинок у зелені, квітах. Люди заходять до кімнати, вклоняються небіжчику, виходять. У саду на лаві, на стільцях неголосно розмовляють.

Прибули автобуси.

Вінки, квіти від будинку до автобуса алеєю несли жінки. За вінками — труну з небіжчиком несли шестеро письменників. Попереду М. Бажан і Ю. Смолич.

Автобуси рушили на Київ. На кладовище поїхали рідні, родичі покійного, наші кончівські товариші.

Того дня була субота. Овіяні сумною цією подією, розходились додому поволі, з короткими скупими перемовками. Винувато чи то розгублено одна з жінок мовила:

— Сьогодні похорон... — А завтра Оксана Дмитрівна запрошує на свій сімдесятирічний ювілей... За похороном — ювілей...

Інша жінка, значно старша, не вагаючись, упевнено відповіла:

— Ну й що ж! Це — життя.

Я не втручався в розмову, хоч сам у душі підтримував — життя є життя... Було приємно, що наші старійшини: Панч, Бажан, Смолич, Забіла, Минко прийшли на це прощання.

Сімдесятирічний свій ювілей О. Д. Іваненко перенесла з 13 квітня, дня свого народження, на травень, і відбувалося це не в Києві, а в Кончі-Озерній.

Гостей до Оксани Дмитрівни прибуло багато: друзі з Києва, Харкова, наше кончівське товариство. Призначений час ми знали. Серед дня збирались іти і все ж уже запізнювались. У таких випадках починаєш нервувати.

На щастя, коли дійшли до Бажанового саду, з їхньої хвіртки вийшов Бажан із дружиною і сестрою. Зразу мені полегшало. Микола Платонович теж явно з радістю сказав:

— От добре, що й ви нагодилися, а ми вважали, що запізнались.

Ми таки запізнались. У саду ювілянтки свято в розпалі. І в кімнаті, і на веранді гості весело, безугавно говорили, перегукувались, сміялись. Місця нам за столом не було, почувалося нам якийсь час незручно. Ми стояли, оглядались. Але швидко улаштували нас у маленькій кімнаті за невеличким столом біля веранди. З великої кімнати-вітальні нам радісно помахала рукою Оксана Дмитрівна. Тільки-но влаштувались, до нас приєднався Смолич, устиг лише сказати:

— Від галасу втік, у вас тихше і легше.

І тут, перебивши загальний гамір, голосно гукнули Бажана до великої кімнати. Гамір зразу вщух. Бажан устав, певно, знав наперед, що доведеться виступати, пішов до столу ювілянтки і в тиші почав своє слово. Я вже стояв у дверях кімнати,

слухав. Говорив він недовго, як і завжди, гарно і щиро. Закінчивши, якийсь час посидів з Оксаною Дмитрівною, потім повернувся до нашого столу.

Не лише тому згадую зустрічі з М. Бажаном саме в Кончі-Озерній, що справді за довгі ці роки доводилось нам часто бачитись, короткі й довші мати розмови, а й тому, що давно розумів: Конча-Озерна для Бажана, може, найкраща була розрада, відпочинок і, головне, місце для роздумів і для творчості. Він не тільки тут, у тихому сосновому і садовому затишку, відпочивав, а й зосереджено обдумував свої плани, багато працював, особливо останні роки, писав вірші, поеми, спогади, перекладав. І не лише за письмовим столом працював. Із моїх спостережень, і ходячи в лузі, теж зосереджено продовжував думати. В розмові тоді відповідав коротко, лаконічно. Ясно було — у таких випадках він зайнятий своїми думками. А втомившись за столом, часто виходив справді відпочити, подихати, походити луками понад озерами, стежками-дорогами до Дніпра. Найчастіше з дружиною, іноді з родичами, друзями, рідше сам.

Є така давня дорога до Дніпра (нині закрыта для машин) — ближче до садиби Бажана, для нас трохи далі. Поміж лозами, дубками, осокорами ми часто ходимо цією дорогою в напрямку до величезної дуплястої верби, схожої на ту, в якій на зиму засинала Мавка з «Лісової пісні» (тепер уже тієї верби нема), а від неї ліворуч, праворуч — роздолля: луги з лозняками, ожиною аж до Дніпра. І там часто зустрічаємо наших кончівських товаришів, які так само, як і ми, ходять сюди на прогулянку. Отак у вересні в тихе, по-осінньому задумливе надвечір'я ми з дружиною на дорозі серед лугу ще здалеку побачили подружжя Бажана. Вони повертались додому, ми — в напрямку до Дніпра. При

зустрічі Микола Платонович завжди буває радісним, щиро веселим. Цього разу, коли зупинились, він був задумливий, зосереджено дивився на дорогу, коротко спитав:

— Далеко збираєтесь іти?

— Ні. Повернемося з вами.

— То, може, підеш із ними? — звертається Микола Платонович до дружини, потім до нас: — Ніна Володимирівна трохи притомилась, а мені хотілося б самому походити...

На дорозі, уже втрюх, коли подали відійшли, я не витримав, озирнувся назад: Бажан поволі йшов у напрямку до Дніпра. На мовчазний мій погляд Ніна Володимирівна ніби у відповідь сказала:

— Не хотілось мені самого його залишати. Всі ці дні він багато працює. Перекладає вірші Рільке, інші роботи. Ходить, а своє думає. Не знаю, чи справді відпочиває...

— То, може, повернемося, — кажу я.

— Ні, ні. Він же сказав — хоче сам походити.

Все ж ми зупинились, глянули в той бік, куди він пішов. Далеко за старими осоками побачили: він уже йшов назад, так само поволі, тихо. Якись хвилини ми постояли і теж пішли додому.

Іншого разу. Низом у спечений літній день ішов від озера на торену стежку. Неждано назустріч Микола Платонович з молодим високим парубком. Зупинились, Микола Платонович зразу гордовито показує рукою на юнака:

— Це мій онук.

Дивлюся, згадую. Дочки Миколи Платоновича, Майї, син. Бачив його давно тут у Кончі-Озерній ще хлопцем. Усміхаючись, кажу:

— Час іде. Колись бачив у вас у саду ще малим, а тепер — парубок.

Парубок теж усміхається.

— А ми старіємо,— хитнув головою Микола Платонович.— Все йде, все минає...

Згадуються і давніші часи. Восени наприкінці тридцятих років з Харкова поїхав у Київ з підготовленим рукописом. Через кілька днів уже жив за Києвом у Будинку творчості — в Ірпені... Тут хочеться мені зробити коротенький відступ.

Будинок тоді нещодавно був організований. Головна капітальна цегляна будівля з чотирма кімнатами, холем і верандою над річкою Ірпінь на схід сонця, за липовою алеєю — другий, дерев'яний будинок з трьома кімнатами, теж з верандою, і два чи три маленьких будиночки-підсобки.

Восени письменників бувало небагато: теплих кімнат було мало, а може, ще й не звикли сюди їздити. Зате працювати тоді було дуже добре: тихо, затишно, ніхто не турбує, аж десь-то застукотить поїзд по залізничному мосту над річкою, наблизиться і вдалині затихає.

Я й раніше був у цьому будинку. Навесні, особливо влітку, товариство густішало, дехто приїздив з родинами, не тільки всі кімнати були зайняті, а й мансарди, балкони використовували. Працювати за столом часто й не дадуть: гукають до річки або грати: майданчик і сітка для волейболу майже поруч за будинками, невтомні гравці завжди охочі і вдень і ввечері змагатися.

Одного літа були разом Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра з дружиною, а нас, молодших, найбільше. Удень ми частіше то на річці, то на волейбольному майданчику стукаємо, грюкаємо м'ячем, а дехто, звичайно, працює за столом. Нам уже й нагадували, щоб до обіду не грати, не заважати тим, хто пише. Та не дуже це впливало. Пригадую, весело, невеличкою групою після обіду вийшли, побачили на дверях головного

будинку кнопками прищібнутий звичайний аркуш. Олівцем на ньому великими літерами зроблено приблизно такий напис: «Ласкаво просимо не заважати тим, хто працює в кімнаті... Наперед дякую за увагу...» Ми зразу притихли, ніяково переглянулись: почерк Павла Григоровича ми знали і знали його виключну чемність. Бач, жодного зауваження нікому не зробив, лише письмове прохання... І саме тоді, коли нікого поруч не було. Винувато, мовчки поглядали на цей аркуш. Тільки Рильський якось ущипливо сказав:

— Нічого. Він любить музику. Хай звикає, як молодші на майданчику з гомоном, криком грають.

— До чого ж тут музика? — хтось відповів.

Ми мовчки розійшлись.

Тієї осені, у ті тридцяті роки, про що вище йшлося, було нас небагато. Більше молодих: Іван Нехода, Вадим Собко, Андрій Малишко, я. Із старших — Микола Бажан, Леонід Смілянський... Удень тоді всі працювали, хоч на початку було тепло, сонячно, один одного не турбували, зустрічались або «на ходу», ідучи до їдальні, або на прогулянці увечері. А в кінці жовтня справді поосінньому задощило. Скоро й похолодало. Дехто з киян поїхав додому. Товариство, і так невеличке, зразу помітно зменшилося. Залишилося нас менше десяти.

Осінній вечір, та ще дощ, мжичка, швидко темніє. Одноманітно самому сидіти за столом, писати, переробляти або читати, звичайно, втомливо. І ми без домовлення і без запрошення частіше почали один по одному заходити в хол чи вітальню, в кімнату в головному будинку колишнього купецького особняка. Так було і того вечора.

Світло ввімкнено, іти вечеряти рано, дощ із самого ранку мрячить — через верандні вікна ви-

дно, як дощові патьоки біжать по східцях. Леонід Смілянський на столі розіклав шахи, у двох доло-нях, у жменях, мішає білий і чорний пішаки, поглядає, з ким би позмагатися. Із шафи я вибираю якусь книгу (тоді багато було давніх, цінних і рідкісних книжок), таку ж велику ілюстровану книгу в кріслі переглядає Вадим Собко. З двору в мокрому плащі увійшов Андрій Малишко. У кімнаті тихо. Короткі уривчасті слова. І тут же, майже без стуку, увійшли дві дівчини-офіціантки з їдальні.

— Прийшли сказати, якщо ви, звичайно, не заперечите, то принесемо сюди вечерю... Щоб не ходили по дощі.

Малишко на вішалці причепив плащ, струснув капелюха, весело, задиристо сказав:

— А я щойно з дощу прийшов. Дощ не страшний.

— Нічого, нічого, — перебиває Смілянський, — дуже добре, дівчата, що ви це придумали. Так усе й робіть. Не вагайтесь, ми всі за...

З першої кімнати увійшов Бажан.

— Чую ваші розмови. Я теж підтримую. — Він сів до столу. — Разом якось проведемо цей марудний вечір.

Дівчата пішли. Особливого нічого не сталося, але зразу відчилось, ніби зв'язані ми отією загальною вечерею, адже йшли сюди просто посидіти, погомоніти, може, пограти, на якийсь час відійти, забути про те, чим займались удень за столом. Тьмяно-жовтувата електрика нерівно блимає, хоч велика люстра під стелею намагалась безвідмовно світити. Розмови теж якісь нерівні, з перервами і звичайнісінькі, невимушені. Смілянський відсунув крісло, шахи з шахівницею поставив набік, грайливо каже:

— Сидимо, як у клубі, а грати ні з ким.

— Зате ніхто не димить цигаркою,— відмовляє Нехода.

— То це ж дуже добре, що ніхто не палить,— стверджує Бажан.

— Звичайно!— підтримує Собко, поглядає на всіх.— Підібрались такі козарлюги — і жодного курця.— Повагавшись, додає:— Хіба що Андрій іноді...

— Що Андрій?— перебиває Малишко, мов огризається:— Що я, з цигаркою?

— Не зараз, іншого разу буває...— виправдовується Собко.

— Ну, буває, коли граємо в дурня, більшість курять, пропонують і мені. В кишенях у мене цигарок нема й не було.

— Курю чужі, як казав Шмага у п'єсі Островського «Ліс»,— усміхаючись, кажу я. Нехода зареготав. Андрієві явно підготовану гостру відповідь у цей момент не дають сказати дівчата, вони саме увійшли з дверей, їх уже не двоє, а четверо, з посудом: чайником, чашками, тарілками,— вправно розставляли на столі. Ми відступили, щоб їм не заважати, а коли все було на місці, дівчата пішли, сказавши, що згодом прийдуть і все заберуть. Якусь хвилину всі мовчали. Наче ніхто першим не наважувався сісти. Потім Смілянський чи то з ваганням, чи запитливо глянув на всіх.

— Ну, що ж, доведеться вечеряти,— підсунув крісло, сів.

— Доведеться. Хоч і ранувато...— полегшені почувались голоси.

Все ж вечеряли ми якось нехотя, мляво, певно, дівчата передчасно «примусили» нас відбути цю трапезу. Та за недовгі хвилини непомітно все змінилося, товариство пожвавішало, почалися різні розповіді. Один згадував приємну пригоду, ін-

ший — дотепний випадок, як ото буває на мисливському чи рибальському перепочинку. Ніхто не поспішав, не перебивав того, хто говорив. За столом усе було поруч, і ми нікого не чекали.

І в такий час неждано увійшов Максим Рильський із невідступним своїм помічником Мамиконяном.

Це таки справді було неждано-негадано: в темний дощовий вечір та ще й на товариську вечерю!

— Здається, я не запізнився? — На порозі на якийсь момент він зупинився, мовби розгублений: з нічної темноти нараз потрапив не тільки на світло, а в гурт товаришів, у таку теплу компанію та ще й на вечерю. І вмить опанував себе, отямився, оцінив обстановку і, як завжди, дотепний, гострий, зразу знайшов оті слова, наче підготовлені до такої зустрічі, оті легко-веселі нотки: здається, не запізнився?

Не беруся точно казати — час усе ж давній, але пам'ятаю: Рильський тоді не жив, не працював ні в Будинку творчості, ні в Ірпені, знаю лише — саме в такий дощовий вечір прибув він до невеличкого нашого гурту. Поява Рильського для всіх була не просто несподіванкою, а й загальною приємністю. Тим паче, зразу ввійшовши, першими словами він зумів усіх нас звеселити, потім уже почав вітатися.

За столом йому пропонують і те і се, ми, мовляв, саме «на дорозі», є що їсти й пити. І чай гарячий.

— Вечеряти — ні, — заперечує він, — а чайку вип'ю. — Руки потер, ніби з морозу. — Не звик іще до такої імжилистої осені. — Долонями взяв гарячу чашку, ковтнув.

— Яким побитом? Та ще вночі? — здивовано питає Бажан. — Приїхали працювати?

— На кілька днів, — відповідає Рильський і тут

же напівжартома додає: — Від Києва втік. Довезли мене, — показує на свого провожатого, що збирався прощатися. — Може, зумію тут дещо дописати. Гість я ненадовго.

— Дуже приємно, що ви приїхали.

— Мені тим паче. Я просто радий.

У діалог ми не втручалися, просто слухали. Знали, Рильський любив товариство, сам завжди був товариський. За словом, як кажуть, до кишені не ліз, дотепно і вчасно умів, не вагаючись, відповісти.

— Нежданий гість, — каже Бажан. — Шкода, що ненадовго.

— Нежданий — аби бажаний, — підкреслено, весело у відповідь каламбурить Рильський. Бажан хитає головою, трохи соромливо сміється.

— От бачите, їй-бо, саме вас тут і не вистачало.

І ми всі теж сміємось.

— Згодьтесь, — каже далі Рильський, — поталанило мені потрапити в отакі хвилини у приємне товариство, як ото — з корабля на бал... А пригадуєте, — звертається до Бажана, — як ми колись тут разом працювали? І товариство було, може, менше, ніж зараз...

— Ще б пак! Ще й кімнати були поруч.

— Я до вас частенько заходив... — Рильський дивиться на Бажана. — Позичити рими.

— Ну вже!.. — рукою відмахується, заперечує Бажан. — Я тоді перекладав «Витязя у тигровій шкурі», більше доводилось мені у вас позичати рими... Шаїрі — чотири вірші разом...

Рильський усміхається, похитує головою.

— Гарно тоді працювалось. Гарно...

...З небагатьох давніх моїх книг якимсь чудом збереглося у мене перше видання — ювілейне, ота книжка, де на титульній сторінці написано: Шота Руставелі. Витязь у тигровій шкурі. Грузинська

поема. Переклав Микола Бажан. Державне літературне видавництво. Київ — 1937. Надрукована вона на цупкому доброму папері з чудовими кольоровими ілюстраціями грузинської художниці Т. Абакелії. Я й тепер з любов'ю бережу цю книгу. Як пам'ять.

В житті Микола Бажан завжди був діяльний і невтомний. Оточення — друзі, товариші, з якими поділяв думки, — добре знало і розуміло, та й сам він про це казав, що йому більше хотілося б займатися своєю улюбленою літературою: власною поезією, перекладами, спогадами. Але роками зв'язаний він був громадською, державною діяльністю. І тут теж у складних ділах устигав усе зробити. До людей ставився чуйно — ні в чому ні байдужості, ні відмови. Всі розуміли, що в громадських справах, крім Бажана, навряд чи хтось інший міг би так досконало, ревно все робити. Не лише ті, хто з ним разом працював — письменники чи співробітники, — всі ми його любили.

Чимало проживши, я не раз своїми очима бачив, як дехто з людей, зайнявши високий пост, згодом (навіть скоро), на жаль, стає іншим: бундючним, самозакоханим, «недосяжним». Джавахарлал Неру в своїй книзі «Автобіографія» не випадково казав: «Влада псує людей, безмежна влада псує безмежно». От уже про Бажана цього ніяк не скажеш. Він яким і був, таким і залишався. Якщо й змінювався — так на краще. Тут і природний розум, такт і культура.

До мого сімдесятиріччя, а це за кілька днів до Нового року, в листівці Бажан писав: «Дорогий Петре Онуфрійовичу! Ви одержите наше новорічне привітання тоді, коли приєднаєтесь до гурту людей, що почали вже восьмий десяток літ. Йй-бо,

нічого страшного. Я, наприклад, уже звук, коли молодші в тролейбусі встають і просять мене сісти. Ніна і я від усього серця бажаємо Вам енергії, здоров'я, сили, щоб і далі писати так чуло, проникливо, по-людяному тепло і світло, як пишите оце вже більше як піввіку. Хай же Вам, Вашій милій Галині і всій родині приносять радість і Ваш славний ювілей, і Новий рік. Сіємо, сіємо, посіваємо, добра Вам бажаємо, бо Вас шануємо, любимо, цінімо. Кланяємось Вам, обнімаємо. Ваші Ніна та Микола Бажани».

Листів-привітань від друзів, товаришів, рідних при такій нагоді чимало надходить, щирих, сердечних. Всі ми до цього звикаємо, знаємо: це здавна прийнято, звично, та нам приємно. Але таке привітання від Бажана і такі душевні слова: «Приєднайтесь до гурту людей, що почали вже восьмий десяток літ. Їй-бо, нічого страшного...» Це тільки зворушує, мимоволі я усміхаюсь, справді відчуваю себе куди молодшим.

Рання осінь. Чудовий сонячний день. З онукою ішли ми до садиби П'янова. Вірніше, онука вела мене туди. Вона знала, що там є курчата, кролики і, головне, недавно подарований нами сірий котик. Отож їй і хотілось його відвідати: як він там проживає? На цьому тижні прибула вона сюди уже як школярка, давно любить тварин, птахів, я її підтримую. У руці тепер у неї пакуночок — гостинець для котика.

Не дійшли до визначеного саду — проти нас із сосонок поруч будинку Наталі Забіли виходить Бажан. Зупинились біля хвіртки П'янова, чекаємо. Бажан ішов сам. Певно, повертався з дамби від Дніпра, куди вони з дружиною досить часто ходять на прогулянку. Палиці ніколи він у руки не брав,

певно, й не мав, як люблять цим хизуватись деякі значно молодші. Сірий піджак, синій берет. Коли підійшов, видно було, що він стомлений. Та і по ході відчувалось.

— Ви самі? Ми так звикли, що ви разом...

— Так. Вийшов на дамбу походити. Здалеку подивитись на луг.

— А Ніна Володимирівна?

— Трохи прихворіла. Вдома. Не сама... Ви теж збираєтесь іти туди? — показує на луг.

— Ми побачили вас, почекали. Школярка моя хоче відвідати у П'янова його «зоосад»: курчат, кроликів, котика. — Рукою пригортаю онуку. Микола Платонович звертається до неї:

— У школу вже ходиш?

— Ходжу. В перший клас.

— Уже така велика. А звуть як?

— Наталя.

— Теж Дорошко?

— Дорошко... — трохи здивовано ніяковіє онука, дивиться на мене, мовляв, як же може бути інакше.

Микола Платонович ніби винувато теж поглядає на мене.

— Може, я не до ладу питаю? Певно, забув уже, як треба розмовляти з малими?

— Що ви! Ні в якому разі! — з веселим усміхом заперечую я. — Усе, як і годиться.

— Добре, що зустрілися, — каже він. — Тепер тут не часто бачу своїх. Та й сам нечасто тут буваю. — Помовчавши, додає: — Частіше, на жаль, у лікарні бачу то одного, то іншого.

Мені стає сумно. Микола Платонович ніколи не нагадував про своє здоров'я, хоч ми давно знали, що він часто хворіє, тижнями буває в лікарні. Розгублено відчуваю, ніби я навмисне отак бадьоро, весело розмовляю, не знаю, що сказати, як відпо-

вісти. Добре, що Микола Платонович сам охоче каже далі:

— Сьогодні з приємністю походив і жодного знайомого не побачив. — Усміхнувся. — Мабуть, тому і стомився. — По паузі додає: — Утримається така гарна година, як зараз, приїде Леонід Миколайович, то обов'язково заходьте, десь походи-мо. У лісі так давно не були, як ото колись ходили влітку...

— Обов'язково, з радістю, — кажу я.

— Пробачте, що покидаю вас, побоююсь — Ніна Володимирівна турбується, що я так довго розгуляю.

Ми прощаємось. Він поволі йде, ми з онукою дивимось услід.

Коротка зустріч, коротка розмова і трохи не така, як бувало в інші рази. Майже механічно зачинивши чужу хвіртку, з якимсь гірким осадом я поволі йшов за онукою, думав. Настрій Бажанів відчув, розумів, а чогось не зміг, точніше, не посмів висловити. І було мені не те що смутно, а якось моторошно. Та й на думку не спадало, що ця зустріч була остання.

Для тих, що збираються або нині працюють над дисертаціями про творчість Бажана, — благодатний, благородний і багатющий матеріал для досліджень: є що вивчати, учитись і вчити інших. Мені ж хочеться, хай крайком, ще раз нагадати поетичні книги — вірші, поеми з тих давніх часів (за півстоліття!), коли такі, як я і мої товариші, поети-ровесники, жадібно читали, вивчали все, що з'являлось на прилавках у книгарнях, не пропускали, шукали *нову поезію*. Хоч і виходило тоді чимало «недорослих», іноді порожніх збірок, та, коли «наскочиш» на щось неждане, свіже, це була справжня знахідка. Такими були перші книги Ми-

коли Бажана. Читали, перечитували і в збірках, і в журналах, газетах — слідували і вчилися. Якщо не кожного це захоплювало, то принаймні імпонувало: без прізвища автора впізнаєш, хто написав. Якщо й не поділяв, то відчував, що це кована сьогоднішня поезія: є про що помислити, поміркувати. Такі були перші Бажанові карби.

Слідом за Бажаном ішли Олекса Влизько з книгами «За всіх скажу», «Живу, працюю», «Книга балад»; Микола Скуба з своїми книгами «Перегони», «Демонстрація», «Пісні»; Андрій Михайлюк — «Вірші», «Кінець ідилії», «Сонячний день»... Тільки-но вийшли на високу дорогу — в путь, нагору, вперед... Я й зараз бачу їх — молодих, обдарованих, у розквіті таланту. Називаю, кого знав, з ким розмовляв, любив, життя яких так передчасно «силоміць і трагічно обірвано в 30-х роках... ні в чому не винний... по-лиходійськи страчений». Так писав Л. Новиченко в передмові «Поет недоспіваної пісні» про Олексу Влизька у книжці «Вибрані поезії» 1963 року. А скільки, крім Влизька, Скуби і Михайлюка, отак безневинно обірвано інших? Ні сліду, ні могил. Та живуть у поезії, в пісні... Марно думати, нічого не зміниш, а все ж — скільки б змогли доброго, неповторного зробити такі обдаровані, дорогі люди для розквіту рідного народу...

Я не збираюсь ні аналізувати, ні вишукувати навіть «золоті» рядки, строфи з чудових названих поетів. З приємністю і радістю хочу ще раз сказати про Миколу Бажана.

Як і замолоду, так і до старості він був прикладом для нас. Невтомний усе життя, в русі, в дії. Мало того, що він був високоосвічений, багато знав, він усім цікавився, мимо нічого не пропускав. Не тільки хотів усе знати, а й захоплений був усім новим. Завжди любив мандрувати, дальні чи ближ-

ні дороги — він не вагався, був готовий у путь! Так і здається, що все життя був у дорозі. Та так воно й було. Можна собі уявити: роками під його наглядом багатотомна УРЕ — цілий світ, планета, жива наша земля, — а він усе це тримав у думці, у серці. А в дорозі, в путі — де тільки він не побував! Європа і Азія для нього — рідна сторона. І не проходило мимо, а в очах, у душі залишалось, у думках укріплялось, щоб потім ожити у віршах, поемах.

Каспійська земля,
перепалена в прах і горбата,
Сади Карталінії,
в цвіті, в росі і в соку.
Важчезні, нездвигні озера Ейбата,
Кругойдучі вітри Баку...

«Сталінградський зошит», «Англійські враження», «Мицкевич в Одесі», «1825 р.», «Італійські зустрічі»... Із назв книжок, поем бачиш таку далеку, безмежну географію, дати давні й недавні. Називаю лише частину з численних написаних Бажанових книжок, якщо не прямо, то фігурально їх автор у житті був у русі, в путі. Навіть останні роки, коли часто доводилося лежати в лікарні, за кілька днів уже просив принести потрібні йому книги і все інше для роботи. Чітка, гостра думка незмінно йшла вперед.

У жовтні 1954 року на день п'ятдесятиріччя М. П. Бажана я написав:

Талант і труд в натхненному єднанні
Горять, щоб віще слово насталить.
І вже співець у творчому дерзанні —

Слова чеканні,
Ритми многогранні,
І мисль, як воїн, у рядку стоїть.

...І це початок вічного походу,
Який в віках не знатиме кінця.
Із серця йтиме в серце,

в рід із роду
Подяка, шана рідного народу,
Любов народу до свого співця.

Нотатки свої про Миколу Бажана почав я навесні 1984 року в Кончі-Озерній. З перервами продовжував то тут, то в Києві. У січні 1985 року в Будинку творчості в Ірпені. Тепер знову закінчую в Кончі-Озерній.

Зараз зима. А я вже чекаю весни. Жду, як зазеленіє, зацвіте... Заглядаю і далі, бачу, як у садах білі, рожеві пелюстки обсіплюються. Останньою відцвіте липа — от і літо... Все йде, все минає, як нагадав колись ці шевченківські слова на лузі Микола Бажан. Стежкою йду між сосонками взяти газети. Повертаюсь мимо садиб Гончара, Бажана. І не бувало такого, щоб не глянути на його сад, будинок. І хоч уночі світить електрика біля його будинку, знаєш: Бажана не зустрінеш.

*Грудень, 1985
Конча-Озерна*

ВІД ЗОРІ ДО ЗОРІ

МИСЛИВСЬКІ
ТА РИБАЛЬСЬКІ
ЗГАДКИ

КОРОТЕНЬКА ПЕРЕДМОВА

У житті кожного мисливця й рибалки є випадки, варті того, щоб ними поділитися з іншими. Майже всі (якщо не всі) мисливці та рибалки згадують, розповідають правдиві бувальщини, бачені своїми очима або почуті від інших. Але розповідають. Часом дотепно, здебільшого весело, іноді сумувато зітхаючи. Рідко записують, ще рідше пишуть. Дехто, звичайно, записує, щоб інші могли колись почитати, згадати. Тільки таких мало. А є ж цілі історії мисливсько-рибальських оповідей. Але знову ж таки здебільшого усних. Спробуйте в дорозі, їдучи на полювання, або на мисливському чи рибальському привалі, коли юшка вариться, коли на старенькому, обмитому дощами плащі, на газеті під кушем, під осокором чи й просто на лузі лежить хліб, ви ріжете ковбасу, свіже сало-черевинку, поруч хтось нетерплячий б'є долонею під денце півлітрову «мисливську...» Спробуйте згадати якийсь випадок — і пішло, пішло...

— А пригадуєш? — каже один. — Ні, тебе саме тоді не було. Пригадуєш? Як у плавнях біля Великої Лепетихи з вісьми качок на вісім душ у відрі куліш варили? Сторож картуз пшона приніс, а картоплі...

— Так то що! От у нас... — перебиває інший. І хоч до вечора, хоч до півночі — оповідам, спогадам не буде кінця.

Самі розумієте, мисливські оповідання мають

бути веселі. Навіть про невдачу. Та так воно й буває. Завжди згадуєш полювання — удачі й невдачі — з веселим усміхом. Невипадково ж Остап Вишня написав книжки про «мисливські усмішки». Щодо зазваної невдачі, особливо коли це бачили інші, то краще все те видавати за жарт.

От тому я й вирішив по можливості розповідати без смутку чи жалкування.

Кажуть (звичайно, не мисливці, не рибалки), що ми, мисливці та рибалки, частенько прикрашаємо свої розповіді, випадки, які з нами та друзями трапляються. Називають нас навіть... ну, та ви знаєте, як називають. Ми не ображаємось, допускаємо: можливо, де з ким трапляється. Буває, що десь щось хтось і прикрасить. А хіба, крім мисливців, не було й не буває таких? А хіба ті, що нас звинувачують, такі вже безгрішні? Я не для того кажу, щоб наперед себе застрахувати, мовляв, я ж попереджав. Ні, в своїх незабутніх спогадах про мисливські та рибальські пригоди кажу й завжди казатиму правду. Тільки правду. Хай гірку, але правду.

Для того роблю цю передмову, щоб попередити, що хочу, не відкладаючи на старість, розповісти свої і навіть не свої мисливсько-рибальські пригоди й випадки, бо все з часом забувається і, при нагоді розповідаючи товаришам, забуваєш, що вже саме це розповідав саме цим же друзям. Тож і вирішив раз записати, раз розповісти, щоб не повторюватись. Хто захоче — читайте на здоров'я.

*12 березня, 1973
Конча-Озерна*

МИСЛИВСЬКИЙ ДЕНЬ

По-теперішньому, відбувалося це давно, принаймні понад двадцять п'ять років тому. Машин здебільшого у нас тоді не було. Правда, того ж року Павло Михайлович Губенко (Остап Вишня) уже купив «Москвича». Олександр Іванович Копиленко теж мав якогось трофейного «мерседеса», а в нас (Якова Баша, Федора Маківчука і в мене) з «техніки» — лише рушниці-двостволки.

— Їздитиму до перемоги, — усміхався іноді Остап Вишня, маючи на увазі, що скоро на продаж з'являться «Перемоги».

«Москвича» вела його дружина, Варвара Олександрівна, — «освоїла вуличні правила». Збиралися ж їхати на відкриття вп'ятьох, тож домовилися в Спілці, і нам на два дні орендували глісер з водієм.

Як здавна ведеться, полювання відкривали в неділю. В суботу всі п'ятеро зібралися на Подолі на пристані. На річковому вокзалі сиділи в буфеті, дивилися на Дніпро, поглядали на годинники: глісер мали подати на п'яту вечора. Рушниці, рюкзаки — під столом, Веста, Копиленкова собака, там же, прив'язана, причаїлася, наче її й нема.

Відкриття полювання, самі розумієте, для мисливців — свято. Нетерпляче кожен чекає з місяць-півтора, а в перші дні серпня дехто з молодших навіть уві сні досвіткову вечірню зорю бачить.

Рівно о п'ятій, розганяючи хвилі, глісер причалив до пристані. Ми влаштувалися й, долаючи дніпровські хвилі, вирушили проти надвечірнього сонця. Хотілося всім якнайдалі відпливти від Києва, і не задля того, що десь там далі більше качок, а тому, що «там далі» просторіше для очей, легше для серця, де відпочивають душа і тіло серед луків, озер, лісів...

Межигір'я, Лютіж... Острови, піщані коси, лози, кущі — краса невимовна, дивишся не надивишся. А сонце опускається, треба десь отаборитися на вечір, на ніч. Олександр Іванович Копиленко сидить поруч із водієм.

— Я сьогодні шкіпер, — обертається до нас. Капелюха тримає лівою рукою, правою — за мотузок Весту, вітер розчісує цупке його волосся.

Він же й вибрав місце для ночівлі — чудову невелику затоку: з одного боку — піщана коса, з другого — лозові кущі, осокори.

Баш, Маківчук і я, поклавши все привезене там же на березі, поруч з глісером, готуємо рушниці. Те саме робить Олександр Іванович.

— Подивимося, як Веста поведеться на полюванні. Раптом поцілю — чи знайде, чи принесе здобич з озера до мене?

— А не буде так, як з отим вашим Харцизом, про якого ви колись написали? — скептично дивиться Маківчук на Весту. (До війни Олександр Іванович в одного чернігівського мисливця купив пса Харциза. На першому полюванні той Харциз прожогом кинувся в озеро, хапнув качку, поплив з нею не до господаря, а в протилежний бік. Там, усівшись, одразу почав хрумати. Олександр Іванович цей Харцизів гріх простив, мовляв, наїсться — другу принесе. Але й другої качки Харциз не приніс до мисливця, а знову з'їв так само, як і першу. Довелося його продати. Про це й написав у оповіданні Олександр Іванович).

— Не думаю. Такого досвіду в неї нема. На полюванні вона ще не була, уперше взяв її. Перевірю.

Каштанова красуня, ніби розуміючи, що про неї мова, приязно дивиться на нас.

— А на мене, хай навіть качка сяде на цівку

рушниці, сьогодні не стрілятиму.— Павло Михайлович досі сидить у глісері.— Полювання — завтра!

— Здавна узаконено, Павле Михайловичу: вечір, перша зоряка перед полюванням — мисливська, — каже Яків Баш.— Врешті, подивимося навкруг. Треба ж зорієнтуватися, куди йти завтра вранці. А без рушниці який мисливець!..

Ми пішли.

Повернулися, коли на піску проти глісера, потріскуючи, палало вогнище. Водій підготував дрова, навколо багаття розклав пахуче сіно. Павло Михайлович чекав нас, замріяно дивився на полиски полум'я на кущах, на таємничий у темряві Дніпро. Нічого ми не принесли, хоч хтось і стріляв. Але всі були веселі, збуджені.

— Доки ви птахів полохали, я вечеряти захотів, каже Вишня.

Судячи з усього, нам теж захотілось повечеряти, бо наче по команді всі почали розв'язувати рюкзаки, торби, колом розкладати свої речі ближче до полум'я.

— Товариство! — зупинив нас Олександр Іванович.— Питне все віддати мені, я буду каптьором... Я, звичайно, самозванець. Але щоб і на завтра залишилось. Все, без затайки. Звичайно, крім нарзану.

Весело, з задоволенням віддали ми все, що вимагав цей самозванець-каптьор. Раз без затайки — я подав пляшку перцівки і біле натуральне вино. Каптьор не взяв у руки вино, скептично поморщився:

— Це теж нарзан.

Я заховав. Олександр Іванович зосереджено, цілком серйозно склав усі пляшки в свій забочистий саквож і закрив.

— Все. Позбулися,— стукнув долонями Маківчук.

Поряд з вогнищем, з підвітряного боку, щоб на нас не йшов дим, розклали вечерю.

Про те, що і як пішло далі, коли почали вечеряти, а вечеряли довго, весело, з перервами, навряд чи потрібно розповідати. Принаймні десь у першій половині вечора Олександр Іванович тричі розкривав і закривав свій саквояж. Саме тоді Маківчук підвівся і сказав:

— У мене ж є ще домашня шинка. — Довго шукав у своєму рюкзаку, але дарма. — Ага, вона ж у сітці...Що за біс... — Сітки не було. Оглянувся праворуч, ліворуч. Вогонь жевріє, під лозовими кущами біліє папір. Зирк — аж там вечеряє Веста. Федір Юрійович підійшов, потяг за якусь шворку, підняв порожню сітку... Веста відчула недобре, відскочила, але з добрим шматком м'яса.

— Зжерла, негідниця! — Маківчук ухопив рушницю. — Я її прикончу.

Підхопився Олександр Іванович, обняв Маківчука за плечі.

— Потерпілий, заспокойтесь. Веста — моя, а не ваша.

— А шинка чия?

— Тепер — її. Стрілятимете завтра качок, вона вам віддячить.

Загальний регіт, певне, розкотився й за Дніпро. Всі знову сиділи. Олександр Іванович розчачнував саквояжа.

— Останні, з резерву, — поклав пару пляшок на кін. — Залишив на завтра, ну... раз Веста розвеселила нас... а завтра щось придумаємо.

— Повісити б її! — вже незлобиво каже Маківчук.

— За таку невинну витівку? Вона й не винна. Ми

вечеряємо, а вона? Треба ж було її спершу нагодувати, а вже потім самим... Так справжні мисливці роблять! — каже Олександр Іванович.

— А шинка ж... головне, сам готував, з часничком, лавровим листом, каляндрою. Запах — голова обертом.

— От вона й нанюхала.

Літня ніч для такої чудової компанії явно закоротка. Скільки чого було розказано, згадано, передумано. Спробували навіть заспівати. Нарешті Олександр Іванович звернувся до мене:

— У вас десь заваляща пляшечка білого, давайте її — на закуску.

На вогнищі не лишилося вже й підготовлених дров. Жевріло вугілля, облітав від легенького вітру попіл. Не дуже охоче почали вставати, обтрушувати плащі.

Скоро й зоря, — мрійливо хитає головою Павло Михайлович. — Де ж ми спочинемо? — І каже до мене: — Ходімо, мабуть, на своє місце.

Ми перебрались на глісер, на задні сидіння. За нами — й інші, влаштувалися хто як міг.

— Якусь годину-дві поспимо й сидячи, — каже, пригрівшись між Маківчуком і водієм, Баш.

— А я над вами. — Олександр Іванович горілиць ліг на носі глісера.

— Упадете.

— Не впаду. А впаду, так не в воду, а на пісок.

Дніпрова хвиля похлюпувала, набігала на пісок, заколисувала. Павло Михайлович довго не давав мені спати, шарудів своїм зеленим бушлатом, кашляв. Останнє, що я чув, це як щось далі від нас, біля переднього сидіння глісера, глухо булькнуло у воду, плюхнуло, ніби жаба з берега, раз, потім ще раз... Я не ворухився, чекав третього... Нарешті й мене зморив сон...

Ближні й дальні чужі постріли збудили нас. Спросоння почув, як хтось голосно крикнув:

— Підйом!

Підхопився і з рушницею в руці перескочив на суходіл. І тут же побачив у воді мокрі Копиленкові парусинові черевики, один ближче до човна, другий далі. Черевики все-таки не цілком лежали у воді, а на мокрому піску, але хвиля весь час заgravала з ними, забризкувала, гойдала. Був би вітер зі сходу, давно пливли б ці колись білі черевики до Туреччини через Чорне море. Я повітягав їх, поклав на суше. Тільки один з усіх нас безтурботно і міцно спав — Олександр Іванович. Його збудили. Він жваво встав, перескочив на пісок, узяв черевики, похитав головою, сів на човен, почав їх узувати.

На сході рожевіло, у вибалку збігали тіні. Світало. Швидко зібравши потрібне, ми пішли через луг на озера. Олександр Іванович попрямував з Вестю в кущі, ближче до Дніпра.

Стріляли ми не часто. Очевидно, для полювання не дуже вдале угіддя вибрали вчора, тож один по одному за дві-три години повернулися до нашого стійбища. Веста раніше за всіх вместилася в холодочку, а господар її разом з Павлом Михайловичем сиділи на човні. Палили.

— Сушу, — весело показав рукою Олександр Іванович на черевики, що стояли на кормі. — Щоб витримали до Києва.

— Ну, а вона? — хитнув головою на Весту Федір Юрійович.

— Вона своїх здібностей поки що не показала. Качок мало. Пальнув тільки раз, та не влучив.

— Показала. Вчора показала, — іронічно хмикнув Маківчук. — На більше вона й не здатна.

Останній прийшов Яків Васильович Баш. Зате

з двома качками. Поснідали, відпочили. Іти ще раз на луг, на озера ніхто й гадки не мав. А повертатися додому рано.

— Браття, чого ми тут загоряємо? — з розстановкою, ніби щось обдумуючи, каже Вишня.— До Сваром'я далеко, до Вишгорода теж не близьенько, хоч, правда, по дорозі, як не доберемося до Вишгорода, то поїдемо додому.

Заперечень не було, чогось нового, цікавішого ніхто не запропонував. Уклали рюкзаки, заховали рушниці в чохла, поклали все в глісер, штовхнули його на воду, мотор нетерпляче зарокотав, і ми — в подорож за голубою дніпровою хвилею.

Не доїхали до Вишгорода, як неждано Яків Баш звернувся до всіх:

— Отам біля Чортория, — показав рукою, — на лузі в наметі відпочиває Юрій Васильович Шумський... Заїдемо?

Всі згодились. Невдовзі вже були на березі. Далі долали відстань по глибокому піску, потім зеленими густими кущами. Раптом зупинився Копиленко.

— Біда! Мої знамениті черевики!.. — Повисипав пісок, наздогнав нас.

І ось між кущів та осокорів ми побачили зелений намет, а трохи далі — другий, менший. Нікого навкруг не було, тільки біля намету сохли вудки.

— Ну, ясно, це його намет, — каже Вишня.

З намету, як з-за театральних лаштунків, показав голову Юрій Васильович, зразу вийшов назустріч, голосно, радісно гукнув дружині:

— Поглянь, які гості!

З меншого намету вийшла дружина Юрія Васильовича.

— Ну, сьогодні подарували ви нам справжнє свято. Ще й несподіване.

— І саме на обід, — дружина показала рукою на

менший намет, кухонне шатро, від якого пахло чимось смачним.

Баш відразу майнув до нашого глісера і повернувся з качками.

Обідали на траві. Невимушеним розмовам, різноманітним спогадам, бувальщинам, дотепним прирочкам не було кінця. Найбільше ж слухали Юрія Васильовича. Здавалося, такі звичайні речі розповідає, так природно, так просто, може, байдужісінько, а весь час відчуваєш — ніби незрима велика аудиторія слухає, слухає хай тихі, неголосні, але проникливі або несподівано дотепні слова дивовижного актора.

Не вперше довелося мені слухати його. І не лише в театрі чи у фільмах. Колись ми лікувалися і відпочивали в Кисловодську. З приємністю зустрілися — до цього вже були знайомі, потім часто разом ходили околицями, вибирали малолюдні стежки. Отак ходячи або десь присівши на лаву, він розповідав або згадував. Я не намагався перепитувати, уважно слухав, знав, що Юрій Васильович «увійде» в ці спогади, щось і розкриє. Це окремо, сказати б, при нагоді. А на запрошення товариства — при великій аудиторії — охоче розповідав про свою акторську роботу в театрі й на кіностудіях.

А вже як розказував у вузькому колі про бувальщини на Херсонщині, де він замолоду працював у сільраді, з малописьменним, але розумним, хитрим старостою Савкою, то можна було й наслухатись, і насміятись, неначе все це тільки-но побачив сам.

— Той Савка вмів умовити будь-якого з людей. У нього були такі словечка... — Юрій Васильович непомітно переходить на той же «Савчин» голос: — «Категорицицьким путем повто-

рюю тобі...» Ото як уже почне з тих слів, люди знають — треба виконувати... Той Савка щось і мені залишив,— усміхається Юрій Васильович.— Я в театрі ті різні його словечка використовую. Вони вже ніби мої.

Проводжав він нас до берега. Була на ньому розстебнута сорочка, легенькі капці. Коли спускалися до човна, він якось сумно сказав:

— Може, востаннє бачу таке чудове товариство...

— Ну що ви, Юрію Васильовичу!

— Нічого тут не вдієш. Сам відчуваю,— руку притулив до серця.

Ми знали: серце у нього хворе.

До Подола -- подати рукою.

Ми знову на тому ж місці -- на пристані, в буфеті, приблизно в той же час, як і вчора, — до вечора ще три-чотири години. Речі під столом, Веста на шнурку в кутку, мисливці, себто ми, сидимо навколо столу.

— Непогано провели час,— коментує ситуацію Копиленко.

Сьогодні чи вчора? -- питає з підтекстом Маківчук.

— Учора й сьогодні,— стверджує Вишня.— На полюванні мені завжди приємно.— По паузі додає: — Я міг би їздити на полювання й без ружжа. Аби компанія.

Повернувся Баш. Сів.

— Ніхто не відповідає.

По черзі ходимо до телефону, дзвонимо додому Вишні, щоб його дружина приїхала й забрала нас машиною. Ми могли б і трамваем добратися, але Олександр Іванович запротестував:

— Не можу ж я в своїх черевиках хизуватися по Києву.— Його черевики остаточно розвалилися,

одну підошву ще на піску одірвав і викинув. Іде, а на землі слід голих пальців.

Час іде. Минуло не менше години. Телефон мовчить. Кожні десять-п'ятнадцять хвилин ходимо до будки то один, то другий, крім, звичайно, Копиленка.

— Що в кого є? — нарешті питає Олександр Іванович.

У кожного щось залишилось. З рюкзаків повитягали рештки хліба, сала, цибулі. Все на столі. Навіть одна величезна часникова головка. Її поклав на центр Олександр Іванович.

Я пішов до телефону.

Ще година. Ми не турбуємось. І нас ніхто не турбує.

Третя година. Уже сьома вечора. На столі нічого нема, крім повної недокурків попільниці.

На восьму вечора нарешті дружина Вишні відповіла:

— Де ви? — голосно розреготалась, почувши все, що коротко їй було сказано. — Зараз приїду.

Тепер моя черга зустрічати машину. Приїхала вона швидко.

Через силу влізли всі в невеликого «Москвича». Раптом машина різко загальмувала.

— Що сталося?

— Відкрийте всі двері, я задихнуся від вашого часнику.

Двері ми, звичайно, всі не відкрили: на задньому сидінні було нас четверо — троє сиділо, а четвертий тримався між ними (Веста лежала спереду разом з Вишнями), ми побоювалися, щоб на це не звернув увагу автоінспектор.

Першим вийшов Баш. Просторіше стало в машині. За ним — Маківчук. Ми ж четверо уже вийшли на подвір'ї будинку, де жили.

Не далі як другого дня покликом з протилежного боку вулиці зупинив мене один знайомий, підійшов.

— Чув, як учора ваші мисливці «загоряли» на пристані на Подолі? Загуляли, аж поки чиясь машина не забрала їх...

— Чув. Я сам був з ними разом.

— А...

— Отож. Тільки дивіться не з того боку, з якого ви почали.

Машину чекали ми довго, думав ідучи, і «бездротовий телеграф» уже встиг попрацювати...

Багатьох із тих, з ким радісно зустрічалися, ходили, їздили, щиро розмовляли, — тепер нема. А ми, хто лишився, незмінно з теплим серцем згадуємо чудових людей — Павла Михайловича Вишню, Олександра Івановича Копиленка, Юрія Васильовича Шумського, — чуємо їхні голоси, бачимо їх живих...

Живих навічно.

Січень, 1976

Газра

ІСТОРІЯ ФОТОГРАФІЇ

У своїй машині в той день віз нас Остап Вишня. А їздили ми за Кагарлик, там, мовляв, як і писав часом він же, Павло Михайлович, жартома: зайців (а влітку — качок) як гною.

Вирушили три машини: «Победа» Вишні разом з Федором Маківчуком, Валентином Литвиненком і зі мною, услід друга «Победа» Максима Рильського з Леонідом Новиченком і одним театральним викладачем, і окремо у своєму «Москвичі» Рильсь-

кого син Жора, якому нещодавно подарував цю машину батько.

Саме починати б полювання. Добралися за Кагарлик рано, погода гарна, хоч і глибока осінь, туман піднявся і сплив, сонце проглянуло між хмарами, бадилля, руді стерні поблискують. От би на поле — так думаємо, перемовляємось між собою Новиченко, Литвиненко, я. Але старші наші мисливці — Остап Вишня, Максим Рильський, а за ними й Федір Маківчук ще й рушниць не дістали з чохлаів. Навпаки, водії для них на рівній чистій землі розкладають плащі, на них газети, звично викладають з машини рюкзаки, сумки, пакунки. На розстелений плащ улаштувався Маківчук, уже сидючи, ріже хліб, ковбасу... Почалося мисливське снідання.

Рушниці збоку від загальної трапези стоять, притулені до машин, не менше години. Ми поглядаємо один на одного, на наших господарів, а вони спокійно їдять, весело розмовляють. Тепер до нас приєднується Федір Маківчук хоч би в тому, що підготував рушницю, притулив, як і ми, до машини, знову присів у загальний гурт.

— Може, пора закруглятися? — неголосно, ніби окремо, звернувся до Павла Михайловича, але щоб усі чули.

— Чекайте, — підвівся Жора. — Я їх сфотографую, — показав на батька і Вишню, оглянувся. — Ставайте отут, — показав рукою.

Весело розмовляючи, піднялися Рильський і Вишня — вони сиділи поруч мене, підтримуючи один одного, підійшли на призначене місце. Звичайно, не думали, хто, крім Вишні і Рильського, попаде в об'єктив.

Тільки-но Рильський і Вишня знову сіли, ми вже

не чекали. Тим паче що, влаштувавшись, Павло Михайлович звернувся до Маківчука:

— Ми ще посидимо. Тут і солома близько. — Усміхаючись, показав на скирту.

Стернями, переораними ланами, озиминою нетерпляче розбрелися мисливці. Рушниці напоготові, віддалік один на одного поглядають, далі, далі розходяться. Згодом — чийсь постріл, другий...

Серед дня, не поспішаючи, уже з зайцем, прямую на те місце, де залишили машини і наших господарів. Зоране поле, йти важко. Вибрався на пагорб — і тут, значно ближче, ніж покинули вранці, бачу наші «Победи». Навпростець, уже вниз від пагорба, йду до них. Впадає мені в очі то на дорозі, то на стернях Жорин «Москвич». Розумію: він машиною «наздоганяє зайця».

— З полем! — шляхетно приклавши руку до серця, з легким поклоном перший зустрічає мене Рильський. Обоє вони, Максим Тадейович і Павло Михайлович, сидять на покладених водіями шоферських сидіннях, трохи втомлено усміхаються.

— Я мисливець давній, і так рідко вціляв зайця, — каже Павло Михайлович. — Повірите, колись, іще на Харківщині, зовсім близько, своєю двадцяткою (Павло Михайлович замолоду й досі визнає лише двадцятий калібр рушниці) стрельнув у зайця, а той пирхнув снігом, високо підскочив — мабуть, замість шрота попав йому в очі й рот сніг — і рвонувся... я ще й услід пальнув удруге...

Як і було домовлено, всі мисливці, дехто із здобиччю, більшість порожняком, прибули на «мисливський обід».

Коли перекусили, розмова пожавішала.

— Добре, що ви переїхали ближче до нас.

— Машиною ж легше, ніж пішки.

— А знаєте чого? — Максим Тадейович зняв

капелюх, струснув.— Не до вас, а від отої скирти. Ми так гарно там задрімали з Павлом Михайловичем. А тут сторож. Збудив. Знаєте, каже, що тут, у скирті, знайшли одрізану голову... Самі розумієте, така голова, як моя і Вишнева, чогось важить...

Ми презирнулися. Всерйоз, чи... Розмова на якийсь час урвалася. Зненацька Маківчук скептично спитав:

— Чия ж голова? Овеча чи воляча?

Усі засміялись.

Водій Вишні окремо Маківчуку й мені тихенько сказав:

— Сторож їх налякав, бо, лежачи в скирті, вони палили цигарки, і тут же сам попросив у них цигарку. Звичайно, цигарку йому дали, і ми переїхали сюди.

У цей момент із-за пагорба з'являється Жорин «Москвич». Георгій Іванович сідає в наш гурт.

— Самому не годиться,— закушує і каже всім нам.— Кілька разів доїжджав до зайця, але поки зупиниш машину, вискочиш із рушницею,— уже він за сто метрів.

— От якби заєць стоячи ждав рушниці,— весело допомагає Маківчук.

— Я б і на ходу, аби хтось вів машину. Я б з машини. Отут за пагорбом одного зігнав, жаль, що туди не поїдеш машиною — рілля, мокро.

— Це все-таки браконьєрство,— хитає головою Вишня.

Маківчук устав:

— Ми ще походимо. Часу для полювання мало.

За ним — я і Новиченко.

За пагорбом розійшлися в різні боки. Ішов я неохоче, поволі. Десь у розворі зігнав зайця, підняв рушницю, постріл — заєць підскочив і впав.

На тому місці, де сиділи і обідали, крім Вишні, Рильського і їхніх водіїв (вони сиділи у кабіні машини), нікого не було. Ще йдучи до них, з приємністю задумав: підійду, підніму зайця і подарую Павлу Михайловичу, це буде йому сюрприз. Певно, рано підняв я за задні лапи зайця — Рильський і Вишня сиділи на своїх сидіннях, тільки підійшов ближче до них, дивлюся на Вишню... раптом Рильський каже:

— Знаєте що, подаруйте ви мені оцього зайчика. Розгублено рука моя опустилася із зайцем...

— Ну, що ж... беріть.

Відійшов, витер лоба.

У Києві через два дні на вулиці Леніна до мене підійшов Олександр Іванович Копиленко.

— Якраз я вас і хотів побачити. Дякую за зайця.

Я розвів руками, незрозуміло стелував плечима.

— Ну як же, учора з Рильським закінчували. Дякую за себе й за нього. Куди ви йдете? Ну, я вас проведу.

А ще за тиждень до нас у дім неждано зайшов Георгій Рильський.

— Я вашого зайця їв, треба ж і свій вам презент. — Дістав з портфеля велике фото: Рильський і Вишня усміхаючись стоять, а нижче сиджу я на траві. — Я й Павлу Михайловичу заніс.

Це таки справді гідний подарунок. Георгію пощастило в той момент на полюванні в полі за Кагарликом залишити назавжди таке неповторне фото. Досвідчений професіональний фоторепортер і сяк і так не раз би сфотографував Рильського й Вишню, і окремо, і разом з усіма мисливцями, з рушницями й без рушниць, на землі, на осінній стерні, як ото в картині В. Перова «Мисливці на спочинку», а Георгій Рильський єдиний раз сфотографував. І те єдине фото, здається мені, зали-

шилося назавжди дорогим «датованим документом». Сам Георгій Іванович відмітив на плівці:
«Геор. 51 р.».

Січень, 1976
Гагра

ЗАЧАРОВАНИЙ ЗАЄЦЬ

Про «зелену» зону (заборона стріляти ближче п'ятдесяти кілометрів від великих міст) мисливці тоді ще не мали поняття. Дозволялося полювати де кому заманеться, аби в призначений сезон.

Скоро по війні жив і працював я в Ірпені. Не часто, а все ж, насидівшись за столом, виходив «на простір». А в Ірпені тоді — справжнє роздолля. Машин мало, людей негусто, а навкруг селища — ліси, луки з чудовою річкою Ірпінь, далі — поля, переліски...

У той день, щойно сівши за стіл, з вікна побачив, що надворі тепло, сонячно, високі хмарки поволі плывуть — куди вже писати! Не так часто в листопаді трапляються такі чудові дні.

Встав, одягнувся і з рушницею городами, стежками легко пішов далі, далі від селища.

Ірпінську «географію» добре знав, не раз ходив пішки лугами й лісами. Поїзди уже в мене позаду, погукують, стукотять усе далі. Іду поволі. Мені так хотілося самому помандрувати, подихати свіжим луговим повітрям. А що рушниця — з рушницею охотніше йти, трапиться заєць — ще приємніше.

Далеко вибрався за селище. Зупинився... Став, мовби на роздоріжжі, як ото колись у дитинстві в одній читанці на картинці бачив: витязь із щитом і списом на коні перед трьома дорогами — куди

ж іти? У мене трьох доріг не було, навіть і однієї — я давненько вже чимчикував рудими луговими травами, ліворуч — луки з річкою Ірпінь і зелено-синявими лісами, праворуч — поле.

Я вибрав поле.

Навпростець ішов долинками, копаним картоплинням, іноді нехворощами. І врешті зазеленіла, як рута, озимина. Вона аж мигтіла, імлила переміненими з сонцем хмарками. Ну, тут може спати й зайчик. Я стишив кроки. Сонце гріло мені обличчя — я йшов на південь, прямо на низьке осіннє сонце. Десь далі поодинокі корови паслися без пастухів. У полі — безлюддя. Не побачив навіть ворон. Лише час від часу в вишині стугоніли літаки.

За озиминою — березняки, за ними знову поле, а далі видніється великий глибокий яр. У яр я не пішов. Він лишився праворуч від мене. Про полювання зовсім не думав, ішов до невисоких соснових посадок.

У посадці затишно й приємно. На піскуватій і кучугуристій оцій місцинці не лісоводи «по плану» рядками посіяли сосновий лісок, а примхлива природа в час війни з допомогою вітру і птахів з глибокого яру понасіяла насіння поміж кущами і цупкими бур'янами. По-осінньому руда, суха, висока трава. Місцями зовсім голий пісок, поміж сосонками — нехворощ, метлиця, лисохвіст, стоколос. Проти сонця вони золотисто хитаються, шепотять разом із зеленою хвоєю, заклично запрошують посидіти. Я присів на шиголля.

Зліва тепер у мене яр, проти мене недалеко на північ — зелена озимина. Приємно дивитися на осяяний сонцем отой острівець зеленого килимка. Тепло пригріває низьке проміння. Недалеко від яру кілька дерев і кущів. Найближче до мене

розсохувата груша. Таке враження — оте дерево, особливо густі його верхні гілочки, ніби злютоване залізним іржавим дротом, вітер подихне, а воно металево непорушне. Коріння ж унизу на землі закрите кущиком: чи то глодом, чи своїми пагонами. Власне, мені ці спостереження ніби й ні до чого, а я замилювався, дивлюся, так наче навмисне оте грушеве деревце досліджую.

І вийшло — справді навмисне.

У цей час і в тому місці неждано побачив зайця. Може, я отут, у сосонках, його зігнав або він сам із яру вибрався на тепле сонечко. Принаймні за своїм боягузьким заячим законом прожогом не тікав, а байдуже, не поспішаючи, поволі перескакував з місця на місце, ніби шукав нову підходящу позицію чи влаштувався спати.

Зосереджено я дивився, чекав: куди ж далі скочить, де зупиниться? Найважливіше, щоб не зник з моїх очей, а він то сюди, то туди навкруг цього грушевого деревця і кущів перескакував. Все йому щось не подобалось. Був момент, коли зайчик надовго присів у розорі в траві, і мені виднілися час од часу його вуха — він піднімав то одне, то друге — от-от би я тихенько встав, пішов би навкруг шукати стежку до нього... А він ураз зіскочив, постояв, послухав, поворушив своїми вухами, кілька кроків перескочив до груші, знову присів, послухав... Ще перескочив... Нарешті-таки влаштувався і, мабуть, всерйоз, біля отого грушевого деревця, під самий його кущик у галуззях. Мені аж приємніше стало, що саме там він усівся.

Не менше десяти-п'ятнадцяти хвилин залякло чекав, дивився на цього зачарованого зайчика. А він сидів, сидів, усе ворушив вухами. Годі! Більше не витримаю. Так чи не так, а треба діяти. Нікого, крім мене, досі не було, але ж може

хтось неждано з'явиться і все моє вперте чекання вмить разом із зайцем розвіє.

Навпростець, отак, як я йшов полем сюди, в соснячок, нема чого й думати — здалеку обов'язково зжену мою здобич. Чекаючи, давно я обдумав, з якого боку добратися туди ближче й точніше.

Не виходячи з посадки, сторожко, тихо пішов. Сосняками, червоними лозовими кущами, поміж високими нехворощами, сухими травами дійшов до глибокого яру. І там, приблизно проти отієї груші, спустився вниз у яр.

Надвечірнім, холодним і неприємним зразу здався мені яр. Слизька вогка земля, іти важко. Яр давній, увесь заріс різноманітними деревами й кущами. Разом із дубами — сосни, між ними — берези, а в самому низу — осики. Густо, темнувато й вогко, як у льоху. Напоготові тримав рушницю — чого доброго, можу натрапити на щось несподіване, крім зайця...

Тихо. Таємничо шурхотить опале листя. Угорі в небі пропливають хмарки. Спочатку ішов сосняком, а вже на дні самого яру пробирався поміж березами, густими осиками, колючими кущами. Врешті дістався до отієї омріяної місцинки, де мав чекати мене під грушею зайчик. З глибокого яру я точно нічого не міг бачити. Йшов, сказати б, помацки. Задиханий, стомлений (поспішав!), спробував іти на підвищенні, але там — суцільні колючки і слизькі кореневі вузли, мусив знову іти низом.

Орієнтовно зупинився між деревами, подивився вгору, віддихнув і вирішив, тримаючись лівою рукою за дерева, кущі (у правій руці — рушниця), тихо підніматися з яру.

Розрахунок мій був майже точний. Прямісінько з вищого місця яру побачив грушеву крону. По-

стояв. Притулився до шорсткого дуба. Довго відсапувався.

І тихо пішов угору — на грушу.

Уже видно всю оту густу дротяну крону. Ось і нижчі гілки. Тепер згори донизу бачу все грушеве дерево. Не така вона й тоненька і низька, як здавалося здалеку. Груша як груша, та ще й немолода, а якась коренаста й кривуляста. Вище, вище. Бачу кущеві галуззя навкруг коренастої. Далі зліва — інші кущі. Серце стукотить. Зупинився. Передихнув. Вище, ще вище... І тут побачив заячі вуха. Того зайчика. Боком притулився до дерева, щоб не сковзнутися, не стукнути, каблуком обережно придавив землю, утрамбував однією ногою, примостив другу, укріпився, щоб стріляти, подивився... Видно так само тільки кінчики вух. То одне, то друге. «Не спить, чатує», — подумав. Зробити б ще крок, може, два. Я побоявся: зжену. Прицілився, притамував дух. Постріл... Заєць ворухнув вухами... Другий постріл... Що за чортівня? Заєць — ні з місця. Гарячково викидаю порожні гільзи, вкладаю нові патрони, прицілююсь, точно прицілююсь, стріляю... Бачу ж вуха, бачу... Стріляю ще раз... Усе на місці. Повторюю втретє. П'ятий раз стріляю...

За п'ятим пострілом заєць підскакує вгору, а його всього бачу, і тут же зникає. Може, впав? Кидаюсь угору, вискакую на простір. Заєць прожогом уже далеко від мене летить наліво кущами, толокою... Тільки вслід, як у білий світ, на прощання трахнув шостий мій постріл.

— Ну... твоє щастя...

Уже й заячий слід давно зник, а я стою, стою непорушно. В чому ж секрет? Чому я стільки стріляв у сидячого зайця і жодного разу не попав?

Підійшов до груші. Кущики — це були грушеві

пагони, її «пасинки» з самої землі — наскрізь прострілені свіжим моїм шротом. Ба! Таки попав! Попав не раз! Попав, та не в нього. Тепер, хоч і пізно, мені все стало ясно. По-перше, як слід я не додумав. І головне, почалося з того, що я все-таки поспішив. Як у таких випадках казав мій давній друг-мисливець Федір Маківчук, коли невдало стріляв: погарячкував. А хто з нас, мисливців, не гарячкує на полюванні!

Стояв, роздумував, спокійно з усіх боків розглядав грушевий кущик. Я таки справді погарячкував. На якийсь метр думав піднятися вище і побоявся, а стріляв же знизу, з яру, бачив лише заячі вуха. Отож не по самому зайцеві, а по його довгих вухах стріляв. Цілився, поспішав, а зайцеві на мої постріли, на гострий вогневий звук, абсолютно було байдуже. А от коли на п'ятому пострілі шрот ударив йому таки у вухо, зайчик підскочив, як ошпарений, і кинувся вже «по-заячому» навікача вперед. Аж тепер я зрозумів: він сидів у мертвому просторі, тобто був закритий землею, дерном. Якби я ще на метр, навіть на півметра піднявся вище з яру, міг би спокійно стріляти його сидячого. Війну пройшов, а мисливського досвіду не набув.

Якось в'яло пішов на північ, додому.

Все-таки щасливий зайчик, думав ідучи. Був у смертельній небезпеці і щасливо живий-здоровий вискочив.

А я? Я ще не раз із ним чи його родичем зустрінуся з рушницею, або й без рушниці.

А втім, може, й краще, що обоє розійшлися, куди нам показувала довга дорога. Живи собі, щасливий зайчику!

Лютий, 1975
Конча-Озерна

ЗАХАРЧОВАНЕ БІЛЬЧАТКО

Цього року шишки вродилися як ніколи. Білки, дятли восени і взимку забезпечені. Хоч, правда, білочок обмаль. А з весни їх було й зовсім мало. Ми й тоді, торік розуміли, що «врожай білок» залежить від урожаю соснових шишок. А шишок у нашому лісі кілька років — недорід. Важку морозну і сніжну зиму не багатьом білочкам пощастило витримати.

Зате, коли ми у квітні повернулися в Кончу-Озерну, в свій садок, скоро побачили: у нас у будинку живе білочка. Приємно не тільки їй (ще б пак, витримала зиму!), а й нам радісно, що вибрала собі таке затишне, тепле місечко у нас на горищі. Не випадково, напевне, завбачливо, пізньої осені або взимку влаштувалась у будинку під дахом, тому й пережила тріскучі морози і зимову хугу. Хоч як би там було, а ми вже кожен день спостерігали, куди ходить і звідкіля повертається наша «свійська» білочка. Вбрання її в цей весняний місяць не дуже впадає у вічі. Сіро-руденьке хутро, темно-руді вушки, довгий облізлий хвіст... Убрання явно не святкове. Не блискучі, не густошерсті, як восени і взимку, а по-весняному обляклі худі боки. Погубила пасма зимової блискучої теплої шубки, колишнього розкішного вертлявого хвоста. Мабуть, таки за голодну-холодну зиму добре набідувалась.

Уранці, коли вже сонячно й тепло, не поспішаючи вибирається з-під даху, озирається навкруг, іде карнизом, переходить на балкон, далі — до кухонного ганку, а звідтіль уже дерев'яним стовпцем спускається вниз і перескакує на сусідські штахети. Отак щодня. Двічі, іноді тричі чимчикує шукати снідання, обід, вечерю. У дощ може вибра-

тися разок і знову, худа, ніби охляла, повертається в своє гніздо. А то й зовсім за весь день не вийде. Так повторюється щодня. Той же маршрут від будинку по штахетах праворуч на луг або ліворуч до лісу.

Згодом ми зрозуміли, що не просто живе у нашому будинку білочка, а в неї або вже є, або ось-ось будуть малятка-більчатка. Щоб не стомлювалась вона зайве, ми спробували на її стежках покласти горіхи, печиво, сухарі. На диво, білочка жодного разу не взяла запропоновані щедрі наші дарунки. Ніби не бачачи, іде собі далі в ліс чи на луг. Коли ж побачить когось із нас біля будинку близько її стежки, присяде, пильно слідкує, терпляче, уперто чекає, аж поки ми не відійдемо. Тоді вже піде на своє місце в гніздо.

У другій половині травня в сонячний день на даху згори на шифері я побачив більчатку. Маленька руденька істота вибралась на простір, присіла під безмежним блакитним небом, певно, забувши, що, крім сонячної краси, є небезпечні для неї шуліки, сірі ворони. Сиділа, грілася.

Тихенько гукнув своїх. Показав рукою на дах:

— Перший сміливець вибрався на білий світ.

Сіли під виноградом на лаві, щоб не сполохати більчатку.

— А чому один?

— Ну... тому ж і сміливець, що вийшов першим. Вожак! За ним вибереться й решта.

— Ну, вже й вожак! Боїться рушити з місця. — Неголосно сміємось.

— А вибрався ж із гнізда! Та ще й на самому вершечку даху вмовстився!

Разом з більчатком сидимо, відпочиваємо й ми. Тепло, аж млосно. Дивимось на дах, на високі білі хмарки.

Раптом з'явилась наша «свійська» шурпата білка — його мама. Про неї ми вже й забули. Вискочила знизу нагору, певно, вже побувала в гнізді, злякалася, стурбувалася. Вибралась на вершечок даху, побачила свого нащадка, швидко підскочила, чи то поштовхала, чи понюхала, нервово облізлим своїм хвостом угору-вниз стріпує, збуджено вимагає чи запрошує синка іти додому, сама пішла вниз у піддашшя, сховалась, а малий — на місці. Швидко знову вилізла до нього, повторювала те саме, видно, гукала, а він, мабуть, дрімав, не реагував. І тут білка якось збоку впоперек зубами взяла малого, кілька разів обережно намагалась підняти його, нарешті тихенько піднесла і попрямувала в піддашшя.

— Ну й вожак! — весело сміємось.

Нам стало ясно, що більчатко слабеньке. Та й мама його теж. А втім, поки інших нема, ми вже вболівали за це єдине мале більчатко. Адже перше народилося у нашому саду, на нашому горищі. Ніби в нашій сім'ї.

Минув тиждень. Мале більчатко — досі мале. Може, трошки виросло. Пригріється серед теплого сонячного дня, вибереться на дах, дивиться на білий світ, приймає сонячну ванну. І тільки саме-самісіньке.

— Ти зрозуміла? — питаю дружину.

— Ще б! Давно. Може, раніше за всіх. У мами — одинак, — іронічно дивиться мені в очі, — а не вожак!

— Маєш рацію. Не вожак, а... слабачок. Сама розумієш, захарчоване, — ніяково кажу, наче я в цьому винуватий.

Непомітно так ми його і назвали: слабачок.

Справді, слабеньке, дрібненьке, а все ж чудове більчатко! Така хрихітка!

Ну, вже й берегла свого одинця-синка білочка-мама!

Від того часу, коли він почав виходити на світ, тобто на дах, мама-білка далеко не відходила. А якщо й відходила, то ненадовго. Повертається, часто зубами впоперек забирає свого єдиного і несе, майже волочить у піддашся. Хотілось мені обох їх разом, саме коли білка в зубах несе малого, сфотографувати. Та так і не пощастило.

А більчатко таки підросло: мамі нести його в зубах все важче. І слабачок теж веселіше, жвавіше, сміливіше ходить туди-сюди зверху по даху.

Шифер слизький і гарячий від сонця. Одного разу слабачок посковзнувся і впав на землю.

Умить я доскочив до нього, підняв у долоні, більчатко ворухиться — живе-здорове, хоч і злякане. Прийшли наші, сіли знову на лаву під виноградом, випустили малого на траву. Більчатко якось отетеріло дивилося на нас.

— Чого злякався? Оглянься навколо. Тут твої друзі. Звичайно, крім kota.

— Ну... вперше на землі...

І тут невідомо звідки з'явилась його мама. Вона так осміліла, що підійшла майже впритул до нас, щоб забрати свого нащадка. Але не дійшла, певно, тому, що ми голосно розмовляли. Щоб не бентежити її, я подивився навкруг: чи нема поблизу нашого kota Тимошки, потім підняв більчатко. Білка-мама зацокала, нервово стріпнула хвостом, відскочила. З більчатком я забрався на драбинку, що стояла прихилена до стіни, і випустив його на дах. Туди ж за малим швидко кинулась білка. Але не прямо. Спочатку електричним стовпом угору, далі на стару сосну, звідтіля на паркан, а відтак своїм старим шляхом на дах. І там рішуче знову зубами забрала його і понесла в піддашся.

Більчатку, мабуть, сподобалось гуляти. Другого дня — знову опинилося на землі. На моє щастя (його тим паче!), я випадково набрів на нього: сиділо в траві, зігнувшись дивилося вниз, ніби молилося.

-- Е ні, так не годиться! Наскочу не я, а Тимошка, от тобі й кінець. — Гукнув дружину: — Побережи, бачиш — уже побрикав по траві. — Більчатко справді поскакало. Я забрав на ганку кота, заховав у кімнату.

Тепер ми вже вдвох насилу впіймали слабачка.

— Бач, оклигав! Наче й не він! Аж приємно.

Він уже бігав по куцах. Нараз перескочив на інший куш. Я забрав його в сорочку — він намагався мене вкусити — заніс зразу на горище.

— Отам твоє гніздо. Шукай. Не знайдеш — мама знайде тебе.

Траплялося таке не раз. А більчатко таки виростало! Уже разом виходили тим же маминим маршрутом у гай, на луг.

А в долині, поблизу від гайка, якраз доспіли наші полуниці.

Обідали ми на веранді. Вікна на всі боки широко відчинені. Ми завжди поглядаємо, милуємось: птахи літають, сідають на дерева, зяблик співає, дятел б'є на сосні, горобці клюють черешні — все видно. Отак ми й побачили, як із паркана дві наші білочки — попереду мама, за нею малий — перескочили на малину, а звідтіля вниз на землю в полуниці.

Ми почали спостерігати. Виявляється, стара білка бере велику червону полуницю, пробує, чи смачно, потім несе своєму синові (ми й досі не знали, чи це син, чи донька, а звали все ж синком), потім вибирає собі іншу, теж пробує, іноді кидає, знаходить кращу, тоді вже перескакує на малину,

звідтіля на паркан, за нею синок, і вони обоє починають їсти.

Для нас це була велика втіха. Щодня удень і під вечір вони обов'язково приходили в наш город, ласували солодкими вітамінами. Мале більчатко стало майже як мама, але куди гарніше: чисте, блискуче — що значить молодість!

А полуниці, як ви самі розумієте, пора сезонна: доспіли і відійшли.

— Скоро скінчаться полуниці, покинуть нас білочки. Аж жаль...

— Наперед жалієш. Не покинуть. Знайдуть іншу свіжу поживу. Он черешні, вишні доспівають. Шпаки, горобці не гребують же! Лець рожевіють, а вони вже б'ють. А для білочок іще й шишки вродились!..

— Ну, це вже їм на зиму.

Білочки нас не покинули. Все літо жили й ласували в нашому саду, на городі. Ночували в своєму гнізді, а вже під осінь розділились. Стара білка невідступно на ніч ходила давно відомим своїм переходом на горище. Доводилось кілька разів бачити (коли похолодало), як зубами роздирала якусь ганчірку, потім шматок рудої панчохи і носила туди ж, на горище, в гніздо. Утеплялась!

Інакше зуміла зробити молода білочка (наш слабочок), вона влаштувалася в нашій шпаківні на сосні. Забрала, окупувала готову чужу «кімнату»! Щоправда, своїми силами «підремонтувала». Шпаківня того літа залишилася без квартирантів. Ще до весни строкатий дятел дошукав там шашіль, дзьобом бив, бив, аж доки не пробив з одного боку шпаківню наскрізь. Кому ж потрібна розбита хата! Отак ніхто й не оселився на літо. А вже коли влаштувалася білочка там відпочивати й ночувати, можна було частенько побачити — особливо, коли

вдень тепло, — з розбитої дятлом дірки звішувався розкішний рудий білоччин хвіст. Білочка відпочивала і оберігала, щоб не попсувати, не пом'яти, свою хвостову вроду!

Пізньої осені замість пишного хвоста з тієї дірки можна було побачити добре пристосовану зелено-брунатну мохову «латку». Так молода білочка зуміла «прибити розбиті шибки», щоб вітер протягом не остуджував «домівку», не застуджував саму господарку.

Наступного року навесні наша «свійська» білочка так само ходила тим же своїм маршрутом. А в травні на дах при нас усіх вибралися одне за одним (і всілися, як на виставці!) п'ятеро молодих більчаток. Для нас це було справжнє свято. Всі вони вирости, всіх їх мама виводила «на полуниці», а згодом у сосновий гайок і в ліс.

Плем'я білочок і досі тут живе і радує нас.

*Березень, 1975
Конча-Озерна*

ІЖАЧОК

Вечорами виходимо за сад на луки. У вересні вечори тихі, теплі, вітер ні шелесне. Тільки сосни шумлять-шурхотять. То не просто сосни — хвоя шепоче: улюблена осінь настає.

Сонце сховалося за ліс. Захід латунно-оранжевий, хмарки прозорі, різноманітні: нижні жовтіють, вищі рожево палають, верхні ж темніють — незрушні, мовби дрімають, це своєрідна широка райдуга.

Обернувся на схід, до свого дому, чекаю, чи наші скоро вийдуть, щоб разом іти на луг. Сутеніє.

І тут поміж яблунь почув, мовби у траві хтось

сухою бадиліною шурхнув. Глянув праворуч, ліворуч — просто на мене їжак чимчикує.

Он ти ранній який! Снідати захотів!

Режим у нього не те що в нас: спить увесь день, устає, як споночіє, ну й снідання шукає тоді ж — саме настає його час.

Та вже коли так... Нагнувся, — їжак скрутився, — полою піджака взяв з двох боків цього колючого, підняв. Їжачок зачухчухав, аж стукнув кілька разів гострими голками, та я тримав, він же спинкою, хребцями підкидав, колючками лякав мене.

Приніс у кімнату. Лампа засвічена, Галина одягалася. Глянула...

— Хто ж це? А — гість! Та ще й ранній.

— Вимагає снідання!

Поки лили молоко в блюдце, їжачок освоївся, вештався вже по кімнаті, нюхав, шурхотів, мов свинка, лапками. Поставили близько до нього молоко, просто йому під носа, аж блюдце стукнуло, а він ураз скрутився. Перечекали.

Згодом розгорнувся. Та не нюхнув молока, пішов далі, все по кутках, під батарею, за канапу, там почмихав, врешті-таки вийшов. Ми йому ще підсунули блюдце. Тут, певно, відчув: потягнувся, штовхнув блюдце, став і почав хлебтати. Довгенько снідав. Перепочив, знову смакував, аж поки не вилизав блюдце.

— Сподобалось? — сміється господиня.

Їжачок не відходить, чекає.

— Доведеться долити.

Долили. Він знову охоче захлебтав.

— Може, це мій? Давній? — допитливо дивлюся.

— Може, — усміхається Галина. Потім подумала: про що ж мова? Посерйознішала.

— Дозволь, який же це твій? Та ще давній?

— Забула?..

З полювання пізньої осені, теж отак притемком, від Десни повертався до машини. Качок... Одне слово, мисливці розуміють, що таке повертатися «попиком», тобто порожняком, без удачі. Тим паче в таких випадках ідеш важко, втомлено, рушниця на плече тисне, патронташ повний тягне пояс униз, та ще їхати ввечері...

Іду без дороги, навпростець, аби ближче. Між лозами неждано натрапив на їжачка. Зупинився, штовхнув чоботом — він скрутився, хотів перекинути горілиць — їжак чмихнув, випростався і чимдуж зачухчував.

Їжаків я здавна знав, колись іще хлопчаком у селі бачив їх і дорослих і маленьких, ще м'якеньких. Сам знайшов у соломі під клунею (я все щось шукав та знаходив), малі сиділи із своєю мамою. Їхня ж мама так зачухчувала, сердилась, а я їх таки дістав з-під соломи і розглянув: сиво-голубуваті, голочки м'якенькі, не колючі. Уже в хаті показав батькові, як «новину», а він хитнув головою: знайшов уже! Не руш, не чіпай і не дивись, вони цього не люблять. Я й не чіпав. Більше того, хоч і кортіло, проте соломи, де вони жили, таки не розгортав.

Тут же завагався: наші — Лесь та Оленка — мабуть, іще й досі не бачили їжачка. От хай і побачать. Рішуче взяв та й поніс.

Мені й зараз соромно: отак забрав та й привіз їжачка з-за Десни додому в Київ. Ганьба...

Втішались діти недовго. Мені ж, крім усього іншого, стільки було мороки! По-перше, як уже сказано, їжачок удень спить, тож перед сном шукає і знаходить собі відлюдне місечко, та ще й темне. Ночами ж починає блукати-швендяти. Не раз усіх нас будив: то стукне, то щось скине або й розіб'є.

Вранці одного разу почув: шарудить за стелажми з книжками. Проміж стіною та стелажми зверху ширше, а нижче вузько, отож забрався, заліз туди, спустився вниз, шурхотить голками майже перед плінтусом. Спробував дотягтися рукою в рукавиці, щоб витягти, а він — ще нижче. Уже не рукою, пробував щіткою, вудкою, чим тільки не намагався, він же забився вниз так, що ні туди, ні сюди. Біда, думаю, аж лоб став мокрий. Треба ж у такий закапелок втиснутись, вузюсінський став, як дошка, пропаде, засмердить. Як його врятувати? Стелажі важкі, та ще до паркету прибиті...

Промовчав до вечора, своїм не сказав, усе думав та думав. Врешті увечері розповів. З лампою почали дивитися, а їжачка на місці нема: виліз! Ху! Слава богу! Пішов десь вештатись.

Ото знайшов собі, та якби тільки собі, а то ж і всім своїм, забавку! На простір його, на природу!

Не відкладаючи, в неділю їхали по опеньки, і саме в Кончу — те місце ми й тоді вже знали, — от туди й віднесемо впертого їжачка.

Іхав наш гість, як мандрівник, правда, в кошику. Доїхали, випустили просто в ліс, мандрівник же пішов-пішов, тільки листя шелестить. Замість того, щоб радіти, — врешті ж можна відпочити після таких бід, мені стало сумно: що, як тут, у Кончі, жодного, крім нашого їжачка, не було та й нема?.. Як йому самотньому жити?..

Тепер же, за стільки років, зустрівся з їжачком. Широ сказати, зрадів, отож і приніс у кімнату. Нагодувавши, точнісінько на те ж місце віднесли, пустили — щоб не заблукав, щоб слід нанюхав. А він таки справді посидів, форкнув та й пішов-пішов, почимчикував.

Признатися, вечорами я трохи сором'язливо виходив, поглядав навкруг яблунь, груш на траву: а раптом винирне наш знайомий друг — знає ж дорогу, слід. Та він не приходив. Може, й приходив, та не на те місце або не в той час. Виходив я другого й третього, навіть четвертого вечора — їжачка не зустрів.

А вже десь за тиждень, теж увечері, вертався з Дніпра, де оглядав канали, дамбу, — саме там працювали робітники, — доходив лугами майже до наших садків і враз під величезним дубом наскочив на того ж таки їжачка. Ну, той чи не той, що в нас у кімнаті куштував молоко, але такий же великий, гарний. Скрадливо добрався впритул, обережно зупинився: він їв, хрумкав... чорну лапку. Здалось мені — воронячу, а може, й меншу, звичайно, на ходу знайшов. Темніло, я не забирав, не віднімав, то й не розглянув.

— Снідай, снідай, — кажу, — та не забувай, приходь до нас. Адресу ж знаєш? — та й весело пішов.

І що ви собі гадаєте! Другого ж вечора в саду зустрілися. Майже там, де і вперше. Забрав його, підняв, як і тоді, в полу піджака, приніс у кімнату — він нюхнув, мабуть, угадав місце, сміливо ходив, хоч і світло вповні світило. Як і годиться в добрих людей, гостя частували. Налили молока — аж двічі — хлебтав, можна сказати, не соромився, коли ж досхочу напився, дали можливість ще походити, погуляти, розглянутись. Та й ми самі охоче милувались, спостерігали. Господиня дивилась, усміхалася.

— А знаєш, твій їжачок, здається, не твій...

— Як це — не мій? Мій! На те самісіньке місце прийшов!

— Цей, сьогоднішній, більший.

— Ну!.. То ж я вперше приніс понад тиждень

тому... Та давали молока. От і підбільшав. Не сумнівайся! Наш!

Так їжачок і став нашим.

*Січень, 1973
Конча-Озерна*

НАШІ КОТИ Чорна

Не думали ми заводити котів. Навесні приїздили в Кончу-Озерну. Птахи співали, цвірінькали, каркали. Сад квітував, ріс. Живи, працюй, дихай. А людям чогось не вистачає. Котика б сюди. Кота? Ну, ні. Там, де зяблики, зорянки, повзики цього, хай і малого, хижака не повинно бути. Разом з птахами, білочками він, як кажуть, не до місця.

Ні, не думали ми заводити котів.

Ранньої весни здебільшого жив і працював тут, у Кончі-Озерній, я сам. Купчасті білі хмарки пливуть, сонце з теплим вітром гріє, заспокоює. Я підчищаю яблуні, сливи, складаю зрізані гілки на стежці. Горобці, плиски поблизу вибирають сухі травинки, пушок для своїх кубелець. З ними приємніше й мені працювати.

У той час, про який розповідаю, одного разу я приніс до яблуні відро з шматками хліба, риб'ячими «пахучими» головами, а з-за паркану почала наблизатись до мене чорна з білою манишкою і білою однією лапкою не дуже симпатична кицька. Здається, колись я її бачив, думав собі, а заступом розкривав розорку, щоб туди вилити і прикопати все з відра. Чорна кішка несміливо зупинилася. «Підходь ближче»,— кинув їй хліб, риб'ячу голову. Вона квапливо, швидко, жадібно їла. Голод-

на, безпритульна. І тут же згадав: бачив її в саду одного тутешнього драматурга. Ну, той не нагодує, не з таких. Одніс відро до хати, приніс ковбаси, сиру. Їж.

Відтоді Чорна щодня відвідувала нас. Приїжджали і від'їжджали наші, годували її, навіть у хату запрошували, але ця дикунка не насмілилась туди зайти.

У Травневі свята кілька днів пробули ми в Києві. В день Перемоги ціла компанія приїхала сюди. Гості садом, лугом розбрелись. Один з гостей не пішов на луг. Навкруг будинку обійшов, подивився — він любив детально усе переглянути, як і в себе дома. За будинком між соснами лежали сухі гілки, позрізувані з яблунь, груш, а за парканом росла густа малина. Отам, поміж хмизом, і наскочив наш допитливий друг на Чорну. Кішка вистригнула у нього з-під ніг, зупинилась, зашипіла, а під хмизом одне на одному вовтузилися кошенята. Ще й сліпі.

— Треба котів годувати, — хитрувато підморгнув він, підійшовши до нас.

— Ми й годуємо.

— Тепер у вас ціла котяча ферма, — показав він на куну хмизу. — Там їх цілий десяток.

Ми підійшли туди. Під парканом поруч з малиною на землі ворушилися малі кошенята.

— Ну, відразу вже й десяток! Тут і півдесятка нема, — сміючись кажу, а сам думаю: а якщо справді десяток, що ми з ними робитимемо?! Я рішуче поліз під хмиз. Перелічив кошенят, їх виявилось всього четверо, троє рябі, вірніше, біло-сірі, а одне суцільно темно-сіре, тигрове. Підняв його в руці, Чорна кинулась до мене, я стукнув черевиком об землю, вона відступила. Тепле, м'якеньке кошенятко неприємно закавкало, я поклав його у їхнє

кубло. І оце має бути родич тигра! Ну й ну! Я відступив.

Отак і почалося.

Всі роз'їхались, а мені довелося, крім усього іншого, годувати оту котячу ферму. Годував на початку, звичайно, саму Чорну, а вона вже забезпечувала своє сімейство. Росли кошенята швидко, як у казці: кожен день, кожную ніч шерсть у них густішала, вони ставали більші, блискучіші. А їла їхня мама — аби давав. Я й давав. І вранці, і вдень, і ввечері. Щодня ходив ловити рибу. У неділю приїхали Галина й Оленка. Я до обіду приніс тридцять три невеличких окунці (сам полічив!). Гукнув своїх: подивіться, мовляв, як Чорна нищить рибу. Сидячи на пні, почав частувати Чорну окунцями. Спочатку їла вона швидко, підступала все ближче до нас, жадібно дивилась на мене і на мій кошик з рибою. Після десятка з'їдених окунців їла вже повільніше, лїниво, а все ж їла. Досить, кажуть мені, не давай більше. Кидай, хай їсть, скільки захоче, заперечують з другого боку, вона сама знає міру.

Не знає. Ненажерливість доведе її... Трапиться оте, що з собаками. Одубіє, як Поль. Або Тур... (Нещодавно всі ми прочитали книгу норвезького письменника-натураліста Йона Евера «Звірячі стежки і пташині дороги», де автор розповідає про свої подорожі по Гренландії, зокрема в оповіданні «З собакою упряжкою на крижаних просторах», — про своїх, привезених в Гренландію із Шпіцбергена, собак. «Поль одубів, об'ївшись солоним салом. Шпіцбергенські собаки взагалі не знають міри в їжі. Так Тессен до смерті обжерся мороженим м'ясом мускусного бика. Старий Тур украв біфштекси і об'ївся ними. «Гарна смерть», — сказав Сьєрен, який того разу залишився без обіду»).

Поки тривала дискусія, я далі годував Чорну, і аж після дев'ятнадцятого окунця завагався. Я боюся не так за неї, як за себе і за малих кошенят: ану, справді раптом жаднюга наша одубіє, як той Тур! «Тур був старим, беззубим і худим вовком. Але він був вожаком і добре це знав». А що знала наша стара сита жаднюга Чорна? Як я годуватиму без неї малих? Я ж уже встиг їх полюбити чи не більш за неї. І я припинив давати.

Дні спливали. Чорна годувала малих, ми годували її, особливо я, бо часто залишався сам. Нема риби (не завжди ж уловиш), мусив щось інше готувати їй на обід. Та й не просто «щось інше», а свіже, пахуче, щоб вона їла. Вона ж іноді понюхає, явно іронічно подивиться на мене, ех, ти, мовляв, і риби не зумів упіймати, і одвернеться. Зіпсував ти, кажуть мені, кішку. Я й сам розумію, що зіпсував. Мовчки беру вудку і йду до озера.

Одного ранку я побачив, що наші кошенята дивилися вже на білий світ. Очі їхні були ще якісь каламутні й сивуваті. Я, зрозуміло, кожного дня навідувався до них. Сірого товстенького тигрового «свого» kota (я вже вирішив, що він буде наш) узяв у руки, він зі страхом учепився кігтями за мої пальці, запручався, занявчав, я доніс його до ганку й пустив на стежку перед Галиною та Оленкою. Пора вже, кажу, нашого тигра привчати до людського оточення. Кавкаючи, нюхаючи незнайому для нього стежку, він припав животиком до землі й намагався відповзти подалі від нас.

— Ну, це не зовсім тигр, — каже Оленка, — а все ж... Ти його з усіх чотирьох вибрав для нас?

— Не тільки я.

— Нічого. Підходящий звір. Тільки... хоч і не тигр, а... назвемо — Тигран.

Отак всі ми його визнали й охрестили.

Неждано, бувало, зайдеш удень до кошенят,— вони грілися під малиною, сказати б, приймали сонячні ванни в затишку на сухому пісочку,— підійдеш ближче, і вони враз, бризкаючи, пирхаючи, шиплячи, швидко один за одним ховаються під хмиз у своє кубло. А час би вже їм привчитися жити з людьми. Самі годуємо, а тим часом перепитуємо сусідів: чи не візьмете в нас кошеня. Хвалимо та підхвалюємо. Допомогло. Що значить реклама! За якийсь тиждень двоє рябих охоче забрали, ніби від нас подарунок. Легше стало. От якби ще одного та ще разом з Чорною...

Іноді їздимо в Київ. Частіше — до найближчої продуктової крамниці, там же для кошенят беремо ковбасу, молоко. Проти крамниці в сосновому лісі дитячий садок. Отуди ми й одвезли нашу Чорну з останнім її рябим кошеням. Ідемо назад і мовчимо: і жаль, і сумнувато — все-таки за місяць звикли до них.

Тепер у нас залишився єдиний перший наш кіт Тигран.

Тигран

Самотній, залишений без своїх рідних, Тигран наш не довго сумував, якщо справді сумував, у що я не дуже вірю. Ті перші дні він невідступно був з нами, а найбільше з Оленкою — саме тоді в неї почалися канікули. Навіть важко сказати, хто кого веселив: чи Оленка Тиграна, чи Тигран Оленку. Мабуть, взаємно. А Тигран виявився на диво грайливим, невтомним «спортсменом». Грався, чіплявся і за нас, і за дерева, стрибав на гілки, робив

засідки, хапав за руки лапками, легенько кусав, одне слово, розважав нас.

— Раз ти дряпаєш, кусаєш мене, я тобі дам підходящу роботу, — сказала Оленка.

Проти ганку на сливі вона причепила на шворці сірникову коробочку з горохом, на відстані, щоб Тигран, підскочивши, міг учепитись, підкинути або розгойдати її. Сама показала, як це робиться. Це так сподобалося Тиграну, що він без кінця прицілювався, кидався, чіплявся, падав... Зате як награється, натомиться, забереться в хаті на канапу, то може спати годинами. І ми відпочивали.

Під вечір Тигран прокидався, потягувався, як дитина, перекидався з боку на бік, нарешті виходив у сад. Якраз тоді нічні бражники, великі метелики, кружляли навкруг квіток, націлювались на пахучий тютюн, флокси, матіоли, ніби маленькі птахи, розправленими довгими своїми спіральними хоботочками на льоту всотували з квіток солодкий нектар. І тут же, прицілившись, кидався на бражника Тигран. Він так високо підстрибував, що можна було позаздрити. Ну вже й мисливець! Щоправда, не часто мав успіх. Але це було на початку. Згодом і вдень і ввечері він успішно ловив коників, метеликів, навіть вилазив на вишні, де найчастіше цвірінькали горобці, але там справді успіху не мав. Горобці були хитріші за нього.

Несподівано серед дня наша приятелька принесла біленьке курчатко.

— Я так подумала: у вас завжди є то птахи, то якась інша живність, — усміхаючись, казала вона, — то, може, захочете взяти й курчатко? Онучці подарували, а вона погралася з ним та й покинула. То, може, візьмете?

Нічого сказати, гарне сусідство — наш Тигран і біла пташина, як їх помирити! Добре, що є в нас

велика дротяна клітка. Зрозуміло, курчатко ми прийняли. Хто в цій клітці тільки не жив! Починаючи з білочки, в різні часи проживали тут і підбитий малий дубоніс, і, теж підбита, ластівка, потім короткий час молода красуня сиворакша, і улюбленець наш воронько Карпо. Навіть повзик попав, він ударився об скло, ми його врятували, підняли, напували водичкою, з годинку полежав укритий ватою у клітці, потім очуняв і ми його випустили. Тепер же ми в першу чергу нагодували біле курчатко і влаштували в ту ж таки клітку, укріпили в тіні на сосні далі від Тиграна, щоб той не добрався, а так — знайомтесь і миріться.

Крім знайомства, ні дружби, ні миру між ними не вийшло. Ми й самі це розуміли — не те товариство, але сподівалися, що згодом обдивляться, звикнуть і, може, один на одного не звертатимуть уваги. Нічого схожого. Як почалося від першого дня, так і до кінця — наступали один на одного, з перервами, але все ж «боролись». Перший почав Тигран. Все ж він старший, уже мріяв упіймати хоч би горобця, сам бачив не раз, хоч віддалік, а тут поруч, наче й не високо, ворухнеться, виглядає маленька біленька пташка. От тільки як її вхопити? Тигран уже не цікавився сірnikовою коробочкою з горохом, а невідступно дивився на клітку, обходяв навкруг, пробував дістати, підскакував, навіть лягав відпочити тут же під кліткою. І так було не день, не два, а тижні. Ми мусили їх обох час від часу влаштовувати нарізно: або клітку ховали в гараж, або Тиграна забирали у кімнату.

Тижні йшли, вони обоє росли. Тигран виглядав уже справжнім котом, курчатко теж виросло, перетворилося на молодого півника. Вже й кукурікати почав, правда, хрипкувато. Він гуляв на волі — в садку, на городі, — ловив коників, розгрібав зем-

лю, знаходив хробачків, черв'яків і часом весело кукурікав. У ці години Тигран спав у кімнаті, я тепер уже знав майже точно, коли він вийде надвір, і тоді стеріг молодого півня, боявся, що Тигран може покалічити його. Правду сказати, це мені й набридло, а все ж не забував і стеріг. Особливо, коли залишався сам.

Отак було й того дня, серед літа, коли я залишився сам. Ходив по саду, іноді виривав бадилля, півень допомагав мені. Він був такий же ручний, як і наш кіт, від нас не відходив. Ти копнеш землю, а він уже витягає черв'яка. Я й не побачив, як нараз з'явився Тигран. І тут сталося... сталося зовсім не те, чого я чекав і чого боявся. Тигран пригнувся, націлився і кинувся на півня. Я інстинктивно підняв руку, щоб злякати його, та в цю мить з-за мене вискочив півень. На шиї в нього пір'я настовбурчене, крила розкриті — коршуном накинувся він на Тиграна. Тигр наш відскочив, сказати б, ретирувався, а півень — за ним. І Тигран ганебно заховався в кущі.

Гордовитий півень повернувся до мене, обтрушуючи пір'я.

— Та ти ж молодець, — кажу, — просто герой! Стільки тижнів оберігав тебе, а ти, виявляється, можеш мене захистити!

Мабуть, почувши це, з'явився Тигран, і знову, тепер уже по-пластунськи, почав підповзати, а півень тільки побачив — умить на нього. Все! Тепер я спокійний, живіть, зустрічайтеся, боріться, моя справа дивитись: хто — кого.

Справді, так воно й було. Жили весело, щодня зустрічалися, але не часто «боролися», зблизька і здалеку один одного остерігались. Не певен навіть, чи справді Тигран намагався вхопити півня, чи, може, тільки хотів погратися «по-дружньому»,

з кимось же йому треба гратися, він байдикувати не звик, от якби з кимось побешкетувати!

З Кончі-Озерної пізньої осені повернулися ми разом з нашими обома вихованцями в Київ. Котові, хоч навіть і на п'ятому поверсі, жити можна: ходи, розглядай, роби, що хочеш, усе ж якесь дозволля, а що ж робити там, у тій квартирі, півневі? Ми йому, звичайно, теж намагались давати, хоч би для «розминки», простір у коридорі (там скла менше, ніж у кімнатах, а він же вміє, та ще й добре, літати!). А на ніч закривали в ту ж знамениту нашу клітку і залишали на кухні. Коли туди хтось із нас час од часу заходив, разом обов'язково заскакував і Тигран. Нічого на кухні його не цікавило, крім півня. Зразу обома передніми лапами ставав на клітку і намагався крізь пруття вчепити його. Не раз притримував я kota біля клітки, щоб півень «дав йому». Півень справді кілька разів дзьобом добре довбонув по лапах, та Тигран, ніби забувши, за якийсь час усе починав заново.

Однак біда не лише в цьому. Гірше, що півень удосвіта, а то й серед ночі, починав співати. Заку-курікає — всіх нас розбудить. Якби ж тільки нас — навкруг же інші квартири, не всім до душі півнячі нічні концерти. Спробували поставити клітку на балкон — ще гірше, в сусідських квартирах засвічуються вікна. А вдень, при зустрічі, питають: це у вас такий горлатий півень? Не скажеш же — ні, мовчки кивнеш головою. Ну, нічого, скоро Новий рік, усміхаються, холодець готуйте...

Так чи не так, а ще до Нового року залишився з нами жити лише наш Тигран. Тепер він став просто вродливий, по-своєму красунь, густа темно-сіра шерсть аж вилискує. Очі ласкаві, лінькуваті... Та раптом, особливо під вечір, бісики в зіницях заграють. Він підскачить, рвоне кудись, тільки здале-

ку побачиш зелені іскорки то тут, то там. Над очима рудуваті брови, ніс рожево-брунатний завжди вологий. Спати він любив під теплою батареєю на килимку. Мало їв, зате багато спав. Прийдеш, сядеш на стілець, постукаєш рукою по коліні, він розплющить очі, муркне, потягнеться, встане, скікне на коліна, влаштується зручненько, заплющить очі, замурчить і знов задрімає. Доживи тільки до весни, кажемо йому, а там... А вже кінець лютого, недалеко й до весни. От тоді-то й почались комедійні чи драматичні події.

Не дуже часто, але іноді виносили ми Тиграна у двір. Боязко, нерішуче тримався він біля нас, хоч котів чужих і безпритульних у дворі досить: сірі, рябі, руді — знайомся, час уже! А він — невідступно з нами, так і йдемо додому.

Серед ночі одного разу, наприкінці лютого, кіт наш незвичним, «не своїм», можна сказати, голосом занявчав, збудив нас. Просто вимагав, щоб його випустили. І що далі, то голосніше, рішучіше. Лагідно умовляли, заспокоювали. Біля порога ніби затих. А в цей час десь на нижньому поверсі занявчав інший кіт, потім почулося й з двору. Ага, здогадалися ми, почався весняний концерт, гукають нашого. Відчинили двері, і Тигран прожогом кинувся вниз.

Рівно тиждень не бачили ми kota. Не просто не бачили, а не змогли знайти, догукатись, хоч кожного дня вранці і ввечері обходили сусідні двори, будинки, заходили в чужі під'їзди, кликали його, перепитували в інших — ніхто не бачив, не знав. Тигран зник, як під землю запав. Нічого й шукати: Навесні візьмемо іншого, потішаю Оленку, ще кращого.

— Кращого не буде, куди вже... — сумує Оленка.

Вечорами, закінчивши уроки, Оленка щодня ви-

ходила гуляти з товаришками в садок за будинок. Нагулявшись, повертається десь за годинувді. А в той вечір, через кілька хвилин після того, як вона пішла, у двері настійно, нетерпляче задзвонили. Я зразу кинувся: що сталося? Відчинив двері. Проти мене — Оленка з товаришкою, а в руках у неї притулений, як коштовність, сірий Тигран.

— Я його щодня шукала, кликала... вірила, що знайду, — аж захлинається від радості Оленка. — Що я вам казала?

На кухні зразу дали йому молока, ковбаси. У першу чергу він пив молоко. Кіт п'є, а Оленка не може заспокоїтись.

— Бач, пити як хоче. Там води не було, тільки капало з труб. Міг би й загинути від спраги. Знаєте, де я його знайшла? У підвалі нашого будинку. Чую — нявкає. Лець-лець знизу, з-під будинку, чути — так гірко тихенько плаче... Він! Аж серце забилося. Гукнули двірника, попросили відчинити двері в підвал... А там темно, нам страшно... Я тільки почала гукати: «Тигране, Тигране!» — він і притулився до моїх черевиків.

Нагодували. Пішов кіт на своє улюблене місце — килимок під теплою батареєю. Іди, кажемо, відпочивай. А відпочивати йому конче потрібно було: увесь побитий, покалічений, праве вухо вздовж роздерте, одне око «плаче» — суперник кігтями розпанахав. Ніс теж роздертий, правда, вже присох. Галина зеленкою «лікувала» його. Оленка «чистила» гребінцем. А худющий став, брудний і зовсім не блискучий. Наче не той Тигран.

— Виспишся, оклигаєш, — каже Оленка, — спробуємо тебе покупати.

Днів три лежав, відпочивав, набирався сил. Потім знову загуляв. Але в кімнатах, у двір ми його

вже не випускали. Та він і не просив, досить, либонь, нагулявся!

Навесні забрали його в Кончу-Озерну. Став знову міцний, веселий, такий же, як і був, красень. А восени почалися котячі весілля, він у битві з іншими котами отам і щез.

Довго ми чекали його, шукали, гукали понад дворами, лісом, але не догукались...

Тимур

Без kota ми тепер просто не уявляли свого життя в Кончі-Озерній. Другого нашого kota Оленка найменувала Тимуром. Він чимсь нагадував Тиграна (ми намагались шукати подібного), але був рудіший, кудлатіший, схожий на сибірських котів. Характер же — зовсім протилежний.

Тигран завжди був схильний до захоплень, шукав і знаходив собі роботу. Недовго (надовше у нього не вистачало терпцю) спостерігав. Якщо хотів упіймати горобця чи метелика, то чекав з нетерпінням, запалом, аж шкура на спині іноді тремтіла, тому нерідко передчасно кидався і — марно.

Тимур, сказати б, філософічний. Незалежно вівся і надворі, і в хаті, ніби розумів своє гордовите становище. Гукнеш його — ім'я своє добре знав, — не поспішаючи, якось байдуже подивиться і може не підійти: у тебе ж, мовляв, нічого в руках нема, — замружить очі і тут же ляже дрімати. А все-таки мене він любив. Ще б пак! Я ж його випросив у нашого кончівського поета.

— Може, Андрію, віддаси нам цього тигра? — показав я на захарчоване кошеня. Я знав, що він байдужий до тварин і птахів, любив сам себе, та й то, як кажуть, раз на рік.

— Забери, забери,— швидко і навіть радісно сказав ліричний поет.

Приніс я кошеня додому, почав годувати. Найчастіше — улюбленою для котів свіжою рибою. І скоро кошеня перетворилося в гордовитого кота — Тимура. Так усе літо дружно й жили.

Той рік залишився я жити в Кончі-Озерній на зиму. Іноді ходив ловити рибу. Втоmlений, бувало, прийдеш додому, приляжеш на канапі, Тимур скікне до мене, влаштується обов'язково у мене на животі, закриє очі і блаженно замуркає. І йому тепло, і мені. Мені особливо після зимової ловлі. Хоч він взагалі не дуже любив, щоб його брали на руки або пестили, — був трохи відлюдкуватий.

Узимку прибув мій друг-рибалка. У січні дні короткі, тому він приїхав на ніч, щоб уранці піти на озера чи Дніпро. Увечері там же на канапі, де ми з Тимуром частенько відпочивали, друг розкрив рюкзак, повитягував всіляке своє рибальське причандалля й почав начіплювати на волосінь гачки, мормишки, тягарці. Підготовлене клав на газету, щоб видно було та щоб не погубити. Чайник на кухні сичить, я готую вечерю на столі, час од часу поглядаю на друга і на Тимура: кіт дуже пильно, захоплено стежить за риболовтом, за рухами його рук.

— Ці мормишки,— розповідає рибалка,— я в Москві по карбованцю брав на товчку. Парочку ще й срібних купив. У Москві все для риболовлі є, правда, дорого. На товчку — окремий рибальський ринок.

Він обережно поклав на газету нову блискучу срібну мормишку. Важкий тягарець ковзнув разом з волосінню додолу. Вмить Тимур кинувся, ухопив мормишку в рот, тягарець застукав по підлозі. Двома руками схопив я Тимура, узяв за тягарець, він

рвонувся, поводок не витримав, я кинув поводок з тягарцем, лівою рукою притримав kota, хотів витягти мормишку у нього з рота, а він міцний, дужий — мою руку до крові вкусив раз, удруге, я кинув його. Винувато, розгублено переглянулися ми з рибалкою.

— Пропаде, — зітхнув я.

— Це я винен...

— Він теж.

А Тимур заховався під канапою. Помовчали.

— Будемо вечеряти.

Даремні були наші страхи! Другого дня Тимур, як і раніше, їв, спав, дрімав. Надвечір принесли ми йому колючих йоржиків, він смачно схрумкав їх, запив молоком, лапкою вмився, задоволено влаштувався на звичне своє місце на канапі й ліниво замуркотів...

Того року в січні морози укріпились понад двадцять градусів і трималися тижнями. Ночі безвітряні, холодні, колючі зорі. Удень імлісто, з памороззю, своєрідний сухий зимовий туман. Серед дня іноді виглядало сонце, приємно можна походити, подихати. Жаль, що Тимур у ці години любить спати. Зате ввечері — тільки почує брязкіт тарілок на кухні — вже тут. Він чудово знав, що для нього там підготована пожива.

Виходимо на вулицю. Мороз kota не лякає. Кожух у нього густий, теплий. Темно-сірий на спині, рудуватий на животі, чорні смуги на боках і хвості — просто маленький тигр. А на лобі ознака — чітка чорна літера М.

Разом ходили ми вузькими прокиданими в снігу стежками. Мені він навіть заважав, усе між ногами проскакував. Сніг навкруги чистий, іскристий, музично рипає, по-своєму співає. Якщо я піду вулицею далеко, Тимур, правда, неохоче, повернеться

назад, до себе в сад — він побоювався «незнайомих» чужих собак — і чекатиме, аж поки я повернуся.

Одного разу, притемком, вийшли ми гуляти. Зустріли інших сусідів. Я пішов з ними, кіт завбачливо повернувся. Довго ми ходили, розмовляли, всі померзли й нарешті розійшлись.

Ідучи додому, я оглянув огорожу: там мав би сидіти мій кіт. Гукнув його — Тимур не з'явився. Дивно. Завжди він чекав мене на паркані — тут поблизу ліхтаря все на вулиці видно і пес не дістане. Іду, погукую, дійшов до будинку, зупинився, ніби почув котячий голос. Подивився навкруги — нікого нема. Замерзне, скрушно сам собі думаю, мороз міцний, ніч довга, а він звик спати в теплі. Оглядаю, чи нема на снігу його сліду. Поруч з протоптаними стежками побачив свіжі собачі й котячі сліди. Ще гукнув. Десь наді мною, нагорі, відповів кіт. Тимур, радісно подумав. Глянув на сосни вгору — у нас проти ганку дві старі дуплясті сосни — і там на сосновій гілці побачив свого Тимура. Кігтями вчепився кіт на висоті не нижче п'яти метрів на довгій вузькій гілці так, що ні туди, ні сюди. Видно, страх загнав його на дерево.

Гілка, за яку вчепився Тимур, єдина знизу на сосні. Інші значно вище. Рухатися тут йому незручно, майже неможливо, мусить сидіти, мерзнути. Міг би, звичайно, на якісь півметра-метр перескочити на стовбур, але боїться, щоб не впасти, — інстинкт не дозволяє.

Що ж буде далі? Хоч як я гукав, просив його перескочити, спуститися, називав боягузом — він спробує по гілці добратися до сосни, ніби животом повзе, і — назад. Боїться.

«Лихий з тобою, — подумав я. — По-справжньому змерзнеш, захочеш їсти — знайдеш вихід».

Я пішов додому, ліг у ліжко.

І все ж довго не міг заснути. Читав, думав... про Тимура. Ще раз, уже о першій ночі, встав, одягнувся, вийшов. Мороз став ще більший, зійшов щербатий місяць. А кіт на місці. При місяці на високій сосновій гілці він як примара. Побачив мене, подав голос.

Тимурку, злазь. Та сміливіше! Він перемінить лапку, присяде на гілці, а добратися до товстого стовбура не сміє — високо, страшно. От тобі й гордовитий сміливець!

Мороз потріскує. Холодно. Якось сумно серед ночі самому в лісі. Я повернувся в теплу хату, укrywся й заснув.

Прокинувся пізно, світило сонце. Вийшов на мороз — кіт на місці. От біда. Як же б тебе нагодувати? Я подзвонив додому в Київ, розповів цю історію своїм. Вони побідкалися і посміялися: бідний, мовляв, Тимурко. Ну, та злізе ж нарешті! Але...

Знову надходить вечір. Кіт від паморозі — зовсім сивий. Одну лапку гріє під животом, трьома тримається за гілку, і так по черзі.

Я знайшов довгу, метрів на шість-сім, теж соснову, жердину, прикрутив зверху міцну дротяну рогатку, щоб зручніше впоперек націлити на kota і вмить збити його, як грушу з гілки. Наперед спробував — до потрібної висоти досягає. Але провести цю операцію не посмів: уже звечоріло, я сам можу шкоди йому завдати, все-таки потрібна допомога... Що кіт уб'ється, я не боявся. Мав досвід. До війни жив я в Харкові. А в моєї сусідки був кіт з приємною назвою — Хвіст. Цей Хвіст улітку любив спати на балконі в ящику. Одного разу дужий вітер скинув ящик разом із землею і сонним Хвостом з четвертого поверху на асфальт. «Ваш

Хвіст убився!» — знизу гукали нам. Побігли, принесли його. Три дні полежав, а на четвертий устав, почав ходити, їсти, тільки трошки кульгав. А тут же кіт сидить удвічі нижче, та й сніг глибокий. Ще раз подзвонив увечері, сказав, що Тимур «застрайкував», досі на гілці.

— Завтра приїду, — каже Галина, — хоч подивлюсь, якщо витримає.

Минула друга довга ніч. Я ще більше хвилювався. Мороз тріщить. День короткий, Галини нема. Нервую. Уже надвечір стою із жердиною на стежці. Чекаю. Нарешті рипнула хвіртка. Галина «порозмовляла» з Тимуром, віднесла сумку в хату.

— Я готова.

Ми підійшли до сосни. І я вмить міцно стукнув kota. Він тільки кавкнув і... зник. Ні на гілці, ні на землі. Галина кинулась у сніг, витягла його й понесла в кімнату.

Під теплою плитою години три кіт грівся і спав. Все для нього було наготовано, і коли він встав — зразу почав пити молоко, а потім їсти, їсти, їсти...

І знову заліг на цілу ніч.

Кіт є кіт. Ні разу навіть не чхнув.

Жив Тимур, як і раніше, незалежно. Може, навіть став ще більш самозакоханий, похмурий, байдужий до всіх. А восени так, як і легковажний веселий попередній наш Тигран, зник. Зник разом із своєю срібною мормишкою...

Тимошко

Третього нашого kota, Тимошка, подарувала Оленці шкільна товаришка, та ще й з приданим — маленькою подушечкою. Такий він маленький був,

що ми його, як у колиці, в сумці на тій же подушечці в травні привезли в Кончу-Озерну. Признатися, мені він не сподобався. Ну, та коли вже принесли...

Кіт був такий захарчований, такий худенький, сказати б, бідненький, висушений, що ми аж дивувались: як він вижив? За тиждень-два Тимошко став справним малим котиком. Не дуже виріс, зате погарнішав, повеселішав.

Коти в нас були: Тигран — веселий, грайливий, Тимур — похмурий, відлюдний, а цей, Тимошко, — веселий та ще й «верхолаз». У кімнаті, бувало, зачепиться за скатертину на столі і гойдається або по скатертині видряпається на стіл. Взагалі був невтомний. У саду жодного дерева не проминув, видереться на самісінький вершечок, по тонісіньких гілках лізе, побачивши на дереві горобця.

Згодом, улітку вже, до нашого саду прибилась приручена молода сорока. Тимошко зразу почав полювати на неї. Вона ж наче навмисне дратувала його: сяде на вишню, він за нею, вона перелетить близьенько на бузок, кіт теж туди, вона — на інший куш поруч. Просто загнала бідного кота, довелося нам втрутитися, щоб дати Тимошкові відпочити.

І раптом на боці в нього побачили ми якийсь пухир. Мабуть, наштрикнувся десь на сучок. Згодом пухир той побільшав. Тимошко явно занедужав. Шкода було на нього дивитись: не підскакував до нас, як раніше, не лазив на дерева, майже не їв, зрідка пив молоко, часто ховався в кущі, в траву. Здавалося, ніби ховався від нас. Доводилось іноді його шукати. А знайдеш — він обов'язково гріється на гарячому піску або на траві, пекучим сонцем вигріває свій бік з пухирем.

Та він же лікується! — здогадалися ми. Справді, так і було. Які і всі коти, він знаходив на лузі,

в городі потрібне йому «лікувальне зілля». Ми з цікавістю спостерігали, як Тимошко скусував зубами те зілля і їв. Найбільше ж грів на сонці свою болячку. Вигріє добре і там же лежачи починає зализувати пухир. І так щодня.

Кіт вижив. Сам себевилікував. «Зализав» свою хворобу. За місяць на боці лише й видно було червонувату «лисинку». А ще за якийсь час і лисинка заросла шерстю.

Тимошко їв, ріс, став міцним котом. Спокійним, ласкавим і допитливим. Коти, як відомо, не те що не люблять, а просто бояться «великої води». Тимошко ж був не з таких. Бувало, поливаємо сад, він стане в лунку, куди лється вода з шланга, і дивиться, спостерігає, аж поки сам усіма чотирма лапами опиниться в ній. Тоді підніме лапку, обтрусить, а сухого місця, куди поставити, вже нема, і він граціозно вистрибне з лунки.

Якось зацікавило його, як з крана капала вода у ванну. Він довго слідкував за краплями, потім плігнув на ванну і обережно пішов до крана (ми часто тримали у ванні чисту воду про запас). Тимошко підійшов до крана й лапкою почав ловити краплі, ванна слизька, він не втримався і шубовснув у воду.

Побачили б ви, як він злякався, як «застогнав», наковтався води. Догрався, кажу, так і думав, що з тобою це трапиться, узяв його вперек, витяг і виніс на вулицю.

Самотності Тимошко не любив. Йому потрібно було чути наші голоси або ходу, стукіт, тоді він спокійно спав. А вийдеш із хати надвір, почнеш щось робити, він теж з'явиться і ляже дрімати поруч. І спав він не тоді, коли Тимур. Той міг спати увесь день. А Тимошко здебільшого вдень гуляв, шукав поживу. В цьому він був схожий на

Тиграна — такий же завзятий мисливець. Якось увечері зустрів на стежці Тимошку зі «здобиччю». Я звернув увагу, що він лапкою підкидає щось кругле. Нахилився, а на землі лежить надута жабка-ропуха. А щоб ти... і не соромно, кажу, знайшов з ким гратися. Забрав я ропуху, відніс на город, почекав, поки жаба сховалась у вологу землю, а кіт-мисливець усе нюхав на стежці, на траві в саду.

— Шукай, шукай, — кажу, — може, щось путніше знайдеш.

І справді, після нічної ловитви не раз він приносив то землерийку, то лісову мишу, клав біля ганку, ніби показував нам — дивіться, мовляв, який я мисливець!

Справжню здобич серед дня він приніс до мене в сад, де я працював, — великого щура, та ще й живого. Кіт тримав щура за карк, при мені (певно, щоб і я побачив!) на цегляній твердій стежці прибав і покинув. Їсти не схотів, сів відпочивати.

Несподівано приїхав мій брат Михайло. Нам усім приємно й весело. Дві доби прожили ми тут, дещо робили, більше відпочивали, розмовляли. Я розповів про успіхи kota. Михайло каже:

— Точнісінько такий сірий, тигристий, був колись у нас у селі, де ми вчителювали. Щури ночами нам спати не давали. Приніс такого котика, він підріс і почав колошкати щурів. До осені очистив хату. Це, мабуть, з таких котів. Бережи його.

Третього дня ми готувалися їхати до Києва. Якось не хотілось мені покидати Кончу, осінь — улюблена моя пора, я від лугів, лісів не дуже охоче в такий час виїздив. А тут іще Тимошко. Він так звик до мене. Я вивів з гаража машину, неуважно почав укладати сумки, книжки, а думав про інше. Ну, та нічого, — завтра-післязавтра повернуся. Дверці машини, де я сідаю за руль, відчи-

нені. Я забрав з хати плащ і ще дещо, Михайло теж зі мною. Замикаємо дім, підходимо до машини... А в машині на задньому сидінні сидить Тимошко. Ніби відчув, а може, по-своєму зрозумів, що ми хочемо їхати.

— Ти бачиш?

Михайло хитає головою.

— Кмітливий кіт, усе розуміє.

— Виходь, Тимошку, не сумуй. Я скоро повернуся.— Я відчинив проти нього дверці, але він не схотів виходити. Я ласкаво взяв його, погладив і пустив. Ми швидко поїхали.

Якби ж я був знав, то забрав би тебе в Київ, а тоді ми знову приїхали б разом, і ти жив би, жив...

Я поспішав. Провівши брата, другого дня надвечір повернувся в Кончу-Озерну. Ще з машини почав гукати кота. Тимошко не відповів.

Усе зробивши, пішов я садом, лугом, за вулицю в ліс — усюди голосно кликав Тимошка. Ні сліду, ні звуку.

Наступного дня з одним художником ми поїхали в Київ. Зразу повернувши на шосе, я піддав газу. І раптом на асфальті побачив убитого кота. Гальма заскреготали.

— Що сталося?

— Кіт... — Я вискочив з машини.

Це вже не кіт, а пририта шкурка. Але шкурка ціла й чиста, навіть увесь довгий «тигровий» хвіст цілісінький. Він. Мій Тимошко...

Поніс у ліс, прикрив шиголлям, мовчки сів на сидіння, мовчки поїхали.

Того ж дня надвечір повернувся. Тимошка там же в лісі проти шосе закопав і шиголлям закрив.

Мені стало ясно: він бачив, куди ми поїхали, і навпростець через лісок вискочив на шосе, туди, за нами... І чиясь машина обірвала йому життя...

Побували в нас коти і четвертий, і п'ятий... Усі вони, на жаль, тут, у Кончі-Озерній, не довговічні. Зараз у нас — Мартин. Майже копія Тимура. Такий же кудлатий, рудуватий і, головне, такий же або ще більший ледар. Любить спати, лежачи горілиць на килимку, всі чотири лапи задерев'яніли, розкидає на всі боки — душно йому — і спить собі та спить.

— Мартине, — скажеш котові.

Він піднімає голову і обов'язково відповість: мр-ру.

Я розповів про трьох перших. Вони цікавіші за інших. Інші теж чимось подібні до тих трьох — всі вони у нас сірі, «тигристи», рудіші або чорніші, але всі одномасті.

Якщо у вас є кіт чи кілька, раджу не тільки годувати та пестити їх, а навчитися й спостерігати. У звірів завжди є щось цікаве й повчальне.

Січень, 1975
Конча-Озерна

СТРОКАТИЙ ДЯТЕЛ

Він так захопився своєю роботою — звичайною сосною шишкою, — що не звернув уваги, як я підійшов до нього майже впритул. А працював, стукав, мовби молотком, певно, зранку снідати хотілося. Кузню ж вибрав собі на самому вершечку електричного стовпа в нас у садку, хоч поряд чимало високих струнких сосен. На стовпі розколота широка й довга щілина, саме щоб укласти в неї шишку. Строкач стукне — і відлуння приблизно таке, як ото стукає у нас сусіда з своїми

синами у доміно, тільки краще, мелодійніше. Тому згадую про доміно, бо проти вибраного строкатим стовпа з другого боку — сусідська альтанка, де часто «забивають козла», а в суботу й неділю — майже цілий день.

Одійшов, обережно переніс у затінок нашу фарбовану зелену лаву, влаштувався, почав спостерігати за діяльністю строкатого.

З перервами бив, стукав, вибирав соснове насіння. Оглянеться, подивиться в один бік, в інший — чи ніхто, мовляв, не заважає — і знову б'є. Потім витяг із розколини розбиту шишку, скинув тут же на землю, перелетів на сосну, довгенько вибирав нову, а вибравши, з шишкою в дзьобі сів на той же електричний стовп, на те саме місце, уткнув шишку в щілину, перевірів, чи міцно тримається, і знову почав стукати.

Дятел — справжній строкатий! З боків — чорний, з білими плямами. На потилиці — червона шапочка. Міцно тримається гострими кігтями, підпирається хвостом. Хвіст чорний, а підхвістя червоне. Очевидно, коли літає, так щоб інші дятли здалеку бачили. Стукне — теж здалеку чути. Як тільки голова його не стомлюється, не болить, адже увесь час стукає, б'є, молотить!

Тепер я вже кожного ранку не забуваю глянути на строкатого: прилетів? Працює? Почую, здалеку обережно обійду, — місце своє і в мене є, — улаштуюсь, подивлюсь-послухаю, яку новину він покаже, чи знову шишку розбиває, чи, може, якогось шашелюка, хробака, комаху вибиває-витягує із стовпа чи дерева. Та йому, судячи з усього, сподобалось пахуче, смачне шишкове насіння. За цей тиждень біля стовпа на землі лежало розбитих шишок не менше сотні, ціла, можна сказати, купа, а він же щоранку підкладає нові й нові пор-

ції. Удень, увечері я його тут майже не бачу. Обідає і вечеряє, здогадуюсь, десь в інших місцях, знаходить і їсть іншу страву. А все ж слідкую, дивлюсь-дослухаюсь.

Малим я теж любив спостерігати все живе: золотистих маленьких бджіл, чорних, з жовтою крайкою на черевці шершнів, блискучих зелених майків, і вже зовсім товстих, волохатих з прозорими металевими синіми крильцями джмелів, і різноколірних метеликів. Ловив їх. Не раз вони мене кусали, жалили. Птахів же, тварин — і диких і свійських — любив завжди. Люблю все життя.

Пастухами, хлопчиками, на конях ми їздили в ліс на нічліг. На полі, в лісі допитливо шукали гнізда птахів, яєчка. Нас цікавило, в яких птахів які яєчка — білі, голубі, строкаті? Багато чого ми й знали. Часто приносили додому то молодих птахів, то білок.

Дивлюсь на строкатого, усміхаюсь, заплющую очі...

Затихло все. Не чую знайомого стукання, не бачу світлого дня, чую таємничий шум лісу, шелест листя, шугання вітру. Я знову повертаюся в дитинство...

...Спутані коні розбрелися по гаю, жадібно поскубують траву, часом пофоркують. Сонце ось-ось заховається за ліс. Поспіхом збираємо дрова, приносимо на те місце, де будемо ночувати. Старші пастухи допомагають — складають гілки, ломаччя, суччя вище й вище. Смеркне — запалять вогнище. Завжди з радістю, як свята, чекав цієї миті: коли зметнуться язики полум'я, іскри — прямо у ніч! Навкруг просторої галяви — сосни, осики, дуби, кущі крушини, папороть. Таке прегарне місце вибрав Миколай. Він старший од мене, але не

з тих, що люблять тільки наказувати. Ми дружимо, я його слухаюсь, а він мене.

Кидаю важкий оберемок дров. Збираюсь іти знову, щоб зібрати і ще принести новий про запас. Коли чую — свиснув Миколай. Оглянувся — він сидить під дубом, кличе мене рукою. «Дятел», — показує на стару осику. Присмерк у гаю, але ще видно. Тихо присів, чекаю. Сосни шумлять. На осиках — гілки високо. Знизу стовбури голі, без суччя, тільки вгорі якось злякано лопотять-шепотять листям. Ніякого дятла не помітив. Побачив на старій порепаній осичині кругле, свіже дятлове дупло. Трохи вище ще одне. Але всі високо.

— З якого вилетів?

— Не побачив. Не вилетів, а влетів. Він тут.

Темніє.

Вогнище тріщить, високе полум'я живими язиками аж кипить, дрова стріляють, іскри летять у всі боки. Хлопці підсмажують на ловцях сало. Навкруг багаття усі вечеряють. Від червоного жару шкварчить сало, пахучий жир капає на вогонь. Окраєць хліба підставляєш під жир. Накапає, аж почорніє окраєць, зразу ж їси. Дехто вечеряє хлібом з молоком або печеною картоплею, хто що має...

Ми з Миколаєм готуємо собі ночівлю: на вологу землю настеляємо ліщинного, вільхового листя, сухої трави, папороття, щоб тепло й не мультко було спати, мовчки пораємось, кожен своє думає.

— Я придумав! — несподівано таємниче каже Миколай і усміхається.

Запитально дивлюсь на нього.

— Я його впіймаю! — показує вгору на осику. (Он про що він думає!) — Долізу туди, халявою закрию дупло, — поплескав долонею по чоботу, —

стукну по осичині, а він з ляку вилетить і — туди ж, у халяву. Здорово?! — І сміється.

Химерний цей мій друг Миколай. Трохи поміркувавши, він уже не сміється.

— Слизьке, правда, оце дерево, без сучків, ні за що вчепитися, — хитає головою, — але долізу.

І я похитав головою: не певен усе-таки, що з того вийде.

Миколай відійшов, знайшов трухлявий пень, сів.

Хлопці не звертають на нас уваги, всі повечеряли, жартують, регочуть.

Миколай стягає чоботи.

— А навіщо тобі дятел?

Миколай довго дивиться на мене, розмірковує.

— Гм... Упіймаю, додому принесу. Годуватиму в хаті. Краси-и-вий!

— Хіба дятли в хаті живуть? Може, в них зараз малі дятлята? Літо ж!

Миколай знову думає. Може, й справді так?

— Еге! В них улітку, як у всіх, завжди пара. Малих годуватиме інший... Хоч у руках потримую. Роздивлюся, поважу в долоні... А тоді вже й випущу.

Влаштовуються пастухи спати. Ближче до вогнища розкладають на траві свої сіряки. Миколай ступає до дуплястої осики. У нього в руці чобіт. Настирливий він, упертий, а все ж я йду слідом за ним: цікаво! Миколай перестрибує шишки, гілки, тихенько чортихається — іде ж босий. А мені, як це не дивно, страшно: раптом наступить на змію. Та й там, у дуплі, наскочить не на дятла, а на щось гірше: кажана, гадюку — я від старших не раз різні страхи чував.

Настрополив сам себе так, що нічого не чую, не бачу, окрім Миколая. А він з трудом, з перервами вже лізе вгору по осичині. Тільки б утримався, не

впав, не покалічився: Так довго, так довго добирається, я аж лоба втер.

Нарешті добрався до нижнього дупла. Пальцями правої руки вчепився за край дупла, відпочиває.

Знизу гукаю:

— Спускайся! Ну його... того дятла.

Наче й не чує. Знову почав дертися вгору, до вищого дупла. Чого йому саме туди потрібно? А в зубах — чобіт.

Доліз. Ногою намацав нижнє дупло, великий палець встромив туди, лівою рукою обняв осіку і почав піднімати чобіт, щоб закрити халявою верхнє дупло. Ага, він вирішив, що дятел там, вище. Та й не зручно ж йому на тій висоті свою роботу провадити! Мені, хоч і не чітко, а все видно — багаття близько, вогонь горить.

Ураз несамовито скрикнув — і згори вниз, на куці, з хрускотом, шелестом шугонув мій друг. Аж застогнало по землі. Я кинувся до нього — ні руху, ні звуку. «Убився», — промайнуло в голові. Перевернув його, а він такий преважкий, наче з глини, трусив, штовхав його, щось говорив. Він застогнав, зітхнув.

— Дух забило...

Не так почув, як здогадався з його хрипу.

— Дихай, дихай, — кажу, — глибше дихай.

Підбігли інші пастухи.

Нарешті він заговорив. Тут і я зітхнув.

Від багаття блимає вогонь. Миколай підвівся, подивився на всіх. І раптом якось неприродно, гучно зареготав.

— Він мене дзьобом... під великий палець ноги як стукне! — Торкнув рукою палець. — Аж кров...

Засміялися й інші. Я не сміявся. Я таки помітив отоді, коли падав-летів униз мій друг, як від

осикового дупла тінню промайнув птах і зник у темряві.

— Дурний же я, дурний. Чого я злякався? Упіймав би...

— І правда...

— Що — правда? Що — правда? — закричав він на мене. — Що злякався?

— Ти ж сам сказав.

— Іди ти... знаєш куди?.. Ніч не спатиму, а його, клятого, впіймаю.

Я пішов до багаття.

Ніч заколисала всіх. Тільки сова то з одного боку, то з іншого пугукала. Закутавшись у сіряк, я швидко й міцно заснув. Навіть сні не підступали до мене. Миколай теж, здається, заспокоївшись, так само спав.

А дятел? Не знаю, де він тієї ночі спочивав, а зранку я кілька разів бачив його. Справді гарний. Приносив щось у дзьобі, влітав і вилітав з того самого осикового дупла, звідкіля шугонув униз на землю Миколай.

Разом усі ми, пастухи, повели коней до села...

...Віддалік неголосно, мелодійно стукнув строкач. Я вже дивився на нього, підходив туди, до знайомого електричного стовпа. Дятел викинув шишку, весело цокнув, махнув крилами, полетів собі в ліс, у сосни.

До неділі розважав мене. Іноді підходив я до нього зовсім близько, він погляне на мене — і береться за своє.

Я почав був з ним розмовляти, віддалік кажу і підступаю ближче, ближче. Ну, не боїшся? Як же тебе навчити їжу брати в призначеному місці? Він слухає, навіть шишку не б'є. Ну, ну, не заважатиму, снідай, снідай — і відступаю.

Снідає він довго — годину, а то й дві. Взагалі увесь день щось шукає, знаходить. Невтомна в нього робота! У неділю теж на стовпі працював, а я в затінку, із свого спостережного пункту на зеленій лаві, милувався.

За електричним стовпом із густого листя альтанки бачу: в'ється синій димок. І тут же чую — тягне тютюном. Ага, збираються «молотники-козлятники», вже задиміли! Ну, строкатий, нам з тобою спокою не дадуть. Бережися!

І враз, наче по сигналу — трах, трах! Почалося, махнув я рукою. І в цю мить строкач злякано притих, припинив стукати, насторожено слухає.

Знову — трах, трах! Ну й доміно ж принесли! Ніби залізне! Трахне — аж дзвенить-лящить, як ото молотом по ковадлу — хоч вуха затуляй. Та ще й тютюновий ядучий дим...

Строкатий метнувся вбік, кілька разів цокнув і зник.

Все. Другого дня на електричний стовп він не сів. Я аж зітхнув.

І все ж за кілька днів уже з луку почув знайомий стукіт. Правда, глухіший, не мелодійний. Вийшов на балкон, дослухався і по стуканню забачив строкатого на великій сосні. Саме там, де я шпаківню прибив. Отож він і стукав-бив мою шпаківню. Я взяв бінокль — стежу. Ясно, десь там, у шпаківні, нанюхав шашеля чи хробака — здобуває собі смачну їжу. Хробака-то він здобуде, а шпаківню вже зараз зіпсував. Доведеться нову майструвати, лізти прибивати. Ну, та це навесні.

Я його не турбував.

*Січень, 1974
Київ*

РЕМЕЗИНЕ ГНІЗДО

О ремезе, ремезочку,
не клади гнізда
у вершині Дніпра.

П. П. Чубинський

Останні роки майже не бачу у Кончі-Озерній гніздечка ремеза. Надто багато людей буває з ранку до вечора на просторах наших лугов. Навкруг озер під вербами, осокорами, лозовими кущами рибалки крутять спінінги, закидають вудки. Починається весна, починається рибальське полювання. Та не це головне. Спадає весняна повідь, просихають луги, починають прибувати відпочивальники — на природу! Тим паче, в багатьох свої машини, мотоцикли, мопеди. Цілими компаніями, навіть автобусами, прибувають. Риби наловлять небагато, а бензином насмердять надовго. І радіо без кінця кричить. Про птахів більшість із них давно вже забула, якщо взагалі знала, радіо все заміняє: торохтить, дзвенить, шипить.

Деякі — з вудками, інші загорають, грають у м'яча, купаються. А ввімкнені транзистори самі собі кричать.

Одне слово — відпочивають.

Це найбільше в суботу й неділю, тоді людей і машин густіше. А в будень тут, на лугах, інша йде робота. Працюють інженери, виконроби, техніки, робітники, водії ведуть важкі МАЗи з камінням, залізом, цементом, щебенем — дамбою, залізобетонном перекривають чи відокремлюють від Дніпра до магістральної дороги в лісі оці луги з озерами. Там же, на дамбі, споруджують водогін, в інших місцях роблять окремі містки, місточки, нові дороги, перетворюють на окремий острів оцю Кончу. Отак з весни до пізньої осені.

Де вже тут зможе втриматись така тендітна синичка, як, скажімо, ремез! Де він знайде місце для влаштування свого гнізда!

Здавна я знав: цей маленький, менший за горобця, сірувато-рудуватий зверху, з білим на голівці і з чорною смужкою біля очей пташок любить жити подалі від людей. Гніздечко своє майструє тільки біля води. Не покидає дерева, кущів з болотами-озерами. З весни до осені там живе, аби не полохали. Там годує своїх малих пташенят.

Та перед тим, як годувати малечу, треба в першу чергу змайструвати гніздо.

Той, хто захоплений птахами, знає, за що й кого з них найбільше люблять. Солов'я, наприклад, жайворонка, зяблика — за їхні співи. Інших — щигля, снігура, синицю, особливо велику, лазорівку, чубату, довгохвосту, гаїчку, і таких, як зорянка, горихвістка — здебільшого за красу. А дятлів, у наших лісах і перелісках найчастіше строкатих — великого, малого, навіть трипалого, рідше жовтого, чорного, якого ще звать жовною, — всіх їх люблять не лише за красу, а передусім за користь, за невтомну щоденну працьовитість. Ці трудівники очищають ліси, луки, садки від шкідників. Ворон, сорок, сойок — то вже не просто любов, у декого й навпаки — за характер, хитрість і розум. А взагалі — їх усіх варто любити. Я лише про деяких птахів згадав, а у них в усіх, згаданих і не згаданих, є своєрідні характери, краса.

А ремез? У нього ні особливого співу, ні яскравої краси. Не співучий він, голосок у нього сумнуватий, особливо, коли його турбують, тоненько пошвистує — цікає. А його люблять. Люблять за... гніздо. За неповторну майстерність. Дивовижна птаха! Саме й люблять за це, навіть намагаються знайти, подивитися на його гніздо. У нас на Україні

жодного птаха нема з таким чудовим кубельцем, такою, сказати б, господою, як у нього. Гарно роблять свої гнізда довгохвоста синиця, іволга, ну, й ластівки, зокрема міська, але то вже інша здібність. З іншого матеріалу. А ремез хоч і довго, зате майстерно увіншує свою «квартиру».

Певно, не всі знають, не всі бачили, яке в нього гніздечко, а тим більше рідко хто спостерігав, як і з якого матеріалу закладає, в'яже, закручує він свою господу. Навмисне кажу — господу. Воістину з такою здібністю, дивовижністю господарює тільки ремез. Це його тисячолітня, а може, й мільйонолітня природна здібність.

Білий осокоровий пух іще не літав. Початок травня. Сонячно, тепло. Серед дня з вудкою вийшов до найближчого Довгого озера, щоб упіймати кілька рибок для нашого малого котика. Ловилися маленькі окунці, я переходив з одного місця на інше. Весняна вода ще не ввійшла в береги, ніжно-рожевувате латаття недавно повиходило з води, голубе озеро під вітерцем легенько хвилювалося.

Припекло. Зайшов у тінь. Зліва лоза, унизу — трава, латаття, трохи ззаду за мною велика розкішна розсохувата верба з довгим срібним вузьким листям. Далі за нею ще кілька таких же високих верб, але менших. Закинув вудку, чекаю.

Цс-с-ик... цс-с-ик... Саме отак тоненько, але настирливо, сумнувато час від часу посвистувала птаха. Прислухався: я йому заважаю, отже, в нього тут близько гніздо.

Поклав вудку. Озирнувся. В лозі нічого не спостеріг. Уважно з низу до верху почав оглядати найближчу велику розсохувату вербу. І там же, майже проти мене, серед довгих тоненьких гілок побачив гніздо. Вітер легенько гойдав гілки з реме-

зиним ще не закінченим гніздом. Підійшов ближче: хай уже поцикає птаха, а я таки подивлюся.

Гніздечко знизу більше як на половину заткане, тільки верхня частина ще не закінчена, відкрита: не вистачало повної рукавички з вузьким пальцем для вихідного отвору.

Одійшов, присів на траву за іншими вербами.

Згодом ремези почали працювати — шити своє гніздо. Вони справді шили. Довгим конопляним прядивом «пряли», прикріплювали, прикручували до гілки свій кошик — де вони тільки їх, оті коноплі, знайшли! Після конопель приносили інше прядиво. Дзьобом витягали з ще не розпукнутих зелених осокорових бурульок білий пух і старанно улаштовували навкруг гнізда, прикріпляючи його тоненькими коноплями. Гніздечко поволі росло, ставало все більше схожим на рукавичку. Довго це робиться, зате рукавичка, особливо всередині, чиста, тепла, простора для малих пташенят. І зверху теж — міцно, гарно, чепурно — любо глянути. Тільки вітер погойдує, колисає гніздо.

Понад тиждень майже щодня через мілкий вузенький струмочок зранку, іноді вдень, а то й під вечір приходив я до Довгого озера, спостерігав. А щиро сказати — стеріг, боявся, що хтось прийде, сполохає пташок, знайде кубельце, зіпсує, а то й забере. Ремези ж свою господу закінчували. Кожного дня невтомно все краще, гарніше закруглювали.

Струмочок уже висох. Частіше почали приїжджати люди. Рибалки, ті завжди перебували, але вони невтомно закидають вудки у воду; вгору, навкруг не дивляться, тим більше на осокори, верби — що їм до них! Я майже був певен, що вони не знайдуть ремезине гніздо. Та щодня почали їздити, ходити відпочивальники. Їх я й побоюався.

Турбувало мене й те, що надто низько влаштували своє кубельце мої ремези, метрів два з половиною — три, не вище, від землі, так легко побачити, і з цікавості чи захоплення хлопчачи чи просто перехожі зломлять разом з гілками, адже таке гніздечко не кожен бачив.

Дні йдуть. Ремезине гніздечко на місці. Врешті я повірив: стільки часу витримали, тож вигодують своїх майбутніх нащадків! А вони вже насиджували отам, у рукавичці, маленькі яєчка. Червень гарячий. Як їм проти сонця сидіти в теплій повстяній кожушині!

Буває, прийду зранку, тихенько вудкою стукну по кубельцю, і з вузького рукавиччиного пальця вигляне ремез. Спочатку голівка, потім половина, злякано оглянеться навкруг, побачить мене і вмить полетить убік на вербу або в кущі. Довго чекати не варто, вони обоє десь поруч, з гущини бачать і починають цикати, ніби плакати. А мені б тільки довідатись, що вони живі-здорові, очікують малих. І я теж мерщій відходив.

Того дня зранку надто припекло, і я, щоб не ходити вдень по жарі, взяв вудку, вирішив відвідати своїх птахів. Ще не дійшовши до улюбленого місця, не перейшовши сухого ручая, віддалік між деревами з жахом побачив: під великою розсохуваною вербою, там, де ремези влаштували собі гніздечко, притулений боком, стояв блискучий велосипед.

Від несподіванки мені стало жарко. Люди майже щодня проходили, отут зупинялися, але щоб отак впритул саме до цієї верби з гніздечком... Нікого з прибулих не побачив. Тихенько пішов туди. Не дійшов, зупинився: там, на траві, саме під гніздечком, з південного боку лежали вдвох — він і вона, — грілись на сонці. Подумав був підійти, попро-

сити, щоб перейшли на інше місце, але стримався: навіщо попереджати, показувати гніздо...

Одійшов далі, почав закидати вудку. Самі розумієте — не до рибальства, не до купання було мені в той день. Я лише чекав, чи скоро вони заберуть свій голубий з червоно-жовтими лініями на рамі блискучий велосипед та й поїдуть собі далі. А вони й не думали вибиратися.

Полуденна спека жахтіла. Сонце піднялося до zenіту. Мені хотілось їсти, а ще більше пити. Я ж нічого з собою не взяв. А вони покупалися, поплавали, сіли на траві на те ж місце, почали трапезувати. Ясно було: міняти місце, а тим більше скоро від'їжджати вони не збиралися. І справді, наївшись, напившись, знову залягли на свої легенькі надувні матрацики долілиць проти сонця — гріли спини.

Я намагався не дивитися на цю молоду закохану пару, а все ж із-за кущів поглядав, чи, бува, не побачив хтось із них гніздечка. На щастя, захоплені собою, вони нікого й нічого навкруг не бачили.

Аж коли сонце спустилося до дальнього лісу, молодята востаннє покупались, почали одягатися. Позбиравши речі, вийшли на стежку, притулились на велосипеді й нарешті поїхали.

Тепер уже ясно, що я кожного дня відвідував ремезину сім'ю. За якийсь час спостеріг: обидва ремези по черзі й досить частенько почали прилітати до гніздечка. Годують малих, здогадався.

Не менше двох, а може й трьох тижнів пестували пташенят. Спокуса не раз штовхала мене добратися до ремезинового гніздечка, але я таки втримався. Вирішив побачити їх саме тоді, коли вилетять з гнізда, гадав — підстережу.

Не підстеріг. Не побачив. Ні разу ні тоді, ні після не спостеріг зліток ремезиних молодих птахів. Бачив, як злітали підлітки сірої мухоловки

(вони в нас тут у домі часто літують), ластівки, горобців, навіть жуланову молоду сім'ю, але то вже зовсім інше.

В кінці літа, вже впевнившись, що гніздечко — ота повстяна рукавичка — порожнє, обережно добрався по вербі, одчачнув гілку з цілісіньким гніздом. Я ж знав: птахи свою господу роблять лише на одне літо.

Ось уже не менше семи років висить воно в нас у кімнаті поруч з двома пшеничними снопиками. Поглянеш, згадаєш — приємно і радісно.

Крім цього гнізда, тоді, в ті минулі роки, знайшов іще двоє, вони з трошки темнішого матеріалу, може, тому, що знайшов уже восени. Згодом подарував їх друзям. Один колись, зустрівшись, сказав:

— А знаєте, в мене в Києві й досі висить ваш подарунок — ремезине гніздечко!

Ото саме в тому гніздечку я колись знайшов ремезине яечко. Не знаю, чи те яечко лишилось, не розлупившись, чи його тільки одне покинули чимось сполохані птахи. Але оце біленьке, довгеньке яечко збережене в мене і лежить серед інших горобиних, ластівчиних, куликових яець.

...Залишилось те саме Довге озеро. Біля нього на березі — лозові кущі, поруч, хоч і не всі, верби. Серед них — найбільша розсохувата. Заходить туди в будь-який час простіше: замість давнього струмка тепер тут канал, а над ним залізобетонний місток. Та шкода: так рідко можна почути ремезиний сумнуватий голосок, тим більше — побачити ремезине гніздо.

*Грудень, 1973
Конча-Озерна*

КАЧИНА ЛАПКА

Листом запросив мене мій брат Михайло приїхати до нього, мовляв, осінь поки що тримається гарна, тепло, риба в Десні ще береться, посидимо на березі, наловимо чи ні, а поговоримо, давно ж не зустрічалися. Я згодився, поїхав до нього у Короп.

Досвідчені рибалки перед ловом загодя підготовляють усе потрібне, щоб наступного досвітку лежало на призначеному місці, починаючи від гороху-пшениці, черв'яків-мотиля аж до посипки-привади, щоб, уставши, знав і пам'ятав, де і що за чим лежить і, не шукаючи, забрав готове та й — у путь. Отож і ми все підготували, поклали в погріб, щоб свіже, чисте було, а зв'язані вудки поставили в одне місце і полягали спати.

До Десни добралися до схід сонця. Крім усього, підготовленого для риболовлі, Михайло взяв свою рушницю. Я запротестував: за двома зайцями підеш — повернешся ні з чим. Пусте, махнув він рукою, давні забобони, не клюватиме риба, зустріну качку — щось же на нашу долю дістанеться!

На лузі вдосвіта при синій імлі він віддав мені до наших вудок, які я ніс разом з рюкзаком, свій кошик з провізією і рибальським важким причандаллям, зате в мене забрав рюкзак, закинув собі за плечі, зарядив рушницю і низом пішов поміж маленькими й більшими озерами.

До призначеного місця росними слизькими лозами дійшов я сам, нікого з рибалок не зустрів, з лугу спустився вниз до Десни — тут я не вперше, все мені знайоме. Михайлова гатка стала моєю, отут я ловитиму, а він поруч зі мною візьме гатку

товариша — той у неділю на базарі — все домовлено. Я, не чекаючи його, підсипав приваду коло двох гаток і закинув вудки.

Вітер північний, міцний, б'є уздовж Десни, олов'яні, низькі хмарки, хоч і не суцільні, роздерті, швидко летять. Краще б, якби південний, а так — не буде вдачі. Ну, та побачимо, день іще попереду.

Уже й сонце зійшло, хмарки вище піднялися, потепліло, а мого мисливця нема. Я турбуюсь: ні пострілу, ні його самого. По Десні бачу рибалок, але і їх мало. Я вже закидав і горох, і черв'яка, і пшеницю. Витяг кілька пліток. Згодом пару густірок — ні ляща (ми ж на нього розраховували!), ні в'язя — дріб'язок.

Нарешті поблизу стрельнуло.

Я вийшов на луг, глянув навколо. Із-за ближнього стогу показався мій мисливець.

— Стріляв, а прийшов ні з чим.

— То я тобі дав сигнал. І не бачив. Наче відлетіли в інші краї. А в тебе?

— Дрібнота.

Снідали під тим же стіжком, хмари майже розійшлися, тільки вітер різко посвистував, сонце ласкаво гріло нас, і так захотілося подрімати, та я посоромився про це сказати. Зате Михайло під стогом, розклавши рівненько сіно, ліг горілиць, укритися плащем і очі закрити.

— Як ти там хочеш, а раз риба не береться, то я годинку подрімаю. Устану, дивись, в одинадцять-дванадцять братиме.

Я вудив далі. За годину вирішив його збудити, але він сам прийшов до гатки раніше, і ми разом ловили. Вітер не змінився і риба не ловилась. Дещо, звичайно, впіймали, як кажуть, «на сковороду», але ж не того ми чекали. В інших риболовів, а ми

до них підходили, питали — теж нічого. Кінчився сезон, казали вони, жовтень, що ви хочете. Раніше за нас вони забрали свої снасті і пішли до Коропа.

Ми засиділися. Досить весело посиділи над Десною, переговорили, дещо згадали, нам ніхто не заважав, і ми не поспішали, просто не звернули уваги, як сонце опустилося за лугами.

— Еге! Сонце коси опустило, — сказав Михайло, так ми колись говорили в дитинстві.

Поки збирали, закручували, складали рибальські наші снасті — навкруг усе затуманило. Унизу над рівчаками з'явився біло-синій туман, а над сосновим лісом ми побачили круглий жовто-блідий диск місяця — він був саме уповні.

— Не будемо поспішати, дорогу знаємо... — Брат у рушницю вклав набої, закинув за плече.

Аж тепер вітер цілком ущух. Ми поволі пішли навпростець, без доріг, стежок.

Сосни лишилися за нами. Імлисто блиснуло озеро. Михайло зупинив мене.

— Я піду вперед, а ти згодом за мною. Отам уранці я таки бачив одну вутку в невеликому озерці, знаю, що не полетіла, може, підранок, устигла заховатися в кущах чи в лозі.

Я позбирав наші речі, і він зразу зник.

Потемніло. Уже ніч. Тільки повний місяць проти мене холодно блискає. Мені якось зразу все не сподобалось, я відчув неприємність: глухо, безлюддя, нікого навкруг. Насторожено я йшов поволі.

І в цю мить бахнув постріл — раз, удруге... Ага. Брат стріляє. Я швидко пішов у тому напрямку.

Знизу, як з-під землі, нагору до мене йшов він. Я побачив за ним невелике озерце, місяць у воді золотисто блискотить-хитається. Мені стало аж холодно.

Ми підійшли до озерця.

— Бачиш, — показав рукою Михайло, — лежить посередині.

Справді, там у воді, в місячному сяйві я побачив мертву качку.

Я поклав кошика, вудки, швидкоруч розстебнув плащ.

— Ти що? — якось злякано, ніби нишком підступив ближче до мене Михайло.

— Треба ж дістати.

— Пропади вона! Через неї простудитися? — Він уже говорив голосно й рішуче.

— Стріляв? Або лізь ти, або я. Для чого ж було стріляти.

Я скидав піджак, потім черевики. Він мовчав. Уже голяка подав йому плащ, сорочку.

— Тримай усе в руках, окремо сорочку — вискочу з води — щоб зразу обтертись.

Я швидко увійшов у холодне неприємне, з лататтям, куширами озерце. Берег грузький. Кілька разів наступав і вгрузав у якесь слизьке коріння. Чим далі, тим глибше, холодніше й неприємніше. Чорна вода вже добралась мені до плечей, а я все розкидав руками праворуч, ліворуч латаття, колючі різакки. Зі страхом відчув, що можу десь заплутатись між корінням на дні і втопитися...

Я враз поплив. Плив обережно, сам себе заспокоював: близько, вже близько. Не хапався, щоб дихати вільно, не задихатися, не стомитися. За лататтям чиста вода, я трошки швидше поплив. Добрався нарешті до качки. Я не розглядав, яка вона, ця клята качка, не до цього було, умить однією рукою схопив її, обернувся у той бік, де стояв брат, чимдуж шпурнув уперед качку на скільки зміг, доплив знову до неї і знову підкинув уперед... Відчув: перемерз аж до судороги. А найбільше — стомився. Мені справді стало страшно. В думці сам

себе заспокоюю. Знову кинув качку — уже латаття, уже недалеко... повітря ковтаю... дихаю, дихаю...

У мене не вистачало сили. Я вже через силу відкидав руками покручене, довге, як вужі, латаття, відривав його і плив, плив, а качку все ж не покидав. Уже зовсім знесилено опустив ноги — хоч би втриматися на корінні чи кущах, дихнути... і тут відчув багнисту землю. Добрів до берега, кинув качку до мисливця. Він не взяв її, а швидко подав мені одягу. Я поклав усе на землю, витерся сорочкою. Заспокоївшись, побігав по лузі, присідав і вставав — грівся. Затим почав одягатися.

Байдужий мертвий місяць світив проти мене, холодний, здавався мені, як узимку. Одяга прилипла, наче тримала мене. Мені здалося, я довго одягався. А брат поруч стоїть з качкою в руці, мовчить, довго розглядає, дивиться проти мертвого місяця.

— Чого ти мовчиш?

— Свійська...

— Свійська? Не може бути. — Я швидко встав.

— Не може, а є. Ось і мітка на лапці — жінки своїх вутяток уміють мітити. — Поважив угорувниз на руці. — Та ще й легка, суха, як дошка.

Я взяв сам. Теж почав розглядати. Справді, так. І на вигляд не дика, а якась глиняста. Подав йому.

— Чортяка з нею. Кидай у кошик.

— Ще чого. От куди її. — Він з усієї сили шпурнув туди ж, на середину озерця.

— Ти що! Для чого ж я ліз туди? Голий... в холодну воду... Міг утопитися...

До самого дому ми йшли мовчки.

*Березень, 1974
Седнів*

БІЛОВОД

Те літо жили ми в Каневі. У нашої хазяйки був на Дніпрі великий човен. Ми часто ходили до Дніпра, купалися, загорали на піску, а я здебільшого з того човна ловив рибу.

Хазяйчин син працював у Києві, іноді приїздив. Отак у серпні прибув до матері і, не відкладаючи, другого дня збирався з товаришем човном попливти за Дніпро на озеро Біловод, назбирати для матері дров, там, мовляв, цілий ліс коренятих сухих лоз. Була субота, а в неділю — відкриття полювання «на водоплавну».

Біловод... Рік чи два тому я там разок побував...

Не вагаючись, разом з ними я поплив туди, за Дніпро, на Біловод. Де ночуватиму, в якому місці, я не думав. Рушниця, набої, плащ-намет (ще з війни), рюкзак з повним запасом... Удосвіта весело рушили супроти води.

Біловод — чудесне велике озеро. Вперше із спінінгом (лугами від сіл Козинці, В'юнище — не менше двадцяти кілометрів) дістався туди, дійшов серед дня в спеку, страшенно стомився, шук, окунів не впіймав, а повертатися мусив по видному, бо дороги як слід не знав, тримався кінними шляхами, стежками... І все ж запам'яталося мені це поетичне озеро Біловод.

І ось я знову тут.

Мої лісоруби з човном забралися в кущі, чулося стукання сокир, вони поспішали, щоб до вечора повернутися додому.

А я, уже сам, спокійно, але зосереджено оглянув озеро. З рюкзаків дістав патронташ, поклав кілька набоїв у кишеню. (Незручно якось передчасно іти з рушницею, адже сезон почнеться тільки завтра. А втім, мисливці здавна вважають, що вечір

перед наступним полюванням — законний). Все ж набой вклав у рушницю про всяк випадок, закинув рюкзак за спину, вогким піском пішов біля озера. Здалеку побачив на березі з десяток качок. Вони сиділи, може, спали, всі однакові, чорно-брунатні, великі. Свійські, впевнено подумав. Ще ближче. Так і є — майже всі сплять, уклавши свої голови під крило. А чому, справді, всі брунатні, ну, точнісінько, як крижні, білої, глинястої — жодної? Я навіть рушницею прицілив на них, як, мовляв, завтра стрілятиму... Ще подумав: за лугами не дуже далеко село, ото вони сюди прилітають, тут пасуться і відпочивають. Закинув рушницю за плече. Раптом з крячиним криком качка злетіла, за нею всі. Аж залопотіло. Я сховив рушницю, але було вже запізно. Сам бачив і розумів: крижневий виводок. Просто і не знав, чи шкодувати, чи картатись. Але ясно було, що сам себе обдурив, відчув — це моя нерішучість, а за нею — перша невдача.

До вечора легко ходив лугами біля озер, між кущів, долинками, але жодного разу не стріляв. Зблизька не траплялись мені ані качки, ні кулики. Надвечір здалеку побачив велику череду, навпростець пішов туди, думаючи з пастухами заночувати. Недалеко до череди закинув рушницю за плече, перескочив через вузький ручай і тут же з куп'ястих осок зігнав качку. Схопив рушницю, устиг стрільнути — качка полетіла. На мій постріл зупинилися двоє молодих пастухів. Вони чекали мене. Я підійшов, привітався, спитав:

— Якщо я у вас заночую?..

— Ми що? Ми не проти.

Статечно оглядали мене. Обидва в сірих старих піджаках, солдатських чоботях — по одежі ніби близнюки, але з-під чорних кашкетів виднілись різні чуби: у вищого — білий, майже рудий, у мен-

шого — просто русявий. Та ще він, цей менший, зовсім молодий, майже школяр. Рудий спокійно, але якось підкреслено додав:

— У нас — старший. Краще спитати в нього. — Палицею показав уперед, і я побачив за чередою старшого на гнідому коні.

«І тут, на лузі, між чередниками, виявляється, теж своя субординація», — сумнувато хитнув головою, пішов туди — до старшого.

Ночував з чередниками в їхній землянці на пахучому сні. Старший чередник зразу, коли я підійшов, зіскочив із сідла, подав руку. Сам маленький, чорний, як циганчук, бородатий (жодної сивини), теж у чорній кепці, ледь можна було побачити чорні глибокі його оченята, але зразу видно: швидкий, гострий. Мене безцеремонно оглянув згори донизу, тримав мою руку, в його оченятах я побачив веселий усміх.

— У нас — хліб, огірки, навіть малосольні! Сало, ну, і, само собою, мо-ло-ко. А у вас?

— А в мене — все. Та ще й інше, — йому в тон додав і підкреслено постукав рукою по рюкзаку, — звичайно, крім мо-ло-ка.

Ми обое засміялися.

Випивши пляшку, вечеряли весело, як дома в дружній сім'ї або як з давніми друзями.

У сні, а може, й насправді, почувалась мені далека стрілянина. Я схопився. Я ж звечора боявся проспати зорю! Ледь сіріло. Швидко, але тихо, забрав з рюкзака патронташ, обв'язав навкруг пояса, плащ-намет убгав у рюкзак, закинув за спину і з рушницею в руках туманно-росяною травою пішов уперед.

За вчорашнім продуманим планом ішов у напрямку до озера Біловод, до Канева.

Луги, лози. Покошена й непокошена трава. Ку-

щі, дубки, осокори. Долинки, озерця. Десь недалеко за лугами — село Ліплява, ближче до Дніпра — менше село Татарівка...

Сторожко йду, замріяно оглядаюсь... Неждано злякала мене велика сіра птаха. Із ситняків, із туману малого озерця вона, як примара, замахавши крильми, просто з-під мене важко злетіла. На щастя, я не встиг вистрілити. Інстинктивно відчув, а потім і побачив: це бугай.

Потеплішало. Сонце приємно пригріло. Мисливські постріли далеко і ближче лунають, кілька разів стріляв і я, але — то здалеку, то передчасно. Зітхав, нервував. Сам себе картав.

Золотисті щурки ніби навмисне літали наді мною, дзвінко крю-крюкали (такі в них голоси). Що за дідько, може, старі набої мої обсипають шріт? Зайшов за розсохатий дуб, поклав рюкзак, присів на пеньок. Золотиста щурка проти мене сіла на суху гілку осокура. Не вагаючись, підняв рушницю, спустив курок. На луг упала щурка. Винувато оглянувся, підійшов, підняв пташу, поклав на пні. Довга (менша за шпака), чудова птаха. Спи на й голівка справді золотисто-брунатні, збоку, нижче очей, під голівкою пір'я яскраво-жовте; зелений хвіст; на черевці голубувата, а дзьоб довгий, як шило. Бджолоїд — згадалося мені. Так їх називають пасічники, бо ці золотисті щурки на льоту хапають бджіл. Бджолярі навіть просять мисливців стріляти цих птахів. Знайшов собі виправдання, іронічно подумав. Мені раптом так захотілося лягти на траву, заплющити очі. День мрійливий, не дуже спечно, білі хмарки високо пливуть, пливуть. Лягти, подрімати... Ні. Цього я собі не міг дозволити. Зайшов у тінь, присів.

Простукотів віз. За деревами побачив рудого коня і на возі, на зеленому сіні двох дядьків. Вони

ніби збудили мене. Я встав, забрав усе, пішов у кущі, лозняки шукати нові озерця, зарослі осокою струмочки — шукати мисливського щастя.

Рушниця знову в руці. Зосереджено іду по траві, сухими гілками, але щоб не тріснуло, щоб не сполохати здобич. Віддалік між лозами й ситняками побачив невеличке озерце. Навряд чи може тут щось бути. А втім, щоб не кортіло... Поміж кущами, лозами добрався до самих осок. За осоками — куширі, латаття із зеленими маківками і жовтими лілеями. І жодної качки. Хоч би якась курочка... Побачивши пагорбок, вибрався на нього, оглянувся.

Раптом низько над кущами прошумів великий брунатний шудіка. І тут же з-під лоз вилетіла качка. Кулею просто від мене вгору із свистом тріпотіла, піднімалась, піднімалась... Інстинктивно я вистрілив. Качка зразу перекрутилась, упала на протилежному боці на луг. Як прикований, дивився я на те місце, де впала качка. Рушницю тримав на плечі — може, знову підніметься? Ні. Качка лежала на скошеному лузі. Дивлячись на неї, а не під ноги, я пішов туди.

Нарешті! За два дні це моя перша удача! Підняв качку. Ще й крижень. Та ще й красень-селезень із золотисто-зеленим ошийком на шиї і дзеркальцями на крилах. Перекинув, поважив рукою. Мене здивувало: повне воло набите великими равликами. На шиї я намацав їх чимало цілісіньких. Досі я не знав, що качки у воді хапають отаку «гостру закуску» і цілою ковтають.

Втома зникла. Мені зразу стало легко. Я перейшов дорогу, де недавно простукотів віз, заглибився в ріденькі дубки.

В долині поміж кущів і осок побачив нове озерце. Дуби закривали мене. Дійшов до узлісся і між дерев здалеку на озерці, на чистій воді,

побачив єдину птаху. Качка? Вона ніби дримала. Зупинився, притулився до дерева. От якби бінокль! Ще придивився. Таки справді качка. Та й не дримає. Бач, піднявшись на воді, крилами помахала. Ніби привітала. До озера ще далеко. Як же туди дістатися, не сполохавши качку?

За дубами некошений луг, біля самого озерця — лози, кущики, окремі дубки. От туди б і дістатися. Дивився тільки туди, тільки на качку, а сам вибирав місце, звідкіля можна стріляти.

Ще підійшов ближче до озера. Поклав рюкзак у траву. Від спеки чи від напруження мені стало якось важко, аж задихався. Все ж прицілився... опустив рушницю — все-таки далеко. Не вагаючись, низько пригнувся, дійшов до відкритого місця, далі поміж високими травами, поміж лозами добрався скільки міг, потім, уже лежачи, заспокоївся, піднявся навколішки, прицілився і вистрелив. Качка перевернулась. Ху! Я встав.

Удача так уже вдача! Поклав рушницю, розстебнув сорочку, сів на траву, почав знімати чоботи. Теплим подихом війнув на мене приємний вітер. Роздягнений, з рушницею встав, зробив крок... і зупинився: хто зна, яка там у цьому озерці глибина? Середина чиста, отже, так глибоко, навкруг — куширі-латаття... З рушницею не попливеш, а качка саме посеред озерця. Я поклав рушницю, виламав якусь стару суху палицю і тихо, обережно пішов у воду.

Не дуже приємно іти в незнайому воду, хоч навіть і в теплу. Ще неприємніше відчувати грузький багnistий мул, в який я зразу потрапив. Аж засмерділа гнила вода. Подумав тільки: п'явок тут повно... Кинув палицю, швидко поплив до середини озерця — до качки! Уже взявши в руку качку, спробував стати у воді. Куди там! Добре, що ні

мулу, ні коріння не відчув. Швидко поглянув навкруг, вибрав найближчу відстань до берега і поплив. Знаючи, що біля берега багнука, плив скільки міг (загрібав правою рукою, а лівою тримав качку) до самого латаття, куширів і далі до того місця, доки ногою не відчув мул. Тоді обережно дійшов до берега, поклав качку. Це теж був крижень.

Помив забруднені ноги. Оглянувся: куди ж іти? Завагався. Ще раз оглянувся. Куди не глянеш — лози, кущі навкруг озерця, дубки на лузі (це вже далі), високе бадилля сухе і квітуче по траві. Ось тут же, де я тільки-но вибрався з води, так зразу ніби все змінилося. Приблизно те саме, але й не те. З якого ж боку я вплив? Чим більше розглядався навкруг, тим більше втрачав не лише орієнтацію, а й терпіння. Справді: куди ж іти, де шукати одягу, рушницю? Сто чортів! Я так швидко обсох, мені стало аж спекно. Отут за якісь сто, сто п'ятдесят метрів втратити дорогу, заблудити, як між трьох сосон...

Я пішов навкруг озерця.

От якби собачка... Той би знайшов стежку, довів би до одяжі... Собачка... Якби собачка, на біса тоді самому роздягатися та лізти в озеро по качку... Ні рушниці, ні одяжі, ні годинника, та що годинник, без годинника можна, хоч приблизно, по сонцю, але... навіть без трусів... Голий, голий, як бубон, як дикун, здоровий дядько бродить в заростях з єдиною качкою в руці....

Скільки минуло часу — важко сказати. Може, півгодини, може, понад годину. Від напруги, нервування я втратив відчуття часу. Спека давно давила мені спину і голову. Я сам себе без кінця кляв, картав і ще більше нервував. Ходив швидко, потім зупинився: дідька так побачиш! Треба по-справ-

жньому дивитися, як кажуть, обома. Шукати, шукати, як шукаєш гриби, — пильнуй!

Поволі тихо почав придивлятися праворуч, ліворуч, близько і далі, понад озером на траві, між лозами. Пильную, шукаю, шукаю... і нічого не знаходжу. Майже впевняюсь: хтось чужий, поки я плавав, тихенько підійшов і все моє майно прихопив із собою.

Ну тут же, тут кинув чоботи, там одержу, отам далі окремо рушницю поміж двома дубками... Та ні, тут не два дубки, а три, та ще й товщих. Але з того ж боку лози... А ці — з цього. До того ж... Ні, таки не так. Чорт...

Ні, треба нарешті заспокоїтися. Заново зорієнтуватися. Зранку з чого я починав? Я йшов у напрямку до Біловода, отже, до Канева. Тобто з півночі на південь, отже, до сонця...

Я ліг на гарячу траву за дубами, заплющив очі, руками закрив голову.

...Перше озерце побачив у долинці. Отам збив селезня... Де ж той бісів селезень? З усім іншим... Перейшов дорогу — і знову в лозові кущі. І знову дубки. Отам наскочив на озерце... тобто на оце нещасне озерце...

Раптом клятї мураші люто закусали мене за голе тіло. Схопився, розплющив очі. Полчища рудих мурах снували туди-сюди. Я перескочив на інше місце, але не сів.

Стріляв... стріляв з якого ж боку? Підійшов іще ближче до озерця. Отут. З оцього місця. Ну точно ж! Оглянувся навкруг і вмить побачив свої чоботи. Кинув качку, підскочив до одержу, схопив рушницю, поклав. Не відходячи з місця, ще раз оглянувся навкруг. І все мені стало ясно, що за чим і де лежить. Дивно, стільки часу топтався поруч і нічого не бачив! Тепер уже легше знайшов рюк-

зак. Х-ху! Витер лоб, обличчя і втомлено сів, дістав з рюкзака термос, допив чай, почав одягатися. Аж тепер відчув — мені страшенно схотілося їсти і особливо пити. Але, не поспішаючи, одягнувся, подивився на годинник...

В'ялий, утомлений, а все ж заспокоєний ішов і думав: добре, що ніхто мене в такій комедійно-трагічній ситуації не бачив. Чого доброго, хтось «на пам'ять» сфотографував би мисливця голого з качкою, от і мав би фотографію, як ото друкують у «Литературной газете» на шістнадцятій сторінці під рубрикою «Что бы это значило?» Добре, що йду додому ще засвітло. Рушниця в чохла (я зразу заховав її, щоб не спокушувала мене), хоч кілька разів недалеко бачив куликів і бекасів, а стріляти — навіть і на думку не спадало.

Човном переправили мене за Дніпро, і я радісно пішов до Канева.

— Ого! Які красуні! — сказали мені дома, побачивши мою здобич. — Та великі! Ну, як свійські! Та важкі!

Я усміхався.

— Для мене вони ще важчі. Особливо одна... Якби ви уявляли... Ну, та колись при нагоді розкажу.

...Розповів про це вперше не своїм домашнім, а в машині, їдучи на полювання, друзям-мисливцям.

Подібне окремо розказав мені другий товариш. Йому випало гірше, ніж мені. Він біля Києва підстрелив чирку, вона впала у воду. Як і я, цей мисливець поклав усе в траву, голий поплив, забрав качку, повернувся на берег (та сама ситуація!) і не зміг з ранку до обіду знайти ні рушниці, ні одержі. Мусив поміж дерев, кущів добратися до чужої машини (а там ціла компанія — жінки, діти!), із-за дерев догукав господаря і разом з ним і його

спаніелем знайшли-таки мисливську рушницю і одержу...

Отже, не тільки зі мною...

А з вами?

Лютий, 1975
Конча-Озерна

ПОКАРАННЯ

Соловей заспівав. Я зупинився. Слухаю.

Тепер він співає щодня. Удень не так голосно, а вечорами — невтримно, без кінця повторює свої цокання, щибетання, свистіння-трелі — і все краще. Відпочине і починає знову, ніби ще ближче.

Кажуть, соловей розважає кохану свою солов'їху, для неї співає, щоб чула і знала, не сумувала — він тут. А я так гадаю: для всіх він співає. І для нас також. Тому ж і сів тут біля нас, у кущах, між яблунь та вишень-черешень.

Мовчки, нищечком підходимо, щоб не сполохати, сідаємо хто на чому, слухаємо солов'їний спів.

— Цікаво, де він своє гніздечко заховав? Подивитись би.

— Слухай. Ото ж він так і ховає, щоб ніхто не бачив, не знав і не заважав. У кущах — і досить для тебе. А то ще побачиш, покажеш іншим і...

Соловей співає. Тиждень.

Другий...

До озера йду купатися. Наздоганяє Гінчак — наш сусіда з південної сторони, — задиханий, важкий і червоний. Зняв строкатого кашкета, відкинув прилиплі довгі пасма, рушником витер голий череп, закритий тими ж своїми сивими пасмами, прикрив кашкетом.

— Х-ху... Насилу наздогнав.

— А я йшов поволі.

- Спек. Соловей і той не співає.
— Кінець. Годує малят.
— Правильно! Як ти довідався?! — аж затнув-ся. А я йду собі. Він знову услід: — Ти знаєш, я знайшов гніздечко. А там — голі, червоні, по-моєму, — сліпі...
— Добрався-таки?
— Я туди помийне відро носив.
— Знайшов підходяще місце. Удруге туди не носи. Що в тебе, нема куди помій закопувати?
— Там близько яблуня. З яблуками. Закопую — і вода, і добрива. Користь! Ха-ха!
— Гадаєш, солов'ям це сподобається? Донюхають ворони...
Він роздягся, поляпав долонею по череву, почув-хав.
— Я їх стережу.
І пірнув у воду.

Нашого Тиграна я відтоді не лише не гукав із собою, а й не пускав у той бік за штахети, де Гінчак показав солов'їне гніздечко. Птахи звили його в щілині порохнявого пня близько до кущів порічок і високих квітучих трав.

На жаль, Тигран, молодий наш котик, і досі не визнав птахів своїми друзями. Мало йому мишей, рибок, яких я щодня приношу, не може спокійно бачити ні синиць, ні мухоловок, ні солов'їв, навіть горобців, яких кожного дня бачить і чує їхнє цвірінкання, — все заглядає на кущі, на найвищі гілки. Мушу від нього берегти птахів, а його самого безуспішно вчу.

Молоді солов'ятка вже в сивуватих трубочках, пухнасті. У гніздечку повно їх, як у глибокій маленькій тарілці галушок, широкі жовті роти роззявляють, один на одного лізуть: хто перший

устигне схопити комашку! Солов'ям не до співання, встигай лишень годувати.

Удвох знову йдемо купатися. Сонце вже за лісом. Тихо. Черета переходить канаву. Вороння каркає.

— Ти знаєш, ворону сьогодні прогнав — сиділа на яблуні, отам біля пня. Підбиралася!

— Досі носиш туди помій?

— Ні... Це вже востаннє. Післязавтра, як повернуся з Києва, виберу іншу яблуню, носитиму відро на другий бік будинку.

— Тепер бережи. Якщо не пізно.

— Воронам я різну їжу поклав у сад, на дорозі. Про запас. Хай їдять.

— Ти їм табличку причепи: «Для сірих ворон».

Гінчак весело зареготав, шухнув у воду, аж хвилі пішли.

Чисто поголений, у синьому костюмі, рогожовому білому капелюсі, неждано зайшов до нас.

— Ти як з весілля.

— На жаль, — цмокнув язиком, — з похорону.

— Як це?

— Ти мав рацію. Солов'їв нема. І гніздо розкидане. Твій клятий Тигран.

— Наш туди й сліду не знає.

— Ну, тоді Василів. У них аж троє. Стільки котів розвели.

— Ворон іще більше.

— Гадаєш, ворона? Справді. Підбирала покидьки. Розкопала закопане від яблунею. Ото й нанюхала. Ти знаєш — я її вб'ю. Привезу рушницю...

— Мисливський сезон уже скінчився.

— Ти що, всерйоз?

— А ти?

На лузі за тиждень чую постріли. Невже він? Та ні, не може бути.

І все ж, ідучи до озера, про стрілянина не забуваю — десь отут близько бухкали — оглядаюсь праворуч, ліворуч. Назустріч у смугастій піжамі, з рушником на плечі — Гінчак.

— Хтось тут удень стріляв. Чи не...

— Я! — перебив мене. — Я помстився. — Сам червоний, усміхається. — А що! Так за так. — Зареготав. — На пні отам, де було гніздечко, поклав. Ще й крила розіп'яв. Лежить одна. Правда, молода, на дзьобі жовті заїди, а старі порозліталися. Не вцілив.

— Я гадав... я знав твою «мудрість»... Тебе б... пробач... — одвернувся, швидко пішов.

Я не купався. Лугами поміж лозняків зайшов у ліс. Довго сидів на дубовому пні. Сонце сіло. Заспокоєний, повернувся додому. Дістав із шафи з десяток книжок — свою «пташину бібліотечку» — на столі при світлі переглянув, відібрав дві найпопулярніші, нетовсті, поніс до Гінчака.

Ми були сам на сам. Подав йому книжки.

Читай. Вивчай. Для тебе приніс. Щось же ти маєш зрозуміти! Прочитаєш — я дам нові. Це тобі покарання. А рушницю одвези в Київ. Причепи на гвіздок униз дулом — для краси. А краще — продай.

1974

Київ Седнів

ДОВГОХВОСТІ СИНИЦІ

Крізь вікно веранди одного травневого ранку затримали мій погляд двоє маленьких птахів. Таких я, здається, тут ще ні разу не бачив. Столітня величезна сосна, найближча до веранди, гілка, на якій поралися пташки, товста, вузлувата, хвоя гус-

та, лапчата, подібна до великої парасолі, кінцеві гілочки важко спущені майже до високих трав. Пташки прилітають і відлітають.

Приніс бінокль, почав спостерігати. Довгохвості синиці! Ну, це вже справжня несподіванка. Не так часто їх можна побачити, та ще поруч з будинком. Недарма ж вони тут!

Щоб не сполохати їх, увесь день не підступав до старої сосни, здалеку поглядав, як синички вели далі невтомну свою роботу.

Під вечір підійшов до лапчастого шатра, знизу почав придивлятися. Дивно. Ще добре видно, зблизька дивлюсь, а нічого не можу побачити, тільки хвоя, сухі чорні гілочки, сірий мох. Знову придивляюсь. Від тонких гілочок поступово переходжу до вищих, товстіших. І аж там поміж двома найтовстішими рогатками побачив повстяне гніздечко. Точніше, нижню основу майбутнього гнізда. Раптом з цієї ж великої сосни неждано почулись тихенькі пискливі пташині голоси. Жалібно якимось поміж собою переписували. Вони, подумав я.

Обережно відійшов, безшумно, ніби не відчуваючи під собою землі, зайшов до кімнати. Мені так легко було на душі: поселилися в нас такі чудові, тендітні пташки — довгохвості синички! Я їх знав, дещо про них читав, хоч і не часто бачив у лісі. Маленькі, ніжні птахи своєю красою, шляхетністю взагалі заспокоюють людину, а довгохвості синиці просто чарують, приваблюють нас. Голівка в них і нижня частина тіла майже білі, спинка чорнувата, дзьоб товстенький, короткий — їх ще називають товстодзьобими — а хвіст довгий, ступінчастий, довший, ніж в інших синиць. На відстані вони сивувато-рудуваті, ледь пухнасті, побачиш таку пташку — конче зупинишся, щоб

помилуватися. Довго не міг заснути, так і бачив їх перед очима.

А заснув — прокинувся досить рано, ще до схід сонця.

Щодня — і то віддалік — поглядав тепер на столітню нашу сосну, особливо на нижню її велику гілку, на опущену донизу хвойну порість з довгохвостими синицями. Дозволяв собі тільки під вечір підійти ближче, подивитися, як там у них посувається діло.

А гніздечко їхнє округлюється. М'яким білуватим пухом і шматками сухої трави укладають, як мисочку, своє гніздечко. А укріплюють поміж двома сосновими рогатками коноплями. Вони так захоплені своєю роботою, що можна і вдень підійти ближче. Невтомно з досвіта до темна працюють то разом, то по черзі. Кошик їхній дійшов до вузької рогатки. Середину гніздечка-кошика вони вже викладають білим пір'ям, волосом (де тільки все те знаходять!). Уявляю, як там зручно, затишно, тепло!

Хто любить птахів, не тільки таких звичайних, як горобець, шпак, ластівка, а й співучих, рідкісних, той розуміє, яка це розрада: біля твого житла з довірливістю оселяється лісовий чи луговий птах. Хай навіть той-таки шпак, мухоловка, плиска або лелека. А що вже й казати, якщо твоїм другом стає такий рідкісний гість, як довгохвоста синиця!

Не витримав я. Пішов до будочки, подзвонив у Київ до своїх: приїздіть, у нас поселилися чудові пташки — довгохвості синички. У суботу приїдемо, відповідають мені.

Йдучи від телефону, розраховую, чи багато маленькі мої трудівнички встигнуть за ці дні доробити. Добре було б, якби наші, приїхавши, побачили не лише самих оцих чудових птахів, не тільки їхнє

гніздечко в такій захованій місцині, а й невтомну їхню роботу, саме дивовижне будівництво.

У четвер зранку з протилежного від веранди боку побачив: горобці носять біле пір'я під дах нашого будинку. Давно ми знали: горобці влаштували своє житло в нас на причілку під дахом. Ми їх не відганяємо, ласкаво й звемо: «наші домашні». Звернув увагу — щось дуже часто носять вони біле пір'я в свої «квартири». Звідкіля це? Щось недобре відчув. Негайно пішов до веранди. Не дійшовши, глянув на ту ж найближчу і найбільшу сосну, на опущену шатрову гілку — і остовпів.

Горобці, кілька пар, — поміж собою мало не б'ються, наступально відганяють один одного, виривають оте біле пір'я з чужого гніздечка, низом, ніби крадькома, летять до свого власного кубла під дах. Незрозуміло, яким чином наскочили вони на синиччине гніздо. Адже кілька днів трудівниці-синички поралися над своїм будівництвом, і ніхто їх досі не турбував. А тут... Може, з їхнього гнізда випадково вилетіла одна пір'їнка, якийсь горобець побачив ту пір'їну, на ходу впіймав, за ним інші горобці — вони здебільшого розгулюють гуртом — побачили, звідкіля оте пір'я, — і почалося.

Вище в соснових гілках чути жалібно-пискливий голос синичок. Я зрозумів: розгублені маленькі пташки не в силі оборонити свою будову від дужчих, сміливіших отих нахабників. За ці дні я сам бачив, з якою любов'ю й невтомним трудом працювали синички над своєю маленькою хатинкою. Ось-ось — і вона була б закінчена. Уявляв собі: насиджували б у затишному гніздечку яєчка. Згодом годували б маленьких своїх нащадків. І так майже все літо отут на наших очах. І ось — нахабний наступ, неждана така напасть.

Без вагань схопив одне із своїх довгих, бамбукових вудлищ, почав ганяти нальотчиків-горобців. Стою перед густою, важко опущеною отією величезною гілкою, розганяю непроханих напасників, не дозволяю їм опуститись на чуже гніздо, а частина з них уже посідали на протилежний бік тієї гілки. Ніби чекають, коли я відійду. Вони не хочуть навіть далі відлетіти, тільки і ждуть, щоб я їм не заважав.

Майже до вечора боровся я з упертими напасниками. Врешті покинув махати вудлищем. Я стомився, а нахабники ще веселіше розгулялися. Вони витягали вже останні пір'їни. Від гніздечка-кошика залишилися жалюгідні розтягнуті повстяні рештки і більш-менш міцна основа. Марна справа, зрозумів я.

Весь той день було мені не те що сумно, а якось моторошно. Не лише від отієї несподіваної напасті, а й від своєї невдачі. Адже не зумів я оборонити моїх чудових лісових гостей — довгохвостих синиць — біля свого дому. Горобці перемогли не тільки їх, маленьких птахів, а й мене. Може, це природно, не раз думав я і тоді, коли розганяв їх, і згодом. Може, не слід втручатися в їхнє змагання чи боротьбу?.. А синички весь той день ніби плакали своїми жалісними голосами в соснових гілках.

Не подзвонив я своїм, не посмів розчаровувати їх. Краще хай прийдуть самі сюди, може, розрадіять і мене.

І другого дня я теж іще чув жалібні пискливі синиччині голоси. Знову підійшов до великої гілки, винувато дивився на роздерте гніздечко. Потім приніс невеличку залізну драбинку, спробував підкріпити його поміж рогатками, хоч і розумів: синички сюди не повернуться.

А в суботу вже й не чув отих жалібних пташиних голосів. В душі все-таки не міг простити горобцям, хоч і знав: ні в чому, по-своєму, вони не завинили. Природне діло...

«Немає миру під олівами», — не раз пригадувався мені давній італійський фільм з такою назвою. І я, ходячи або десь присівши в саду, то іронічно, то сумнувато повторював оті слова: «Немає миру під олівами».

Не те що мені тоскно було, а якимось образливо. Я розумів: я дужчий, сильніший за маленьких птахів, я людина... Та чи в усьому я дужчий за них? Не зміг же я допомогти ніжним чудовим синичкам. І не в силі не допустити отих, теж симпатичних, розбійничків-горобців плюндрувати чуже гніздо.

Так згоджуватися з цим чи не згоджуватися, посилатись на оте «природне діло» чи боротися?

Боротися. У чомусь можна відступити, в іншому — боротися, обороняти. Неодмінно обороняти справедливого, тим більше скривдженого. Не вагаючись, я ж спробував оборонити довгохвостих синичок.

На жаль, без успіху. Зате відчував — справедливо боровся. Врешті, в усьому ми, люди, повинні стояти на боці правди.

...Шкода, звичайно. Ось уже кілька років минуло, а довгохвостих синичок жодного разу не пощастило побачити біля наших околиць. А горобці розкошують.

1977—1978
Гагра — Київ

МІСЬКИЙ ГОРОБЕЦЬ

Останнім пасажиром на Рогнідинській вулиці вийшов я з трамвая. З неприємним металево-скімливим скреготом, важко, хоч і порожні, пішли обидва вагони. Перескочив брудну калюжу — щойно пройшов дощик із снігом, — а від мене, майже з-під ніг, відлетів і тут же трохи далі сів звичайнісінький горобець. «Іч, горобець-хоробрець, нічого не боїшся», — кажу йому. На панелі зупинився, дивлюсь на нього, а він уже дзьобає печиво. Хтось із прохожих упустив шматок, а цей сміливець побачив, урахував: чого ж пропадати добру, зразу опустився на асфальт, оглянувся сюди-туди, швиденько почав відщипувати, щоб устигнути перед сном повечеряти. Машина наближається, наступає просто на нього.

— Утікай! — аж стукнув каблуком. — Інакше...

Горобець не відлетів, а трошки відстрибнув. Машина проскочила, він достриботів до печива, знову дзьобнув.

— Жити б тобі не в Києві, не в цьому великому місті, тут стільки машин, людей, задушать тебе, — хитаючи головою, розважливо кажу, щоб тільки він чув. Горобець їсть, поглядає на мене. — Краще б тобі жити... ну, хоч би в нас, у Кончі-Озерній. Там луги, садки, ліс...

Стугонить, наступає друга машина, він відскочив до тротуару бочком, одним оком поглядає на мене.

— Ще чого! Я ж міський горобець! Тутешній. Нічого я тут не боюся. Хто там у вас, у Кончі-Озерній, у лісі, байдуже отак, як тут, розсипле печиво, крихти хліба, а то й крупу? А тут, у місті, стільки людей поспішає, на ходу щось жбурляють, розкидають. Тільки встигай підбирати.

— Дивись, який охайний! Санітаром себе пока-

зуеш, — усміхаюсь, щоб не образити цього молодця.
— Чого мені відлітати бозна-куди. — Знову дзьобнув.

Проторохтіла з протилежного боку вантажна з причепом, за нею таксі. Люди проходять сюди-туди.

— Заздрю я вам, птахам: куди задумав — туди й літай.

— Літай і ти.

— Не так це просто. Гадаєш, махнув крильцями — і вже в небі. То ти можеш. А в мене крил нема.

— Як це?

— Щоб летіти, мені треба купити квиток... Е... — махнув рукою, — довга розповідь. Тобі це ні до чого. За гроші — квиток, з квитком у літак...

— Літака знаю. Над домами гуркотить, тріскотить, я від літака втікаю в кущі.

— А я вважав тебе сміливцем.

— Я такий і є. Та ще й обережний.

— Певно, так. І на землі розгулюєш, і в небі літаєш. А мені не так, як тобі, літати. В літаку — не роздолля, а як у коробці. Правда, величенькій. Тільки й видно з віконця шматок неба, внизу — земля з містами, селами, лісами. Уночі електрика блимає.

— І вночі літає? Уночі спати годиться.

— Літає. Ще й спати як слід не дає: стукотить, гуркотить.

— Даремно я заздрив людям. Знаєш, я людей побоююсь.

— Знаю. Не тільки ти. Люди самі один одного побоюються.

— Я гадав — людям краще.

— У чомусь краще, у чомусь не дуже. А втім, живемо в теплі, в чистоті, у кожного дім.

— Ми теж знаходимо тепле місечко на ніч. Особливо взимку, коли мороз, холоднеча, завірюха. Разом притуляємось у людському домі під дахом... або в димарі. Буває й так.

— Знаю. Чув. Гадаєш, навкруг усе наше, людське?

— Звичайно. А чиє ж?

— Отож ти наше готове потрошку використуєш? Так? Ну, там хліб, крупу, насіння.

— Якщо ви самі кидаєте просто на землі, на траві, чому ж не використати.

— А вишні-черешні хто псує?

— Ну, скільки там. Вам більше залишається.

— А на балконах? Коли там лежить або висить торбинка з м'ясом, маслом, салом?

— То синиці. Та й це ж узимку. Сніг усе закрив... Мусиш... Зате влітку — не забувайте, скільки ми знищуємо комах, отих мух, кузюк, черв'яків. Це вже вам, людям, віддяка за вашу роботу на полях, в саду, на городах.

— Синиць все-таки люди більше за вас люблять.

— Нас теж добрі люди люблять. Підсипають пшоно, годують разом з курчатами, голубами. І не все навкруг ваше, людське. То ви самі так гордовито вирішили. А насправді — для всіх, хто живе на землі, наше загальне.

— Мабуть, так. Повинно бути так.

— Забарився я з тобою. Сутеніє. Час додому.

— Далеко тобі летіти?

— Поруч. Отут під дахом. Не сам живу. Нас — ціле товариство. Ночуємо високо від землі, кішка не добереться. Знаєш, котів я боюся. Все-таки — звір.

Привітно помахав крильцями і полетів до Кінопанорами, там зник.

Мені аж сумнувало стало: невже я його більше

не побачу? Такий симпатичний, розважливий. І все знає. Що то значить — міський!

До Кончі-Озерної я міг би їхати автобусом. Тепер же вранці, коли збирався їхати, взяв торбинку, пішов — хоч і не зовсім по дорозі і довше — на Рогнідинську, на оте саме місце, де вчора зустрів, познайомився з міським симпатичним горобцем. Раптом, подумав собі, побачу його, може, він не забув мене.

Машини знову сновигають, трамваї важко скрегочуть, їдуть до Дніпра й від Дніпра, пенсіонери з сітками, службовці з портфелями поспішають у магазини, на службу. Почекав хвилину-дві. Трамвай простугонів. А мого приємного горобця нема. Все-таки я на вчорашнє місце насипав соняшникового і гарбузового насіння, крихти хліба: може, пізніше прилетить, не він, так його товариші, друзі.

Тільки-но збирався йти до трамвая, раптом прилетіла зграйка горобців. І всі на моє засипане насіння. Поставив знову торбинку, дістав ще насіння.

— Ну, горобець-молодець, ти тут? — сипнув ближче до панелі. Кілька горобців дострибали, дзьобають. Ближче до мене один добрався, бочком дзьобнув насіння, відскочив далі. Такий чистий, гарний, на горлечку і грудці чорна плямка, і світла, трошки жовтенька смужка на крильцях.

— А, міський горобець-хоробрець! Я тебе впізнав.

— Ми всі тут міські. Це мої друзі і родичі. Я їх сюди запросив — є що поспідати!

— А в Кончу-Озерну не збираєшся зі мною поїхати?

— Не збираюсь. Там у вас багато своїх — лісових і польових. Без нас сумувати не будете. Ще

й кишкати будете, проганяти з вишень, ляпати в долоні, лякати. Знаємо вас.

— То ж улітку, — усміхаюсь йому. — Досвідчений ти. Все знаєш. Мабуть, чимало прожив.

— Не дуже. Та в місті, між людьми, швидко все узнаєш. Як уже тут оселився, то стережись, гав не лови.

Я підсипав йому. Потім і всім іншим. Підходив трамвай.

Приїхавши в Кончу-Озерну, зразу посипав своїм кончівським горобцям і синицям на балконі, на ганку. Будемо тут жити всю осінь і зиму. Звикайте. Та ви не перший рік мене знаєте.

З вікна глянув на ганок. А горобці й синиці вже збирають гарбузове, соняшникове насіння, відлітають на вишні — обідають.

Приємне все-таки товариство!

Січень, 1976
Гагра — Київ

«ГЕНЕРАЛ»

Чи можливий характер у птаха?

Дивне питання! Відомий німецький звіроторговець, який все життя жив і працював поміж диких тварин — імпортував і експортував їх, — крім всього іншого, заснував і організував всесвітньо відомий зоологічний парк у Штеллінгені поблизу Гамбурга, де за його задумом тварин тримали не в тісних клітках, а у просторих вольєрах, близьких до природних умов. Так ось він — Карл Гагенбек (1844—1913) у книзі «Про звірів і людей» пише: «Тварини такі ж істоти, як і ми, і їх інтелект відмінний від нашого не за суттю, а лише за ступенем і силою. І вони реагують на зло злом, а на

добро — добром. ...довгим спілкуванням з тваринами я впевнився, що і в них здібності, характер, темперамент бувають різні. Не можна їх усіх стригти під один гребінець. Як і люди, вони вимагають індивідуального підходу...»

Здається мені, те саме можна сказати і про птахів.

Я розповідаю... про півня.

Купив би ти мені, татку, курчат, — просить донечка.

— А доглядатимеш?

— Щодня! У нас же були. Ти ж знаєш, як я годувала.

— Ти годуватимеш, поки маленькі та гарненькі, — кажу я, — а потім доведеться мені...

— І більших доглядатиму. Закукурікають — і тоді теж.

Не менш, ніж Оленка, я був за курчат. І ось я на Виставці народного господарства, в інкубаторії.

— Яких вам? — питають дівчата у білих халатах.

— Найгарніших, — кажу. — І щоб півні.

— У нас усі гарні, — сміються. — Скільки?

— Восьмеро.

Винесли мені дівчата, як і тоді, в рудому картонному ящику, такому приблизно, в якому продають черевики, але з дірочками для дихання.

Доїхав на дачу серед дня. Спека. Мене чекали. В першу чергу — Оленка.

— Купив?

— Купив, — з машини подав картонку, а в ящику шкряботіли, ціпкали курчатка.

— Ціпки мої голодненькі, зараз будете їсти. — Оленка понесла їх на лужок під сосни — найкраще для них місце, та й для нас: там шматок городу, під

тином смородина, суніці, а поміж соснами малина. Всього потрошку.

Коли я туди прийшов, малих ціпок годували сиром, жовтком, пшоном, а в блюдечку — вода, все було підготовано. Як уже так, подумав, то й мені слід їх почастувати. Уловив під соснами кілька коників, приніс, у пучці тримаю, подаю... І тут одне підбігло, та ще з підскоком, вирвало із рук. Диво дивне — вони ж ніколи з дня свого народження не бачили ні коників, ні інших комах, а тут, як по команді, підбігли. Інстинкт. Віковичний інстинкт.

— Бойовий! — І ще подаю. Курча, саме воно раніше за інших знову підскочило і першим схопило. Це вже явно півень.

Уважніше дивлюсь на нього, а курчата від нас не відходять. Зрозуміло, їм же треба, щоб з ними хтось був старший, якщо нема квочки. А вони, якщо придивитися, зовсім не однакові, дарма що всі білі, відтінки різні, а той, перший, здається, найбільший від усіх і на шиї жовтіший, ніж інші. Уже й гребінець ледь червоніє, і весь час перший в усьому.

— Просто генерал! — сказала Оленка.

Другого дня на долинці косив я траву, розширяв простір для курчат, щоб вільніше могли бігати, встигали наздоганяти комах. Тут же граблями згрібали скошене. Стукнеш, махнеш граблями, злітають коники, вслід за ними прожогом курчата. Для них це полювання. Дивитися на їхній спорт — просто втіха.

— Ой! — раптом застогнала наша бабуса. — Що я наробила, рятуйте...

Ми підскочили. У бабусиній руці лежав наш півник. Шия набік, дзьоб розкритий, сивуваті, ніби наміткою закриті, очі. Обережно забрав я в свою

руку, диханням остуджував його. Він дихав. Оленка встигла вже принести воду, з ложечки заливали в дзюб, полили на голівку. Мокрий, у моїй руці він заворушився. Ще дали води. Він розплющив очі.

— Житиме!

— Під граблі кинувся. Хіба за ними встигнеш, — махнула рукою бабуся.

— Краще не бери граблів. Я буду сама, — це Оленка.

Півник спробував уже вибратися.

— Дай мені, — попросила Оленка.

Я поклав їй у жменьку.

— Ну, Генерале, пройшов бойове хрещення. — Жменьку Оленка розкрила, і Генерал стрибнув у траву, навіть крильця розправив, ніби трошки пролетів.

Курчата швидко росли. Де ми, там і вони. По траві розбігалися в різні боки — хапали коників.

Непрошений, почав з'являтися новий мисливець — чужий кіт. Іноді підступно, повзком підбирався до наших пташок — у нього своя ловитва. Довелося слідкувати, відганяти цього заброду.

Нагулявшись, курчата збиралися гуртком, ми їх просто руками — вони вже звикли — кидали в картонну коробку на відпочинок.

Згодом коробка ця стала їм тісна. Мусив я на якийсь час віддати їм саморобну мою рибальську лозову корзинку.

А підросли ще, стали цибаті, шурпаті, не такі симпатичні, як були маленькі, — випускали просто на простір. Котів вони вже не боялися, навпаки, самі наступали на kota, у позу стане і налітає.

Давно ми помітили — люблять вони битися. Стануть один проти одного, шию настовбурчать і чекають, хто ж перший почне. Бувало, справді билися, врешті один утікає, а другий слідом. Іноді

постоять, почекають і мирно розійдуться. Найчастіше наступав Генерал. Ніколи не відступав. Перший налітав і з боєм відганяв будь-якого. Ну забіяка, сміялися ми. Просто чемпіон!

— Що вони все б'ються, ваші кури, — якось каже наша сусідка. — Коли не гляну, вони один за одним ганяються.

— Спорт! — сміємося. — Простір, повітря — це для них стадіон.

— А я подумала, може, вони всі півні?

Про це ми не думали — не гадали. Напевно знали, що наш Генерал безперечно півень, та ще й вожак. А щоб усі інші... Почали спостерігати, почали сумніватися. Та й що сумніватися. На виставці сказав же я дівчатам: щоб були півні. От вони й півні.

— Позбиткувалися дотепні оті дівчата наді мною, усі восьмеро — півні!

— Не турбуйся, до осені доживуть, а там...

— Тільки посмійте! — пальцем свариться Оленка. — Тільки посмійте...

— Жаль. Варто було б привезти сюди не восьмеро, а одинадцятаро.

— Чого б це? Й для чого?

— Була б своя футбольна команда.

— Правда, оце так! — сплеснула долонями Оленка. — Є ж і капітан. Та ще не якийсь там, а Генерал!

Оленка на цей останній час канікул поїхала з подружкою.

Як остаточно переконалися, що всі наші підлітки півні, то без Оленки день за днем, тиждень за тижнем їх зменшилось наполовину, а з половини — ще наполовину... Залишилося двоє: Генерал і одна... курочка.

Курочка чи не курочка, принаймні так ми вирішили. Нарешті, мовляв, з усіх вісьмох є одна курочка. Хоч, правду сказати, вона нікому не подобалась. Більше того, її не любив і наш улюбленець Генерал. Сам співав, голосно кукурікав, сміливо наступав на інших, а ця завжди трималася осторонь. Все ж вирішили залишити разом з Генералом. А Генерал явно її зневажав.

Зайшла до нас якось знайома бабуся. Генерал у цей час відганяв від насипаної пшениці курку. Вона смирно відступила. Бабуся зупинилася, похитала головою.

— Це не курка.

— Як? Але ж і не півень. Не кукурікає ж.

— Отак воно й є. Це курійка. Так у нас колись у селі казали. Не знаю, як по-вченому, а по-нашому — ні се, ні те. Ще й так робили в старовину: поміряють її від порога до порога, як на поріг ляже хвостом, сокирою обрубують хвіст, а як головою — одрубують голову. Ото і все.

Залишився Генерал сам — без армії.

Оденка в школі. Осінь. Генерал походжає зі мною в саду, на городі. Залетівши на вишню, голосно кукурікає, інших викликає. Іду, він залітає мені на плече, навкруги озирнеться і на плечі теж кукурікає. Любив співати. Гадаю, не сам він придумав отак сміливо залітати мені на плече. Напочатку малого його я сам садовив собі на те ж місце, на ходу давав коників. Згодом він уже добре знав, з якого боку дають йому їжу, і безпомилково сідав на ліве плече. Спробував інших півників отак учити, але ніхто з них цього не повторив.

Краще за інших визнавав він мене, на мій голос швидко прибігав. Приємно було дивитися, як шпарко, широкими кроками, поспішав на мій поклик.

— Кури... хіба це кури. Так і оглядайся, щоб не

хапонував по литках, — часто скаржилася наша бабуся, ходила з палицею, оборонялася від півня.

Генерал справді на деяких жінок кидався. Іноді бив дзьобом, крильми і шпорами — у нього на лапах вирости міцні кавалерійські шпори.

— То просто кури, — сміємося ми, — а він — Генерал.

— То одвезіть у цирк. Туди йому й дорога.

А може, й справді так? Рідкісний півень! Розумний, сміливий. Генерал! Та ще й бойовий. Мене він любив, я його теж не менше. Що казати! По-перше — красень. Високий, білий, не просто білий, а біло-золотистий, як ото буває, коли під вечір сонце опускається і на білясті хмарки кине жовтаву позолоту. Отакий і він. Крила, хвіст — розкішні. Ще кращі шия й голова. А гребінь, борода — мало того, що червоно-рожеві, — наскрізь видно гарячу живу кров. Сама борода, якщо він дзьобає щось унизу, волочиться по землі, така велика й важка. Гребінь теж на обидва боки розкидається. Одно слово — богатир.

Богатир то богатир...

Пізня осінь. Збирався я покинути це місце на всю зиму. Куди ж віддати цього розбійничка? Та щоб і в добрі руки!

Неподалік жила знайома жінка. Чемно при зустрічі віталися. Здавалося нам — відлюдниця, іноді можна лише й почути, як розмовляє з своїми курми. Про нашого півня вона знала. Що, якби їй?.. Заперечливо хитає головою Галина: ні, незручно.

Несподівано вона сама зайшла до нас у сад.

— Прийшла до вас спитати: куди збираєтесь віддати цього красеня? — показує на півня, а він походжає праворуч, ліворуч, ніби демонструє свою гордість.

— Ще й самі не знаємо.

— Віддайте мені. До весни поживе з моїми. А там заберете.

— У вас же свій півень є.

— Помиряться, — махнула рукою. — У мене цілий гарем, вистачить, кого вибрати.

І ми з усім житом-пшеницею, насінням віддали нашого Генерала у прийми.

Взимку час від часу наїздили до нього: як він там поживає? Щоб не забув нас, возили гостинці — різне насіння. Судячи з усього, жив він добре: їжі вдосталь, курей багато — строкаті, руді, білі — не засумуєш. Та ще й поладнали між собою два півні, мовби розділили курей. Правда, більша половина лишилася із своїм ватажком, а наш Генерал з меншою групою розходжував окремо.

— Порозумілися, — усміхається хазяйка. — Без війни і без посередників.

Але то було лише перемир'я.

День по дню світлішає обшир. Зима відступає.

Не лише заради того, щоб відвідати нашого півня, — весна закликає на простір, — сонячного теплого дня ми поїхали на наше місце. Найперше, коли зайшли в хазяйчин сад, побачили всіх курей разом з одним-єдиним строкатим присадкуватим півнем. Як султан, походжав він, розгрібав мокру землю, а навкруг по-весняному клохкали кури. Ми розгублено презирнулися: а де ж наш? Мовчки зайшли до хазяйки, привіталися.

— Чого ж мовчите? Не питаєте? — хазяйка все ж таки усміхається.

— Просто боїмося й питати.

— Не бійтесь. Він у кухні.

Ми зайшли і побачили... Ми-то побачили, а він, певно, нас не побачив. Пір'я на голові, шиї все злиплося, аж чорне від засохлої крові. Не біло-золотистий став наш Генерал, а строкато-біло-

кривавий. Очі розплющував і заплющував, ніби дрімав. Але стояв. Стояв, як солдат. І не на підлозі, а на підвіконні. Заглядав одним оком надвір.

— Коли ж це?

— Учора. Зранку. Боротьба була — не на життя, а на смерть. Весна! Добре, що побачила, розборонила. Одним оком бачить, друге заплигло.

— От тобі й Генерал. Інвалід.

— Око ціле. Все буде в порядку.

— Що ж робити?

— Нічого не робити. Я їх помирю.

На якийсь час занесли його в нетоплений свій дім. Разом з нами походив по кімнаті, підлетів на підвіконня, проти сонця пригрівся. Знайшли ліки, помазали, де треба, зеленкою, і він став біло-червоно-зеленим.

— Ну вже й розмалювали! — весело засміялась хазяйка, коли знову віднесли їй. — Чого доброго, мій строкатий боятиметься тепер його.

Згодом вона таки їх помирила.

Нарешті справжня весна.

У квітні жили ми вже в нашому саду. В першу чергу забрали до себе півня. У неділю привезли з базару двох курок. Можеш не сумувати, Генерале!

Щоправда, він і без курей не вдавався в тугу. Найчастіше доводилося мені залишатися тут самому. Наші приїжджають у суботу, а в неділю повертаються до міста. Вийду в сад — півень уже зі мною. Під яблунею перекопую, він вибирає жуків, черв'яків — допомагає мені, а курей і не думає гукати.

Літо, друге літо живе. тут наш Генерал. Він і одна біла курочка. Між дверима — ящик з пшеницею. При бажанні півень забереться туди, учепиться кігтями за ящик і дзьобає, дзьобає, аж воло вниз опуститься. Скікне на підлогу, вийде на ганок і аж

тоді гукне свою подругу, іди, мовляв, є й тобі. Вона прибіжить. А сама й досі не здогадалася, не зрозуміла, де пшениця. Індивідуаліст, егоїст, іноді кажуть наші про цього самостійного півня. А що ж можна сказати про курочку?

Приїхала бабуся. Наче зразу згадавши минуле, Генерал кинувся на неї в наступ. Мусила ходити з торішньою палицею. «Спробуйте квітчасте своє плаття перемінити на темне», — пропоную. Послухала. Півень менше наступав, а все ж остерігалась його.

Напевно, перший за всіх нас спостеріг він зачервонілі полуниці й малину. Без вагань забирався поміж рядами. Частіше в малину, там йому, очевидно, більше смакувало. Знизу найспіліші позбирав я в блюдце — для нього (верхні хай же й нам залишаться!), він поруч зі мною підскакував вище, збивав червоні ягоди.

— Ходімо, я тобі дам, — відійшов, сів на лаву. Він за мною. Кидаю малину на траву, а блюдце на лаві. Він вилетів на лаву і почав обережно клювати з блюдця.

— Е, ні, досить із тебе, піднімай із землі, — узяв його в руки, відкинув у траву.

Це йому не сподобалось: пір'я на шиї розпушив, крила розкрив — кинувся на мене. Я черевиком відштурхнув його і, очевидно, сильно вдарив. Що з ним сталося! Я сам злякався, мені стало соромно. Біло-золотисте пір'я враз, наче змокле, опустилось, увесь він удвічі зменшився, знітився і прожогом, злякано побіг у зелень. Я винувато гукав його, ходив за ним, але він утікав від мене.

Другого і третього дня півень до мене не підходив, а я ж так хотів, щоб він забув цю несправедливу образу. Навіть, ідучи за ним, уголос просив вибачення.

Після того я ніколи, ні разу не крикнув на нього, і ми знову здружилися.

Приїздили до нас гості. Звичайно, в першу чергу звертали увагу на Генерала. Хвалили, розмовляли з ним ласкаво, а він віддалік дивився на них, впритул не підходив. Спробували давати подачки, кидали або клали їжу все ближче й ближче. Він, звичайно, був не проти того, щоб смачне з'їсти, а сам у гордовито-наступальній позі поглядав: на кого б з оцих незнайомих напасти? Один наш друг підійшов до нього ближче, заметляв перед ним своїм широчезним кльошем, і Генерал зразу наскочив на нього. Той почав відбиватись від нього ногами. Тут уже я підійшов, заспокоїв Генерала, забрав його в руки, відніс на другий бік: нема чого дратувати сміливця.

Надійшла осінь. Я знову залишаюсь тут разом з Генералом. Восени, як я помітив, він став спокійніший, навіть ласкавіший, ніж навесні і влітку. Сяду на лаві проти сонця, і він підлетить, присяде і дримає — обоє гріємось. Іду обідати — в першу чергу нагодую його. Так ми дружно й жили.

Незручно було на наступну зиму знову віддавати Генерала тій жінці, в якій він зимував. Ми вже й не домовлялися. Перед закриттям літнього сезону удвох з Оленкою одвезли його за Чернігів до моєї сестри. Живе вона край села поруч з величезним колгоспним садом, там йому буде повна воля — куди хочеш бігай, літай з чернігівськими курми.

Не часто, але в листах перепитували: як там проживає наш мандрівник? Живий, здоровий, чекає весни і вас, відповідали нам.

А весни не лише він — усі ми чекали. Особливо Оленка.

Нарешті знову ми вдвох з нею поїхали машиною туди ж, за Чернігів. Швидко й весело їхали, не

зупинялись, не відпочивали — погода гарна, дорога підсохла — ми відчували, куди й для чого їдемо, і поспішали, поспішали...

Серед дня вже були на місці.

Можете уявити собі: коли зупинилися проти двору, ми обоє якісь хвилини не розчиняли дверцят, не виходили з машини, так хвилювалися.

Нарешті зайшли у двір. Пес із будки поглянув, загавкав, але не вийшов. Курей поблизу нема.

У хаті радісно зустріли нас: роздягайтеся, сідайте!..

— А Генерал? — не витримала Оленка.

Стало тихо. Мовчання довше, ніж треба. Ну, кажи вже, кажи, хочеться сказати, і ми відчуваємо щось недобре. Я рукою обняв Оленку, притулив її до себе — мені так хотілося, щоб вона не заплакала.

— Нема його... Може, я й винувата... Не зберегла, — захвилювалася сестра. — Якби ж то знать...

Оленка не заплакала.

За хвилину ми вже знали про все.

Два дні тому, всього два дні тому, тут у колгоспному саду оббризкували дерева. Там же в саду під яблунями, в траві греблися кури, клювали. І разом з іншими (він же завжди був перший!) отруївся і наш улюбленець Генерал.

Березень, 1974

Седнів

КАРПО

Майже щодня, влітку і взимку, ми бачимо ворон. Найчастіше — сірих. Для нас вони звичайні, майже домашні, байдуже, не звертаючи уваги, проходимо повз них. І — даремно. Вони варті не лише уваги, а й спостережень. Погляньте на ворон

у полі, в лузі, в саду: які сміливі і разом з тим обережні, по-своєму допитливі, спостерігають за всім навколишнім, найперше — за нами, людьми. Здається, вони нас краще знають, ніж ми їх. На лузі нічого не пропускають, а в саду, по стежці, просто як хазяйки, походжають, усе переглядають — самі собі господині...

Повертався вранці я з риболовлі, в металевій сітці ще ворушились живі синці, пліточки. Недалеко від дому біля мене, каркаючи, відлетіла сіра ворона. Я зупинився: по голосу ворони відчув, що вона не сама, а когось попереджає. Нікого, крім дрібних птахів, не побачив. Збирався йти далі, та глянув на луг, на кущі і враз побачив зовсім близько під дубом молодого воронька.

— А, Карпо, чекаєш мене?

Поклав на траву сітку, вудки й пішов до нього. Він не полетів, спочатку якось боком дивився на мене, а потім, коли я нагнувся, щоб узяти його, пострибав убік від мене.

— Ага, друже мій, не дуже добре ти літаєш.

Наздоганяю, а він утікає. Навіть устиг пролетіти, точніше, спробував, і зразу ж сів. Я добіг і схопив його. Він устиг досить боляче ущипнути дзьобом мою пучку. А вчепився кігтями за руку — не одірвеш. Так я його й доніс до вудок, а звідти додому.

Карпом гукнув його, мовби давнього знайомого. Кілька років тому справді мав я отаке воронятко. На лузі зустрів незнайомого рибалку, він прямував на автобус і ніс у руці молоду воронку.

— Пустіть його, — обминаючи на ходу, мовив я, — що йому там у вас у Києві в кімнаті за життя?

Рибалка усміхнувся, зупинився, подав мені сіру птаху.

— І справді. Ви йдете на луг, однесіть його туди, до гурту. З дерева впав, а літати не вміє — підлі-

ток. Сам несучу і вагаюсь, а трапились ви, ще й ска-
зали...

Рибалка підкинув рюкзак, розправив плечі — мені здалося, стало йому легше, приємніше, ніби врешті позбувся важкого тягаря — і широким кроком попрямував за осокори.

Тепер уже я завагався. Тепле воронятко дримало в моїй руці. Я ж вийшов походити лугами, подихати, а тут тобі... подарунок. Дійшов до дубів і зупинився. А що, як понесу цього підлітка додому? Нагодую, залишу на ніч, там же в нас на соснах живуть старі сірі ворони, бережуть своїх малих, може, вони й цього годуватимуть. А ні, то вранці однесу на луг, до дубів, осокорів.

Я повернувся додому.

— Ну, зараз будеш вечеряти.

Стояла у нас колишня білочинна простора дрю-тяна клітка. Посадив туди воронку, між соснами наловив коників, — під вечір стрибають вони не так прудко, як серед дня, — у сірниковій коробці приніс їх до клітки та ще ковбаси, хліба. Витяг підлітка, він аж каркнув, так не хотів виходити з клітки, а сам дужий, міцний.

— Каркаєш! Ну й голосок у тебе... Каркун ти чи Карпун? Краще будеш Карпом.

Так він і став Карпом.

Їжу сам не брав, що б я не пропонував. Розмовляв з ним, умовляв, давав хліб, ковбасу, коників. Урешті насильно розкрив йому дзьоба, тримав пучками, кидав їжу в рот, примовляв: тепер переночуєш живий-здоровий... Зачинив клітку, поніс на балкон.

Уранці там же на балконі нагодував, про запас поклав їжу, поставив бляшанку води — їж, пий, якщо захочеш.

Оленка в цей час була в лікарні, я поїхав до неї,

отож покинув самотнього молодого Карпа хоч і не на волі, а все ж на повітрі, щоб усе бачив, покрикував-перемовлявся із старими своїми родичами.

У лікарні розповів Оленці, що у нас у Кончі-Озерній є Карпо, хто він і звідкіля з'явився. Так годувати його чи випустити?

Подумала, повагалася Оленка.

— Краще годувати. А я повернуся, то разом годуватимемо. Підросте — випустимо. А може, Карпуша захоче жити з нами?

Я похитав головою, усміхнувся.

— Можливо.

Найперше, коли повернувся, заскочив нагору на балкон: як там почувається мій годованець? Глянув і остовпів. Такого наробив, так нахазяйнував — не знати, з чого й починати. Все перекидано, перевернуто, може, щось він і з'їв, а більше перемішав, знівечив. А наляпано! В клітці на фанерній підлозі покладені газети попримлипали, аж присохли. А я ж так чепурно, можна сказати, естетично все це для нього порозкладав. Тепер же... Хвіст, лапки, крила, навіть дзьоб у нього забруднені, а сам улаштувався вище, сидить, учепившись за чисту жердинку, яку я для нього прикріпив, і філософічно усе навкруг спостерігає. Дві старі ворони з карканням покружляли, потім на сухих соснових сучках усілися — чекають, поглядають: що ж буде далі?

Не вагаючись, приніс я молоток, плоскогубці, ніж, повитягав гвіздки, вибив нижню фанеру, підняв за дротяні прутики клітку разом з Карпом, переставив на цементну підлогу, фанеру з усім його погромом поніс униз.

Іще йдучи подумав: його ж то я не нагодував. Повернувся з хлібом, м'ясом, ковбасою, з консервною бляшанкою прозорої води, поклав усе, випустив з клітки Карпа. Він каркнув, за ним десь

озвались інші ворони, від мене він задоволено пострибав по балкону, а я пішов униз чистити, мити його квартиру.

Згодом годував його і на веранді, і на столі надворі біля дерев, навіть у кімнаті — я давав йому простір і волю, а на ніч усе ж таки зачиняв у клітці: побоювався, раптом удосвіта перелетить і десь заблукає. Він уже сам їв і пив, але далеко не відлітав.

Одного Карпо не любив: спробуй узяти в руки — одбивається, відступає, б'є дзьобом. А я ж мусив його надвечір дурити, зачиняти в клітці, а вранці випускати.

Приїхали Галина й Оленка. Я радісно зітхнув: нарешті відпочину від Карпа! Тепер хай вони годують та бережуть його, щоб не втік.

І в Карпа почались бенкети! Кожної години, а то й частіше, ублажали-годували: і те, і це, і разом, і по черзі то Галина, то Оленка, я лише збоку дивлюсь. А вони втішаються, розмовляють з ним: Карпо, Карпушо, — примовляють і тихше, й голосніше, щоб голоси їхні знав. І справді, швидко він обох признав. У всякому разі, почав хапати в них із рук їжу. Шию протягне, хапне і назад: слідкував, щоб не спробували погладити сіре й чорне дорогоцінне його пір'я руками. А як наїсться — залишали недоїдки на столі, самі з веранди поглядали. Оленка була дуже задоволена, що на стіл почали сідати горобці.

Другого дня вона ж і помітила, що крім нашого Карпа, туди на стіл прилітають інші, «чужі» ворони, зрозуміло, коли нас близько нема. І не Карпа годувати, а похапцем викрадають його шматки та відлітають у сосни. От і нові наші нахлібники! Я таки й раніше цю парочку сірих ворон примітив, але не думав, що вони такі рішучі і сміливі! Згодом

стала не парочка, а більше. Ми їх зігнали, налякали, вони полетіли на луг. І раптом за ними полетів наш Карпо. Надовго сили в нього не вистачило, недалеко сів за парканом на вербі. Сидить, відпочиває. Ми підійшли ближче, гукаємо: «Карпо, вертайсь додому». Йдемо назад, кличемо, щоб він летів за нами. Де вже там! І не думає. Байдуже поглядає, всівся міцніше на суку, ніби задрімав. Ну, захочеш їсти — прилетиш.

Час іде. Карпо сидить на тій же вербі, ще вище забрався. Вечоріє, пора йому вечеряти, а він не прилітає.

Насупроти тієї верби, на якій він усівся, у нас між соснами широка лава. Ми туди перенесли для нього всяку їжу, поставили воду в мисці, самі ж відійшли.

Він ще й не встиг поглянути на лаву, як із лугу з'явилися старі ворони. Не вагаючись, захазяйнували на лаві.

— Подумати! — плеснула руками Оленка. — Я їх прожену.

Та не встигла вона встати, як туди ж опустився Карпо. Ми застигли. Чи встиг він хоч щось з'їсти, а старі ворони швидко все понідбирали і полетіли на луг. Карпо — за ними. А ми — слідом. Він знову сидить на високому осокорі, самотній, осиротілий. Гукали, запрошували... Не догукались.

Устаю я найраніше за всіх наших. Отак і наступного ранку встав, вийшов на балкон. Глянув — а Карпо на своєму місці, на столі шукає снідання. Побачив мене, закаркав, замахав крильми. Швиденько пішов я вниз, приніс йому їжу, сів на лаві поруч, а він відлетів далі, чекає. Показував сир, гукав — не підходить. Мусив одійти аж до веранди. Сів на східцях, глянув — а він уже снідає.

Удень годували всі, він знову сміливіше підлітав

і підходив. Старих ворон ми намагалися не підпускати.

Другого дня приїхали до нас гості. Жінки разом з Галиною та Оленкою пішли в ліс. Я на другому поверсі працював. А один із гостей надворі на столі почав майструвати: стругав, прибивав... Все це чув я зверху, але не звернув уваги, а цей майстер саме там, на столі, повідсувавши на край Карпові мисочки з їжею, водою, влаштував свою «майстерню». Я спустився, гукав Карпа, кликав, але той не прилетів.

Прийшли наші з лісу. Пізніше бачили Карпа в густих молодих сосонках. На наші запрошення не звертав уваги, схилив голову, збоку поглядав. Так ми до вечора в різних місцях бачили його. А до нас він не прилітав. Сподівалися, що вранці голодний прилетить снідати. Не прилетів.

«Несміливий все-таки наш Карпо,— сумовито думав я.— Боягуз він»,— ніби виправдував його, а в душі шкодував.

Так він і не повернувся.

Зате інший Карпо, теперішній, усе літо невідступно живе біля нас: у садку, на городі, навкруг будинку. За попереднього він незрівняно цікавіший, хитріший, розумніший, сказати б, дотепніший. Авжеж!

Упіймав я його в червні, годував і привчав приблизно, як і попереднього. І він живе собі з нами, не забуває нас. Щоправда, сталася і з ним пригода, подібна до попереднього, саме коли він почав більш-менш по-дорослому літати. До нього теж сюди прилетіли старі ворони, щось ухопили на столі. Ми їх відігнали. І він точнісінько так, як і попередній, полетів за ними. Полетів так, що ми його два дні не бачили. «Все, більше з воронами не матиму ніяких справ,— думав у душі,— невірні

птахи...» І все ж мені було жаль, ще й як жаль, хоч нікому про це не сказав уголос.

Третього дня удень ішов через сусідський сад і на стежці проти нашого будинку на траві вгледів Карпа. Сидів просто, ніби чекав мене.

— Бродяго, це ти? Прилетів? Ходімо додому! — І пішов навпростець, до його «їдальні», де він так охоче їв. І він прилетів туди ж, сів на столі. Ми зразу принесли йому все, що для нього лежало в холодильнику. З рук знову не брав, здалеку підступав, потім посміливішав. Простягав шию, хапав сир, ковбасу. І тут ми побачили, що в нього підрізані крила. Ну, побував «у гостях», нерозумнику, ось тобі й наслідки! Таки справді хтось зумів йому крила попідрізати, певно, щоб не втік. А він таки втік! «Ще тобі й хвоста відріжуть, отож тримайся нас», — весело кажемо.

Після того до чужих близько не підходить. А нас остаточно визнав і нікуди не йде.

Тепер уже липень. Ночує Карпо проти нашого будинку на наших же соснах або на сусідських, хоч удень далеко відлітає на луки. Цікаво, що вибрав саме ті місця, де я його впіймав. І літає — тільки на луг.

Серпень уповні. Спека, жара. День довгий. У природі — благодать. Усім легко знайти їжу й пиття. А наш Карпо злінувавсь, він знає, що ми його забезпечимо. Звик. Не просто просить, а вимагає. Хоче їсти — каркає, кричить, махає крильми, б'є дзьобом у вікно. Ручний став цілком.

Припекло. Я повернувся з озера. На столі поклав вудки, дротяну сітку з рибою, знімаю одяжу. Не встиг усе розкласти по місцях — з'явився Карпо. Сів на стіл, каркнув, замахав крилами.

— Хочеш кашки, дурашка? — словами з оповідання Михайла Пришвіна звертаюсь до нього. —

Бери! — Дістав з кишені мастирку. (Мастирку готують самі рибалки: розтирають, перекручують гарячий варений горох разом з манною крупною, додають олію, іноді цукор, ваніль — для приваблення риби, до речі, рибалки і придумали цю назву від слова «масирувати»). Одірвав шматок мастирки, подав Карпові. Він вирвав у мене з руки. Сподобалось? Знову подав. З'їв, коротко каркнув. Ще й ще. Нарешті я побачив, що вже не їсть, а тримає у дзьобі, точніше у волі під дзьобом. Ворони, виявляється, як і деякі інші птахи, коли наїдяться, а їжа ще залишається, можуть про запас наскладати у воло, а потім заховати в траву чи в землю.

— Досить, більше не дам, — кажу.

Він перелетів у траву, почав ховати. Я дістав маленьку рибку, показав блискучий лусковий бочок, тримав міцно, бо знав, що він, якщо йому пощастить, вирве з руки. Підлетів, хапонував за рибку, відірвав шматок, з'їв.

— Я тобі ще дам і щось інше, — кажу. — Їж поки що рибку. — Він хапнув раз, удруге — і вирвав усю рибку. Відлетів, сів на землю, почав закопувати.

— Ну, як уже закопуєш — досить із тебе.

Я всі свої рибальські причандалля забрав, порозкладав на місця і пішов у кімнату.

Сонце піднялося з-за сосен. З веранди перейшов я на сходи, проти мене сів на своє улюблене місце на столі Карпо.

— Іди нагодуй цього розбійника! — покликав Оленку.

Оленка підійшла, охоче порозмовляла з Карпом, погодувала, сіла поруч зі мною. А Карпо, відпочивши на вишні, знову повернувся на стіл, випив з миски води і враз почав кидати дзьобом воду за себе на пір'я. Потім ускочив у миску і по-справжньому почав купатися. Ми дивувались і сміялися.

— Тож-то, — каже Оленка, — гляну й дивуюсь, куди вода з миски поділася, тільки принесу повну, поставлю, прийду вдруге — порожня, а на столі калюжі. А він, виявляється, у спеку купається!

Тепер на столі для Карпа не маленька миска, а велика шестикілограмова консервна кругла бляшанка з водою — купайся, скільки хочеш! І він щодня охоче купається.

Уранці прилетів Карпо. Ще з сосон каркнув, дав знак, що я, мовляв, тут. Я теж покликав, і він сів на ганку, звідкіль я погукав. Приніс, подав йому їжу. Їв він із рук, до цього давно звик.

Поснідавши, а снідав потрошку, зате всього спробував, не відлетів, а «порозмовляв» зі мною — якось ласкаво, ніби щось розповідав, буркотів, протягував шию, потім почав брати нарізані для сушіння яблука. Я, щоб забрати його звідси, пішов у садок, сів на лаві — і вмить Карпо був уже тут. Покрутився круг мене — нічого цікавого я йому не показав — він відлетів, сів біля яблуні, почав збирати червоні китайські яблучка-райки. Підняв очі, подивився, куди б заховати, — а в дзьобі тримав райку, — повагавшись, поклав яблучко і тут же розкопав дзьобом землю. А земля під яблунею м'яка, пухка. Потім знов узяв райку, ткнув її в землю (і досить міцно!) раз і вдруге, закрив землею, оглянув з усіх боків — чи все як слід? — і взявся за іншу.

Карпо у нас хазяйновитий, він і городник, і садівник...

Пізніше, за якусь годинку, Карпо знову попросив їсти — він у таких випадках або каркає і махає крильми, або стукає дзьобом у вікно, коли бачить нас в хаті, чи просто не відходить від тих, хто надворі і кого він визнає. Отож я взяв шматок

мастирки та ще менший шматочок ковбаси і, сівши на ганку, гукнув Карпа. Він зразу підлетів, сів поруч, а я почав давати мастирку.

Йв охоче, жадібно, я ж одривав пучками, а в жмені з лівого боку тримав ковбасу. Мав досвід: з рук у мене він уже не раз вихоплював смачну їжу, — тому я слідкував. Та він краще це вмів робити: підстереже, обдурить і вкраде запашний ласий шматочок. Так і цього разу вихопив ковбасу і відскочив від мене, оглянувся, куди б заховати, а потім не витримав, весь проковтнув і перескочив знову до мене. Крім мастирки, у мене нічого вже не було, я простяг йому її, він з'їв разок, удруге, а втретє не захотів їсти, а взяв у дзьоба, оглянувся й почимчикував... прямо ганком у розчинені двері в дім. Я здивовано слідкую: куди ж далі?

У тамбурі зупинився, схилив голову набік, з цікавістю подивився на зелений з червоним килимок, який тут лежить, відтак обережно поклав мастирку, дзьобом підняв килимок, лапою підтримав крайок, дзьобом же поклав мастирку і прикрив килимком.

Давно всі ми звернули увагу, що Карпо поіншому «розмовляє» в різних ситуаціях. Наприклад, коли когось із нас клює дзьобом, він разок ударить і разок коротко каркне. Коли їсть голодний, щоразу, ковтнувши, теж каркне, але іншим голосом, ніби подякує. Більш-менш наївшись, зовсім не каркає, стоїть, чекає, мовчить, ніби осоловілий. Коли ж гукає інших ворон, каркає часто, голосно, довго. Буває, що й зовсім уже не їсть — з нього досить, але не відлітає від нас, якось простягне шию і по-своєму «воркує». Воркує ласкаво, булькає, ніби люб'язно розповідає.

Згодом у журналі «Вокруг света» ми прочитали, що вченим пощастило виявити до трьохсот різних вигуків у «мові ворон». Про що вони там «розмов-

ляють», здебільшого не розкрито. І все ж деякі «слова» учені зрозуміли. «Наприклад, безперервне кракання особливо хрипким голосом, — писалося в журналі, — означає заклик до всіх членів зграї організувати «зібрання» в полі». До речі, це я сам не раз спостерігав і тепер, і колись малим.

Один американський учений навіть зумів послухати і записати на плівку «милозвучні бурмотіння ворон», які, на думку вченого, є «любовною розмовою». (Саме і є оте, що я називаю «воркуванням»). Звичайно, «до трьохсот різних вигуків» ми не помітили у «воронячій мові» нашого Карпа, але, безперечно, кілька десятків відчули, особливо, коли самі уважно дослухались. Найчастіше Карпо «воркував», сидячи на веранді разом з Галиною або влаштувавшись їй на коліна. Галину він любив найбільше. Я навіть жартував: порозумілись, поріднились. Карпо іноді на городі, коли Галина поралась на грядках, сідав їй на плечі або й на голову, пробував розплутати волосся, повитягати шпильки. Доводилося зганяти його, що, зрозуміло, йому не подобалось.

Останні дні Карпо сидить, гуляє, снідає, підобідує з нами на веранді, біля кухні, в саду, на городі чи біля сосон, одне слово, — де ми, там і він. Почувається Карпо, судячи з усього, непогано, хоч на вигляд — обшарпаний, не блискучий, ніби не чистий — линяє пір'я. Певно, вересень для молодих ворон така пора, коли на зиму нову теплу одягу підготовляють.

Сьогодні ж прилетів близько восьмої і чекав нас. Галина нагодувала його. Їв, сидячи в неї на коліні. А наївшись, як завжди, почав набирати у воло їжу. Тоді Галина припинила давати і встала. Карпо неохоче відскочив з теплого коліна, перелетів і всівся у винограді на підходящу для

нього жердину. Присів, опустився нижче, сонце саме пригріло, і він заплющив очі. Ми розійшлися.

Десь хвилин за двадцять я підійшов до нього з другого боку. Карпо вже не спав, він уперто намагався дістати гроно винограду. Робив це так: міцно тримався пазурами за жердину, а дзьобом добирався до сизо-чорного грона. Зовсім же близько, ось би вхопити, а втриматися як слід йому не щастило. Я навіть посоромив його, що тягне без дозволу виноград. І в цю мить він лівою лапою підтяг гроно, а правою тримався за жердину. Тепер уже зразу дотягся, дзьобом відірвав виноградинку, відпустив гроно, почав розкльовувати виноградинку, їсти. Тоді я внизу сам зірвав кілька виноградинок і почастував його. Двічі він з'їв, потім взявся за своє: дотягся до ближчого свого грона, лапою підтяг — видно, його солодше... Я більше не турбував Карпа.

Щоранку будить мене вороняче каркання. По голосу чую: це Карпо, він гукає мене.

На ніч я прикриваю двері від комарів. Устаю, навстіж розчиняю двері: Карпо стоїть на залізних поручнях балкона, покаркує, пильно дивиться, а побачивши мене, махає крилами. Він давно вже вивчив і знає, де я сплю і вдень працюю, отож і виходить, що він мене викликає: час снідати!

На веранді подаю йому їжу. Часом він їсть жадібно, швидко, коли голодний, а іноді неохоче, знічев'я, ніби смакує лише. Ясно, уже десь підкріпився. Тоді хитрувато намагається обдурити, «приспати» мене, щоб украсти щось із ласощів, сховати у свою «комору».

«Комори», куди ховає крадене, має скрізь навкруг нашого будинку. Іноді переносить їх у дальші кутки під кущі, в траву. І головне, не він згодом

користується ними, а здебільшого чужі ворони — у них не згірше від нього нюх.

І все ж нам приємно: надто точно Карпо вміє вибрати, знайти влучний момент, щоб ухопити потрібне.

Перлиста роса лягла на траву. Я ще вдосвіта вийшов на луг — з вудками до озера, — черевики мої швидко промокли. Зупинився: може, вернутися, перевзутися в гумові чоботи? Махнув рукою: рибалки так не роблять — не буде удачі.

Повернувся досить рано, поклав на «Карповім» столі вудки, піджак, сітку з рибою, пішов на протилежний бік будинку. На східцях поскидав мокрі черевики, узувся у сухі і знову вернувся, щоб позбирати залишені на столі речі. А там уже хазяйнує Карпо. Я присів на лаву, дістав з піджака мастирку, подав йому. Цю мастирку запропонував мені на озері мій друг рибалка, ще й додав: свіжа, з ваніллю. Вона справді пахла, аж здалеку чути. А Карпові цей пахучий дух не дуже сподобався. Неохоче взяв у дзьоба, розкуштував, з'їв. Удруге взяв, повагався і кинув. Я простяг ще. Тоді він мене по руці клюнув дзьобом. Приніс сиру, дав йому — охоче з'їв. Знову подав мастирку — він узяв і тут же викинув. Повторно уже не брав, а тільки двічі дзьобнув мене — мовляв, не те даєш.

Галина підійшла, стала поруч. Я знову даю мастирку, щоб вона побачила. І він знову б'є мене. Ми посміхаємось, розводимо руками: ти подумай, усе розуміє! І головне, не боїться дзьобати старших! Я ж тебе годую, поганцю, кажу, а ти мене б'єш. Та ще й сидячи у мене на коліні.

Галина розчинила навстіж двері моєї кімнати нагорі, почала порядкувати. Не влетів, а поволі, не

поспішаючи, оглядаючись сюди-туди, статегно увійшов з балкона Карпо.

— Уже вскочив! Саме твоєї допомоги тільки й не вистачало.

Галина порядкує, а тим часом стежить за ним. Карпо — звук, що йому все дозволено, — підлетів на стілець, звідтіля перескочив на стіл, а там — мої папери, книжки, ручки, олівці, газети, журнали... Не вагаючись, узявся на столі хазяйнувати. Нараз ухопив трикутну найбільшу зелену мою ручку і вмиль через двері вилетів у сад. Галина кинулась услід, вискочила надвір: де ж його знайти, куди полетів? Оглянулась на всі боки й побачила близько під яблунею. Підійшла обережно, ласкаво умовляючи, щоб не злякати, бо він же може знову схопити ручку й полетіти бозна-куди. А Карпо кілька разів подзьобав ручку: тверда, ковзка — хоч і зелена, не варта уваги. Кинув, а сам тут же на землі знайшов райку і дзьобає. Галина забрала ручку, підійшла до мене, — я був далі в саду, — показує, розповідає, що сталося.

Я поклав ручку в кишеню. Карпо захопився райським яблучком, тепер ми його зовсім не турбували.

По стежці дійшли до дверей будинку.

— Ти бачиш! — здивовано, трохи глузуючи, але весело сміючись, показувала Галина.

Я бачив: мої рибальські ледь підсохлі черевики, що стояли на ганку, валялись, розкидані у всі боки, — на землі, на східцях. Шнурки повитягвані, витягнені устілки — одна на траві, друга під кущем бужку.

Коли він усе це встиг? Мало того, що шнурки з усіх пістонів повитягував, так ще й устілки зсередини зумів витягти. Нічого не скажеш, знайшов собі підходящу роботу!

Зашнуровую черевики, а він з другого боку слідкує.

— Іди на город, — кажу дружині, — він обов'язково полетить за тобою, а я покладу все це на інше місце.

— Ходімо, Карпе, — Галина пішла, а він слідом полетів.

Я забрав черевики, переніс на інше, підходяще, з мого погляду, місце, за балконом. Не вкладаючи у черевики мокрих устілок, косячком на паличках порозкладав на столі, — саме сонце виглянуло із-за сосон, — відсунув бляшанку з водою, ще й подумав: слідкуватиму, швидко висохнуть, зразу ж заберу. Та я помилився.

Хвилин з десять посидів на лаві. Тепло, приємно. Так можна й задрімати! (Устав же вдосвіта). І зразу підвівся. Пішов нагору, сів, переглянув журнал, узяв ручку, почав писати. Про все інше забув.

Несподівано двері мої, як від вітру, розчинилися, я аж здригнувся. Галина стояла на порозі, весело дивилася на мене.

— Твій улюбленець тебе чекає.

— От чорт! Як же це я забув?

Біля столу я тільки й міг сплеснути руками.

Карпо стояв на столі і, схиливши голову набік, смішливо поглядав на обох нас.

— Ти що! Навмисне його сюди привела?

— Ну от, так і знала, що я ж і буду винувата.

Вона дивиться на стіл і все одно сміється.

— Може, я? Я ж просив, щоб ти забрала його на город.

— А хто ж сюди, на стіл, на «Карпову кухню» порозкладав устілки, черевики? Він давно вже від мене полетів. Чи я думала... Дідько його сюди

заніс, от хто,— весело регоче Галина. Мимоволі я теж засміявся.

Справді, навіщо Карпові потрібно було саме в цю велику бляшанку, повну води, мої устілки разом з шнурками повкидати? Певно, якби не такі важкі були мої мокрі черевики, він і їх повкидав би туди, у воду. А для чого — то вже тільки він знав. Сам же дзьобом повитягував з кожного черевика шнурки, і по черзі кидав у бляшанку з водою і, мабуть, милувався. Треба ж придумати!

Зітхнувши, позбирав я своє мокре манаття, повикручував і поніс у гараж — туди вже він не забереється!

Крім усього згаданого, я знав: наш Карпо щодня знаходить чи то біля будинку, чи за ним приємну для себе роботу. Зранку і вдень я розчиняю свою кімнату, щоб з вітром залітали сюди пахощі соснової хвої, трави і квітів. А як тільки двері розчинені — Карпо вже тут. Частіше він не залітає, а заходить пішечки, перевальцем.

Спочатку походить, перегляне підлогу, все помацає. Потім підлетить на стілець, звідти — на стіл. А на столі починає «читати» газети, книжки, папери. Що йому сподобається — олівці, ручки, гумки,— спробує дзьобом, а то й схопить й полетить. І головне, всюди, де походить, усе помітить. Бувало, щось роблю, побачу на балконі Карпа — мушу зразу зачинити кімнату, сам виходжу до нього.

Упускав я його в кімнату раніше просто з любові, з допитливості: що він, мовляв, тут шукає, що його в чужій, незнайомій для нього, обстановці цікавить.

Одного разу він побачив на столі між книжками сюрчок. Цей сюрчок, до речі, я знайшов на дорозі на лузі, де проїхали на міліцейському мотоциклі два сержанти. Сюрчок роговий, гарний, а свиснеш

(я ж спробував!) — зразу згадаєш міліцейський сигнал. Отож Карпо забрав сюрчок у дзьоба і зразу в розчинені двері прожогом вилетів, шухнув униз на землю в гушину порічок. Там недалеко працювала Галина, підійшла до нього і зупинилась: що, справді, він тримає у дзьобі? З досвіду ми давно знали: ні доганяти, ні просити не варто — утече, відлетить далі, краще, лагідно розмовляючи з ним, тихенько підійти і забрати вкрадену річ або прослідкувати, куди він її заховає, а потім «знайти».

Самотності Карпо не любив. Не подобалось йому залишатися наодинці, знаходив собі товариство, а найлюбішими для нього були ми. Нічого дивного: ми годували його й годуємо. Оленка приїздила тепер не часто. А як приїде, ми від Карпа в ці дні відпочиваємо. Та це ненадовго. Оленка виїжджає, і все починається спочатку. Карпо всі дні з Галиною на городі, в саду, на ганку — де вона, там і він. На городі, якщо дружина на грядках висмикує бур'ян, він невідступно допомагає: сам дзьобом витягує зілля, відкидає, кудись поблизу складає.

Бувало, Галина вибирає огірки — він уже тут. Вона огірки набік кладе, а він їх дзьобом клює. «Ти що робиш!» — проганяє його. Він трохи далі в огуддя відскочить і «вибирає» сам, відриває манюсіньку зав'язь, виносить і кладе.

Пізніше, там же на городі, Галина садила на зиму часник. Мусила мене гукати, щоб стеріг. Тільки покладе зубки в заздалегідь приготовані ямочки, а Карпо слідом скаче і витягує, відбіжить трохи вбік, роздовбає зубок — і по новий. Довелося мені його заманити подалі від городу.

А стомившись, може підлетіти, сісти на зігнуту Галинину спину, пробує дзьобом потягнуть волосся на голові. Галина змушена встати — він злітає,

сідає поруч. Я підійду — на мене майже не звертає уваги.

Лаю його — він поглядає, слухає і починає пробувати дзьобом зелені помідори.

— Ти здурів! Забирайся геть! — свариться господиня.

— Та скільки він, цей наш вихованець, зіпсує, — заспокоюю її.

— Ого! Он червоного пекучого перцю половину поїв! Певно, йому вітамінів захотілось. — І Карпа відганяють.

Отак завжди він «працює» в компанії, в товаристві. Або з нами, або з родичами своїми — воронами.

А втім, два місяці жила в нас у Кончі наша бабуся, і як від першого приїзду, так і до від'їзду не визнав її. Жодного разу не підлетів, не сів поруч, не познайомився і не взяв їжі. Дружби між ними не вийшло.

Бабине літо. Білі нитки павутиння опускаються на жовте листя, купчасті хмарки поволі пливають. Приемна жовтнева осіння пора.

Карпо став розкішний, просто вродливий: густе пір'я блискуче, особливо чорне на шиї, на голові — на зиму теплу одягу одяг. І, певно, запишався, загордився: не часто, не щодня прилітає «додому». Куди там! І привітатися до нас цілими днями не з'являється. Хіба що на вечерю мимохідь прискочить, наб'є воло — і в луг. Там у нього своє товариство — згряя сірих ворон, — тепер майже всі гуртом, особливо увечері. Трапляється, два, три дні його ми не бачимо. Гукаємо зранку, гукаємо в обід, під вечір, тихенько зітхаємо, думаємо, може, хтось забрав його. І радіємо, коли прилетить, закаркає, а з'являється він несподівано в будь-який час. Все-таки живий, здоровий!

У першій половині жовтня поїхав я на Чернігівщину. У Кончі-Озерній залишився сам Карпо.

— Ти ж хоч наїжджай сюди, — кажу Галині, — нагодуй його, щоб нас не забув.

Повернувся через тиждень і зразу — в Кончу-Озерну. Приїхав під вечір, Карпа не було. Через день приїхала Галина. І якраз тоді серед дня прилетів Карпо. Для нас то була велика радість. Ну, а для нього — бенкет.

Але ненадовго. Два дні прилітав, а потім знову покинув нас.

На відпочинок у сонячний день приїхала Оленка з своїми друзями-студентами. І, на щастя, під вечір прилетів Карпо. Годували, розмовляли з ним, дивувалися: такий же він вродливий, такий сміливий, дорослий! Другого дня в неділю з ранку до вечора невідступно був з нами. Навіть за всіма нами слідом літав до ближнього озера.

Оленка з друзями поїхала надвечір. Ми їх провели, повернулися додому — Карпа вже не було.

Наступні дні теж.

Більше він до нас не прилетів.

Уже зима. Щодня бачу багатьох ворон. Всі вони для мене «карпи». Я їх гукаю, коли гуляю за Дніпром, але вони не відгукуються, серед них нема нашого Карпа.

Все ж я вірю: навесні повернусь у Кончу-Озерну — він прилетить до нас. Хоч би в гості.

Лютий, 1974
Київ

ВІД ЗОРІ ДО ЗОРІ

Рибалка я не жадібний до риби, але з дитинства люблю риболовлю. На озері, коло річки у будь-який час з приємністю готовий посидіти. Для мене найкраща година — досвітній ранок. Ідеш перлистою росяною стежкою або навпростець, по траві, птахи радісно співають, славлять зорю і сонце, вітер подихає, овіває обличчя, і тобі здається, що сам можеш полетіти. А йдеш обережно, нікого не полохаєш, та все ж поспішаєш до води.

Улітку обов'язково щось уїймаєш. На озері я буваю лише вдосвіта, а вже о восьмій-дев'ятій ранку повертаюсь додому. І щось обов'язково, хоч для кота, принесу. Давні друзі мої, риболови, якщо приїжджають, то ловлять, я сказав би, працюють, з ранку до вечора, від зорі до зорі. Більше смажать себе, аніж рибу.

Троє нас колись поїхали за Козаровичі на Дніпро. Господар машини знав дорогу й місце — велике глибоке озеро. «Сам знайшов!» — задоволено сказав цей запеклий рибалка. Крім свого приятеля, запросив ще й мене. Як виявилось, крім нас, трьох досвідчених риболовів, він забрав свого сина-спортсмена. Про це вдруге подзвонив мені, уточнив, хто і скільки їде, бо знав, що я не дуже охочий до великих компаній. Видався такий час, що можна полювати й на качку, саме вповні серпневе літо. Я згодився.

Вирушили по обіді. Використавши слушний момент, водій пошепки сказав мені: -

— Дорога препогана...

Я особливої уваги на це не звернув.

Спочатку їхали по шосе, згодом, уже повернувши на путівець до Дніпра, якимись непевними вибоїнами, розбитими коліями, потім пісочком,

а далі глибоким важким піском поміж молодим соснячком — ні праворуч, ні ліворуч.

— Отут нам і буде капець,— якось зловтішно зітхнув водій.

— Треба кращу дорогу вибирати, — стогнав і потів від напруження господар машини.

— А де вона — краща? Покажіть, — огризнувся водій.

Всі ми четверо допомагали машині, підштовхували з усіх боків, наскільки вистачало наших фізичних сил, підкладали соснові гілки, витирали лоби, відсапувалися і... І все ж добралися спочатку до міцнішої дороги, відтак до села і нарешті лугами, кінними дорогами до омріяного «ельдорадного» озера.

— Добре, що ви поїхали з нами, — знову тихо шепнув мені водій, — без вас на мене б усі шишки валили...

Озеро справді справило на нас чудове враження. Зразу всі ми забули неприємну важку дорогу, повеселішали, голосно заговорили, навіть стали перекидатися дотепами. Ми оглядалися в усі боки.

Озеро велике, чисте. Навкруг — просторі луги, все видно. Місцями лоза, таволга, маленькі озерця, верби, осоки і навіть невисокі дубки. Здалеку видніються чорно-рябі череди, ще далі — стоги, а вже за ними в зелені оте село, через яке ми шойно проїхали. Одне слово — прегарно.

— Справді «ельдорудо» ти вибрав, — ледь усміхаючись, кажу господареві. — Щодо риби — завтра подивимось.

— Складай вудки зараз, час іще є, — відповідає він, а сам гарячково витягає з багажника великий брезентовий мішок, за ним — другий, один кидає приятелеві, свій хоче розв'язати, нервує, тихенько сам собі чортихається:

— Вузол на вузлі, чорт... Шворки-зав'язки не піддаються. Коли треба швидше, завжди гидота якась заважає.— Плюнув.— І головне, сам же зав'язував. Дай ножа! — наказує синові.

— Я? — здивовано і явно скептично стенив плечима спортсмен.— «У рибалки повинно бути все наготові». Твої слова. Не раз ти мені це казав. Не я рибалка, а ти.

— Цього-то ти не забув.

— Ніж ти забув, а не я.

Я мовчки подав свій.

Нарешті він витягає, швидко розкладає гумовий надувний човен, приятель свого вже надуває. Ви-являється, озброїлися вони всерйоз! І головне, тут же (щоправда, сонце ще височенько) надувають човни, щоб зразу ловити.

— Покачай іще ти. Я захекався... — гукає сина.

Ми із спортсменом досі мовчки спостерігаємо за ними обома. Човни у них великі й різні. У головного рибалки — сталевозеленуватий, у його приятеля — яскраво-червоний, аж блищить, горить, особливо проти сонця. Зразу пригадалося мені: отакі червоні я не раз бачив іще за військових часів. І, мовби відчувши мою думку, приятель ураз випростався, точніше, розклався, як ото розкладається довгий складаний ніж (він саме накачував човна), сам високий, сухий, витер лоба і задоволено мовив:

— Відставник, знайомий полковник, подарував. А в самого ще кращий. Може, й два.— Подумав і додав: — Одне слово, на тобі, небоже, що мені негоже. А все ж — подарунок.

Тут, до речі, слід хоч коротенько дещо розповісти про самого приятеля.

Познайомилися (не зі мною, а з господарем машини) отут під Києвом у санаторії, де разом відпочивали, сиділи за одним столом. Господар

майже щодня ходив з вудкою до озера. За ним часто почав ходити і теперішній його приятель. Рибалка закидає вудку, а той збоку віддалік спостерігає і кепкує, не дуже дотепно, як і всі оті, що на риболовстві не тямлять, а все ж збиткується. Приблизно всім відомими висловами: «З одного боку черв'як, а з другого...» або «Та ви мені гачком око не витягніть!..» Риболов якраз витяг першого окунця, смикнув так, що одлетів той окунець аж до нього.

— Хапайте! Держіть! — теж у відповідь глузує рибалка. — Я вас забезпечу свіжиною!

Окуні справді почали братися. І в цей момент від санаторію прийшла прибиральниця.

— Вас до телефону, — звернулася до рибалки. — З Києва кличуть.

— Тримайте, — рибалка швидко віддав свою вудку приятелеві, той слухняно, певно, не збагнувши, бо щойно глузував, збиткувався, узяв. Тримав несподівано запропоновану закинуту в озеро вудку.

Коли за п'ять-десять хвилин повернувся рибалка, подякував і хотів було взяти свою вудку, знайомий замахав лівою рукою (правою тримав вудку):

— Почекайте, не заважайте, — аж пригнувся до води.

— Як це? — розгубився рибалка.

Раптом, не звертаючи на нього жодної уваги, знайомий смикнув вудку, вмить викинув разом з вудлицем упійману рибку на берег і кинувся до окунця.

— Бачите? Знаєте, це вже третя рибинка! — (Тоді ще він назви риб не знав). Червоний від напруження, гордовито глянув на досвідченого риболова, невміло почав знімати з гачка «свою удачу». — Та й колючі ж, кляті! — посмоктав уколений палець, сховав руку з окунцем у кишеню.

— Де ж вони?

Витяг з кишені руку, поплескав по тій же кишені.

— Тут.

Рибалка відступив, весело усміхнувшись, пішов лаштувати іншу вудку.

Так і почалося.

Уже восени ми з другом жили в Ірпені, часом виходили на луг до річки. Отак ішли під вечір, різкий холодний вітер стриже, а ми йдемо, розмовляємо. Раптом друг зупинився.

— Це він, — показує рукою на стоги. — Мій приятель. По ході бачу.

— Невже він? Так захопився? Холодно ж. Неприємний вітер.

— Напевно він. Що — захопився! Просто захворів риболовством. Накупив усячини, потрібного й непотрібного, в будь-яку годину ходить, їздить. А сам же й без цього хворий.

Далеко над річкою з'являється і зникає з вудкою високий, як жердина, рибалка. Ми пішли до нього. Справді, це був він. Радісно зустрів нас, зайшли в затишок за рудий стіжок, він поклав свій спінінг, став розтирати задубілі руки.

— За весь день і хвоста не бачив.

— Рибальське щастя... самі розумієте.

Ми довели його до поїзда.

Уклавши вудки, варену пшеницю, черв'яки, принаду (все це в кульках, у банках), рибалки влаштувалися в своїх човнах. Господар машини, як морський капітан, щоправда, не з високого містка, а з днища свого човна, куди він угруз, як у великий спальний мішок, показав рукою вперед:

— Ми — на той бік озера. А ви ловіть тут. — І відчалив, за ним — приятель.

Водій поблизу машини закинув свої вудки, спортсмен одну (для вигляду) теж закинув поруч з ним,

а я з рушницею лугами понад озерцями, лозами пішов до Дніпра.

До заходу, як домовились, до машини своєчасно зійшлося нас троє. Човнярі наші, зрозуміло, і далі тягали пліточок до темряви. Через озеро нам видно було, як вони махали вудками. Я прийшов з єдиною качкою (це теж удача), водій і спортсмен упіймали чимало і гарних пліточок. Виловлену рибу вони вкидали у відро — для загальної юшки. Спортсмен загодя назбирав сухих гілок для вогнища. Сидячи на траві, все ламав їх та складав.

— Мене риба не любить, — іронічно, ні до кого, ніби сам до себе, усміхаючись, каже. — То я про запас хоч палива набрав. Може, юшка буде.

Як стемніло, прибули наші моряки. Нікого з нас не гукали, самі повитягали човни, самі напружено, як коні, приволокли їх до машини. Поквапливо зразу до нас:

— Ну, які у вас справи?

З їхнього тону, голосу нам було ясно, що не наші справи їх цікавлять, а найперше хочуть вони, щоб ми почули про їхні успіхи.

— На юшку вистачить для вас. Ну, й для нас. У нас он піввідра. Плюс паливо. — Спортсмен чиркнув сірник, запалив сіно, підкинув гілки, суччя.

— Ну, вже й піввідра! — Батько зразу підняв відро, підійшов, глянув проти полум'я, поважив рукою. — Не більше півкіла... От у мене не менше кіло... або й більше...

— Не менше і в мене, — підняв свою сітку ближче до вогню приятель і тут же захопився. — А може, й менше... Менше...

— І все взяв на пшеницю, — перебив головний рибалка. — І плітка велика. Це ж за якусь годину...

— Три, — констатує спортсмен. Спокійно, навмисне байдуже, ніби кепкуючи, голосом, що дра-

тує батька. Та в ці хвилини щасливий рибалка на це не звернув уваги, захоплено вів своє:

— Ну, ти вже перебільшуєш. Трьох нема... Може, й двох...

— Є. Навіть більше.— Знову так само, тим же голосом відповідає спортсмен.— Я кажу не «за якусь годину», а за три години. По годиннику. Ви понад три години, аж до темноти, сиділи отам на озері. Юшку готувати чи ні?

Довге мовчання.

— Тільки вмієш псувати настрої... Устигнеш наїстися...

Знову пауза.

— Куди ж заховати рибу на ніч?— звертається до приятеля.

— Можна закопати під берегом у пісок,— відповідає водій.— У піску, як у холодильнику. Деякі рибалки так роблять.

— У пісок? Ще чого!— скептично стенив плечима приятель.— У зябра набереться— спробуй перемити. У багажник, от куди. Або під машину.

— Гаразд. Спробуємо покласти, хто куди вирішив, а ранком перевіримо наслідки,— мудро сказав головний рибалка. Свій улов тут же в сітці, пообкладавши свіжою зеленою травою, поклав у багажник.— Отак я спокійно можу спати,— усміхнувся і додав:— А юшка... юшкою займатися зараз пізно, завтра рано вставати...

Приятель, не вагаючись, підкинув свою сітку з рибою під машину. Водій з відром і саперною лопаткою пішов до озера, щоб закопати під кручу в холодний пісок.

Вечеряли якомсь мляво. Випили пляшку «Мисливської», та й то пили тільки троє: водій, господар машини і я, приятель «освіжився» мінеральною (шлунок!), спортсмен пив лише лимонад, що сам

привіз сюди. Під кінець усі повеселішали. Господар машини навіть запропонував:

— Може, ще одну пляшечку?

Всі відмовились.

— Ех, рибалки! Ні з ким як слід і причаститися! Як уже так, давайте спати. Ви як хочете, а я ляжу в човні. Принесу сіна — і сухо, і тепло, ще й пахне. — Запалив цигарку і зник у темряві, здалеку часом поблискував вогник.

Те саме зробив і приятель.

Ми ж, троє, улаштувалися в машині: водій на передньому сидінні, на своєму законному місці, ми із спортсменом — на задньому. Не лежачи, а бочком, сидячи, трошки про щось поговорили, весело посміялись і непомітно швидко заснули.

Серед ночі торохнуло, блиснуло, ударив дощ. На нас крізь опущене скло (комарі однаково забирались, кусали, і ми від спеки опустили скло) забризкало холодним дощем. Ми схопилися, все позатуляля. Синіми стрілами різала небо блискавка, біла гроза. Спортсмен перекрутився на другий бік, одне лише сказав: «Ого-го!» — і зумів знову заснути. А я вже не спав, дивився в чорну ніч, чекав блискавки, слухав залізну гromовицю, шурхіт і лопотіння зливи по даху машини. Водій зітхав, видно, не дуже захоплений був цією непроглядною нічною красою. Знову блиснуло, тріснуло і враз дверцята розчинились — з темряви з'явилися мокрі наші рибалки. Господар машини кинувся на сидіння до водія. Його приятель хотів добратися до нас, але в нас двері з обох боків були зачинені.

— Я до вас, — раптом тихо шепнув мені водій, — а вони хай там разом.

Переліз, усівся поміж нами, дверці не розчинив, постукав рукою до приятеля, гукнув, показав куди сідати.

Лаючись, мокрі рибалки через силу почали знімати луб'яні свої плащі, потім черевики.

— Це не страшно. Гірше, якщо і вдень продовжиться.

— Не продовжиться. Це ж літо. Гроза. Пронесе.

Спортсмен спав. Непомітно заснув водій. Злива заколисала й мене. У всякому разі, збудили нас невтомні рибалки.

Дощ давно ущух. Рожева зоря між хмарками поглядала на луг, на Дніпро. Рибалки повиливали дощову воду з своїх човнів і почали «гритися», тобто підкачувати в них повітря.

— О десятій починайте готувати юшку. Ми повернемося вчасно. — Збудив спортсмена: — Уставай, після грози риба братиметься.

— Та хай вона, риба ваша, подохне! — Спортсмен навіть не розплющив очей.

— Телепень ти нещасний! — тихо, але з притиском лише й сказав головний рибалка.

Вони знову відчалили на свої місця.

Все почалось майже так, як і вчора. Ми з водієм, трошки підкріпившись хлібом з ковбасою, розійшлися. Я з рушницею, він з вудкою.

Повернувся я найраніше. Не було ще й дев'яти, сонце тільки-но стало припікати. Чого мені втомлюватись? Не поспішаючи ішов, думав. Я знову мав удачу — підстрелив, і головне, на льоту, чирку. Мало того. Уже навпростець брівши назад, у нескошеній долині з-під куща підняв деркача і його теж забив. Тепер рушницю закинув за плече, сам собі сказав: більше в цей день не стрілятиму.

Коли я підійшов, спортсмен учорашню рибу встиг почистити і мив картоплю.

— Допомогти?

— Краще беріть вудку. Може, окуня або щуку

витагнете. Для юшки. Якщо вам так щастить на водоплавну...

Разом із водієм закидали, витягали пліточки. Очікувані окуні й щуки обминали нас. Час од часу то він, то я приносили до машини загальний наш улов для юшки.

О десятій ми втрюх на тагані над полум'ям укріпили відро з водою. Спортсмен підкинув суччя: закипай! Картопля, риба у затінку за машиною — все готово. Я пішов до озера, голосно, весело, щоб чулося на протилежному боці, крикнув:

— Юшка кипить! Чуєте?

— Чуємо! Чуємо! — дружно відповіли рибалки.

Насправді відро тільки пригрілося. Але, пам'ятаючи захоплення невтомних наших моряків, ми гукали їх наперед.

Пів на одинадцятую. Рибалки там же. Ані руш.

Нічого. Час ще є.

Вкинули картоплю. Спека від сонця і від полум'я. Кипить, булькає, приємно пахне перцем, цибулею. Їсти ще більше хочеться. Уявляємо, як їм отам на воді, вони ж удосвіта і крихти в роті не мали.

Одинадцята. Закіптявіле відро з рибою, петрушкою, кропом зняли разом з таганом, поставили на траву. Пахне ще смачніше. Навмисне поволі навкруг відра поклали для кожного ложку, миску — ми все привезли! Хліб, ковбаса, цибуля, огірки — на газетах. Краще, ніж у ресторані!

А рибалки — ловлять.

Водій стереже все розкладене і наварене, а ми із спортсменом знову підійшли до берега, почали скандувати:

— Юш-ка хо-ло-не! Поч-не-мо без вас!

Рибалки нарешті попливли до нас.

Це був сніданок і обід разом. Зате пили і їли за перше і друге. Та ще й як! Спочатку мовчки. Для розмов просто не було часу. Згодом уже перекидалися короткими репліками.

— Юшка — чудо!

— Ще б! З досвіта до обіду не ївши!

— До юшки теж не менше впорали.

— Правильно. А юшка — просто закуска.

— Десерт!

Уже не сиділи на траві, а ліниво, лежачи боком, розмовляли мрійливо.

— Саме поспати б.

— Або покупатися.

— Після такого обіду?

— Бере риба. Шкода часу. Серед дня, напевно, припинить. Попливемо, мабуть, половимо, а згодом поспимо.

— А їхати коли?

— Додому? Куди поспішати. Устигнемо, — не певно, але дипломатично закінчив головний рибалка. Устав, пішов до човна. За ним — приятель.

Не вагаючись, ми троє полягали спати.

Прокинувся я, коли сонце опустилося до осоко-рів. Власне, сонце мене й збудило: я спав у затінку, в тіні за копичкою, поки не припекло. Підійшов до машини. Водій, видно, давно вже не спав, але й не рибалив.

— Коли ж вони повернуться? Уночі їхати... піски... калюжі... Може, гукнете їх?

Я збудив спортсмена (він умів краще за всіх нас спати).

— Ходімо гукати рибалок. Щоб їхати.

Він похитав головою.

— Гукайте, а я не буду. Батько потім густиме. Хай там собі ловить, — махнув рукою до озера.

Рибалки повернулися знову надвечір, але раніше,

ніж учора. Господар машини зразу, хоч ніби й між іншим, але недвозначно почав перепитувати:

— Переночуємо ще нічку?

Ми зрозуміли — це вже вирішено, чого перепитувати. А він ще ласкавіше додав:

— Як ви?

Помовчавши, спортсмен іронічно сказав:

— Хочеш усю рибу повитягувати. Хай би й на наступний приїзд залишилася.

Рибалка мовчки глузливо глянув на нього. Водій зітхнув.

— Краще заночувати, ніж їхати вночі.

— Але цього разу я спатиму в машині, — категорично заявив господар машини.

Мовчки передчасно вечеряли. Перспектива та ще спогад про вчорашній нічліг не радували нас.

— Де ж тепер спатимемо? — глянув на мене спортсмен.

— У копиці. Або в селі, — не вагаючись, відповів я.

— О! Краще в селі! — радісно відгукнувся господар машини. — От і всім місце є!

Сонце опускалося. Ми то кінною дорогою, то навпростець поспішали в село. На околиці зайшли в першу хату. Сутеніло. Ще без світла дід і бабуса зустріли нас якось непевно. Я навіть мимохіть поглянув на наші плащі, але спортсмен зразу спитав:

— Молоко у вас є?

— Та є, — сказала бабуса.

— Якщо ваша ласка, дайте нам.

Бабуса поставила на столі глечичок і кухлики, нарізала хліба.

Задоволено випили ми увесь глечик. Подякували. Спортсмен зразу розплатився.

— На лузі у нас машина. Побоялися вночі їхати після зливи. То чи не можна у вас заночувати?

— А ви палите? — це вже спитав дід.

— Ні. Обоє ні.

— У хаті душно. То можна б на сіні.

Всю ніч блаженно спали ми на пахучому сіні в сарайчику. Вранці поснідали разом з господарями, тепер я заплатив, і легко почимчикували до машини.

Рибалки знову ловили.

Спека цього разу була ще більша, пекло, парило. Водій зітхав: знову буде гроза, як ми доберемося?.. А ми із спортсменом купалися, загорали. Вибравшись із води, я згадав про свою вчорашню здобич. Розрив під берегом у піску наш «погрибець», отам, де водій ховав рибу. Задубілі качки справді були холодні, наче щойно взяті з холодильника.

Правда сказати, нам було в цей день нуднувато. Ловити рибу ми вже не хотіли. Тим більше — серед дня ходити з рушницею. Накупавшись, лежали в затінку за машиною на сіні. Неквапно перемовлялися.

Враз наче бомба торохнула проти нас. Ми схопилися, підбігли до води.

Червоно-блискучого човна на озері не було. Єдиний сталевозелений човен з головним рибалкою метляв по воді сюди-туди, видно, головний поспішав на допомогу до того місця, де перед тим у червоному човні ловив його приятель. У цей момент із латаття проти лози випірнув, випростався до грудей другий рибалка, тримаючи рукою зморщений свій червоний човен.

— Х-ху, — зітхнув, витер лоба водій.

— Ясно, — констатував спортсмен, — рибалка виплив.

По суті — трагічна ситуація. А в душі у нас піднімався сміх. І нелегко було стриматись.

Потерпілий нагнувся, витяг руками розстріляний свій човен з прив'язаною до нього сіткою з рибою, знайшов кашкета, почав оглядатися, шукати вудки. На допомогу доплив уже й головний рибалка. Познаходили все, один, стоячи у воді, другий з човна. Потерпілий навіть іще раз пірнув у воду, очевидно, щось шукав на дні.

— Сподобалось, — хитнув головою спортсмен.

— Вода тепла.

Всі весело зареготали.

Ми спостерігали, хоч не все й розуміли. Але головне було ясно: червоний човен стрельнув, утопився разом з рибалкою.

— Просто цирк.

— Цирк? А якби захлинувся?

І все ж ми сміялися. Уявляли, як це відбулося, і знову реготали.

— Все-таки вони нас розвеселили.

Тепер в одному сталевому-зеленому човні обидва рибалки попливли до берега, точніше — просто до нас.

— Перекачав, — уже вибравшись на луг, сумувато хитаючи головою, з ніг до голови мокрий, обліплений ряскою, довгий, худючий, як дошка, звертався до нас приятель. — Та й спека клята... Стрельнуло — як бомба. Повірите — втратив розум. Як я не втопився? Добре, що неглибоко. Я ж і плавати не вмію.

Ми розуміли, що сміятися незручно і недоречно, а втриматися не могли і всі знову весело зареготали. Він теж, знімаючи прилиплу сорочку, спробував засміятися.

Викручена, розкладена на лузі, на кущах його одяга швидко сохла. Знехотя ми обідали. Рибалки

ні слова не говорили про рибу. Вони обоє по обіді розглядали, перекидали з боку на бік розбитий червоний човен. Їх цікавило єдине: забрати чи покинути? Все ж вирішили забрати. Або гумою підремонтують, або отой відставник, побачивши, що сталося, подарує такий же. Скрутили, поклали в багажник, а зверху почали вкладати все останнє.

Майже радісно ми зрозуміли, що їдемо додому.

Дорога, як виявилось, значно покращала після дощу. Калюжі на лузі, в селі легко переїхали, і в сосняках піски стужавіли. Умиротворено, не виходячи з машини, ми їхали мовчки. Від задухи водій з свого боку до кінця опустив униз скло. Спортсмен те саме зробив на задньому сидінні. Дихати стало легше. Уже на шосе в лісі за два три кілометри до Лютежа спортсмен раптом сплеснув руками:

— Грибники! Повні корзини грибів!

Розплющивши очі, господар машини обернувся до нас.

— Грибники? Стоп! Як ми не подумали? Після дощу гриби ж люблять з'являтися. Що нам — важко походити в лісі! Хоч раз путне і ти додумав, — уколов сина.

— Гриби — не риба, — ледве встиг відповісти спортсмен, бо водій круто загальмував, повернувшись на обочину, зупинив машину.

Ми всі розбрелись у лісі. Правда, приятель неохоче вийшов з машини, залишився позаду за всіх нас, лише сказав:

— Розморило мене. Мабуть, далеко не піду. — А все ж почав придивлятися, зразу пригнувся до землі, ніби молився, підняв сиріжку.

Коли ми з спортсменом повернулися до машини, приятель із водієм стояли, убгавши голови в багажник, нам видно було тільки їхні спини. У нас

у кепках доверху лежали синюваті осикові сиріжки, жовті лисички, масляки, червоноголовці, підберезники, моховики, а в спортсмена навіть кілька білих грибів.

Він підморгнув мені:

— Тут уже в мене удача! Для мене це приємніше, ніж риба.

Тепер ми замислилися: куди покласти гриби, щоб не поламати?

Спортсмен зробив крок до багажника, не доходячи, зупинився, глянув на мене, якимось покрутив носом, зморщився. Я підійшов ближче до нього.

— Це вже не бензин, — він іще нюхнув. — І не гума, — глянув на мене: — Просто риба. Тухла смердюча риба.

У цей час приятель витяг із багажника сітку із своїми харчовими запасами і швидко пішов, майже побіг, у ліс.

— А в хазяїна — ще більше, — ехидно пальцем показав на багажник водій.

Я не витримав, пішов слідом за приятелем.

На моху, на моріжку рибалка розклав своїх смердючих, слизьких пліточок, по черзі кожну нюхав, більшість кидав геть подалі, деякі все ж відкладав у купку. Глянув на мене, кисло всміхнувся:

— Перебрали... Ну, я хоч недосвідчений. А шкіпер... — іронічно зареготав. Зелені й сині великі мухи зразу ж закружляли над смердючою рибою.

Мовчки я пішов до машини. Проти мене головний рибалка саме ніс дводенний свій улов на те ж місце в ліс.

Ми їх чекали. Нам було якимось незручно. Мовчки поглядали один на одного, потім спортсмен ураз весело зареготав. За ним і я, далі — водій. Водій раптом притих.

— Тихше. Почують.

— Хай чують! — Спортсмен ліг на траву і реготав, реготав...

Повернулися рибалки. Спортсмен підвівся, зосереджено подивився на них.

— Завтра, батьку, в першу чергу купи холодильник.

— Для тебе?

— Для багажника! — знову ліг і зареготав.

— Дурний сміх.

Спортсмен не слухав. І головне, ще веселіше сміявся.

— Х-ху! — зітхнув, передихнув. — Ні, я таки в бога повірю. Це ж від жадності!

— Дурний сміх, — знову сказав головний рибалка.

— Та ви — сучасні плюшкіни! Скільки написано, скільки складено приказок, притч про пожадливість, а ви все забули. Усе вам мало!

— Ну, годі вже, — тихо втрутився приятель. — Цього разу таки нас навчило...

Дорогою рибалки мовчали. Ми стримано розмовляли про все, крім риби. Під Києвом господар машини обернувся до нас, тихо, але серйозно, сказав:

— От що. Не робіть анекдоту. Я до тебе, — синові. — По-дурному не базикай.

— Та мені — до лампочки! Від душі посміялися на лузі, в дорозі, а в Києві — забули, — долонею стукнув по коліну спортсмен.

Уже в Києві господар машини, ніби сам до себе, підтвердив:

— А холодильник таки куплю. — І подумавши, глянув на сина, додав: — І на те ж озеро поїду.

*Січень, 1975
Конча-Озерна*

ЗА ЛЮТІЖ – НА ЩУКИ

У Лютежі колись мав я удачу.

На відкриття полювання водоплавної дичини в серпні повіз нас милий друг наш Олександр Копиленко. Вів машину, весело кепкував:

— Я мазун, король мазунів, отже, не дивуйтеся.

Ми не дивувались, усміхалися, самі теж здебільшого мазали. Щоправда, у це перше вечірнє полювання Олександр Іванович приніс качку, я — дві, а Іван Іванович — він не брав рушниці, ходив на озеро із спінінгом — теж упіймав пару невеличких щучок: нагода зварити юшку забезпечена.

До машини повернувся він раніше від нас. А зупинилися ми біля хатки сторожа, який там жив, стеріг стоги. Машина на пагорку під осокором поблискувала — здалеку видно.

Сонце зайшло, швидко сутеніло, вгорі посвистували качки, але стріляти безглуздо — здобич у траві не знайдеш.

Прямував я на вогник.

Сторож над закіптявілим, засмальцьованим відром чистив картоплю. Іван Іванович теж чистив свої щучки. Майже разом прийшов і Копиленко. Поблискувало, пострілювало вогнище.

До півночі просиділи біля вогнища. Спати нікому не хотілося. Пахне луг, свіже скошене сіно, лози... Чудовий час, дивовижна пора літа, незабутні спогади!

Вранці, ще до спеки, приніс я трьох качок, кілька бекасів, деркачів. Мені того дня щастило на деркачів. Злітали вони близько від мене, а літають, як відомо, не швидко, якимось косячком, можна вцілити, аби тільки знайти в траві.

Повертався до машини лугом понад озерами. Звернув увагу на одне озерце: невелике, круг-

ле, як тарілка, чисте всередині, а навколо — високі осоки. Я зупинився. Сонце вже припікало. Кинув на траву зв'язані качки, рушницю, замилувався озерцем. От би покупатися, подумав, але осока густа навкруг, далі латаття.

Раптом з глибини поруч з лататтям випірнула велика щука. Плавцями, здавалось, не ворушила, а піднімалась угору, наче нежива. Та чорна-чорна. Мов зачарований, не одриваючи очей, майже інстинктивно відступив, присів, лівою рукою намацав рушницю, узяв за ствол... Щука поволі почала опускатися в глибину озера, побачив тільки сіро-сріблястий, смугасто-крапчастий бік. Щука зникла як тінь, як привид, мовби її й не було — води не сколихнула.

Ранньої весни наступного року (чому б не повторити торішній успіх!) сам я поїхав туди ж за Лютіж на щуки.

Ні в кого не питаючи, від автобуса пішов у луки до Дніпра, до того місця, де запам'яталося мені вдале літнє полювання.

Рюкзак, спінінг у чохлі, йти легко. Сонце зійшло, свіжовологий вітер по-весняному обвіває. Кілька разів на дорозі перейшов потічки. Звернув увагу: дзюрчало, струменіло в долинках, низинах, де влітку було сухо. Весняна повідь розливається, з приємністю думає собі.

Той безхмарний день ласкаво грів мене, і було б зовсім приємно, якби не наскакував зі сходу вітер. А він то затихав, то зненацька поривчасто налітав. Та ще якби... щуки бралися.

Ось уже до обіду ходив навкруг озер, закидав спінінг, крутив і поволі, і швидко, по дну і вище, а щуки ніби поснули. В одному широкому озері, близько до берега, врешті взялася. Напружено,

обережно довів до рудої осоки, хотів перекинути на землю, а щука якось труснула пашекою і... зірвалась, зійшла.

Хотілося їсти. Кинув спінінг, зняв рюкзак, розклав на траві за кущами пальто. Закушував, думав про свою невдачу. Приліг. Поспати б — рано ж устав, стільки находився, стомився. Та ні, земля холодна, вогка. І раптом згадав: тут же, у цих місцях, минулого року натрапив на озерце, кругле, як тарілка... бачив величезну щуку... Дивно, як я про це забув!

Ураз підвівся, одягнув пальто, все забрав. На ходу зупинився — куди ж іти, в який бік, щоб знайти оте озерце? Я так багато ходив, тож не дивно, що втратив напрямок. Заблукати отут біля Дніпра, та ще навесні, коли все далеко видно, я не боявся. Оглянувся — на південь, проти сонця: Лютиж, подумав: знайду чи не знайду оте озерце, а краще іти лугом у напрямку до Лютежа — треба ж своєчасно, завидна, добратись до автобуса. Затримаєшся — скоро потемніє, а поміж лозами, долинами, ручаями дороги не знайдеш, за ніч можна й одубіти...

Удача цього дня покинула мене. Сонце опустилось, а порожній рюкзак не обтягував мені плечі. Омріяного озерця я не знайшов. Тепер поспішав на вихід до Лютежа.

І тут несподівано вийшов на дорогу. На лузі завжди є проторені стежки-доріжки, аби тільки їх знайти, а знайшовши, зрозумієш, згадаєш, куди йти. Ураз я зрозумів: оце саме та дорога, якою минулого літа їздили на полювання. Отут близько до Дніпра хатка сторожа, де ми ночували, а праворуч за осоками й омріяне озерце. Ще того літа доводив я туди нашого спінінгіста, щоб спробував

упіймати оту щуку... Певен і зараз — шука нікуди не ділася.

Не стримався, попрямував на осокови.

Перейшов кущі, перебрів вузький потічок, відійшов від дороги й легко дійшов до озерця. А воно блищало, червоніло при західнім сонці, оточене рудою осокою.

Жаль, часу мало. І вітер притих. От би ще з годинку! Швидко зняв рюкзак, не вагаючись, закинув спінінг аж до протилежного боку, пустив блешню до дна, полічив, доки шнур ляже в глибину, ясно — озерце дуже глибоке. Закинув ще раз. Уже не чекав, поки блешня ляже на дно, крутив поволі, потім швидше. Спробував по-різному. Час, тільки б час, думав я, усе озерце перевірю.

Закинув знову. Ще до середини озера не довів, як відчув: щось притримало спінінг. Лівою рукою злегка підкинув натягнуту снасть угору і вмить зрозумів: узялась! Щука тягла, спочатку мовби тримала, а потім потягла. Зразу підняв я спінінг, вертикально тримав і рівномірно крутив, нічого не забув. Уже встиг поставити на тормоз, оглядався наліво, направо — куди ж витягти чи викинути щуку. Спінінг у мене міцний, аби тільки не зірвалась...

Довго це розповідати, а відбувається — за мить. Руді осоки з усіх боків, ніде ні піску, ні чистої землі, куди б витягнути, та швидше від води, від осок... Де вже тут довго думати...

Я стрибнув на осоку, ледве втримався, тільки широчезні купини захиталися... все крутив катушку. Щука не билась, давала мені можливість поступово підтягти до берега, слухняно наближалась. Величезна, чорна, як деревина, показала... Ось ближче... проти мене... Роззявлена пащека, десь у середині проковтнута блешня, зверху видно

лише грузок і сталеву струну. Як зачарований, добрався рукою до грузка, узявся за нього і — враз кинув щуку наверх на луг, а за нею, вхопившись за осоку, вискочив і сам. Щука билася уже на траві.

Я швидко відкинув її подалі від води. Оглянувся, витер чоло, обличчя. Мені було жарко. Я тріумфував!

Тим же слідом, яким прийшов до озерця, тільки пряміше, швидко пішов на дорогу. Сонце ось-ось заховається. Встигнути б, не заблукати, аби дійти до дороги, перейти потічок, а там і Лютіж.

Нарешті й дорога. Тепер ішов радісно, впевнено: напрям знайдено! Ще швидше пішов. Раптом у рюкзаку забила щука: нагадала-таки. На плечах зразу відчув обтяжливу її важину.

Перетинаючи пологий схил, супроти низького червоного сонця побачив підводу. Кінь і візник чорним силуетом виднілися мені в надвечірній смузі неба. Певно, там коротше і по сухому можна було б добратися до села. Дійти б туди... якби це вдень, а так... ні дороги, ні стежки. Думав, а сам уперто йшов своїм напрямком.

І — стоп. Переді мною не потічок, не потік, а ціла річка. З пагорка почув гомін весни. Вода струменіла, шуміла, шепотіла. Навіть лозові кущі тихенько сплескували. За один день так прибула вода!

Мені стало зразу неприємно. Що ж робити? Але обдумувати часу не мав: сутеніло. Я наперед знав — у чоботях не перейти. Кинув спінінг, присів на траву, стяг чоботи, зняв одягу до пояса, скрутив усе разом, зв'язав вірьовкою (у риболовів, мисливців усячина є про запас у кишенях), став на ноги. Земля холодна, мокра, аж гусяча шкіра виступила на мені.

Трошечки заспокоївся. (дрижав від холоду), ог-

лянувся, чи все забрав. У лівій руці, найвище, скручена одежа, в правій — міцний, вкладений у чохол, спінінг, щоб триматися, йдучи по бистрині в потоці. Глибоко вдихнув повітря і враз пішов у воду. Вода — як лід. Я вперто йшов уперед, навскіс до другого берега. Глибше, ще глибше, ось уже й сорочка у воді. Та назад уже пізно... Аби не збив потік... Ще, ще... ось уже й вище, йти легше, берег близько...

Покидав усе, мокре й сухе, на траву, в піджаці, з рюкзаком за плечима обтер руками ноги, побігав хвилину (грівся!) і швидко почав одягатись. Нічого з одежі не натягнеш, прилипає до мокрого тіла, та ще й темнуватو. Здалося мені — так довго, так довго одягався...

Гарячково, чимдуж біг до Лютежа. Біг і грівся. І не зігрівся.

Уже в автобусі відчув, що нагрівся, і непомітно задрімав.

Прибув додому пізно. Найперше, зрозуміло, на мене нагримали: де ти досі сидів, що ми тільки не передумали, ось-ось би дзвонили, щоб їхати шукати... А куди ж їхати?

— Шука затримала, — перевернув рюкзак — вона аж шльопнула з нього на стіл. — Оця!

Серед ночі я кашляв, хрипів. Мені давали гаряче молоко... Пролежав понад тиждень застуджений...

Але про це я скоро забув. Велику ж шуку, велику мою удачу, і досі не лише пам'ятаю, а просто, заплющивши очі, бачу її, як живу.

Лютий, 1973
Конча-Озерна

РИБАЛЬСЬКІ УДАЧІ Й НЕВДАЧІ

Стільки міг би я про ловлю щук, і не тільки щук, розповісти...

Почнемо з невдач.

В озері Халепець за Дніпром наприкінці жовтня хапонула щука в мене на блешню... Не щука, а Щучища. Уперто боровся я з нею, тяг упоперек озера до себе, а Щучища — праворуч від мене вздовж озера. Я таки дотяг її до берега, снасть аж свистіла, ось би витягти, перекинути на землю. Куди там — величезна щука!

Якусь мить (непростимо!) завагався: тягти чи далі крутити катушку... Перед самим берегом глибокий поріг, ближче до мене зовсім неглибокий жовтий пісок... От якби рівно... Глянув праворуч, ліворуч...

І в цей момент Щучища перевернулась у воді — хвилі аж колами розійшлися... А натягнута шнуром блешня моя опинилася на траві позад мене. Отямившись, переглянув снасть: ціле все, а в блешні «Канада» сталевий поводок Щучища перекрутила, трійник-якірок забрала з собою.

Рибальські спогади... Зітхаю й нині. Можна б інакше... не гарячкуй, утоми, поводи, потримай рибу на струні... А я так певно вірив, що все в моєму міцному спінінгу витримає.

Був такий час — я просто захопився спінінгом. Мав багато, різноманітних: важкі, легенькі, довгі й короткі, одноручні й дворучні, клеєні бамбукові, складані, розкладні, давні й новіші, алюмінієві, дельтові... А щодо блешень — нема чого й казати.

Найдовший і найміцніший спінінг був саме той, з якого одірвала Щучища якірець з трійником в озері Халепець біля Трипілля.

А перед тим...

1949 року їздив я в Заполяр'я «на лососі». Їдучи в Мурманськ, купив отой спінінг у Ленінграді.

І там, на тундрових річках Кола й Кіца, теж не мали ми успіху. Правда, сталася й там пригода, схожа на ту, що й на озері Халепець. У річці Кола двічі виривалися в мене лососі. Не з рук, звичайно, а з блешні. Перша риба чітко, міцно хапонула, рвонула від мене снасть, коли я тільки закинув блешню на середину річки. Не встиг іще підняти, вирівняти спінінг, як сріблястий лосось не нижче як на метр вискочив з води, і сам не менше метра в довжину, шльопнувся в річку і... спінінг мій без риби опинився біля мене на снігу. Перегляд показав: риба випрямила завідне кільце, забрала якірок разом з блешнею. Завідні кільця я зразу передивився: усі вони були не сталисті, а м'які, можна було рукою розігнути... Якби-то я раніше перевірів... Я купив їх теж у Ленінграді — і тут же спересердя всіх їх шпурнув у Колу.

Мурманський виконком дозволив нам ловити лососів у Колі й Кіці чотири дні. Другого чи третього дня узяла ще більша сьомга. Падав лапятий вологий сніжок, ліпив мені в обличчя. Двоє товаришів далеко від мене відійшли супроти вітру, їх уже не видно було за деревами й снігом. У цей момент поміж валунів узяла риба.

В Колі — бистрина місцями, як у водоспаді, аж біла піна шумить. В отакому місці і взяла сьомга. У бистрині між камінням, торосами вдалося мені вивести спінінг з рибиною ближче до себе. Обережно крутив я катушку, оглядався, куди б вивести на берег — сам стояв на обсипаному снігом слизькому валуні в мілині річки. Величезна сьомга — уже двічі бачив її майже поверх води за двадцять-тридцять метрів від себе, навіть бачив

свою мідну велику блискучу блешню, зрозумів: трійник міцно десь у неї між зубами застряг... Руки мої від напруження заклакли, мокрий сніг заважав тримати спінінг за катушку. Я кричав, гукав товаришів на допомогу, хоч розумів, що вітер проти мене, до них не донесе мого поклику, а все ж гукав, гукав. Від валуна до валуна обережно перескакував, добирався до берега. В якусь мить спінінговий шнур струною захльоснув мій лівий великий палець... і тут же відчув — струна ослабла, опустилася... Уже на березі побачив: в спінінгу все ціле, лише два з трьох міцних сталевих гачків на якірці можуть риба випрямила і зійшла.

Не менше п'ятнадцяти-двадцяти хвилин боровся я з великою сьомгою — і сріблянка перемогла. Можу додати: сріблянками називають отих великих лососів, які заходять з моря в річки на нерест. Дозволяють їх ловити тільки з ліцензією. Двічі таких сріблянок тримав я на спінінгу і двічі — марно. Упіймав лише пару невеличких по два-три кілограми «лошалих» лососів, тобто тих, що після нересту стають не сріблясті, а брунатні з червоночорними крапинками на спині, худіші, хоч і красиві (у шлюбному вбранні), але таких, та ще невеликих, на півночі не вважають удачею.

Після отих моїх невдач не те що не злюбив «найдовший, найміцніший» спінінг, а ніби з якимось недовір'ям чи відразою ставився до нього, не брав його, ходив з іншим, легшим і приємнішим для мене. І потроху зовсім збайдужив до цієї риболовецької снасті.

Зате подорож на північ, у тундру навкруг Мурманська до річок Кола й Кіца назавжди незабутня для мене! Більша й приємніша, ніж рибальство, удача була в мене, коли, повернувшись у Київ,

потім на Чернігівщину, написав книжечку поезій «Заполяр'я». Там є й про ловлю лососів...

Міг би розповісти, як за Остром в Солонецькому озері допоміг витягти найбільшу з усіх наших, пійманих друзями-спінінгістами, щуку. Узялася вона в мого товариша близько від мене. «Ого, щось добре!» — сказав він. Я підійшов. І саме в цей момент, уже в березі, щука одірвалася. Непорушно, як іноді буває, ніби від шоку, на якусь мить намертво задерев'яніла в рясці. Я кинувся в берег, одною ногою вскочив у воду і — досі не знаю, яким чином — руками зумів викинути оту щуку на луг. Сам — слідом за нею. Тільки там уже побачив, яка вона величезна.

Потім, у Києві, ми її сфотографували й виміряли: довжина — один метр шість сантиметрів, вага — дванадцять кілограмів двісті грамів.

Іла щуку ціла компанія. Риба суха була, як осика. Тільки й можна було її споживати, добре випивши.

Все ж Іван Іванович і досі береже її фотографію.

На Херсонщині троє нас, спінінгістів, заїхали в село Гаврилівку. І там, у плавнях, в озерах, озерцях, у річці Конці, ловили стільки щупаків, що доводилось віддавати на кухню в будинок відпочинку, хотілося нам щось крім щук упіймати — нічого не виходило: щуки та щуки.

Або — теж у жовтні — в Десні двоє моїх друзів риби наловили, а я — жодної. Тільки стомився. Ловили разом, ловили й окремо...

Наостанку я залишився сам, друзі пішли далі. Приліг відпочити на суху траву. Стало холодно. Вирішив погрітися, запалив вогонь. Вогнище тліє. Спочатку суху траву підкладав, потім палички. Близько їх уже не було, відійшов далі до лоз, кущів, назбирав, наламав паліччя, приніс до багат-

тя... А суха трава там уже навкруг палала. Отам я вже нагрівся! І топтав чобітьми, і збивав бушлатом, а стоги близько... Все ж вогонь збив, затоптав. Та ще довго ходив навкруг, придивлявся, продовжував затоптувати, якщо десь з'явиться димок чи іскра.

Щуки то щуки... Але ж були не те що неждані, а просто неповторні удачі!

Стільки років минуло, а досі пам'ятаю: 16 червня 1949 року серед теплового вітряного дня (за вікном привабливо колишуться тополі, пригріває сонячне літо, а ти сидиш за столом, пишеш, переписуєш...) кинув усе разом, з найкоротшим, найлегшим алюмінієвим спінінгом у руці добрався до Дніпра, заплатив човняру, — тоді не було ні катерів для переїзду, ні пішохідного мосту, — переїхав на протилежний бік. Спінінг у руках, у кишені бляшана коробочка з блешнями, під пахвою свіжі газети — щойно дістав з ящика і, щоб не вертатися назад (бо буде невдача!), на ходу кілька разів перегорнув, засунув теж у кишеню.

Берегом вологим пісочком пішов до Матвіївської затоки. Будній день, людей довкола мало, ніхто не заважає. За вітром почав закидати блешню. Дійшов до так званої стрілки, тобто до місця, де сходиться дніпрова бистрина з Матвіївською спокійною затокою. Стрілка — піщана коса, людьми укріплена диким каменем, щоб дніпрова бистрина не змила пісок і не засипала острівцями пароплавське річище. Примостившись на самому вістрі стрілки поміж камінням, супроти гострого південного вітру не в затоку, а в річище, в бистрину Дніпра, наскільки зміг з усієї сили чимдалі закинув блешню. І тут же шнур мій закрутився, зав'язався, як кажуть спінінгісти, в «бороду». От чорт, спересердя плюнув я, швидко взяв пальцем за шнур, спробував

укласти в котушку — дніпрова бистрина напружено тримає снасть — і в цей момент міцно сіпнуло. Майже механічно підкинув угору спінінг, устиг притиснути пальцем до котушки, включив гальмо. Риба — відчув зразу — сильна, дужа, бистрина тримала її на шнурі міцно. Зосереджено, терпляче я почав виводити рибу з Дніпра на затоку. Це мені не вдавалося. Потроху, обережно переступав з дніпрового берега на затоку, по можливості закручував шнур з «бородою» в котушку, щоб не дати ослабнути струною натягнутій снасті, не випустити рибу. Незнайомий рибалка у довбаному вузькому човні неподалік від мене в Дніпрі бачив мою боротьбу, зразу почав веслувати мені на допомогу. Його теж дніпрова бистрина не пускала до мене. А я все вперед, уперед добирався разом з рибою до затоки. І раніше, ніж незнайомий риболов доплив, зумів довести до берега, витяг на берег. І тут же риба перевернулася, ніби підскочила, і блешня моя одірвалася. Вмить побурив я спінінг, притиснув рибу до піску, швидко подалі від води перекинув на суходіл. Тільки тепер побачив, яка вона велика і красива. Нарешті доплив незнайомий старий рибалка. Мовчки стояв, дивився на рибу, на мене.

— Білизна, — тихо зітхнув. — Пощастило ж вам... Та ще з таким спінінжечком...

Більше в той день я не закидав спінінг.

Дніпром пропливали човни. На самому березі стояв я, на мотузці високо піднімав свою велику рибу, гукав човнярів, щоб чули, бачили мене і перевезли на київську сторону. Згодом у великому човні підпливало троє хлопців.

— Де ви взяли таку рибину, дядю? — майже всі перепитували. А я улаштувався в їхній човен,

поглянув на них, усміхаючись, показав рукою на Дніпро.

— Тут!

— А може, купили?

— Може, — продовжую усміхатися. — Але ж треба комусь і ввіймати!

Я був не те що радісний, а по-дитячому щасливий.

У човні загорнув білизну в газети, на березі щедро заплатив хлопцям, швидко пішов додому.

Ще не дійшов до Хрещатика, як газети на риби розмокли, шматками пообсипались і срібна моя білизна на вулиці всім присутнім стала на подив. Деякі зупиняються, і головне, питають: де ви купили? Риболов усміхається, показує на спінінг.

На вулиці Леніна, близько до нашого будинку, — овочевий кіоск. Черга. Огрядний, у білому забрудненому халаті, продавець побачив мою рибу, нараз покинув накладати картоплю на ваги, рукою зсунув кепку на потилицю, потер лисину.

— І де ви взяли цюю рибу? Що, недалеко продають?

Я зупинився, припідняв рибу.

— У Дніпрі!

— Продавець! — кричать у кінці. — Черга росте, а ви...

— Почекай, — махнув рукою, — устигнеш. — І до мене: — Дайте мені рибу, я зважу.

Черга притихла, продавець зважив, голосно, щоб усі чули, сказав:

— Чотири кіло двісті. Щастить же! Чия черга?

В черзі зареготали.

Не завжди щастить. Звичайно, цього я тоді не сказав. Я йшов додому тріумфально.

Того року від Дніпра я, як кажуть, не відступав. Зрозуміло, не лише заради рибальства, я писав,

перекладав. За кілька днів після моєї удачі пароплавом попливли ми родиною в село Козинці поблизу Переяслава, В'юнища — шевченківські місця. Перед тим, як їхати, я сам побував у Козинцях. Отам і оселилися на все літо.

В Козинцях приємно жили, працювали. Відпочивати ходили на луг, у ліс за В'юнище — по гриби...

У перші дні одного разу питаю сусідського хлопця, де тут озера з щуками.

— У, дядю, тут щуки в усіх озерах. Ідуть у Макаренків вир.

— А де той Макаренків вир?

— Ідуть отак, — показує пучкою. — Потім отам обійдуть ручай, а далі перебредять річку...

— Річку?

— Ну, так у нас називають, а воно не річка — болото.

— То треба чоботи?

— Ні. Можна босому.

Коротше кажучи, другого дня зранку, човном перепливши довге озеро, пішов я в тому напрямку, куди показав хлопець. Знайшов Макаренків вир. Я зрозумів, що саме це і є отой вир: велике, широке озеро. Упевнено почав закидати. Поступово навкруг обійшов, а нічого не впіймав. Латаття, траву тягав, найбільше черепашки, на кожному гачку. Перехвалив сусідський хлопець. Аж спечно стало від сонця, одежі. Пішов шукати інші «вири».

Скоро натрапив недалеко від Макаренкового виру кругле озерце, подібне до того, в якому колись у Лютєжі мав успіх, але ще краще, хоч, правда, з лататтям навкруг берега. Закидав, крутив, та витягував лише зелене латаття. Невже нема щук? Не може того бути: озерце глибоке, вода навесні розливалась, дрібної риби не видно, отже, якісь хижакі поковтали, нікуди вони не ділися...

Невідступно закидав далі. Обійшов навколо озерця. Стомився. Сонце пече, але заспокоює приємний вітерець. Одягнений був я в офіцерський одяг: зелена пілотка, гімнастерка, зелене галіфе та ще й зелені чобітки. Ці чобітки пошили мені в дивізії. На війні в час успішного наступу — пройшли Дон, Дніпро, дійшли до Вісли — дехто з офіцерів придбав собі зшиті з брезентових плащ-палаток легенькі зелені чобітки. Господарники в дивізії — а дивізія велике господарство — робили все і вмiли все, починаючи від шинелей, бушлатів, аж до чобіт з плащ-палаток: хизування, шик!.. Отакі мав і я, з такими чобітками повернувся з війни.

Ну, ще разок закину, подумав собі. Не хотілося відходити від цього озерця, від приємної трави, квітів, вітерецю. Закинув раз, і другий, і третій. Ну, ще раз, останній. І це таки був останній. Не з дна, а десь вище, з-під латаття ударила, сіпнула. Вмить випростав спінінг, відчув — шука велика. Вона кидалась весь час то вправо, то вліво. Показалась і сама: роззявлена пащека, видно її всю то з одного боку, то з другого. Швидко підкинув угору спінінг, щоб поверх латаття тягти... І тут, б'ючись, шука зірвалась. Тільки грузок залетів від мене на луг. Якусь секунду зацікавила шука отетеріло стояла між лататтям майже зверху в воді за метр-два від мене. Не думаючи, я кинувся в озеро, в латаття, умить нахилився, щоб схопити, а шука круто хильнула і зникла у глибині. Розгублений, мокрий, важкий від води, вибрався з озера на траву. Огледівся: із зеленого — нижче пояса увесь я став майже чорний. Вода обтікала навкруг мене. Ну, хіба міг я руками втримати, якби навіть і вхопив оту шуку? Запізніла помилка...

Поволі почав знімати одягу. Насилу постягав гімнастерку, сорочку, а нижче — ні кроку. Брезен-

тові чобітки так мене придавили, що ні сюди, ні туди. Намірявся по-всякому стягти ліву чи праву халяву, але марно. Довелося висихати ходячи. Отак ходив, розкладав на траві по черзі гімнастерку, сорочку, хустинку, навіть гроші. Гроші розпрямив, придавив спінінгом. І тут побачив, що в мене блешню забрала щука, залишився на шнурі тільки грузок, а запасної я не взяв, ішов же без піджака... Безробітний риболов... А йти мокрим додому не хотілося.

До самого обіду сидів, ходив, спостерігав, загоряв. Коли одежа моя більш-менш обсохла, хутенько зібрався і пішов додому. Після такого купання дуже хотілося їсти.

Був такий час, коли перевагу я віддавав спінінгу. Чиста ловля! З черв'яками ні клопоту, ні мороки. Сам ніби хизуєшся: бач, як далеко, вправно та влучно закидаєш блешню! А ще як щуку (навіть щучку!) при свідках вихопиш, то що вже й казати! І щук, здається, тоді було більше, а спінінгістів — то вже не здається, а точно — було в сотні разів менше, ніж тепер.

З Козинців у неділю їздили (частіше ходили пішки) у Переяслав на базар. Іноді сам я лугом ходив до пристані, щоб у буфеті дещо купити. До прибуття пароплава з рюкзаком і спінінгом від озера до озера непомітно доходив до пристані.

Надвечір, у приємний серпневий день, пароплав запізнився. З човна я почав закидати спінінг у затоку. З тієї затоки в ці тижні часто відпливають баржі з хлібом, а там, де перевантажують зерно, десь хоч трохи обсипається в воду жита, пшениці. Для риби — це ніби приманка. А де мала риба, там і хижакі — щуки, окуні. В рюкзаку були в мене дві невеликі щучки. Не поспішаючи, закидав блешню в різні боки. Молодий засмаглий парубок

у трусах стояв на другому човні, спостерігав, перемовлявся зі мною.

— Узялась! — раптом сказав я. Шука тягла мій спінінг під човен, на якому я стояв, сіпала, рвалася, я водив то праворуч, то ліворуч. Риба вискочила з води і тут же з плескотом упала. Ми побачили: здоровенна щука!

— Я стрибну в воду! — гарячково крикнув парубок.

— Не допоможе, — майже спокійно кажу йому. Човном перескакую ближче до берега. — Якщо міцно взялась — витягнем. — Я ще не дійшов до корми човна — риба зійшла.

— От чорт! Така рибища! — переживає парубок.

До прибуття пароплава ніщо більше не бралось. Парубок купався, я відпочивав. Прибув пароплав. Узявши потрібне, узбережжям Дніпра я пішов додому. На ходу час од часу закидав у Дніпро блешню. Згодом щось узялось. Я спокійно викрутив котушку — відчував, риба невелика. Відступив від води, перекинув рибу на суходіл. Узяв у руку — аж зрадив.

— Судаченько ти мій! — майже ніжно сказав я, притримав рукою на піску. — Я тебе все літо чекав, просив... Подумав — окунь, а ти — судачок. — Розмовляю з ним, обережно знімаю гачок, рюкзак розв'язую. — Підеш сюди, мій друже... — завагався, побачив, що з одного боку він увесь у піску. Покинув рюкзак, підійшов до берега, почав мити судачка з одного боку, перевернув на другий.

— А я не твій, — ніби відповів мені судачок, ворухнувся в руці, ковзнув у мене між пальцями і — бувай здоровий.

Я стояв, розвівши руки, як дитина, дивився на річку.

Ішов і не міг забути. Єдиний випадок... Мав

у руках судачка, спійманого спінінгом... Піском, лугом, духмяною свіжою травою поволі йшов, і чимдалі непомітно відчував, як мені стає приємніше, веселіше, просто щасливіше від того, що цей судачок зумів обдурити досвідченого риболова, залишився живий-здоровий, гуляє собі на просторі... Сам почував: усміхаюсь. Ніби й далі розмовляю з отим судачком. Щасливий все-таки ти, судаченько! Побував на гачку, побував у руках і знову вирвався на волю в неосяжний Дніпро! І здалося мені: якби в моєму рюкзаку були живі мої щучки, я б і їх, не вагаючись, тоді зразу випустив у найпросторіше озеро.

1973 - 1977
Кочча-Озерна

СПОКУСА

Від гирла Десни ми пішли піскуватим берегом. Опівдні катер довів нас від Подолу за Чорторий. Кінець. Далі не піде. У мене за плечима важкий рюкзак, дві складені вудки, окремо спінінг і плащ-намет. У Галини — обв'язана шворкою легка ковдра, плащ і сумка. Узяли найлегше й найменше — дощ не передбачався, ми були певні: вдень і вночі буде тепло — червень же! — а задумали заночувати за Десною. Це моя вимріяна ідея. Мені так хотілося понічлігувати «на природному лоні», як колись пастухом у дитинстві. Лежачи горілиць на траві, подивитися на безхмарне небо, на високі зорі, послухати нічних птахів — вони вечорами і вдосвіта перегукуються, подають голоси.

Піднялися вище від Десни, легко йшли зеленим лугом. В затінку осокора розмістили нашу покла-

жу, я підготував спінінг. Де ночуватимемо — самі не знали: до вечора ще часу достатньо.

Ішли квітниками-травами, кущами. Дійшли до річечки. Берегом понад нею подалися в глибину лугу. Я закидав спінінг. Довго йдучи, аж стомився.

Сонце опустилось. Час думати, де отаборитись. Високими квітучими травами, нетолоченими стежками ми пішли в напрямку до Десни шукати невідому, але приємну, хай на одну ніч, підходящу і безпечну місцинку.

Стомлені, та веселі, за півкілометра натрапили на зв'язані перешийком двоє озерцець. Одне — з очеретом і ситняками, величеньке й чисте, як свічадо, друге — невеличке, з осокою, неглибоке. Між ними височенький грудок, з трьох боків закритий оцими озерцями і осоковими куп'ями. Сам грудок-півострівцець ніби пристосований для нашого нічлігу.

— Отут і ночуватимемо, — усміхаючись, стверджую і ніби перепитую, показуючи Галині на гарне місце. — Вовки сюди не посміють добратися, собаки теж побояться, а тут сухо й чисто, ще й цвіте мітлиця.

— Зате комарів!

— Комарі! Комарі, звичайно, нас знайдуть. Ну, та ми їх боятися не будемо. У нас же пахучий гвоздиківий одеколон.

— Поможє, як мертвому припарка.

Ми поклали все на півострівцець, походили навкруги, все оглянули. Галина почала розкладати пакунки. Я пішов до озер, потім до Десни, на ходу набрав сухих дров. Повернувся, почали готувати вечерю. Сонце ось-ось заховається за обрій.

Запалили багаття. Приємно запахло димом.

— Якби ще пирхали коні — от і пастуше нічлігування...

— Конячих пирхань поки що не чути, — почув у відповідь скептичне, — а комарі вже кусають. Добре, хоч дим їх відганяє.

— Хто про що думає...

— Спробуй про інше думати, коли жалять, як голками. І це ж на всю ніч!

— Нічка-петрівочка -- як мить. Ти ще спатимеш, а я вдосвіта, о п'ятій, наловлю риби для юшки.

— Ну-ну-у, ти вже хоч повечеряй як слід, іронічно хитнула головою, підсунула ближче термос і бутерброди.

Ми довго не спали. Ні вітру, ні хмар. Благодатна ніч дарувала нам відпочинок і радість. Багаття жевріло, зотлівало на попіл. Комарі співали, наступали на нас. Щільно укритись ковдрою і плащами, зачаровано дивилися в небо на зорі. Тихо перемовлялись, згадували давніх військових друзів, тих, кого вже давно нема, і тих, що по війні розійшлися-розбрелися в різних напрямках. Зовсім близько під кущами диркав деркач. Монотонно десь далеко в осоках сумно й протяжно гукала нічна птаха.

— Бугай?

— Сова...

Простугонів літак. Із темно-синього неба показав свої червоні світлофори і зник у чорну нічну безвість.

— А де ж твій бугай? І чому, до речі, бугай? Бугай — це ж тварина.

— Уже й мій.

— Ти ж так чекаєш.

— Чекаю... У нас племінний бик зветься бугай. А я дослухую болотного бугая — птаху. Поросійськи — «выпь». Чаплячий родич. Рудувато-брунатний, великий і ночами гуде, наче з глибини, з-під землі, якимось прибудує. Я так любив його

слухати в нічлігуванні. Почекаємо, якщо не спатимемо довго, за ніч, може, й...

— Ні. Не спи вже ти, а я... навіть якщо й почуєш бугая, не буди мене. Я вже сплю.

Довго і я не витримував. Укрив плащ-наметом голову (комарі зуділи, забивалися за комір), залишив тільки ніс і очі — дивився в безмежжя неба на мерклі далекі зорі, й непомітно самі собою склепилися очі.

Прохопився... Ніхто мене не будив. Тиша навкруги. На сході за Десною жевріла досвіткова зоря. Обережно укрив плащ-наметом Галину. З вудками і спінінгом високою травою, холодною росою добрався до наміченого звечора місця на більшому озерці. Вода — не колишеться, не хитається, тільки сивий туман поволі хмаркою пливе до берега, до осок. Анішелесь. Може, риба спить? Закинув вудки: ловись, велика й маленька...

Між очеретами на сухій торішній траві улаштувався, сиджу на березі над самою водою, очікую, дивлюсь на поплавці — коли ж почнеться? Червоними свічечками стоять поплавці і намертво непорушно дрімають. Точніше, дрімаю я. Поза мною за очеретами, за Десною сонце давненько зійшло, а риба жодного разу не подала знаку, не ворухнула вудки.

На лузі вже потеплішало, а я за очеретами від сидіння, від роси холодію. Час погрітись... Встав, узяв спінінг, пішов подалі від очеретів і ситнягів, закинув блешню. Закидаю, кручу катушку, іду вперед, повертаюся назад, час од часу поглядаю на протилежний бік, на грудок-півострівець — нашу ночівлю, — чи не прокинулась Галина? Сонце піднялося вище... Мені хочеться, щоб вона довше поспала, може, я хоч щось упіймаю.

Не менше години ходив понад озером і без

успіху повернувся знову до вудок. Поклав на траву спінінг. Деснянці, думаю собі, мабуть, наловили, а я тут, на цьому озерці, — ні з чим.

Стрибнув униз до вудок, забрав усе, вибрався на луг. Галина з протилежного боку махає рукою:

— За годину принось рибу! Снідати будемо! Якщо важко нести, гукай, прийду на допомогу! Чуєш?

— Чую, — неголосно, ніби сам собі, відповідаю. Зате махаю рукою, щоб знала, що чую. Якби вона бачила, як я скривився! Чому всі нериболови (навіть моя дружина!) так задоволено глузують з нас, рибалок? Показав напрямом до Десни і швидко пішов туди.

Для Десни мої озерні вудки не пристосовані — грузки, поплавці потрібні важчі — я скоро повернувся до свого ж озерця.

Снідали весело, хоч, правда, Галина збиткувалась із моєї рибальської невдачі. Згодом купалися, загоряли, відпочивали. Кортіло все-таки ще половити. Не може бути, що в такий гарний день я нічого не спіймаю. Підготував довгу вудку, пішов до Десни. Годину сидів і стояв, закидав коників, черв'яків, але впіймав одного-єдиного носаря.

— Не бере, — лаконічно сказав Галині, повернувшись на острівець, кинув разом з вудкою колючого носаря.

— І це все?

— Що, тобі мало? — усміхаючись дивлюсь на неї і, щоб не слухати іронічних дотепів, швидко взяв спінінг, босоніж відійшов далі, перескочив купини перешийка від малого озерця до більшого і там же далеко закинув блешню.

Я не звернув уваги, що метрів за десять-п'ятнадцять стирчали над водою поміж лататтям дві невисокі прямі палиці. Закинувши блешню, дивився на

них байдуже, наче їх взагалі нема, нічого не подумав. Витяг шнур, повибирав з трійничка зачеплену траву, ряску і туди ж знову закинув. На четвертому чи п'ятому закиді учепився блешнею за щось поміж оцими прямолінійними палицями. Чепа? Туго покрутив катушку, потяг — шнур у мене міцний — тягне мене, як струна тримає, не відступає і не рветься, відпущу — відтягає назад у воду. Я зразу зрозумів: учепився в чужу снасть — у ятір.

Не вагаючись, прикрутив спінінг на кущик, тримаючись за шнур, увійшов у воду. Озеро неглибоке, не пливу, а ногами обережно намацую лататтяче коріння, обходжу неприємний глибокий мул. Близько до отих палиць рукою по шнурі відчуваю, ніби хтось у воді торгає. Щось живе там, у ятері, є! Все глибшає. Побоююсь, щоб не загрузнути в мулі. Уже вище пояса. Зупинився, потягнув шнур — палиці захиталися, у ятері знову заторгло. Шука!

Не пішов, а доплив до тих палиць, рукою взявся за одну, шнур тримаю в зубах, став на дно. Майже до шиї, половина — вода, а нижче — болото. Все-таки стояти можна.

Зразу підтягнув одну палицю, а за нею і ятір. Там билася щучка. Зубами тримаюсь за шнур, двома руками хочу знайти у ятері блешню, але це мені не вдається. Розумію, трійник учепився в сіті, а підняти увесь ятір важко. Намучився. Не хотілося чіпати чужий ятір, тягти на берег. Але я вирішив урятувати свою блешню, заради цього й поплив у озеро.

Тепер витяг другу палицю, руками вчепився за ятір, нарешті знайшов блешню, визволив із сіті, кинув на берег... Глянув — руки мої стали чорні, липучі і смердять. Смердять не болотом, а смо-

лою. Чорт... Сітка просмолена, аж чорна. Риболов залив її смолою, щоб у воді не гнила. Придумав же! І я попав у таку халепу! Чортів риболов! Так «припечатав» мої чисті руки... Я, очевидно, вважав, що це він, невідомий риболов, саме він, а не я, наробив отакого і винуватий він — не я. Не думаючи, правою рукою знову поліз у ятір; лівою притис сітку до грудей, швидко зумів придушити щучку. Обережно витяг, двома пучками міцно взяв за зябра... Тепер уже сяк-так уткнув палиці на дно в мул, щоб не видно було зверху на воді ятір, горілиць поплив, тримаючи над водою однією рукою щучку, потім пішов на берег.

Довго мив руки і груди піском, різною травою, стоячи над озером. Довго не йшов до нашого півострівка. І не тому, що влізла в шкіру чорна смола. Чим далі, тим більше мені ставало сумно і неприємно. Я не знав, що і як самому собі сказати. Відчував себе, мов злочинець. Як це я дозволив собі таке! Забрати, по суті, вкрасти чужий трофей.

Докір, гризота мучили мене. Не лише нечисті руки мої — нечиста совість. Спокуса, проклята спокуса отруїла всього. Що я скажу, як виправдаюсь, коли, припустимо, зустріну отого невідомого рибалку? Чи скажу всю правду, все, що думаю? А як він? Що він скаже? І хто він?.. Сором. Краще не зустрічати... Я й так не зустріну його, хоч би й хотів. Не чекати ж, доки він прийде сюди, щоб перед ним попросити пробачення. І чи повірить він? Ганьба, ганьба...

Ганив себе, дивився в землю і чистив, чистив свої просмолені руки і груди. Нарешті пішов до півострівця, попросив у Галини мило.

— Ого! Де ж це ти?

Я зітхнув і все розповів. Вона слухала, хитала головою, іноді усміхалась.

- Ну, а шука?
 - Там. — Махнув рукою до озера.
 - Якщо вже витяг, треба забрати. А велика?
 - Двісті-триста грамів...
 - Заберемо.
- Ми пішли, забрали ту злощасну щучку.
Повернулись. Я почав одягатися, збиратися.
- Ще ж рано.
 - Не можу тут залишатись...

І знову навпростець у спеку серед дня лугом-квітниками пішли до Дніпра, до катера. Мені здавалося — ще важче йти, ніж учора надвечір, хоч рюкзак був майже порожній. Думки не покидали мене: зіпсував собі, і не тільки собі, поїздку на простір, на чудовий деснянський луг. Що луг! Зіпсував поїздку... в юність. І через що!

Чорна прилипла смола на пучках і в долонях розбурхувала совість і не давала про це забути.

Березень, 1975
Конча-Озерна

«ЗОЛОТА» ПЛІШНЯ

Так гарно почався день. Тепло, безвітряно — зима кінчається, березневий провесінь настав.

Поки що крига на озерах тримається, тим паче — неділя, день відпочинку, варто використати час на повітрі. І я із своїм зеленим рибальським ящичком і плішнею, не діждавши своїх, — ми домовилися разом іти на лід, а вони затримались, — тепер сказавши їм, де мене шукати, пішов сам. Уже на озері обережно на ходу постукував плішнею — чи всюди тримається лід? Лід ще міцний, хоч під сніжком місцями мокрі проталини.

На давно знайомому мені місці, ближче до високого берега, проти фарбованих сходів, зупинився, поставив ящик, чобітьми відсунув зволожений сніг, стукнув плішнею, розбив кілька лунок, закинув маленькі зимові вудочки.

На тому місці, де я розклав свої вудки, нікого не було. Невдовзі моїм слідом прийшли Галина й Оленка.

— Хоч для Мартина впіймав?

Я підняв два пальці, мовляв, парочка є, йому, тобто котові, вистачить.

— Ми підемо далі, — показала Оленка уздовж озера.

— Лід непевний, ідіть обережно там, де інші пройшли. І ненадовго.

— Ти теж не довго. Будемо йти назад — змотуй вудки, підемо разом.

Перевіряю вудки: мені так хотілося до їхнього повернення щось упіймати. Час швидко пролітає. Риба «мовчить» наглухо. Чіпляю на гачка свіжу наживку. Сніжок пролітає, хмарки приходять і відходять, сонце з'являється і знову ховається за хмари. Все-таки впіймав кілька пліточок і окунів.

Опівдні підійшли Галина й Оленка. А невовзподалися далі.

Услід я гукнув:

— Берегом ідіть. Підемо ліском, на кризі мокро. — Закинув ящик за спину, дивлюсь на них, рукою збоку намацую плішню — вона устромлена в лід позаду мене — зверху намацав спершу шворку, потім чистеньку, вичовгану соснову палицю... Ще б пак! Я сам її зробив. Вона ж уже понад п'ятнадцять років служить мені.

Отож намацав спершу шворку, потім саму соснову вичовгану палицю, взяв не за шворку, не закинув її за руку, а взяв за булаву, стукнув по

кризі і... плішня моя не стукнула об лід, а в одну з моїх же лунок вислизнула і зникла в воді... Тільки бульки зашурхотіли. Я отетерів. Безтямно крикнув услід: «Утопив плішню!» Стояв, стояв розгублений, винуватий. Що я наробив!

Повернулися Галина й Оленка.

— Як же ти?

Махнув рукою. Що вже питати...

Поклав ящик. Прорубаних тут у мене кілька лунок. А я не відходив, стояв над тією, в якій утопив плішню. Мовчки, якимось механічно почав діставати з кишені в пальті гарбузове насіння — я його завжди взимку носив із собою для синиць — і кинув у ту ж лунку. Спочатку ціле, потім лузав, їв насіння і кидав туди ж у лунку лушпиння.

— Для чого ти? — якимось принішкло спитала Галина.

— Щоб не переплутати.

Галина й Оленка дивилися на мене майже злякано. Чи не сталося щось зі мною недобре?

— Що — не переплутати?..

— Я плішню витягну. Підберу все: дроти, гачки-трійники, сам дещо дороблю...

— Ну, тату, скоро весна, з човна знайдеш, — мовби веселила мене Оленка. — А ще краще — влітку.

— До літа — ні. Спробуй тоді відшукати місце. І вода підніметься. Замулить... Тут! — я показав пальцем. — Тепер, з цієї лунки, сьогодні. — Я шпурнув у ту ж лунку останню жменю насіння. — Ходімо додому.

Берегом поволі, без жодного слова йшли.

Прикро. Образливо. Сам отак якимось по-дурному утопив свою улюблену річ.

— Золота плішня! — Як прикований зупинився, захитав головою. — Не можу отямитись!

— От сказав — і тобі легше, — заусміхалась Га-лина. Згодом додала: — Тобі, звичайно, прикро, що це зробив саме ти. Ну — трапилось. Мало з ким небуває... А уявляю, якби хтось інший це зробив, як би ти його лаяв і вголос, і в думці...

Удома вони готували обід, а я займався своїм. Обідати мені не хотілося, я поспішав, та все-таки виконав цей жіночий наказ — швиденько перекусив — і зразу позбирав усе, що познаходив: на спінінговій катушці гачки-трійники, кількаметров-м'які і сталисті дроти, важкі олив'яні грузки. Все прив'язав, поклав напоготові. Жаль, день короткий, сонце опускається, часу мало.

— Дивись — рятувати плішню поспішаєш, та щоб сам отам в ополонку не шурхнув.

— Намагатимусь.

Глянув на захід, на небо: почало підморожувати.

Того вечора на озері я нічого не досяг. Мої дротини, спінінгові міцні волосини, важкі грузки у глибокій воді здавалися мені майже невагомі. Жодного разу не відчув, щоб залізні або олив'яні грузки з гачками чоргнули десь на дні об плішневий метал чи глухо стукнули по дерев'яному держаку. Я уперто намагався почути оте чоргання на дні, де повинна лягти моя плішня. Даремно. Потемніло, я забрав усе, стомлено йшов, згадував. Хлопчаком колись у колодязь упустив залізне відро. Того ж дня вірьовкою з чотирилапою залізною «кішкою» досить швидко намацав відро: вона явно чоргала металом по металу, кілька разів закидав «кішку» на відро, нарешті зачепив, підтягнув і обережно витяг на цямрину... Шкода, тут у нас нема ні вірьовки, ні «кішки». Стоп! Наші пасічники влітку підготували соснові жердини, щоб рій зняти з високої хвої, а в мене є всілякі великі й малі гвіздки. Отак з чотирьох боків на

одній сосонці приб'ю косячком довгі цвяхи, от і буде своєрідна «кішка». Аби довжини сосонки вистачило до самого дна озера...

Швидше пішов. У саду вибрав найбільшу жердину, поміряв довжину. Цілком годиться! Мені стало легше: завтра є з чого починати. Поклав сосонку, пішов у кімнату.

Наші ще спали, а я вдосвіта забив гвіздки у соснову жердину, підготовляв усе заново. Небо чисте, ані хмарки. Морозець зміцнів, дихати легко. Я поспішав. Крім підготовленої саморобної «кішки», у хаті взяв сокиру для розбивання льоду і той же свій зелений ящик — про всяк випадок.

— Ми підемо з тобою, — озвалася Галина.

— Ні в якому разі! Сам! Тільки сам. Інакше — нічого не вийде.

Я мерщій пішов.

Із своєї засипаної лушпинням лунки сокирою зробив цілу ополонку. Спочатку довгу, щодалі — все більше на всі боки. Оббризкався холодною водою, пальто знизу, на руках — мокро. Добре, що нікого навкріг нема, ніхто не бачить. Свою саморобну «кішку» опустив в озеро, почав обстежувати дно від одного краю ополонки до другого. Заважало те, чого я не передбачив: глибока вода вибивала нагору суху соснову жердину, як корок, чимало сил потрібно було, щоб утримати її на дні, пристукувати і прислухатись, чи не чоргне... Я давно познімав рукавиці, хоч морозець пощипував мокрі пальці, і все обстукував, обстукував...

Стопився, сів на ящик, обтер чоло, заховав руки в тепло. В чому ж секрет — жодного разу не відчув, не намацав ні металу, ні дерева? Довга металева плішня важка, понад кілограм. Кудись убік шурхнула плішня і лягла чи встромиласть далі від лунки.

Я встав, сокирою ще розширив ополонку. Знову жердиною почав промацувати дно.

Тепер у глибокій, темній воді уперто намагаюсь знайти не таку вже цінну й значну річ. Стою над холодною ополонкою, утомившись, кілька хвилин відпочиваю на ящику, а думки не відступають. Чомусь згадав перші рядки з щоденника Тараса Шевченка, де він 1857 року, 12 червня писав: «Перша знаменна подія, котру я впошу в мої записки... я зламав складаний ніж. Подія, очевидно, нікчемна і не заслуговує тієї уваги, яку я їй зауважую, заносючи її, як щось надзвичайне, в сію строкату книгу... трапилося в киргизькому степу, тобто в Новопетровському укріпленні, де подібна річ для грамотної людини, як, наприклад, я, дорого коштує; а головне, що не завжди її можна дістати і навіть за значні гроші». Я ж не «в киргизькому степу», а на озері біля Дніпра за Києвом, де все можна дістати. То чому я сам себе мучу, картаю, хочу довести, що таки досягну свого? Просто з упертості...

Отак усе думаючи, воджу жердиною, і раптом — чоргнуло! Навіть ніби стукнуло по дереву. Зупинився. Повторив ще раз — те саме. Це значно вище від дна. Обережно почав піднімати жердину. Ніби зачепив... Стало знов легше. Тримаю обома руками, піднімаю вище. Нарешті кладу жердину собі на плече — вона все-таки важка, мокра — відступаю від ополонки і піднімаю «кішку», а на одному гвіздку — петелька моєї шворки. Кладу жердину на лід, рукою беру за шворку і витягаю мою «золоту» плішню.

Радісно оглядаюсь навкруги. Так само — нікого, крім мене. Зняв шапку, обтер лоба. Подалі від ополонки міцно пристукнув спис у лід, сів на зелений ящик проти сонця. Скільки часу минуло, сам не знав. Сонце гріло, я відпочивав...

— Ну, як?

Я підхопився. Оленка, а за нею Галина йшли до мене не озером, а лісом.

— Можна йти на лід?

Я показав рукою до себе.

— Ти подивився б на себе, в якому ти вигляді — мокрий, як хлющ! — почала Галина. Оленка перебила:

— А успіх? — в очах її — веселий усміх.

— Невже не бачите? — Я встав на повний зріст, підійшов, устроїв у лід плішню. — Тільки я міг це зробити! — Дивлюсь на Оленку, спостерігаю, що ж вона тепер скаже. — Знаєш, якби була можливість, сам би пірнув на дно шукати...

— Та вода холодна, — сміється Оленка.

— Та й глибина, — у тон їй додав я, і ми заміялися.

— Хвалько все-таки ти, татусю, — похитала вона головою.

Дивна річ. Ніби нічого не змінилося, все як було, так і є. Сонце, хмарки, ми троє на озері, і мої рибальські речі в зеленому ящику, і та ж висока плішню... Саме та моя «золота» плішню! Багато змінилося. Була образа втрати, внутрішня гризота після чудесного весняного дня. Я ж не міг заспокоїтися... Ніч спав і не спав, щось снилось, прокидався, з заплющеними очима я вочевидь бачив, як оте трапилося. І от сьогодні зумів досягти успіху. Я почував себе радісно, весело. Ще б! Я ж переміг, не відступив, наполіг на своєму! Чи не в тому суть і сила? Не відступати. Не бути байдужим. Не відступати!

Грудень, 1975

Гагра

ЗМІСТ

Лісова Гута. <i>Повість</i>	5
Миколина Антарктида. <i>Повість</i>	171
ОСІННІЙ ПОДИХ	203
Оповідання	
Імжиль	204
Перші чоботи	213
Крижні	223
СПОГАДИ	233
Майк Йогансен	234
Зустрічі з Олександром Твардовським	255
Микола Бажан — з нами	322
ВІД ЗОРІ ДО ЗОРІ	413
Мисливські та рибальські згадки	
Коротенька передмова	414
Мисливський день	416
Історія фотографії	426
Зачарований заєць	431
Захарчоване більчатко	437
Іжачок	443
Наші коти	
Чорна	448
Тигран	452
Тимур	459
Тимошко	464
Строкатий дятел	469
Ремезине гніздо	477
Качина лапка	484
Біловод	489
Покарання	498
Довгохвості синиці	501
Міський горобець	507
«Генерал»	511
Карпо	522
Від зорі до зорі	542
За Лютіж — на шуки	559
Рибальські удачі й невдачі	565
Спокуса	576
«Золота» плішня	583

ЛИТЕРАТУРНО-
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Д О Р О Ш К О
ПЕТР ОНУФРИЕВИЧ

Избранные произведения

В двух томах

Т о м в т о р о й
Повести. Рассказы.
Воспоминания

Киев,
издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художне оформлення В. П. Литвиненка
Художній редактор К. М. Лавро
Технічний редактор Т. М. Мацапура
Коректор В. Ф. Котлярєвська

ИБ № 4913

Здано до складання 06.11.90.

Підписано до друку 15.02.91.

Формат 70×100¹/₃₂. Папір офсетний № 2

Гарнітура Банніківська. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 24,05. Умовн. фарбовідб. 24,05.

Обл.-вид. арк. 25,09. Тираж 10 000 пр.

Зам. 0--304. Ціна 2 крб. 50 к.

Видавництво художньої
літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова
фабрика «Жовтень».
254655, МСП, Київ-53,
вул. Артема, 25.

Дорошко П. О.

Д69 Вибрані твори: У 2 т. — К.: Дніпро, 1991. —
Т. 2: Повісті, оповідання, спогади. — 590 с.

ISBN 5-308-01099-4 (т.2)

ISBN 5-308-01100-1

До другого тому включені повісті «Лісова Гута» — про складнощі родинних стосунків у сільській сім'ї Семибратів, «Миколина Антарктида» — несподівана зустріч з першим коханням; розповіді про Майка Йогансена, Олександра Твардовського, Миколу Бажана, а також два цикли оповідань — спогади про дитинство й рибальсько-мисливські пригоди.

Д $\frac{4702640201-079}{M205(04)-91}$ 79.91

ББК 84Ук7

2 крб. 50 х.